Specimina Ethnographica

Fejős Zoltán

Néprajz és muzeológia

Tudománytörténeti megközelítés

L'Harmattan

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

Néprajz és muzeológia. Tudománytörténeti megközelítés

Anthropology and Museology. A historical approach

Fejős Zoltán

https://orcid.org/0000-0003-2452-3239

Néprajz / Ethnography (12858), Múzeumok és kiállítások / Museums and exhibitions (13048)

néprajzi múzeológia, múzeumtörténet, eszmetörténet

museum anthropology, museum history, history of ideas

ISBN 978-963-646-493-6 (pdf)

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-646-493-6

https://openaccess.hu/

Néprajz és muzeológia

Tudománytörténeti megközelítés

Specimina Ethnographica

Sorozatszerkesztő:
Keményfi Róbert

Fejős Zoltán

Néprajz és muzeológia
Tudománytörténeti megközelítés

TIT Kossuth Klub Egyesület – L'Harmattan Kiadó –
Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
2020

© Fejős Zoltán, 2020
© L'Harmattan Kiadó, 2020
© Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2020

ISSN 2560-2829
ISBN 978-963-414-577-6
ISBN 978-963-646-493-6 (pdf)
DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-646-493-6

A kiadásért felel Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója.
A Kiadó székhelye: 1053 Budapest, Kossuth L. u. 14-16.
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
Tel.: +36-1-267-5979
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14-16.
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu
webshop.harmattan.hu

TARTALOM

Bevezető 7

I. rész
Eszmetörténet
Nemzeti diskurzus és néprajz 15
Indiai pantheon – etnográfiai múzeum alapítása Magyarországon 1840-ben? 67
A hazai néprajzi múzeum alapítása – Herman Ottó és Xántus János vitája 1885-ben 97
A néprajzi műgyűjtés kezdetei 111
A „népművészet" a 19–20. század fordulóján – kutatás- és fogalomtörténeti jegyzetek 153
Matyók és Mezőkövesd – a helyi kultúra múzeumi reprezentációjának néhány kérdése 165

II. rész
Módszertan
Huszka József, a rajzoló gyűjtő 181
Huszka József és a néprajz, az alakuló néprajzi gyűjtemények 195
Herman Ottó és az ősfoglalkozások képi illusztrációja 207
Szalay Imre és a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya 231
Teljességigény, avagy felületesség? Semayer Vilibáld szolnok-dobokai kérdőíve 239
Tárgyközpontú terepmunka – Bátky Zsigmond Kalotaszegen 269
Múzeumi értékek és árnyak – Jankó János a terepen 305

Rövidítések 315
Irodalom 317
Névmutató 353
Tárgy- és helynévmutató 359
Képjegyzék 369
A tanulmányok eredeti megjelenési helye 373

BEVEZETŐ
MIÉRT A TUDOMÁNYTÖRTÉNET?

Mesék a kriptából alcímmel jelent meg nemrégiben egy rendkívül inspiratív múzeumelméleti kötet, ami a múzeumi raktárak változó jelentését vizsgálja. A tanulmánygyűjtemény – egy londoni konferencia előadásai nyomán – válaszként született arra a korántsem elszigetelt felvetésre, hogy a múzeumok milyen jogon s miért őriznek töménytelen mennyiségű tárgyat, ha azoknak csak pár százalékát mutatják be. A szerkesztők jellemző kiindulópontként a Victoria és Albert Múzeum indiai gyűjteményével kapcsolatban 1987/88-ban kirobbant vitát hozzák fel példaként. Balraj Khanna, az Indiában született, Angliában alkotó képzőművész azzal vádolta az indiai művészet Indián kívüli legnagyobb gyűjteményével rendelkező tekintélyes intézményt, hogy ha „nem tudják örökségünket bemutatni, inkább adják vissza nekünk". Szavai hatalmas, az indiai parlamentig gyűrűződő vitát gerjesztettek. A morális vádként artikulált felvetés – így a kötet szerkesztői – azt a reduktív álláspontot testesíti meg, miszerint a múzeum funkciója a bemutatás. Ha gyűjteményének nagy részét, többségét raktáraiban elzárva tartja, akkor nem teljesíti feladatát. Sokaknak kérdéses, hogy mi a szerepe a gyűjteménynek, miért tartanak annyi tárgyat, mikor nem tudják mindet bemutatni. Egyáltalán: Mi történik a múzeumban? Mi van a falak mögött, mi folyik a közönség számára láthatatlan raktárakban? Mit „csinálnak" az elraktározott tárgyak? A Mikjam Brusius és Kavita Singh által szerkesztett kötet (2018) a múzeumi világnak ezt a sötétben lévő oldalát állítja előtérbe. Kezdve azon, hogy a múzeum épülete nemcsak kiállítótér, hanem a gyűjtemények tárolóhelye, a tanulmányok a múzeumi megőrzés – a raktárak – történetét, gazdaságát, politikumát, sőt poétikáját tárgyalják, s elemzik azokat a változó viszonyokat, ahogy a raktározás technikai-technológiai, funkcionális, episztemológiai értelemben a különböző múzeumokban érvényre jut.

Ez a kötet szintén valamiféle híradást próbál nyújtani viszonylag ismeretlen múzeumi dolgokról, noha nem kifejezetten a raktárakról, a látható és láthatatlan ellentétéről szól. Közvetve ugyan ezeket is érinti, a „kripta mélyét" azonban inkább a múlt rejtett oldalaként fogja föl, ami a múzeumok lényegéhez éppúgy hozzá tartozik, mint az, ahogyan a mindenkori jelen időben megnyilvánulnak. Az előzmények, a kiforratlan kezdetek megismerése, a múzeumi múltból vett információk mindig tanulságul szolgálnak a jelenben kitűzött célok megfogalmazásában, avagy érvényre jutnak mint belső – nem ritkán

visszahúzó – automatizmusok, intézményi korlátok. Már csak emiatt is célszerű foglalkozni velük. Ezek tudatában a kötet a tudománytörténet, a múzeumelmélet, a gyakorlati muzeológia metszéspontján állva a néprajzi múzeum mint intézménytípus magyarországi kezdeteivel, első pár évtizedével foglalkozik. Sokan, sokféleképpen írtak már minderről (vö. Fejős 2000a: 22–30), mégis bőven vannak még feldolgozásra váró kérdések, a már ismertnek vélt események, összefüggések, kontextusok pedig másként mutathatók meg, máshogy értelmezhetők a tudománytörténet újabb irányzatainak fényében, mint korábban. A könyv ily módon szándékozik újat mondani. Emiatt ismert tényeket is újramond, de más keretben, illetve újabb összefüggésben értelmezi azokat.

A tudománytörténet egyre inkább minden szaktudomány egyik meghatározó területévé válik, miközben együttes törekvésként a történeti kutatás külön ágát jelenti. Hagyományosan egy-egy tudományszak történetét a diszciplína képviselői írták meg. Fizikusok értekeztek a fizika kultúrtörténetéről, matematikusok a matematikai gondolkodás fejlődéséről, antropológusok vagy néprajzkutatók szakmájuk kialakulásáról és így tovább. Mindannyian valahol az antikvitásban fedezik fel az előzményeket, majd onnét vezetik az olvasót a saját koráig, megmutatva mindazt, ami – véleményük szerint – az épp aktuális, a „fejlett" tudományszak jellemzőit képezi. Három-négy évtizede a tudományok történetének vizsgálatában más jellegű törekvések is kezdtek kialakulni. Néhány specialista kezén az új tudománytörténet, a *science studies*szal összhangban önálló történeti stúdiumként öltött alakot, amely a tudományra úgy kezdett tekinteni, mint a múlt bármely más intézményére, eseménysorozatára – legyen az például a „bizánci egyház" vagy a „harmincéves háború" –, s ennek megfelelően a történetírás szabályai szerint archivális forrásokat kutattak fel, forráskritikát alkalmaztak, és az adott korszak összefüggésrendjében elemezték vizsgálatuk tárgyát. Ha van politikatörténet, kultúrtörténet, társadalomtörténet, akkor ezeken belül szakosodások is előbb-utóbb végbemennek, lesz egyháztörténet, ipartörténet, munkásosztály-történet, s hasonlóképpen önállósul a tudományok történetével foglalkozó általános tudománytörténet. Természetesen ez esetben sem egyszerűen a történettudomány osztódásáról, szétparcellázódásáról van szó, hanem a specializálódás olyan folyamatáról, amit új megközelítések, újonnan megfogalmazott elméleti problémák váltanak ki, illetve a történeti kutatás újszerű kapcsolódásai más tudományos, sőt filozófiai irányzatokhoz. A tudománytörténet elmúlt évtizedeit új kérdésfeltevések, egyre kiforrottabb módszerek jellemzik, amelyek alapján a múlt faggatásának nem az az értelme, hogy mintegy üdvtörténetként kiemeljük, kanonizáljuk a ma érvényes tudományos felfogásokhoz és intézményes berendezkedésekhez közvetlenül elvezető előzményeket. Ezt a korábban általános, az antropológiatörténész George Stocking nyomán prezentista megkö-

zelítésnek nevezett szemléletet ma már kevesen követik, jóllehet a tudománynépszerűsítésnek talán még mindig ez a legszilárdabb alapzata. Ezzel szemben historicista eljárásmód az, amikor a korábbi szerzők műveit nem a mai fogalmak szemüvegén át vizsgáljuk (Stocking 1968: 1–12), amikor azt igyekszünk megérteni, hogy mit jelentett egy természettudományos kísérlet egy adott időszakban, vagy saját területünkről véve egy példát: miért, hogyan, milyen megfigyelések alapján s milyen beszámolók keretében, kiknek lesz „érdekes" a bugaci puszták pásztorépítménye az 1890-es években.

A tudománytörténet elmúlt bő három évtizedének historiográfiájában jelentős elmozdulások figyelhetők meg a kutatások szemlélete, irányzata, eljárásai vonatkozásában (Nyhart 2016). A fő jellemző, hogy a tudományok történetével foglalkozó kutatásokat is erőteljesen meghatározta a konstruktivista és feminista szemléletmód. A hangsúly leginkább azokra a folyamatokra, módozatokra került, amelyek létrehozták, megteremtették az egyes tudományszakokat. Közelebbről: kik, milyen csoportok, milyen társadalmi, intellektuális környezetben konstruálták a tudományokat? A megalkotók csak férfiak lennének? S ha nem, mi rejti el a nőket? Az elhallgatás, a homályban maradás egyébként is a tudományok alakulásának megkerülhetetlen vonása. Kik a „kizárt elődök" az amerikai antropológiában? – teszik föl a jellemző kérdést egy tudománytörténeti kötet szerzői (Handler ed. 2000; vö. Kuklick 2016). Másodszor, erőteljes a gyakorlat felé fordulás, vagyis a tudományos tevékenység természetének vizsgálata. A fő kérdés: hogyan jön létre a tudományos tudás? Miből áll a tudományos gyakorlat az egyes diszciplínák vonatkozásában, s milyen párhuzamosságok figyelhetők meg a különböző szakterületek alakulásában? Egy közeli példát említve: mi a Terep, hogyan lesz a „terepmunka", mit jelent a terepen végzett kutatás a geológiában, az ásványtanban, a természettudományban, az antropológiában-néprajzban (vö. Kohler–Vetter 2016)? Az újabb tudománytörténet harmadik jellemző vonása a kommunikációs gyakorlatok, eljárások tanulmányozása. Hogyan áramlik a tudás a tudósok között, a tudósok és a közönség között? Hogyan terjed helyi, nemzeti keretek között, hogyan válik globálissá? A tudománytörténet ma már messze nem korlátozódik az elit tudósok méltatására és az intellektuális centrumok vizsgálatára. A negyedik aspektus a társadalom- és történettudományok „materialista fordulatához" kapcsolódik. Milyen dolgokkal foglalkoztak a tudósok? Konkrétan mi volt a kezükben, vagy mit tanulmányoztak, mikkel dolgoztak kutatásuk során – a legparányibb részecskéktől a gigantikus műszerekig? A tudomány történetét ezek szerint anyagi-tárgyi mivoltában is meg lehet közelíteni, s ekképpen is szükséges értelmezni.

Lynn Nyhart, akitől az újabb tudománytörténeti irányok ilyen jellemzése származik, szemléletes képet is ad arról, hogy miként változott meg a tudo-

mányról, illetve a múltjáról alkotott elképzelésünk. A régebbi tudománytörténet leginkább egy fa rajzával jellemezhető, amely a nyugati kultúrában gyökerezik, s amely mélyen belenyúlik az antikvitásba, a gyökerek az ókori Egyiptomig és Babilóniáig nyúlnak. A tudománytörténész feladata a fa növekedésének és kilombozódásának a nyomon követése. A mai állapot jobban hasonlít a glóbuszt beborító emberek és anyagi dolgok sűrű, a társadalmi, kulturális, gazdasági és vallási életből fakadó kusza halmazához. A történész feladata most az, hogy kitalálja, miként tekintették a tudás és a gyakorlat bizonyos formáit ebben a tevékenységi körben „tudománynak", mi tartotta fenn a tudományt társadalmi, kulturális és anyagi szempontból, ki részesült annak előnyeiből, és ki szenvedett kárt annak kialakulása során (Nyhart 2016: 3). Nem szükségszerű, hogy ebben a képben a fejlődés elve elvesszen, ám mint mindent mozgató orientációs pont elenyészik. Cserébe a tudomány mozgásáról egy sokoldalúbb, ellentmondásoktól sem mentes, a korábbinál életszerűbb – kevésbé mitikus – képet nyerünk.

A tudománytörténet Magyarországon még nem olyan elterjedt, mint egy-egy szaktudomány saját speciális területeinek a művelése. A néprajzban mindig is volt érdeklődés az előzmények iránt, rendre jelentek meg olyan tanulmányok, összefoglalók, amelyek a tudományszak gyökereit, alakulását, eszmetörténeti kapcsolódásait vizsgálták. Önállóságra azonban még nem tett szert a néprajzi tudománytörténet, szemben például az építkezéskutatással, a szokáskutatással, a vallási néprajzzal. Változások azonban fel-fel bukkannak, a töretlenül divatozó ünnepélyes múltba tekintés mellett a historicista és konstruktivista felfogás is kezd alakot ölteni. Mindezek nyomán a mélyen gyökerező és egyre lombosodó fa képzetét itt is ki-kikezdi a tudományszak mozgásának többpólusú, sokkal érzékenyebb tudománytörténeti megközelítése.

A jelen kötet a magyar néprajz történetét a múzeum és a múzeumi gyűjtés szemszögéből tárgyalja. Arra vállalkozik, hogy bemutassa azokat a törekvéseket, amelyek folyamatában és eredményeként létrejött Magyarországon a néprajzi múzeum intézménytípusa a maga sajátosságaival jellemző változatában. Ez az intézményesülési folyamat szakszerűsödést jelent, különböző irányokból érkező szakemberek munkáját, tudományos elképzeléseit, egymás közötti vitáit, egyéni ambícióit foglalja magában, valamint a külső társadalmi, politikai, közérdeklődésbeli körülmények hatásait, befolyásait. Különböző pólusok kölcsönös egymásra hatásának folyamatáról van szó, hiszen a 19. század második felében nem volt sem kész néprajz, még kevésbé világosan körülhatárolt feladatkörrel meghatározott vagy elképzelt „néprajzi múzeum".

A múzeumi differenciáció, vagyis egy szakterület viszonylagos önállósodása, „leválása" az osztatlan régiségtan bázisáról egyúttal azt is jelentette,

hogy a néprajz alakulásában, diszciplínává fejlődésében egy sajátos „múzeumi korszakot" élt meg. A tudományterület fő sodra ekkor épp a múzeumi megközelítésben kristályosodott ki – többek között a tárgygyűjtés, a formai, tipológiai elemzés, a típusmeghatározás és -bemutatás – kérdéseiben, amit azonban még folyamatában „ki kellett találni", illetve meg kellett honosítani részben a külföldi – ugyancsak még alakulóban lévő – módszerek, irányok alapján, részben bizonyos mértékű helyben képződött szükségletek – invenciók – jegyében. Mind a néprajz, mind a néprajzi múzeum mint önálló szakterület a szakmai önmegteremtés és változás sodrában alakult, illetve nyerte el azt a diszciplináris rendszerét s formáját, amit a későbbiekben sem lehet egyszer s mindenkorra zárt, befejezett adottságként kezelni. Másként fogalmazva: a kezdetek elemzése azt mutatja, hogy mind a néprajz, mind a néprajzi múzeum egy bonyolult, lépésenként – ám nem kizárólag „logikus", „törvényszerű" módon – alakuló formációs folyamat terméke. Ahogy a „néprajzi múzeum", úgy a „néprajz" sem lett befejezett entitás, mert mindig valamilyen gyakorlat nyomán öltött s ölt testet, különféle hangsúlyokkal. Az egyes szakaszok, kísérletek valamilyen mértékben egymásra épültek, de távolról sem egy töretlen, egyenes vonalú előrehaladás jegyében. Az orientációs pontok, a kapcsolódások más szakterületekkel többször megváltoztak, egykor domináns tudományos kérdések elhaltak, múzeumi gyűjteménycsoportok veszítették el jelentőségüket – bár ezt inkább takargatni szokás, mint nyilvánosan, a tanulságokat levonva megfogalmazni. A múlt különféle tényeinek, regisztereinek megismerésén túl a tudománytörténeti vizsgálódás tehát olyan felismerésekhez vezet, amelyek a szakmai kontinuitás fenntartását s tudatos építését is szolgál(hat)ják – ha értő kezekbe kerülnek.

A kötet két nagy részből áll. A tanulmányok első csoportja eszmetörténeti keretben tárgyalja a néprajz és a múzeum kölcsönös viszonyát. Vizsgálja a 19. századi nemzeti diskurzus és a néprajz kapcsolatát, amely néprajz forrásai önmagukban is reflexiót igényelnek, továbbá taglalja a néprajzi gyűjtemények kezdeti alakulását, különböző típusait. Foglalkozik a néprajzi tárgygyűjtés olyan tágabb társadalmi összefüggésével, mint a néprajzi, „népművészeti" tárgyakat preferáló műgyűjtés, vagy a nép alkotókészsége, ízlése iránt megnyilvánuló művészi érdeklődés, illetve szemléletmód.

A tanulmányok második csoportja a szorosabban vett múzeumi gyakorlat és a módszertan kérdéseit taglalja. Egy-egy szakember munkásságán belül a kutatás és a múzeumi eljárások olyan központi kérdéseit mutatja be, mint a korai állomásozó, tárgycentrikus „terepmunka", a vizuális képalkotás és dokumentáció, az információbőségre törekvő helyszíni kérdőíves adatfeltárás, a néprajzi tárgyfogalom alakulása, a korai kiállítási, reprezentációs eljárások, valamint a terepkutatás morális kérdései. Ezek a tanulmányok a magyar nép-

rajz klasszikusainak munkásságát vizsgálják. Azokét, akik a magyar néprajzi tárgykutatásban, különösen pedig a múzeumi gyakorlat kialakításában, formálásában a legfontosabb szereplők voltak, még akkor is, ha paradox módon közvetlenül nem mind vettek részt a legfőbb gyűjtemény, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának létrehozásában és munkájában. Jelesül: a fejezetek Huszka József, Herman Ottó, illetve a múzeum munkatársai, Szalay Imre, Semayer Vilibáld, Jankó János és Bátky Zsigmond „néprajzi muzeológiájának" főbb vonásait mutatják be. A „kripta mélyében" folytatott kutatás elsősorban a feltárt részleteket illetően kínál újabb fogódzókat a néprajzi tárgyak s gyűjtemények értelmezéséhez (vö. Fejős szerk. 2000), de egészében és a vizsgálat felfogásmódja alapján a tudománytörténet fentiekben jelzett törekvéseihez kapcsolódik.

A kötet tervezete, megközelítése analitikus, leíró és egyben kritikai szemléletű. Az utóbbi megnyilvánul abban is, hogy nem követi a hagyományos tudománytörténet olyan eljárását, amely a nehézségekkel dacoló, azokat legyőző „nagy elődök" sikerének mértékében értékeli a múlt eseményeit, tudományos nézeteit. A győzelem vagy a vereség retorikáját követő szerzők mindig a tudomány aktuális képe alapján tekintenek a múltra, s nem a kor horizontján vizsgálják a tudomány, illetve az intézmények – jelen esetben: a gyűjtemények, a múzeumok – formálódását. Az ünneplő jelzőkbe csomagolt méltatások mellőzése nem a kezdeményezők lebecsülését jelenti, ellenben azt kívánja hangsúlyozni, hogy „nagy elődök" is hús-vér aktorok voltak, nem pedig héroszok, akik tudományuk alakításában emberként vettek részt, akár rendelkeztek korszakos meglátásokkal, vagy hallatlan energiákkal – s nem kevés ambícióval –, ám esendően, olykor vakon, olykor másokra való tekintet nélkül, vagy épp a lehetőségeket nem felismerve tevékenykedtek. Az egyes tanulmányok az „ősöket" nem egy hősgaléria alakjaiként rendezik el, hanem a tudományszak alapkérdései újra és újra elvégzendő, szükségszerű újragondolásának értelmében vizsgálják. Ismét és újra: a mai tudománytörténet nem a múlt meghaladott vonásainak leltározására vállalkozik, nem is a kezdetek, az „alapító atyák" ünneplő megidézésére. Célja nem más, mint az alapok, a korábbi állapotok és a jellemző jegyek megértésére való törekvés abban a komplex viszonyrendszerben, amelyben azok kibontakoztak, s folyamatosan változtak.

I. RÉSZ

Eszmetörténet

NEMZETI DISKURZUS ÉS NÉPRAJZ

A néprajz mint önálló tudomány kialakulása Európa-szerte hosszú 19. századi folyamat. Bármilyen kezdeteket, előzményeket is veszünk tekintetbe – Magyarországon ez Julianus baráttól kezdve a felvilágosodás, a romantika jegyében tevékenykedő néhány szerzőn át igen szerteágazó előzményeket jelenthet –, kiformálódásának ösztönzője és egyben kerete a nacionalizmus volt. A néprajz ezért a nemzet konstrukciójában kardinális szerepet játszó tudományok körébe sorolható. Mindaz az ismeretanyag, amit a néprajz feltárt, a nemzeti tudat s a nemzeti kultúra építőanyagául szolgált, s bizonyos eszméi hozzájárultak a kötőanyag megszilárdításához. A szak befogadó jellegű, tárgya tágas. Az 1889-ben megalakult Magyarországi Néprajzi Társaság alapszabálya szerint: „A társaság tanulmányozásának tárgyai: az ország mai és egykori népeinek eredete, fejlődése, állapota; ethnikai jelleme és anthropológiai mivolta; a néplélek és népélet nyilatkozatai. Ilyenek: életmód, foglalkozás, lakás, eszközök, díszítés, zene és költészet, táncz és játék, szokások és erkölcsök, szólásmód és közmondás, hagyomány és monda, babona és ráolvasás, népmese és találós mese, népdal és rege stb., végre az ország lakóinak testi alkata."[1] Nemcsak sokfelé mutató, de súlyos szavak is ezek, különösen a felsorolás élén álló fogalmak. A tárgykör ilyen körülhatárolása történetileg alakult ki. Különféle elszórt feljegyzések után nagyobb figyelem elsőként a népköltészetre irányult a romantika hatására, majd egyre tagoltabb irányból fordultak a közrendűek – a nép – életének „nyilatkozatai" felé.

A néprajz tág nemzeti vonatkozásrendszere ellenére jogos a kérdés: hozzászólt-e ez a még formálódó szaktudomány a korszak nemzetvitáihoz? Ez annak

[1] *A magyarországi néprajzi társaság alapszabályai.* Bp., 1889. – több helyen közölve, legutóbb lásd más dokumentumokkal: Százéves a Magyar Néprajzi Társaság. *Néprajzi Hírek* 18 (1989) 1–3. sz. A magyar néprajz tudománytörténetéhez lásd Bartucz Lajos: A magyar nemzetismeretről. *Ethnographia* 47 (1936) 5–19; Tálasi István: *Néprajzi életünk kibontakozása.* Bp., 1948; Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete.* Bp., 1989. (második kiadás 2001). Az itt követett tudománytörténet nem a mai – már „kész" – szaktudományból indul ki, nem az ide vezető egyenes utat keresi, hanem azt igyekszik rekonstruálni, hogy az egyes korszakokban a kortársak mit tekintettek saját tudományukra jellemzőnek, mi volt közösen alakított tudásuk, milyen kapcsolatrendszerben formálták szakjukat.

ellenére felvethető, hogy a néprajz már a tárgykör imént jelzett megnevezésével bő tény- és vitaanyagot szolgáltatott a közgondolkodás számára, ugyanakkor a tudományos munkamegosztás alakulásában többféle szellemi irányzatot olvasztott magába, és széles mozgásteret határozott meg önmagának. A magyar néprajz azonban nem teoretikus tudomány, történetére jellemző az elméletellenesség, amit bírálói különböző alapállásokat követve gyakran kárhoztatnak. Anyaghalmozó, faktológiai gyakorlat jellemzi, a nemzeti diskurzus vonatkozásában azonban jól égő s jól égethető gyúanyagot szolgáltat. A kérdés annyit jelent, hogy nemzeti tudomány-e a néprajz a vizsgált korszakban? Ha igen, milyen vonatkozásokban, ha nem, mennyiben nem, s milyen kapcsolatban áll a korszak meghatározó nemzeti-politikai problémáival?

Kontextusok, hagyományok

A néprajz a 19. század végén még korántsem kész szaktudomány. Hogy mikortól „kész", aligha állapítható meg pontosan, de kétségtelen, hogy a 19. század végén s fordulóján már többé-kevésbé elkülönült szaktudományként kezelhető. Léteznek művelői, noha többségük más szakterületekről érkezett vagy még inkább autodidakta, van már megszerveződött művelőit összefogó szakmai társasága, vannak kiadványai, országos és helyi múzeumi gyűjteményei, kiállításai. A szakemberek képzése még kezdeti szinten áll, de a szak már külső megítélés szerint is létezik. Mint gyűjtő jellegű tudományszak, személyes, intézményi és koncepcionális kapcsolatai bonyolult hálót alkotnak.

Röviddel a Magyarországi Néprajzi Társaság 1889. január 27-i megalakulása után, 1891. november 28-án a társaság havi ülését az elnök, a 81 éves Hunfalvy Pál (1. kép) tiszteletére rendezte. A beszámoló megfogalmazása szerint „szerény családi jellegű ünnepséget" tartottak, amelynek alkalmát az ünnepelt fél évszázados jubileuma szolgáltatta: Hunfalvyt ötven éve választotta a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába. Az ünneplő közönség nem korlátozódott a társaság tagjaira, az akadémia „heti üléstermét igen díszes és előkelő közönség töltötte meg, közte kiválóbb tudományos társaságaink: az Akadémia, a Kisfaludy Társaság, a Természettudományi Társulat, a Földrajzi Társaság elnökei". Az ülést Xántus János társasági alelnök nyitotta meg, majd az ünnepelt, Hunfalvy szólt röviden, „szerénységtől ragyogó" nyilatkozatban. Arról beszélt, hogy szemben Révay Miklós idejével, amikor „még nem volt meg a magyar nemzeti irány", neki már más lehetőségei voltak, eredményeit az akadémiának köszönheti. Ezt követően kezdődött meg a felolvasóülés. Elsőként Herrmann Antal, a társaság titkára szólt *Hunfalvy Pál mint ethnographus* címmel, majd Herman Ottó tartott előadást a pásztorság ékítményei alapján

a magyar ornamentikáról. Munkácsi Bernát a vogulok medveesküjéről olvasott fel egy terjedelmes értekezést, majd Réthy László méltatta Hunfalvy Pál helyét a tudományos irodalomban. Időhiány miatt a programban még szereplő két előadás, Katona Lajosé a mesekutatás feladatairól és Vikár Béláé a *Kalevala* X. runójáról, elmaradt.[2] Ám ezek is olvashatók a többi előadással s további méltatásokkal, értekezésekkel együtt a Hunfalvy tisztelői által összeállított emlékalbumban.[3] Az ünnepi méltatás korszakhatárnak bizonyult, nem annyira az elnök előtti évfordulós tisztelgés miatt, hanem a köszöntést követően alig két napon belül bekövetkezett tragikus esemény révén: „A nagymester harminckét órára – ahogy az előadását utóbb közreadó Herman Ottó fogalmazott – már a ravatalon feküdt."[4] A társaság lapja, az *Ethnographia* ily módon a jubileumi ünnepség beszámolóját s az elhangzott előadások egy részét együtt volt kénytelen közreadni az elhunyttól búcsúzó társasági megemlékezéssel és a gyászbeszédekkel.[5] Az akadémiai tagság félszázados jubileumát ünneplő kötet is Gyulai Pál Hunfalvy ravatala fölött tartott beszédével zárult.

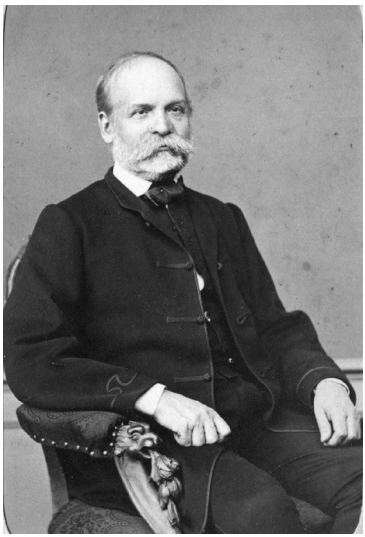
A Hunfalvy-ünnepély és az összegző jellegű Hunfalvy-album mint cseppben a tenger jól mutatják a néprajz korabeli állapotát, önmagának szabott tevékenységi területeit és tágabb összefüggéseit. Az elnökei révén felsorolt tudományos testületek jelzik például azokat a tudományos irányokat, amelyek a néprajz létrejöttét elősegítették, illetve amelyek keretet biztosítottak kibontakozásához. A Kisfaludy Társaság a népköltészet felkarolásának egy több mint fél évszázados gazdag hagyományára utal, de egyúttal a kutatások leginkább kimunkált területét, a folklórkutatást mint a tudományszak egyik fő kompetenciáját képviseli. Méltán szerepelt a meghirdetett előadók sorában Katona Lajos, aki az anyaggyűjtés szorgalmazása mellett hangsúlyosan val-

[2] A néprajzi társaság Hunfalvy-ünnepélye. *Ethnographia* 2 (1891) 379–382.; idézetek 379. old. Részletesen szól az ünnepségről Munkácsi Bernát 1911-ben tartott akadémiai székfoglaló előadásában: Hunfalvy Pál emlékezete. *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek* 11 (1912) 411–530.; vö. 525–528.

[3] *Hunfalvy-album. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői.* Bp., 1891. A kötetben nem szerepel Herman Ottó előadása (lásd a következő jegyzetet), Vikár Béla pedig a *Kalevala* IX. runójának fordítását közli rövid bevezetővel (104–112).

[4] Herman Ottó: Magyar pásztoremberek remeklése. *Ethnographia* 3 (1892) 310–321. id.: 321.

[5] A néprajzi társaság részéről Herrmann Antal írt rövid méltatást: *Ethnographia* 2 (1891) 375–376. A lap közölte br. Eötvös Loránd gyászjelentését (376–377), Gyulai Pál búcsúztatóját (377–378) és Réthy László sírbeszédét (378). Hunfalvy halálával a társaság életében közel két évig tartó átmeneti zavar támadt, ami szervezeti, személyi átalakulásokkal, sőt szemléletbeliekkel is járt. Ez szintén korszakhatárt jelez, de ennek tudománytörténeti részletei nem tartoznak szorosan az itt tárgyaltakhoz; lásd A néprajzi társaság reformja. *Ethnographia* 3 (1892) 208–241; A M. Néprajzi Társaság IV. közgyűlése. Uo. 286–289.; vö. Kósa László: *A Magyar Néprajzi Társaság története 1889–1989*. Bp., 1989. 26–32.

1. kép
Hunfalvy Pál, 1865

lotta-hirdette az összehasonlító tudományos feldolgozás programját. Az ülésen a Természettudományi Társulat képviselete a néprajz természettudományi örökségét fejezi ki, s egyben jelzi a kezdetek egyik fő partneri viszonyát. A néprajzban a tények összegyűjtése, szabatos meghatározása és leírása, az osztályozás és a tipológia mind a természettudomány módszertani tanítása. Herman Ottó a „díszgyűlésen" meg is fogalmazta, hogy bár neki a „leíró ethnographia", vagyis a tárgyi néprajz, amelyről előadását tartja, tulajdonképpen nem is szakja, de „a leíró ethnographiában is ugyanaz a háromság áll fenn és dönt, mint a természethistóriában; t. i. a megfigyelés hűsége, a jellemzőnek kifejtése és az összehasonlítás belevonása".[6] Ez az irány nem csupán szemléleti kapcsolódás, hanem a néprajz ügyének gyakorlati előmozdításában is megnyilvánult, mint például abban, hogy a Társulat adta ki a tárgyvizsgálatok első alapozó művét, Herman Ottó nagy munkáját a magyar halászatról, amit az ő szóhasználata nyomán kezdtek el ősfoglalkozásnak nevezni. A természettudomány egy – szintén ez idő tájt formálódó – szakterületére, az embertanra (fizikai antropológia) ugyancsak lehet itt hivatkozni mint a néprajz határvidékére, alakítójára. A Földrajzi Társaság a néprajz egy másik ösztönző irányára és vele rokon területére hívja fel a figyelmet. Elegendő arra utalni, hogy a korszak első számú földrajztudósa – történetesen Hunfalvy testvére –, Hunfalvy János szintén termékeny ösztönzője és tevékeny munkása volt a néprajzi szemlélet magyarországi kialakulásának. *Magyarország és Erdély eredeti képekben* című munkájában már 1856-ban hosszabb leírást közölt az alföldi falusi életről, majd ő az, aki a budapesti egyetemen elsőként tart egyetemes néprajzi előadásokat az 1873/74-es tanévben, s ezt követően is – értve ezalatt a világ népeinek bemutatását. Később regionális, így pl. balkáni etnográfiát adott elő 1885-ben, és nagy egyetemes földrajzi összefoglalásában is bőven kitér néprajzi jelenségekre.[7] A földrajz tudo-

[6] Herman 1892. 311.

[7] Hunfalvy János: Az Alföld és lakosai. In Uő: *Magyarország és Erdély eredeti képekben.* I. köt. Darmstadt, 1856. Reprint kiadás: Bp., 1987. 225–272.; Szabó József: *Hunfalvy János.* Bp., 1980. 49. [A múlt magyar tudósai]; *Hunfalvy János: Egyetemes néprajz.* Kéziratos litográfia alapján közread. Sárkány Mihály – Vargyas Gábor. Bp., 1995. [Magyar Etnológia; 1.];

mányos öröksége, valamint szemléletének folyamatos hatása abban is megfigyelhető, hogy a néprajz első professzionális művelői főként geográfusok köréből kerültek ki.

Közvetve az összehasonlító és finnugor nyelvészet és filológia is „ott volt" az ülésen – leginkább az ünnepelt személyében, valamint a finnugor hitvilág egy momentumáról értekező Munkácsi Bernát révén. (A Hunfalvy-album nyelvészeti írásai meg is teremtik a két szakterület közötti egyensúlyt.) Arról sem feledkezhetünk meg – bármennyire kézenfekvő s triviális –, hogy a rendezvény a Magyar Tudományos Akadémia üléstermében zajlott, akadémiai tagok jelenlétében, ami a viszonylag fiatal, még erősen a kialakulás, formálódás fázisát mutató szakterület *tudományos* befogadásának s elismerésének egyértelmű jele.

Az előzményeket és a rokon területeket egyaránt jelző szakmai kapcsolatok kölcsönösen kifejezik a néprajz sajátosságát, tevékenységének komplexitását. A formálódó tudományszak tág kört ölel föl, erre utal az ekkor dívó „néptani tudományok" megnevezés is. A néprajzinak minősülő tények köre, illetve a tudományszak szemlélete ebben a korban még különösen változékony. Mi sem mutatja ezt jobban – a későbbiekben lesz erről szó –, mint Hunfalvy Pál s követői ethnographiájának különbségei. Hunfalvy több területen kifejtett munkássága ellenére főként a történeti összehasonlító nyelvészet szaktekintélyének számított. A néprajzi társaság ülésén az elnöklő Xántus János ezt azonban úgy értelmezte, hogy – mint fogalmazott – Hunfalvy „ugyszólván egész életének munkássága ethnographiai és az ethnographiával szorosan kapcsolatos tudomány érdekében tölt el".[8] Legnagyobb érdemének azt nevezte, hogy „az akadémiában dult finn háboru az ő nagy fontosságu fejtegetései folytán, mind a két fél megelégedésére ért véget". Másik érdemeként azt hozta föl, hogy „az oláh nagyzási hóbortot óriási, tudományos érvekkel a minimumra szállította le, és a rendes kerékvágásba terelte".[9] Itt Xántus Hunfalvynak a román etnogenezissel kapcsolatos nyelvészeti, néptörténeti tevékenységére utal, amelyről a felolvasóülésen külön szólt tanítványa, Réthy László. Tehát Xántus is elsőként Hunfalvy nyelvészeti munkásságát emeli ki, mégpedig a magyar nemzettudat szempontjából kulcskérdésnek számító eredetkérdés, a finnugor–török-vita vonatkozásában. Az általa hangsúlyozott másik momen-

---

Hunfalvy János: *Egyetemes földrajz. Különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. I. kötet. Dél-Európa.* Bp., 1884.; *2. kötet. Magyarország.* Bp., 1886; *3. kötet. Éjszaki- és Közép-Európa.* Bp., 1890. Az ünnepségen Hunfalvy János már nem lehetett ott (1888-ban halt meg), a Földrajzi Társaságot valószínűleg az elnök, Lóczy Lajos képviselte, aki szintén termékenyítően hatott a néprajzra.

[8] *Ethnographia* 2 (1891) 379.

[9] Uo. 380.

tum szintén a magyar önkép elevenébe vág, közvetve szintén kapcsolatos a magyarság eredetével s ezen keresztül a nemzet „régiségének" kérdésével. Az üdvözlő szavak retorikai fordulata a kortársak egyik bevett diskurzusába illeszkedően a magyar–román viszony fő kérdésére utal: a származás, az eredet és a históriai elsőbbség vitájára. „Az egész magyar nemzetet nagy hálára kötelezte az által is – zárta köszöntőjét Xántus –, hogy a folyóiratokban a külföldön rólunk elterjedt téves nézeteket helyreigazította […] Magyarország szellemi tevékenységét, kulturális működését megismertette".[10] A tudományos életmű és a tudományos igazság összhangját ily módon a nemzet szolgálata biztosítja. A tudomány és nemzet diskurzus alapvonulatát a magyarsággal kapcsolatos igaz tények feltárása, a tudományosan helyes információk terjesztése jelenti.

A tudomány – közelebbről: a néprajz – mibenléte és nemzeti feladata Herrmann Antal előadásában hangsúlyos módon ismétlődött meg. Hunfalvy „néptani működését" Herrmann az életrajz tömör vázlatába illeszti. Kifejti, hogy Hunfalvy a finnugor összehasonlító nyelvtudomány megalapítójaként is már „fontos ethnographiai kérdéseket tárgyal" többek közt a vogul népről, nyelvről, népköltészetről írt munkáiban. Ő fejtette meg, tárta fel és ismertette meg a világgal „Reguly gyűjtésének rejtett kincseiben az ethnographiai és folklore megbecsülhetetlen anyagát". Nyelvtörténeti munkái vezették el ahhoz, ami Herrmann szerint legközvetlenebbül összefügg az etnográfia fő céljaival. „A hazai népek származása – fejtegeti –, legrégibb története körüli vizsgálódásaiban s nemzeti hiúságnak hízelgő, de különben nem genuin népies eredetű hagyományok ellenében, univerzális modern tudással és kérlelhetetlen kritikával diadalra juttatja az objektív igazságot." Itt a székelyek eredetéről, hun származásuk kritikájáról és a román („rumén") nyelv és nép származásáról írt kiterjedt munkáira utal. Jelzi, hogy legújabb, megjelenés előtt álló nagy műve ez utóbbi témával foglalkozik, a románság történetét dolgozza föl két kötetben. Hunfalvy etnográfiai működését elsősorban összefoglaló monográfiája, az 1876-ban kiadott *Magyarország ethnographiája* képviseli, de Herrmann hivatkozik egy 1881-es, a magyar népről írt összegző német nyelvű kötetére is.[11]

Herrmann Antal mindezek alapján Hunfalvyt a szak alapítójának nevezi, és másodszor is nyomatékkal kitér a tudományos igazság kérdésére. Jellemzése a pozitivizmus és a nemzeti tudományeszmény valóságos krédója, amely a néprajz igazságkeresését világosan hozzákapcsolja a magyar nemzet (sugallt

[10] Uo.

[11] Herrmann Antal: Hunfalvy Pál mint ethnographus. *Ethnographia* 2 (1981) 382–385. id.: 383. Lásd még Uő: Hunfalvy Pál emlékezete. *Ethnographia* 5 (1894) 147–149. Hunfalvy hivatkozott műveit lásd alább.

vagy egyértelműnek vett) politikai céljaival. „Ő gyújtotta meg számunkra – fogalmazott – az igazság fáklyáját; kövessük azt és nem fogunk tévedni a népélet roppant térein a népvizsgálat roppant homályában. Az ő sokoldalú tudásának fényénél világos áttekintést nyerhetünk munkakörünk fölött s nem fogunk egyes jelenségekből álelméleteket koholni s idegen hypothesiseket kritika nélkül elfogadni. Ő a nemzeti hagyományok tanának terén is megtörte a hagyomány alaptalan tekintélyét és megtanított minket elfogulatlan tárgyilagossággal kutatni a népélet törvényeit. A nemzeti hiúság gyarló álnymbusát elhalványította az igazság gloriájával és mindinkább hódít az a meggyőződés, hogy a legszebb dicsőség az igazság s hogy a tiszta való tények tanusága sehol sem ellenkezik a mi jogos nemzeti érdekeinkkel és helyes aspirációinkkal."[12]

A Hunfalvy-ünnepély minden ceremoniális kelléke, az előadások tisztelgő hangvétele a nagy ember – „nagymester" – megbecsülését szolgálja a megfogalmazott gondolatokkal épp úgy, mint az esemény rituális mivoltában. Ez a tiszteletadás a néprajz képviselői részéről elsősorban a tudományszak önmeghatározása, elismertetése folyamatába illeszkedik, ezeket szolgálja. Az esemény hasonlatos Toldy Ferenc 50 éves munkásságának 1871-ben rendezett jubileumához. A hasonlóság a két fél évszázados jubileum megtartásán túl elsősorban abban mutatkozik meg, hogy mindkettőjüket mint egy tudomány alapító tekintélyét méltatták. Dávidházi Péter Toldyról írt érzékeny elemzése nyomán úgy is lehet fogalmazni, hogy a szellemi nagyság példaadása előtti tisztelgés a nemzeti tudomány önmeghatározását egy sajátos alapító mítoszszal szolgálja. A Toldyt köszöntő beszédekben – mint írja – „már közmegegyezésként jelenik meg a magyar irodalomtörténet-írás tőle való eredeztetése". Ez is része „egy keletkező tudományos műfaj közösségi szabályrendszerének".[13] Hunfalvyt a néprajz művelői szintén a szak megalapítójának, „atyamesterének" tekintették, az ünnepély családias jellegét is azért hangsúlyozták, mert – mint Herrmann nekrológjában is megfogalmazta – „büszkén tekintettük magunkat családjának". Halálával ezért lett „a mi társaságunk […] az ő árvája", s ezért érzik leginkább ők, özvegye után leginkább „csüggedve a pótolhatatlan veszteséget".[14] Mindez nem csupán az alkalom szülte retorika kérdése. A viszonylag fiatal, szerepét s tudományos feladatát kereső szak képviselői

[12] Herrmann: i. m. 384.

[13] Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc a magyar irodalomtörténetben*. Bp., 2004. 39., 40.

[14] H. A.: Hunfalvy Pál, 1810–1891. *Ethnographia* 2 (1891) 375–376. Az 'atya' metafora jelentését Dávidházi mesterien elemzi, i. m. 40–42. Lásd még a szerző érvelését, hogy a tudományos jellegű események tartalmának jelentése nem független attól, ami ugyanott történt; 47.

a már általánosan elismert tekintély segítségére támaszkodva törnek utat maguknak. A tudományalapító mítosz és azt nyilvánossá tévő, megerősítő ceremoniális rítus hitelesíti az újonnan jelentkező törekvéseket. Hasonló szerepet tulajdoníthatunk Jókai Mórnak, Rudolf trónörökösnek és József főhercegnek. Jókai a Magyarországi Néprajzi Társaság alakuló közgyűlésén meleg szavakkal állt ki a néprajz mellett, az etnográfiát az ő „kifogyhatatlan munkatársának" nevezte. Ekkor hangzott el az utóbb szinte szállóigévé vált gondolata: „Ha valaha a világon bekövetkezik az örök béke, az az ethnographia általános elterjedésének munkája lesz."[15] Jókai közvetítésére a védnökséget elvállaló, de már addigra halott Rudolf trónörökös nem lehetett jelen, ám ez a kapcsolat és a belőle fakadó várakozás jelzi a néprajz egy még távolibb, „magasabb" pártfogói támogatását. A Társaság egyik alapító tagja, József főherceg az első felolvasó ülésre küldött tárgyát tekintve is üzenet értékű előadást, a cigányokról írt munkájának egy részletét.[16]

A Toldy- és a Hunfalvy-ünnepség párhuzama nem véletlen. A két alapító atyát illető tisztelet egyaránt a kérlelhetetlen, még a nemzeti elfogódottsággal is szembeszálló tudományos attitűdöt teszi példa értékűvé. A Hunfalvy-ünnepélyen Réthy László arról beszélt, hogy a magyar tudomány úttörői közül három olyan mestert ismer, akik a „tudományos anyagon kívül kritikai módszert s kipróbált eszközöket is hagytak" a ma író és kutató nemzedékre: Toldy Ferencet, Rómer Flórist és Hunfalvy Pált. Mindhárman „roppant munkásságuk körében magas szempontokra emelkedve, kolosszális vonásokkal tudták a nagy anyagot meghatározni, a kérdéseket osztályozni, a diszcziplinák főkérdéseit világosságba helyezni".[17] (Itt arra is utalhatunk, ezt Réthy nem mondja, hogy mindhárman hozzájárultak a néprajz mint szaktudomány kifejlődéséhez. Nem egyenlő mértékben, ezúttal nem elemezhető módon, de ott látjuk mindhármukat az első művelők-pártfogók között. Az is fontos párhuzam, hogy Toldy és Hunfalvy egyaránt németnek született, tudatos döntéssel lettek a nemzeti tudomány alapítói.) Réthy véleménye szerint „a magyar és rokon ethnologiai tudományok atyjának" tekinthető Hunfalvy munkássága a tudományok specializálódását követően sem ér véget, mint két társáé. Az egyetemleges tudás lehetősége véget ért, az új nemzedék a részletek tanulmányával tetőzi be azt, amit „az előzők nagy vonásokkal írtak körül". Hunfalvy a „speciális tudományok művelésében" is példát mutat. Olyan kérdéssel foglalkozik, melyet „aktuális érdekével az egész nemzet figyelme kísér". Ez az „oláh kérdés",

[15] Jókai Mór üdvözlő beszéde. *Ethnographia* 1 (1890) 7–9., id. 8.
[16] József Főherceg: A czigányokról. *Ethnographia* 1 (1890) 12–19.
[17] Réthy László: Hunfalvy Pál helye az irodalomban. *Ethnographia* 2 (1891) 385–388., id.: 385–386.

a románság nyelvészetének, néprajzának és történelmének az eredet szempontjából való művelése. Végezetül Réthy László Hunfalvy szellemében azt fejtegeti, hogy idővel a románság is eljut arra a fokra, amikor már nem politikai ellenfelet lát benne, hanem értékelni fogja mint tudóst. Mert, mint írja, „a román közvélemény Hunfalvy Pálban a tudóst még nem látja. Százszor és százszor megírt és világgá kürtölt vád, hogy Hunfalvy Pál *nem tudós*, csak *magyar* ember, a ki históriát költ a magyar nemzet érdekei szerint". E méltatásból jól kirajzolódik, hogy a kritikai szellemű nemzeti tudomány a nemzetfejlődés érett korszakára jellemző, s hozzá is járul fejlődéséhez. „A román nép – írja Réthy – ma első ifjú korát éli; még eszmények kápráztatják a szemét, melynek fényétől a valóságot nem ismeri fel."[18]

A keretek, „a palota" felhúzása

Olvasva a Hunfalvy Pált ünneplő írásokat, vagy még inkább Munkácsi Bernátnak a két évtizeddel később az életművét nagyszabású emlékbeszédben feldolgozó írását[19] – egy következetes, több forrásból felépített néprajzi munkásság kontúrjai tűnnek elénk. Mindamellett a kortársak nem okvetlenül látták ezt ugyanígy. Úgy is tűnhetett, hogy Hunfalvy mint a néprajz alapító atyja szinte a semmiből lépett a porondra. A *Kalevala*, a finn és vogul népköltészet iránti érdeklődése ugyan ismert volt az ilyesmire nyitott kortársak előtt, de ezt nem okvetlenül érzékelték az új tudományos irány szerves előzményeként. Ez főként abból adódhatott, hogy a Hunfalvy által kidolgozott etnográfia valóban mintegy új szakterületként körvonalazódott, és tudományos működésének második nagy korszakában láthatóan túllépett az összehasonlító nyelvészeti témákon. Még akkor is, ha ezek az újabb munkái szintén erőteljesen támaszkodnak nyelvészeti adatokra és módszertanra, s Hunfalvy saját néprajzi felfogásának velejét a nyelvre alapozza: „Az ethnographiában – írja – a nyelv tanúsága az egyetlen biztos világító kalaúz."[20] Mutatja ezt a kortársi véleke-

[18] Uo. 386., 387. – kiemelés az eredetiben. Réthy László részben szintén a román nép és nyelv eredetével foglalkozott, könyveket, tanulmányokat publikált a kérdésről még Hunfalvy életében, s azt követően is. Idézett gondolatait megismétli Hunfalvy posztomusz megjelent könyvéhez írt előszavában. Lásd Hunfalvy Pál: *Az oláhok története I–II.* Sajtó alá rendezte Réthy László. Bp., 1894–1895.

[19] Munkácsi: i. m. Hunfalvy Pál munkásságának későbbi rekonstrukciójához lásd Zsigmond Gábor: Hunfalvy Pál útja az embertudománytól az etnográfiáig. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 10 (1977) 207–251; Domonkos Péter – Paládi-Kovács Attila: *Hunfalvy Pál.* Bp., 1986. [A múlt magyar tudósai]; Kósa 1989: i. m. 116–120.

[20] Hunfalvy Pál: *Magyarország ethnographiája.* Bp., 1876. 222.

dést Jancsó Benedeknek – akkor még fővárosi gimnáziumi tanárnak – a *Fővárosi Lapok* hasábjain a Néprajzi Társaság első közgyűlése alkalmából a szak helyzetéről írt áttekintése. A század közepének népköltészeti gyűjtőmunkáját ismertetve, a mentés – a tizenkettedik óra – utolsó pillanatát is megemlítve, így fogalmazott: „Idővel azonban az ethnographia mint tudomány is ismeretes lett hazánkban, sőt készen pattant ki egy tudós fejéből, mint Minerva egykor Jupiteréből. 1876-ban jelent meg *Hunfalvy Pálnak Magyarország ethnographiaja* című műve, jóformán minden más tudományos előzmény nélkül. A mit a nyelvtudomány, történelem, statisztika, antropológia addig erre vonatkozóan adalékot szolgáltatott, azt egy rendszeres tudománnyá építette fel e könyvében Hunfalvy. Megcsinálta a keretet, összeszerkesztette az egésznek structuráját s örökül hagyta egy fiatalabb generációnak, hogy azt kiegészítse, kibővítse, átalakítsa és fejlessze a haladó tudomány elvei szerint és eszközei segítségével."[21]

A *Magyarország ethnographiája* három részre tagolódik. Egy aránylag rövid, de jelentős elméleti bevezetőből, valamint két nagy néptörténeti összegzésből áll. Hunfalvy előbb „a magyar és erdélyi föld" területén egykor, a magyarok bejövetele előtti népek történetét foglalja össze, majd nyelvenként sorra veszi a magyarok megtelepedése után ide beköltözött s itt élő népeket. A magyarokkal kezdi – származásukkal, történetükkel, a beolvadt néptöredékekkel és jelen mivoltukkal foglalkozik –, folytatja a németekkel, a szlávokkal – előbb a szlovákok, lengyelek, majd a szerbek, horvátok jönnek –, ezt követően öt fejezetet szentel a románoknak (rumanoknak), végül kitér a cigányokra, örményekre, zsidókra. Az imént méltatóitól idézett néprajzi jellegű tudományos kérdései ebben a munkában öltenek alakot, általában az első kifejtésben, vagy összegző, letisztult kutatási eredményként. Ez utóbbi áll a később legnagyobb vitát kiváltó magyarok eredetének kérdésére, aminek első megfogalmazását már 1864-ben közreadta a *Budapesti Szemlé*ben. A hivatkozott kritikai szemlélet áthatja az egész művet. A már említett magyar és román kérdés mellett bőven kijut belőle a népvándorláskori népek nyelvét, a székelyek vélt hun származását illető téves nézeteknek. Az egykori kunok magyar nyelvűségét bizonygató felfogást (Jerney János) pl. azért tartja „valóságos gyermekességnek", mert az abból ered, hogy a „világhistóriában nagyobb helyet [akarunk] szerezni a magyar névnek".[22]

[21] Jancsó Benedek: A Magyarországi Néprajzi Társaság. (Megnyitó közgyűlés alkalmával.) *Fővárosi Lapok,* 1899. okt. 27. 1–3., újraközli: *Néprajzi Hírek* 18 (1989) 1–3. sz. 39–43., id.: 40–41.

[22] Hunfalvy 1876: i. m. 408.

A munka tartalmát, fő néprajzi célját és szemléletét a szerző rendkívül világosan megfogalmazza már a pár mondatra szorítkozó Előszóban. „Magyarország ethnographiája – kezdi könyvét –, természet szerint, valamennyi népet tárgyal, mellyek a területén laknak; s minthogy a jelen állapot a mult idők eredménye, azon népek általános történeteit is elő tartoznék adni." Itt azonban határt kell szabni, a németek, szlávok, zsidók stb. másutt is laknak, ezért az ő történetük csak annyiban tárgyalható, amennyiben magyarországi társadalmi szerepüket jellemzi. „Más tekintet alá veendő a magyar nemzet, mert annak eredetét, alakulását, viszontagságait kutatni Magyarország ethnographiájának első feladata. – De az oláh nép is nyomós előttünk; sőt mint a szemünk láttára keletkező és alakuló nép az általános ethnographiában is tanulságosabb sok más népnél, a mellyek eredetét és fejlődését úgy fokrul fokra nem lehet követni, amint az oláhét." Egy kettős szemlélet s tudományos program rejlik ebben a gondolatmenetben. A magyarországi néprajznak elsődleges feladata a magyarság (a „magyar nemzet") vizsgálata, de nyitottnak kell lennie a területén élő, vagyis az állam területén lakó más népekre is. S minthogy tanulmányozhat olyan népet, amelynek eredetét és fejlődését folyamatában megfigyelheti, általános néprajzi eredményekhez juthat. Mai szóval az etnicitás általános elméletéhez is hozzájárulhat, miközben a saját etnikum, a „mi" megismerését bővíti. Ez utóbbiból származik nemzeti feladata. Az Előszó következő szakaszában Hunfalvy rögzíti a tárgykörrel kapcsolatos általános felfogásmódját is: „A mint én felfogom a népet és nemzetet, abban az anthropologicus vagy inkább zoologicus leírások igen keveset nyomnak. Nem az agy idomai, nem a hajnak növése, nem a bőrnek szine teszi az embert, a népet, hanem a nyelv és a társadalmi lét. Ethnographiámban tehát igen kevés hely jut annak, hogy miféle állatban mutatja a természet az embert; annál több jut annak, hogy milyennek mutatja őt a történelem, vagyis, milyennek mutatja maga magát."[23]

A kötet általános bevezető részében a szerző ez utóbbi kérdést bővebben is taglalja. Miután összegzi az embertan, a nyelvelmélet kora neves külföldi kutatóinak nézeteit, foglalkozik a kettő kapcsolatával. Megállapítja, hogy a faj kérdését az antropológiának kell átadni, az nem tartozik az etnográfia körébe, bár van olyan szerző, aki az antropológiai jegyeket is tárgyalja. Teljesen ő sem mellőzi ezeket, A magyarság jelen mivolta fejezetben a hatmilliónyi – „sokféle népelemből alakult […] és alakul folyvást" – magyar zoológiai jegyeiről is szól, de mindössze két lapnyi terjedelemben.[24] Az elméleti fejezetben fejti ki

[23] Hunfalvy 1876: i. m. v–vi.

[24] Uo. a faj és az etnográfiai jellemzés kapcsolata: 42–46; a magyarság zoologiai jegyei: 422–423.

a néppel, *ethnossal* kapcsolatos fölfogását, valamint az annak tanulmányozására hivatott tudományterület jellegét. Az *etnográfia* a népeket leíró tudomány, az *etnológia* pedig azt keresi, ahogy mondja, „hogyan lett a nép". De a két szónak egy az értelme, minthogy „a tudomány mind azt kutatja, hogyan lettek a népek, mind le is írja azokat. Illyen értelmü a német Völkerkunde német szó is."[25] Emiatt – bár külön nem indokolja – ő az első kifejezésnél marad, holott ha az általa is mondott különbségtételt szigorúan vesszük, etnológiát művel. Csaplovics János – akire nem hivatkozik – fél évszázaddal korábban az etnográfiát „az Ország lakosainak statistikai leirása"-ként határozza meg. Ő nem a történeti népleírást készít, hanem állapotrajzot – szavaival: „ethnographiai mappát" – ad az ország népeiről lakóhelyük ismertetésével, statisztikai, vallási adatokkal, etnográfiai apróságokkal – gazdálkodás, erkölcs, szokás, tánc stb. jegyeivel – a fő céljának elérése érdekében: a népek karakterének, típusjegyeinek leírásához.[26] Mindez Hunfalvy korára elfelejtődött, sem a népeket számba vevő és jellemző etnográfiai országleírás, sem a koncepciója nem épült be saját munkájába, hiába mutat hasonlóságot egymással a két, minden népet taglaló összegzés. Hunfalvy kortársai nagyjából hasonlóan különböztetik meg az etnográfiát és az etnológiát, mint ő, de a két kifejezést nem tartják felcserélhetőnek. A néptörténeti megközelítést általában etnológiának nevezik, ami tágabban egyúttal a nem európai népek származására, leírására s az ennek keretében megfogalmazódó elméletekre is használatos (mint a Völkerkunde).[27]

De mit is értett a Hunfalvy a *nép* és a *nemzet* kifejezések alatt? Abból indul ki, hogy a magyar nyelvben ez a két szó felel meg a görög ethnosnak. „A nép – írja – tágabb jelentés[ű] a nemzetnél. Magyarország népe magába foglalja az ország összes lakosságát, de az annyi nemzetre oszlik, a hány nyelv uralkodik az országban. A *nemzet* fogalmában a nyelv a fő ismertető, azért a *nemzetiség*

[25] Uo. 47.

[26] Csaplovics János: *Ethnographiai értekezés Magyar Országról* (1822). Bp., 1990., id. 9., 10. Egy 1835-ös írásában saját eljárását így magyarázza: „a legtöbben csak a történeti ethnographiát ismerik, és a legnagyobb vonzalommal vájkálnak a rég letűnt századokban. Ezzel szemben én csak a statisticai ethnographiával, Magyarország különféle lakóinak jelen megnyilatkozásaival törődöm; nem azzal, hogy honnan származnak, hanem hogy ma valamennyi viszonylatban miként élnek és tevékenykednek." Idézi Tálasi: i. m. 3.

[27] A szak tagolódását, részterületeinek egymáshoz való viszonyát a Néprajzi Társaság folyóiratának – a Hunfalvy tiszteletére elnevezett – *Ethnographia*nak első számában nagyívű nemzetközi kitekintés alapján Katona Lajos dolgozza ki, de már nem néptörténeti, hanem néplélektani alapon; Katona Lajos: Ethnographia, ethnologia, folklore. *Ethnographia* 1 (1890) 69–87. Katona Wundt néplélektani felfogásával a grazi egyetemen ismerkedett meg, ő ekkor e nézet legjobb magyarországi ismerője.

mindazt magában foglalja, a minek az a jelleme."[28] A kettő között ily módon nem tesz lényegi különbséget, pontosabban csak fokozatbeli különbséget lát köztük: a nép az ország teljes lakossága, ami kisebb egységekre, több nemzetre tagolódhat. Arra azért utal, hogy ha szoros meghatározásra van szükség, a népet és a nemzetet meg kell egymástól különböztetni. Egy ideiktatott lábjegyzetben utal a magyar nemzet kifejezés jelentésváltozásaira. Ennek kapcsán írja, hogy egy ideje a „politikailag teljes jogú népet, akármilyen nyelvű volt, *Magyarország nemzetének* nevezgeték. Ma is szokás mondani: Magyarországnak egy t. i. politikai nemzete, de több nemzetisége van." Ha ezt nem tekinti fő mondanivalója részének, ez azt jelenti, hogy őt az ethnos általános meghatározása, oka és dinamikája érdekli, amiben a nyelvnek tulajdonít primátust és nem a politikai szerveződésnek. Kérdés: *„Mi által és hogyan lesz a nemzet meg a nép?* A nemzet lesz – állítja – nyelve, hite és társadalmi szerkezete által. E három közt a nyelv az első, ez a nemzetek születése és, ha szabad így mondani, életének fája is." A *különös*, vagyis az egyes népek nyelve tény, de eredetüket bajos megállapítani. A különös nyelvet beszélők alkotják a különös nemzetet, amely „első tője bizonyosan testi származás útján keletkezett és szaporodott". De a nemzet nemcsak születés útján gyarapodik, és halálozással fogy, hanem „hozzáragaszkodás és tőle elszakadás által is szaporodik vagy fogy. A nyelv nem születik az emberrel, ő azt utóbb szüléjitül, társaitul eltanulja; sőt régi társai változtával, új társaitul új nyelvet is tanulhat, s ezáltal anya-nemzetétől elszakad és fogadott nemzetébe lép be. […] A ki a nemzeteknél csak a természetes szaporodást, tehát a testi származást tekinti, az nem ismeri a nemzetek életét. A hozzáragaszkodásnak eszköze sokféle; lehet magasabb műveltség, lehet nagyobb erő, lehet nagyobb szám s viszontag: az eredmény ugyan az marad mind a szaporodásra, mind a fogyásra nézve."[29] Az eleve adottsággal, a bele születés kizárólagosságával és determinációjával szemben ez a koncepció a változékonyságságot vallja, a nemzethez tartozást a be- és kilépés lehetőségei nyomán rugalmasan értelmezi. A nemzet kialakulásában a saját – „különös" – nyelven alapuló saját hit a következő konstitutív tényező. „A hit és vallás nevelték és nevelik az embert, a nemzetet, az emberiséget. A különös nyelvben tehát a különös hitnek szavai, elnevezései a nemzeti szellem legeredetibb nyilatkozásai." A nemzetek egymásra hatása miatt a kifejezések változnak, „de a nemzet megmarad, a míg nyelvét megtartja, s az új hitet is belé oltja a nyelvébe". A harmadik tényező a társadalmi viszonyok kialakulása, mert a „különös nyelven beszélő és különös, saját hitét valló nemzet ok-

[28] Hunfalvy 1876: i. m. 48. Az elmondottak alapján véli úgy, hogy az etnográfia és az etnológia tulajdonképpen *„nemzetek leírása, nemzetek tudománya"* volna.

[29] Uo. 48–49. – kiemelés az eredetiben.

vetlenül több háznépből áll", s folyamatosan gyarapodik. A társadalmi szerkezet is módosulhat, de amíg nyelvét megtartja, a nemzet megmarad.[30] E szakasz végén kitér még arra, hogy egy német kutató szerint a nemzet rokonságának meghatározásában a testi alkotásra, a nyelv grammatikájára és a történetre kell figyelni. De véleménye ezúttal is csak az, hogy ha e hármat „bármely újabb népnek leírásában" jobban megnézzük, az találjuk, hogy „egyedül a nyelv határoz".[31]

Hunfalvy e felfogás nyomán tehát minden főbb népet leír és ismertet, amelyek valaha is laktak vagy megfordultak az ország területén, kezdve az antik szerzők által megfigyeltektől, de még a prehisztorikus korba is visszatekint. Ebben az általános keretben helyezi el a magyarokat, akik mint mások őelőttük, jövevények, de „*legrégibb lakosai e honnak*. Szinte ezer éve, hogy neve Magyarország: illy hosszú folyásu, más történelmet nem találunk e földön, a miólta Klio emlékezni bir."[32] E gondolattal ér véget a nagy mű, higgadtan, mellőzve az „ezeréves múlt" vagy az elsőbbség alapján levezethető bármilyen magasztos, a magyarságot magasztosítható ideát. Magyar- és Erdélyország lakóinak népenkénti tárgyalása nyilvánvalóan igazodik az ország adottságaihoz, a magyarok lakta térség *mindenkori* többetnikumúságához. Voltaképpen ennek felismerése és a szerteágazó adatok alapján egységes képpé szerkesztése Hunfalvy legnagyobb újdonsága. Amit ő hozzátesz a nemzeti történem megrajzolásán fáradozó történetíráshoz, az egy etnikumelmélet alapján fölépített multietnikus nemzetkép. Magyarország etnográfiája, olvashattuk szavait, minden népre kiterjed, amely a területét lakja. Számára az állam egysége, a keret nem politikai értelemben fontos, hanem az általános néptani tanulságok miatt. A népek jönnek, mennek, folyamatosan alakulnak, összeolvadnak, sőt elpusztulhatnak – ezek a folyamatokat tanulmányozni szükséges. S ez az a keret, amelyen belül a magyarság sorsát is látni kell, és meg kell ismerni. Utóbb, a Néprajzi Társaság alakuló közgyűlésén arról beszél, hogy a „magyar korona alá tartozó földön, mely valóságos *ethnographiai mozaik*" különösen fontos az „ismerd meg tenmagad" erkölcsi parancsa. „Eddig ebben a mozaikban – mondta – inkább csak a különbségeket néztük, a melyeknél fogva olykor aztán el is húzódtunk egymástól. A néprajzi társaságnak hivatása lesz nemcsak ezeket a különbségeket kiemelni, tudományosan feldolgozni és másokkal közölni, hanem mélyebben fekvő pontokat is napvilágra hozni, melyek arra indíthatnak bennünket, hogy ne húzzunk széjjel, hanem vonzódjunk egymáshoz, melyekből meggyőződhetünk, hogy mindnyájan, akármilyen

[30] Uo. 50.
[31] Uo. 51.
[32] Uo. 532.

nyelvüek legyünk is, egy hazának édes gyermekei vagyunk." Reményéről is szól, mondván: „a néprajzi társaság egyik fő eredménye az lesz, hogy elő fogja mozdítani a különböző népfajokban a haza szeretetét, s az egymáshoz való kölcsönös vonzódást".[33]

Hunfalvy a könyvét németül is megjelentette, de él azzal a lehetőséggel is, hogy egy másik keretben németül önállóan, a mozaikból kiemelve is összefoglalja a magyarok etnográfiáját. Ezt egy osztrák, Ausztria-Magyarország népeit önálló kötetetekben bemutató vállalkozás számára írja meg 1881-ben a *Magyarország ethnographiája* vonatkozó része alapján, de kibővítve pl. a helynevek részletes elemzésével.[34] Itt más a fő hangsúly, itt a külső elvárás határozza meg a feldolgozás módját, ezáltal eredeti mondanivalója más értelmet kap. A tizenhárom kötetes sorozat alapállása etnikus: népenként készül, így a magyarországi, erdélyi és bukovinai románok egy kötetben szerepelnek, amit az egységes román nemzet eszméjének elkötelezett híve, Ioan Slavici írt meg. A szerbekről szóló kötet is egybe foglalja a magyarországi és a monarchia más tartományaiban, országrészeiben élő csoportjaikat.[35] A népek ebben a könyvsorozatban birodalmi keretben szerepelnek, ezáltal Hunfalvy magyarországi kötetének liberális államnemzeti koncepciója nem érvényesülhet.

[33] Jegyzőkönyv a Magyarországi Néprajzi Társaság alakuló közgyűléséről. (Tartatott 1889. jan. 27-én Budapesten). *Ethnographia* 1(1890) 42–44., id. 42–43. – kiemelés a szerzőtől (FZ). A Néprajzi Társaság alapszabályának első paragrafusa kimondja, hogy a „társaság czélja a magyar állam és a történelmi Magyarország mai és egykori népeinek tanulmányozása, valamint kölcsönös megismerkedése útján a hazában élő népek közt testvéries egyetértésnek és az együvé tartozás érzetének ápolása".

[34] Hunfalvy, Paul: *Die Ungern oder Magyaren.* Wien–Teschen: Prochaska, 1881. [Die Völker Oesterreich-Ungarns: Ethnographische Culturhistorische Schilderungen, Bd., 5.] A kötet nincs benne a magyar néprajz tudománytörténeti önképében, utoljára Munkácsi Bernát ismertette, i. m. 505–506., utal rá Tóth, Zoltán: Liberale Auffassung der Ethnizität in der „Ethnographie von Ungarn" von Pál Hunfalvy. In Kiss, Endre – Kiss, Gy. Csaba – Stagl, Justin (Hg.): *Nation und Nationalismus in wissenschaftlichen Standardwerken Österreich-Ungarns ca. 1867–1918*. Wien, Böhlau, 1997. 57–64. [Ethnologica austriaca, 2.]

[35] Slavici, Ioan: *Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und der Bukowina.* Wien–Teschen: Prochaska, 1881. [Bd., 6.] A kötetet 2009-ben digitális másolatban újra kiadta a BiblioLife kiadó. Stefanović Vilovsky, Theodor: *Die Serben im südlichen Ungarn, in Dalmatien, Bosnien und in der Herzegovina. Mit einem Anhang: Die südungarischen Bulgaren von G. Czirbusz.* Wien–Teschen: Prochaska, 1884. [Bd., 12.] Facsimile kiadása: Elibron Classics, 2006. (Mindkét reprint elérhető a books.google.com-on keresztül is.) A szerb kötet függeléke a geográfus, de Hunfalvy Pál tanítvány Czirbusz Géza munkája, aki a dél-magyarországi bolgárokról írt munkájával doktorált 1886-ban. Vö. Uő: *A délmagyarországi bolgárok ethnológiai magánrajza.* Temesvár, 1882. Munkáját a népélet leírásának irányában is folytatta, vö. Uő: A délmagyarországi bolgárok háza és viselete. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Értesítője* 4 (1903) 201–208.

A népek kölcsönösségének problémája is háttérben marad, noha összességében – a birodalom nemzetekfeletti magaslatáról nézve – ebből a sorozatból is kirajzolódik a Monarchia soknemzetiségű mivolta. A nemzet ebben a kontextusban etnikus jelentésű, amit nyelvi-kulturális alapon tekintenek összetartozónak. Hunfalvy sajátos etnográfiája ily módon a kerettől, a műfajtól függően más-más értelmet kap. Sőt, még egy harmadik összefüggésben is megjelenik. A Rudolf trónörökös által kezdeményezett *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című monumentális sorozat 1886-os bevezető kötetében Hunfalvy az osztrák antropológiai társaság alapítójával, Ferdinánd Andrian-Werburggal rövid néprajzi bevezetést jegyez. Itt is közli néptörténeti kutatásainak tömör összefoglalását, mely kiegészül az ausztriai országrész hasonló adataival. A fejezet indító két bekezdése távlatos koncepcióban értelmezi a népcsoportok kapcsolatrendszerét és egyéni jellegét. A nemzetiségek „sajátszerüségét" nem leszármazásuk okozza, amiből szeretik ezt magyarázni. Szerintük „a létért vívott történelmi küzdelmek, a más népcsoportokkal való versengések sokkal nagyobb mértékben irányadók a nemzetiségeknek a lélektani sajátságait illetőleg". Az itt található „vegyülék-népek" az „állami szervezet segedelmével nyertek szilárd megállapodást, s így különböző alkotó részeik politikai, művelődési és társadalmi együvé tartozandóságuk hatása alatt olvadtak egymással lassanként többé-kevésbbé egybe". E történeti folyamatban a „földrajzi állapotok" befolyásának van gyökeres hatása; ezektől függ a szomszédokkal való versenyharc, a közeli rokonságban lévő népcsoportok különbözőségei „általános természeti mivoltuk (habitus) tekintetében", s a „természeti körülmények lényegesen késleltethetik vagy siettethetik valamely állam különféle fajtájú népeinek az összeolvadását".[36] Felfogásuk talán túlhangsúlyozza a környezeti hatásokat, ám a lényeg, hogy a puszta leszármazással szemben a történeti viszonyrendszer meghatározó voltát hirdetik a monarchia „vegyülék-népei" sajátosságainak kialakulásában. Mondhatjuk: az eredet tetszetős monolit, lineáris determinációjával szemben az etnikai lét plurális, kölcsönös egymásra hatásának – a szimplifikáló nemzeti beszédmódban népszerűtlen – elvét vallják.

Hunfalvy 1876-os könyvének nagy hatása volt a művelt közönség körében. Munkácsi Bernát szerint ennek köszönhetően terjedt el szélesebb körben Hunfalvy tanítása a magyar nyelv és nép eredetéről, valamint az ország népességi

[36] Andrian-Werburg, Ferdinánd – Hunfalvy Pál: Néprajzi bevezetés. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. I. Bevezető kötet.* Bp., 1886. A fejezet része a „Végigpillantás az osztrák–magyar monarchia alakulásának történetén" című nagyobb egységnek. A kiadvány elemzését lásd Hofer Tamás: Magyarország a Kronprinzenwerkben. *Néprajzi Értesítő* 91 (2009) 109–132.

viszonyairól. A nyelvtudománytól távolabb álló tudósok is ebből a könyvből ismerték meg több, már korábban közreadott elképzelését.[37] A pozitív hatások mellett Munkácsi arra is kitér, hogy többen bírálták Hunfalvyt azért, mert könyvében, de egész etnológiai munkásságában a néprajzi szempont iránti érzéke fogyatékos. Méltatója szerint már sok korábbi mű bizonyítja ennek ellenkezőjét. A *Magyarország ethnographiájá*ban is egy egész fejezet szól a magyarok régi hitvilágáról, amihez népköltészeti adatokat is felhasznál. Könyve után néprajzi tanulmányok egész sorát publikálja.[38] Vitathatatlan persze, hogy a történeti, nyelvi, statisztikai forrásanyag – már az 1870-es első hivatalos magyar népszámlálásból is merített – és a nyelvészeti szemlélet mellett minden más csak kiegészítő szerepet kap. A kellő leíró néprajzi anyag hiánya csak az egyik ok; a meglévőből éppen többet is használhatott volna, pl. a népköltészetből, a különféle reformkori táj- és népleírásokból, tárgyi adatokból. Fontosabb, hogy Hunfalvy a néprajzot Munkácsi fordulatával élve „népek eredetének és fejlődésének tudományaként"[39] fogta föl, és ennek alapján, ebben a koncepcióban alkotta meg művét. Ehhez igazodott a felhasznált forrásanyag és a történeti, nyelvészeti módszer, amely így együttesen többet is adott, mint külön-külön a szaktudományok saját produktumai. A néprajz ezek szintéziseként hoz újat, más felfogása, más lehetőségei az 1880-as évek derekán kezdenek alakot ölteni.

Hunfalvy a néprajzot történeti stúdiumként határozza meg, de el is határolja a történetírástól. Egymást kiegészítik, ahogy a Néprajzi Társaság alakuló közgyűlésén elnöki megnyitójában egy hasonlattal világította meg a kettő eltérő feladatát: „[E]z vagyis a történelem, a palotának mindenesetre nagyszerű külső mivoltát mutatja fel, sőt belső berendezését is, melynél fogva kifelé hat: az, a néprajz, az ápoló, de alig is látható gondos kezeket keresi fel, a melyek a palotát nemcsak lakhatóvá, hanem a lemálásokat, réseket betapasztó méh-munkásságával tartóssá is teszik. Az egykori népekre nézve pedig a néprajz szinte ugyanazokon a nyomokon jár, melyeken a régészet, azzal a különb-

[37] A kötet hatása: Munkács: i. m. 475.

[38] Uo. 497–502. Munkácsi részletesen bemutatja korábbi műveinek néprajzi jellegét. *A vogul föld és nép* című, 1864-ben megjelent könyvét tartja az első olyan munkájának, amely már „nyelvészeti eredményeken épülő néprajzi s magyar őstörténeti munka". Uo. 458. Zsigmond Gábor is azt bizonyítja, hogy késői munkáinak alapgondolatai már korán kialakultak. Vö. Zsigmond: i. m.

[39] Munkácsi: i. m. 474. Még pontosabb lenne a „nemzetiségi viszonyok tanának" nevezni, ahogy Heller Bernát Eötvös József etnográfia-felfogását jellemzi. Ő ugyan nem mondja, de Eötvösnek a nemzetiségi törvényjavaslatot előterjesztő beszédéből vett idézetek és Hunfalvy felfogása között nagy a rokonság, s ez nem meglepő, miután azonos nemzetfelfogást képviseltek. Lásd Heller Bernát: Eötvös József báró, a népköltészet és a néprajz. *Ethnographia* 24 (1913) 326–332. id. 330.

séggel mégis, hogy a régészetnél több figyelmet akar fordítani mind arra, a mit csak a nyelv fejezhet ki, de a művészet és a mesterség nem alakíthat. Van tehát a néprajznak saját területe a tudományok között."[40] A következő év közgyűlésén ismét visszatér a szak körülhatárolásához. A geográfus nem mellőzheti a népek leírását, de nem mehet olyan mélyre, melyben sajátságai gyökereznek. A történész a népek történetét kutatja, de a haladásra vagy elmaradásra tekintve nem veszi észre, hogy a civilizáció „ki is irtja a népek eredeti sajátságát". Az etnográfus az, aki ezt nyomozza. Ebből adódik, szó szerint nem mondja, de a néprajz ily módon a civilizáció ellentétét tekinti szakterületének. Szerinte két lehetőség, kétféle etnográfia van: „a *politikai*, vagy külső, és *lélektani*, belső". Ő maga csak a külsőt írta meg, Magyarország lélektani vagy belső etnográfiájához az anyagot összegyűjteni a Társaság feladata.[41]

Hunfalvy „politikai" és „lélektani" megkülönböztetését válaszként szokták magyarázni azokra a kritikákra, hogy miért nem foglalkozott a népek s a magyarok szokásaival, hitvilágával, munkájával, eszközeivel stb.[42] Válasza a keretek kijelölésének elsődleges szándéka mellett burkoltan azt is tartalmazza, hogy könyve megírásakor ilyen adatok még nem álltak rendelkezésre – vagy elfelejtődtek! –, ezért volt szükség az anyaggyűjtést előmozdító szaktársulat megszervezésére. A „belső" etnográfia feladatát ugyanezen alkalommal röviden meg is határozza. Meg kell ismerni – szerinte nemcsak a tudománynak, hanem a politikának is – a politikán kívüli életet: a „*ház-tűzélet*" világát, amely az olyan különböző népekből álló országban, mint Magyarország, különösen fontos. „A háztartás mindennapi gondjai és örömei, a keresztelések és temetések, a heti és országos vásárok, a község ügyei-bajai, hozzá vevén a vidék nyelvének sajátosságait, s efféle teszik a népek valóságos életét, vagyis a lélektani ethnographiát. A ki ezeket nem ismeri, vagy épen meg is veti, az nem ismerheti a politikai nemzetnek való létét, bármennyire járatos legyen is a királyok történeteiben, a nyert vagy vesztett csaták eseményeiben, a politikai alkotmányban, az országos törvényekben, jogban. De az is nagy kérdés, vajjon a törvényhozás, a kormány a lélektani ethnograhiai tudás nélkül mindenkor helyesen intézkedhetik-e?"[43]

[40] Hunfalvy Pál: *Elnöki megnyitó.* A társaság alakító közgyűlésén 1889. október 27-én. *Ethnographia* 1 (1890) 2–7., id.: 2. (A közlés alcíme pontatlan, nem a január 27-i alakító, hanem az első rendes közgyűlés elnöki megnyitójáról van szó. Az „alakító közgyűlésen" mondott szavait lásd fentebb a 33. jegyzetnél.

[41] Hunfalvy Pál: Az 1891. május 2-án tartott rendes közgyűlés tárgyai. Elnöki megnyitó. *Ethnographia* 2 (1891) 169–171., id. 170.

[42] Kósa: i. m. 120; Domonkos–Paládi: i. m. 185–186.

[43] Hunfalvy 1891: i. m. 170.

„Méh-munkásság" és irányzatok

A Néprajzi Társaság alapító elnökét ünneplő ülés már az alapozó mű óta eltelt időszak fejleményeit is tükrözi. Az egyik legfontosabb eredmény, hogy már megszerveződött és tevékenyen működik az erőket tömörítő szaktársulat. Ennek irányultságában nem nehéz Hunfalvy Pál koncepcióját felfedezni, már a megnevezése mutatja: *Magyarországi* Néprajzi Társaság. Felépítésében minden nemzetiség, nép önálló szakosztályt kapott, illetve alakított. A Társaság tematikus, azaz szakterületek szerint és etnikai alapon szervezett szakosztályokat. A „népfajok szerint" alakított szakosztály huszonkét kisebbre bomlott, mely minden népet, nemzetiséget – a magyarok és a németek négyet-négyet – és az összehasonlító kutatás miatt fontos távoli népcsoportot (finn-ugor, török-tatár) lefedett. Egyedül a zsidóságnak nem szerveződött szakosztálya, bizonyára azért, mert a korszakban őket nem nemzetiségként, hanem felekezetként tartották számon.[44] A Társaság elnevezése és az ország etnikai megoszlását kifejező szervezeti rendje azonban nem sokáig maradt fenn. A Hunfalvy halála után bekövetkezett átmeneti válságot követően az 1893-ban újjászervezett egyesület neve a *Magyar* Néprajzi Társaságra változott, a szakosztályi rend egyszerűsödött, átalakult. A hangsúlyeltolódás ellenére azonban mégsem lehet azt mondani, hogy az „ethnographiai mozaik" iránti nyitottságot az etnikai – a magyar – kizárólagosság váltotta volna föl. Ez egyáltalán nem így történt, lesz erről még szó, bár a magyar nemzeti érdekek hangsúlyozása is megerősödött s jól nyomon követhető főként a század végén s azt követően.

Felfogásbeli különbségek még Hunfalvy életében is voltak. Ez természetes is, egy formálódó, fogalmi eszközeit még kereső, tárgyát lazán kezelő tudományszak esetében kiváltképp. Erre utaló nyomokat a „nagymestert" üdvözlő szónoklatokban is láthattunk. Egy további példaként idézhető az egyik előadó nem sokkal korábban kifejtett felfogása a magyar nemzet és a nemzetiségek viszonyáról. Réthy László, aki mesteréhez hasonlóan a román nép származását tekintette egyik fő tudományos problémájának, a magyar nemzet eredetének, alakulásának kérdésében is Hunfalvyból indul ki. A nép és nemzet elgondolását tovább is gondolja, a nemzetté alakulást történeti folyamatnak tartja. Kiemeli a magyarság történeti változását, gazdagodását, főképpen asszimiláló képességét – „fajunk életképességét" és az ország geográfiai egységét. Követi mestere államnemzeti felfogását, csak éppen elhagyja annak nyitott liberalizmusát. Ő a magyarság nemzetalkotói képességét hangsúlyoz-

[44] A Magyarországi Néprajzi Társaság szervezete. *Ethnographia* 1 (1890) 59–68. (a tagság névsorával). Vö. Kósa 1989: i. m. 1–20. – ui. a szakosztályok képviselőinek bemutatása, valamint nemzetiségek részvétele a Társaság életében.

za. Olyan természeti környezetben, mint „hazánk, az lesz az uralkodó népfaj, mely az alföldeket birja kezében". Szükségszerű, hogy a különböző származású és műveltségű népek között hasonlóságok jöjjenek létre. Az egymásrautaltság miatt az „*egyesülés a nyelvben s kultúrában* történetünk minden szakaszán át egyesitette a nemzetiségek szine-javát az uralkodó magyar nemzetben".[45] Az összeolvadások konzekvenciája, hogy „a magyarság fogalma nem egy *faj*, hanem annál sokkalta több, magasabb". Egyrészt „nem vagyunk altaji nép", európaiak vagyunk, „a különbség annyi köztünk, hogy nyugaton a nemzetalakulások be vannak fejezve, nálunk a proczesszus még tart". Másrészt a „magyarságot ethnologiai szempontból nem lehet és nem szabad a hazai nemzetiségek bármelyikével analog alakulatnak tekinteni. Magyar, német, tót, román nem egyenrangu ethnologiai fogalom. Tótok, németek, románok stb. fajok (race-ok) […] a magyarság egy ethnologiailag *mindannyi fölött álló alakulás*, az összes haza népek összefolyásának eredménye; a nyelv pedig – a magyar nyelv t. i. – az az eszköz, melyben e faji és szellemi *egyesülés* kifejezést nyer, mely központiságánál fogva vált azzá a keretté, melyben a *nemzet*, mint sokszinü mozaikból összerakott kép, megalakult."[46] Jó lenne tudni, hogy ezeket hallva – a Társaság 1891-es közgyűlésén vagyunk – Hunfalvy Pál hogyan vélekedett. A nemzetalakulás folyamatát Réthy kétségtelenül pontosan leírja, a nemzet állami kereteit ugyan etnológiai aspektusnak tekinti, mégis jobban megkülönbözteti a nép és a nemzet fogalmát, mint Hunfalvy. Ám ő a kettő között értékrangsort is állít fel, a nemzet mozaikképében a magyarságot felsőbbrendűnek tartja. A nemzetiségek csak a „*népség*" színvonalán állnak, a „házi tüzhely eszmekörében és igényeivel". Ebben bántani őket nem szabad, de innét – vonja le a következtetést – „az út csak is egyedül a magyar kulturához vezet hazánkban. Magyarországon csak egy kultura képzelhető, mely egyetemlegességével összekapcsolni képes az ország lakosait s egy uralkodó társadalom, mely felül állva a néptömegeken, felül állva a faji különbségeken, magában egyesitheti mindazon vezérelemeket, melyek a magyarság s a nemzetiségek közt mint áthidaló tényezők szerepelnek."[47] A megengedő, tartózkodóan semleges „ethnographiai mozaik" képéből itt a mozaikot összerakó hatalmi viszonyokra kerül a hangsúly, a nemzeti különbözőség kinyilvánításával együtt. Réthy azonban etnológiai törvénynek tartja, hogy a románság is hasonló képességgel bír – ám csak Erdélyen kívül, Romániában, ahol betelje-

[45] Réthy László: A magyar nemzet alakulása. *Ethnographia* 2 (1891) 171–181. id. 174–175. – kiemelés az eredetiben. A szerző cikkét részletként közli „A magyar nemzet s a nemzetiségek" c. „közelebb megjelenő" művéből. Ez a mű nem jelent meg.

[46] Uo. 178–179. – kiemelés az eredetiben.

[47] Uo. 179. – kiemelés az eredetiben.

sít(het)i az államnemzeti fejlődés irányát.[48] Réthy László szövegére ma a feledés homálya borul, bár egyes gondolatai később Bátky Zsigmondnál visszhangra találnak. A *Magyarország néprajza* című 1905-ben megjelent áttekintésének bevezetésében a népek elhelyezkedéséből a nemzet életére vonatkozó tanulságot ő is abban látja, hogy a „magyar fajnak nemzetté kialakulása itt, az ország szívében ment végbe, s ma is ez a faj az az összetartozó erő, a mely nélkül a nemzetiségek ma még teljes virágjában levő faji egyediségüket elvesztenék s a környező fajoknak szegényes tömegébe olvadnának".[49] Úgy tűnik, Hunfalvy Pál tudományos életműve és munkáinak kvalitása ma jobban idézhető örökséget jelent.[50] Réthynek a tudománytörténet homályos zugaiban maradt vázlata azonban jelzi, mások is felhozhatók lennének, hogy a befogadó, az állami keretben érvényesülő s azt az állam erényének elkönyvelő pluralista nemzetfelfogás a 19. század végi néprajzban *nem* mindenki által *azonosan* értelmezett koncepció. Párhuzamos felfogások, magyarázatok éltek egymás mellett egy időben – még az azonos kiindulópontok közepette is – a nyilvánvaló politikai meggyőződés, illetve az ezzel járó lehetséges politikai implikációk mellett.

Az 1890-es évek elejére a magyarországi néprajz (s tágabban a magyar közélet) már túl van a Hunfalvy könyve nyomán kirobbant nagy nemzetvitán, a nevezetes „ugor – török háborún". A riválisnézet fő propagátora, Vámbéry Ármin szintén a néprajzi újnak tetsző nyelvén érvel. Az ellenvéleményét formába öntő munkáját „ethnológiai tanulmánynak" nevezi. A második, a Művelődési mozzanatok című nagy fejezet ki is lép a nyelvészet köréből, a tö-

[48] Uo. 180–181. Hozzáteszi még, hogy Nagy-Románia vagy Nagy-Morvaország tervét etnográfiai térképekkel szokták indokolni, de ezt lehetetlenné teszi a geográfia. „Az ember nyelvével, szokásaival, czivilizációjával mozgó elem a területen, míg a terület állandó, ez dönti el a népek életét." Uo.

[49] Bátky Zsigmond: *Magyarország néprajza.* Reprint. Bp., 1990. (Eredetileg megjelent: *A Föld és népei. V. köt. Magyarország.* Szerk.: György Aladár. Bp., 1905. 173–237.) Id. 14. Bátky munkájának reprint kiadását utószóval ellátó Gunda Béla kiemel: „Bátky úgy látja, hogy a magyarság központi s egy tömegben való települése politikai és államfenntartó jelentőségű." E koncepció lehetséges előzményére (Réthy), korra jellemző sajátosságára nem utal, „kora nemzetszemléletét" csak abban látja – a szerző iránti jellemző elfogódottsággal –, hogy Bátky bírálta a nemzetiségi közigazgatási politikát. Vö. Gunda Béla: A magyar etnikumkutatás múltjából. In: Uo. 73–81. id. 75.

[50] Lásd Tóth: i. m.; Hofer Tamás: Nemzetfogalmak a 19. századi néprajztudományban. In: *A nemzeti tudományok historikuma.* Szerk.: Kulin Ferenc – Sallai Éva. Bp., 2008. 227–241., különösen: 229–230. Ha Réthy László megírta, közreadta volna tervezett könyvét, talán kevésbé hullik ki a tudományos emlékezetből, bár sokkal jobb sorsra a románokról írt könyve sem jutott. Lásd *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása.* Bp., 1887.

rök-tatár népek primitív műveltségének jegyeit ismerteti.[51] Utóbb a török népekről nagyszabású „ethnologiai és ethnographiai" monográfiát publikál saját utazásai s tudományos kutatásai alapján 1885-ben.[52] Ez már a „belső" vagy „lelki" etnográfiának bőséges tárháza, s voltaképpen az etnográfia újra értelmezése. Hunfalvynak még nem állt ilyen anyag a rendelkezésére, számára hasonló jellegű adatok leginkább Reguly Antaltól származtak. Módszertanilag azonban határozott álláspontot képvisel: „egyező néprajzi jelenségeknek – összegzi véleményét Munkácsi – ethnológiai szempontból csak akkor van igazán bizonyító ereje, vagyis csak akkor lehet genetikai kapcsolatot föltenni köztük, ha a jelenségek egyezését egyszersmind a rájuk vonatkozó nyelvi kifejezések egyezése kíséri".[53] Vámbéry viszont azt állítja, hogy „az egyes műveltségi képek összehasonlításánál a népek psychologiája a döntő", s épp az etnológia kellő ismerete segíthet az eredetkérdések megoldásában. Számára a döntő, a magyarázó a vándorló, pusztán élő nomádok élete. „[A] mai törökajkú nomádok életmódjáról kilencz század előtt élt rokonaik életmódjára nézve következtetéseket" lehet levonni.[54]

Mindez közel sem a néprajz módszertanára, az összehasonlító metodika kidolgozására és finomítására korlátozódó – tudományos szempontból alapvető – probléma. Vámbéry etnológiája, néprajzi érvelése a nemzeti tudat közepébe vág. A nomád analógia nemzeti diskurzus szempontjából bírt különös jelentőséggel. Vámbéry ezzel a magyar közvéleményt a finnugornál jobban áhított ázsiai, keleti rokonságának ígéretével és az uralkodásra termett, ázsiai fajok örökségével kecsegtette. Az eszköz: a néprajzi megfigyelésekre alapozott, de a nemzetkarakterológiát visszhangzó nyelvezet. „[E]z a magyar nép a békeszerető, halászat- és menyétvadászattal foglalkozó ugorok egy ágáról szakadt édes testvére? […] az az államalkotó, harczias szellem, melynek a magyarok sikereiket köszönhetik, mely fönnmaradásukat az őket környező idegen népelemek közt biztosította, csak oly intézmények, erkölcsök és szokások kifolyása lehet, melyek egy kóbor életmódot folytató, állattenyésztő és a pusztán lakó társadalomban gyökereznek, nem pedig egy oly társadalomban, mely patriarkhális elzárkozottságban folyói és erdői határain belül megmaradván, soha egy nagyszabású, hősies világtörténeti tettre magát el nem szánta."[55] Ez

[51] Vámbéry Ármin: *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány.* Bp., 1882.

[52] Vámbéry Ármin: *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben.* Bp., 1885.

[53] Munkácsi: i. m. 496.

[54] Vámbéry 1882: i. m. 205, 200.

[55] Uo. 198. Hunfalvy válaszában ezt az érvelést az 1850-es évek tudatlanságának szintjére helyezi. Lásd Hunfalvy Pár: *Ugor vagy török-tatár eredetű-e magyar nemzet?* Bp., 1883. 9–10. Vö. Pusztai János: *Az „ugor – török" háború után.* Bp., 1977. A török rokonság, a romantizáló orientalizmus kultuszát kevésbé tudósok, mint írók – például Jókai Mór –, művészek,

a passzus a nagy vita (és a továbbélő romantikus nemzeti vágyképek) egyik centrális kérdését summázza. A néprajzi – etnográfiai és etnológiai – hivatkozás nem véletlen, határozott ellensúlya kívánt lenni az ugor tábor nyelvészeti megközelítésének. A néprajz mint a magyar őstörténet kutatásának rivális, új tudománya jelenik meg a színpadon. Aki az „uralkodásra hivatott", „harcias" ősöket várta, megnyugvással dőlhet hátra: az ázsiai pusztaság nomádjainak etnográfiája felkínálta a megerősítés lehetőségét. A néprajzi hivatkozások ellenére a szak ekkor azonban nincs abban a helyzetben, hogy adatok széles körével és kidolgozott módszertannal *tudományos* választ adjon. Az összehasonlítás, de még inkább a műveltségi jegyek analógiájának módszertana még alig támaszkodhatott megbízható információkra, ezért mint módszertan is kidolgozatlan. A néprajz azonban a nemzeti tudománnyal szemben táplált elvárásoknak megfelelően tartósan szövetséget kötött a magyar őstörténet felderítésén munkálkodó csapatokkal, legyenek azok bármely származástan hívei. (Vámbéry is ott van a Néprajzi Társaság alakulásánál, 1894-től alelnök lesz, majd tiszteleti tag, halálakor az *Ethnographia* fekete keretes számban búcsúztatja.[56]) Ezen a vonalon a néprajz is „szereplője" maradt – s marad mindmáig – a nemzeti diskurzusnak, s ez volt az a fő magyarázati elv, melynek keretében a népélet megnyilatkozásait vizsgálni kezdi. A recens jelenségek ugyanúgy történeti magyarázatot kapnak, mint a nyelvi, a történeti adatok. A probléma azonban abban rejlik, hogy a néprajz adatai hogyan magyarázhatók. A nép egyszerű halfogó eszközei, a gazdálkodás formái, a pásztorszállások építményei vagy az alföldi parasztok egyes öltözetdarabjai s hasonló jelenségek kapcsolatba hozhatók-e a magyar őstörténettel?

A népéletre vonatkozó kiterjedt anyaggyűjtés a magyar etnográfia Hunfalvytól származó első nagy összegzését követően, párhuzamosan az ádáz eredetvitákkal – kik a magyarok? kik a székelyek? kik a románok? – indult. Fokozatosan felfedezték, megismerték a köznép életének fő vonásait, fogalmilag kezdték tisztázni a „belső etnográfia" területeit. Nem lehet azt mondani, hogy a szak alapító atyjának tekintett Hunfalvy hatására kezdődött volna ez meg, de könyve is közrejátszott az etnográfiái anyaggyűjtés kiszélesedésében, ami az ő egyoldalúságának meghaladását eredményezte. Érezhették akár többen is úgy, mint az idézett Jancsó Elemér, hogy az etnográfia, egyszerre pattant ki Hunfalvy Pál fejéből, ám a dolog már egy ideje a levegőben volt jóval az elfeledett Csaplovics és kortársai után is. A *Vasárnapi Ujság* például mind

építészek éltetik tovább. Lásd Heiszler, Vilmos: Romantikus leszármazási elméletek és nemzeti önszemlélet. In: *Tanulmányok Rózsa György tiszteletére*. Szerk.: Basics Bea. Bp., 2005. 79–82.

[56] Sebestyén Gyula: Vámbéry Ármin. *Ethnographia* 24 (1913) 321–326.

megannyi „nép- és országismei", népviseleti képe és leírása között 1862-ben A magyar alföld egy vidéke címmel „ethnographiai vázlatot" adott közre. Ez nem népköltészeti vagy statisztikai, honismereti ihletettségű leírás, hanem egy új szemlélet jelentkezése – hiába mutatja a nemzeti romantika már ismert vonásait is. „A legnagyobb figyelmet érdemlő tudomány – kezdődik az írás – az ethnographia korunkban, midőn a nép akarata s természetes jelleme nemcsak hogy nem ignorálható, sőt inkább az európai közvélemény által is el van ismerve, hogy döntő befolyással bír a politikai viszonyok érvényes megváltoztatására is. Nem az a kormány legerősebb, mely legtöbb csatát nyeri meg, hanem az, mely mellett a közvélemény áll. A nép külélete, szokásai, értelmi köre, akaratereje és társadalmi viszonyai képezik az ethnographia főbb tárgyait, s egyszersmind azon feltételeket, melyek valamely közvélemény vagy néphangulat létrejövéséhez s megszilárdulásához az egyedüli igazi magyarázatot szolgáltatják […] Semmiféle kormányrendszer sem bír maradandósággal, mely a nép általános szokásaival, fogalmával s meggyőződéseivel ellenkezik. […] Vajha azért volnának minél nagyobb számu ethnographjaink az ország különböző vidékeiről, hogy azokból a mindenek előtt szükséges önismeretet megtanulhatnók!" A szerző nem országosan ismert tudós, netán parlamenti képviselő, hanem Szeremlei Samu, a debreceni református kollégiumban pár éve végzett s itt doktorátust szerzett, fiatal hajdúböszörményi lelkész.[57] Mindez Hunfalvy könyve előtt öt évvel, az új tudomány szabatos körülhatárolásával, politikai és társadalmi funkciójának kifejezésével. Szeremlei arra is magyarázatot ad, hogy miért kell a népet, vagyis „az alsóbb rendű lakosságot" megismerni: „a közép és felső osztályok magán és társadalmi élete, műveltségi foka a különböző vidékeken is inkább egyező és ismertebb lévén".[58] Szerem-

[57] Szeremlei Samu: A magyar alföld egy vidéke. (Ethnographiai vázlat.) *Vasárnapi Ujság* 9 (1862) 6–8., 18–19., 30–31., 41–42. Szeremlei Sámuel (1837–1924) később megírta a magyar forradalom krónikáját, majd újabb állomáshelyén, Hódmezővásárhelyen több helytörténeti, honismereti, néprajzi kérdésekre is kitérő művet írt, 1908-ban az akadémia levelező tagjává választották. Lásd Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* Elektronikus változat: MEK (itt hivatkozott cikkét nem említi); Mályusz Elemér: Szeremlei Samu (1837–1924). *Levéltári Közlemények,* 2. 1924. 1–4. 211–212. Az idézett gondolatok ellenére sem a Néprajzi Társaság alapításakor, sem azt követően nem találjuk nevét az etnográfusok sorában. Korai cikkét a magyar néprajz nem tartja számon. A *Vasárnapi Ujság* népéleti ábrázolásához lásd Révész Emese: A népéletkép szerepe a nemzeti jellem kidolgozásában. *Ars Hungarica* (2004) 275–322; Uő: Népéletképek a magyarországi sajtóban 1850–1870 között. *Néprajzi Értesítő* 92 (2010). 79–144.

[58] Szeremlei: i. m. 7. Írása egy másik helyén a Hajdúböszörményben maga gyűjtötte babonákból közöl, mondván, hogy ezek „a találós mesékkel együtt, a legnagyobb fontossággal birnak a nemzeti mythologia, életmód s átalában a népmüveltség tekintetéből. Kár hogy az irodalom e részben még ugy szólván semmit sem tett. Méltó elismerés egyedül Hun-

lei Debrecen és környékének leírása nem mérhető Hunfalvy könyvéhez, az ő néprajzi koncepciója mégis közelebb áll ahhoz, ami a század végén s azt követően a szak fő tartalmát kezdi jelenteni, mint a *Magyarország ethnographiájáé*. Hunfalvy a Néprajzi Társaság alakulásakor közreadott újabb gondolatai összecsengenek Szeremlei megjegyzéseivel, a szak tárgykörének az alapító elnök által adott iránya ily módon már másutt és másban is megfogant eszmékre rímel. Egy jó évtized változásai eredményezik, hogy a Néprajzi Társaság első alapszabályában meghatározott tárgykör már egyaránt felöleli a néptörténetet és a népélet nyilatkozatait.

Az újszerű tények minél teljesebb felgyűjtése és feltárása állt a tudományszakká formálódó néprajz Hunfalvy nyomába lépő új generációjának homlokterében. A pozitivizmus szinte késői hajtásaként egyre több irányban indult meg a „palota lakhatóvá tétele". Bővültek a tárgyi ismeretek, a kutatási irányok, változott a szemléletmód, mi által az első világháború zárta korszak végére átalakult az egész tudományszak. A Néprajzi Társaság megalakulása és a Hunfalvy-ünnepély ennek már több vonását jelzi, illetve megelőlegezi, más inspirációi és jellemzői viszont nem az ott képviselt tudományos közegből származtak. Jankó János, az új generáció legjelesebb, fiatalon elhunyt képviselője egy évtizeddel az ünnepség után már azt írja, hogy a nagy tekintélyű Hunfalvy felfogása akadályozta a néprajz kibontakozását. „Ha 1876-ban egy Hunfalvy kimondta azt – fejtegeti –, hogy az ethnographia nem más, mint történet, nyelvészet és statisztika, azt akkor senki sem merte és tudta kétségbe vonni, mert az ethnographiával senki sem foglalkozott e hazában, annak bámulatos fejlődését a nyugaton senki sem kisérte figyelemmel."[59] Az újabb irányok egyik fő területe a „tárgyi ethnogpraphia" lett, maga is sokféle megközelítésben, a másik a Hunfalvynál tagolatlan nép társadalmi, regionális összetételének kimunkálása, valamint antropológiai jellemzése. Mindezek a nemzeti diskurzusba is új színeket vittek.

---

falvy Pált illeti, ki a Magy. Nyelvészet 1855. folyamában eredeti találós meséket tett közzé, gyüjtve Filofemus által." Uo. 21.

[59] Jankó János: A magyarok eredetéről II. *Uránia* 2 (1901) 230–235. id. 230. Szerinte az etnográfiának a Hunfalvy képviselte nyelvészeti felfogása 50 évvel elmaradt korától; a hatvanas években a franciák, angolok, németek az etnográfiát, etnológiát, antropológiát már mint természettudományt definiálják. Hunfalvy könyve megjelenésének évében a nemzetközi antropológiai és ősrégészeti társaság Budapesten tartotta ülését. Már ekkor felmerült egy antropológia tanszék alapításának gondolata.

Tárgyak historikuma és esztétikája

Az „ugor – török háború" idejében már nemcsak a „magyarság" egészéről beszélnek, hanem a falvak népe, az ország egyes vidékeinek lakossága is a figyelem előterébe kerül. A tájak, országrészek, vidéki városok, sajátos népcsoportok – palócok, székelyek, hetésiek stb. – leírásnak nagy múltú hagyománya[60] után új érdeklődési irányok támadnak. Az egyik a kézműves munka, a „népipar", a „nemzeti háziipar" fogalmai alapján bontakozik ki. A kezdet gazdasági motivációjú, a szándék a „házi szorgalom" fejlesztésén keresztül a falusi, elzárt körzetekben élő nép felkarolása. Az első lépés visszanyúlik 1872-re, amikor Xántus János és Rómer Flóris a kulturális kormányzat megbízására a következő évi bécsi világkiállításhoz nagyszabású anyaggyűjtést végez. A kiállításra a Jacob Falke által kidolgozott koncepció szerint olyan háziipari termékeket vártak, amelyeket a nép maga saját használatára állít elő. Xántus és Rómer az egész ország területéről nagy gyűjteményt halmoznak föl paraszti viseletdarabokból, hímzésekből – köztük nem paraszti ún. úri hímzésekből is –, hangszerekből, házberendezési tárgyakból, díszes kerámiákból, kézműves termékekből, nagyobb tárgyak modelljeiből. Az összegyűlt anyagot országrészenként s azon belül nemzetiségenként elrendezve a Magyar Iparegyesület épületében, a Köztelek hat termében a hazai közönség is láthatja, élénk sajtóérdeklődés kíséri, s megtekinti az uralkodó család is. Bécsbe kevesebb tárgy kerül ki, egy részük zsúfolt kiállítási helyszínen, a háziipari tárlaton látható, figyelmet alig kelt. Ezzel szemben a világkiállítás központi témája, a lakásviszonyok bemutatása részeként megépített paraszthá zak látványa nagy sikert arat. Ez a bemutatási mód, amely az 1867-es párizsi világkiállításon jelentkezett először, a népi élet több vonását teszi hozzáférhetővé, mint az egyes tárgyféleségek múzeumi sorozatai. Magyarország négy berendezett paraszthá zat mutat be: egy erdélyi szász, egy nyitrai német, egy bánsági román és egy székely házat. Itt az utóbbiban „németre fordított »székely dalok«-at tartalmazó füzet vásárolható, a történeti múltat a falra akasztott »székely szentek«, Attila, Árpád, Álmos, Bethlen és Rákóczi képei jelenítik meg". A házban egy fiatal férfi és nő fogadta a látogatókat.[61] A kiállítási faluval a távoli lakos-

[60] Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Bp., 7–30 (Kósa László tollából); *Magyar tájak néprajzi felfedezői.* Vál., szerk., bev. tan.: Paládi-Kovács Attila. Bp., 1985. [A magyar néprajz klasszikusai]

[61] Lackner Mónika: Az első magyar néprajzi gyűjtemény: a magyar népi kultúra prezentációja az 1873-as bécsi világkiállításon. In: *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920).* Szerk.: F. Dózsa Katalin. Kiállítási katalógus, Budapesti Történeti Múzeum. Bp., 2004. 101–107. id. 105. A székely ház eddig azonosítatlan, elsőként közölt, Klösz György készítette fotója: *Huszka József, a rajzoló gyűjtő.* Szerk.: Fejős Zoltán.

ság tárgyaival a központban jelenik meg, nagyléptékű kiállítások látványosságává válik. A bemutatók rendszerint megelevenednek a kiállított szobák vendégül látott, felfogadott lakóival. A nép egyes csoportjai nem távoli vidéken leírt, esetleg lerajzolt, majd metszetekben megmutatott képként jelenik meg, hanem közvetlenül tárgyaival, de még inkább testi mivoltában, egy-egy alkalommal felvillantva szokásait – rendszerint a lakodalmat –, táncait, megszólaltatva dalait.

A kiállítás hatására már megfogalmazódott a „magyar ethnographiai múzeum" létesítésének igénye. Ennek indokoltságát a *Budapesti Közlöny* a következőkben látta: „Ha létrejön, mint óhajtjuk, a magyarországi népviseleti muzeum, lehet még a mulasztásokat bőven pótolni; de e pótlással sietnünk kell, ha még valamit a jellemző sájátságokból meg akarunk menteni. Az idegenek pénze és a haladó civilisatio mindent kiegyenlítő és elözönlő áramlata alig hagy időt a késésre!"[62]

A hazai népipar valódi felfedezése az 1885-ben rendezett országos általános kiállítás jóvoltából következett be. A kiállítás az ipar- és kereskedelemügyi minisztérium elképzelése alapján a magyarországi háziipart „néprajzi gyűjteményként / ehnographiai jelleggel" is bemutatták. A vállalkozás egy változatos, színes Magyarországot szemléltetett, amiben az iparfejlődés eredményei mellett a múlt emlékeinek ismertetése is szerepet kapott. Herich Károly kiállítási biztos megfogalmazása szerint „a kiállítás alkalmával fedezte fel csak Magyarország önmagát". A kiállításon az ország különféle területeiről, nemzetiségeitől a helyi kézműves alkotásokat tizenöt életképi jelenetben, viseletbe öltöztetett figurákkal megjelenített parasztszobában állították ki. A kiállítás Magyarország etnikai, kulturális sokszínűségét mutatja. A kalotaszegi, csíki székely, torockói, aldunai csángó, békéscsabai, „gömöri tót", Borsod megyei – matyó –, erdélyi és szepesi szász, Hunyad megyei és Krassó-Szörény vidéki román, Vinga környéki bolgár és torontáli délszláv szobák berendezése, szereplői a kisebb tájék nemzetiségi megoszlásáról és életéről is képet adnak. Egy-egy szobában gyakran több nemzetiség, népcsoport képviselői és termékei is jelen voltak, mint pl. a mezőkövesdiben, ahol a beállított jelenet a háziakat mutatja, amint látogatókat fogadnak: egy a Sajó menti Szirákról érkezett le-

---

Kiállítási katalógus, Néprajzi Múzeum. Bp., 2006. 173. kat. 268. A világkiállításra gyűjtött anyag az újonnan szervezett Iparművészeti Múzeumba került, csak utóbb, több részletben ment át a Néprajzi Múzeumhoz, lásd Lackner i. m.; Gráfik Imre: A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdetei. *Néprajzi Értesítő* 79 (1997) 19–45. A hímzések egy részének közléséhez lásd Sinkó Katalin: A népművészet-szemlélet változásai és a Nemzeti Múzeum 1852–1898. *Néprajzi Értesítő* 91 (2009) 35–79. – a Pulszky Károly féle ornamentika-album: 52–53.

[62] *Budapesti Közlöny*, 7 (1873. március 18.) 64. sz. 540.

gényt és „csak selyemben meg bársonyban jár[ó]" húgát.[63] A parasztszobák mint a világkiállítások nemzeti szimbólumai[64] itt a táji-regionális és etnikai-nemzeti különbségek kifejezésére és felmutatására szolgálnak. Az 1885-ös kiállítás az országos önképet a magyarországi etnikai-kulturális mozaik kiemelt színhelyein keresztül teremtette meg. Ekkor emelkedik a magyar nép reprezentációjának szintjére, s válik tartósan nemzeti identifikációs toposszá a „székely", a „kalotaszegi", a „matyó" vagy a „csángó", s ideig-óráig a nemzetiségek egyes példái, mint a „gömöri tót".

Az országos kiállításon a néprajzi szobák mellett egyszerű halászeszközöket is kiállítottak. A közreadott anyag Herman Ottó nevéhez fűződik, aki 1883-ban országos felmérésre indult, hogy a magyar halfajtákat felderítse, tüzetesen leírja. Eközben egy új világ tárult szemei elé, a halászatból élő nép ismeretei és eszközkészlete. A kiállításon mutatványt ad közre, három nyelven publikált katalógussal, mely már címében „ősi nyomokat" ígér a magyar halászatban. Ezután adja közre nagy munkáját a *Magyar halászat könyve* című kétkötetes monográfiát 1887-ben. A természettudományosan pontos leírásokat szépirodalmi igényű betétekkel és az ismert grafikus, Jankó János (az etnográfus édesapja) által rajzolt népéletképekkel kiegészítő előadásmód az első olyan néprajzi monográfiát jelenti, mely a köznép tárgyait veszi számba, s ebből történeti – evolucionista – magyarázatot vezet le. A tárgyak Herman Ottó szemében az ősi életvitel nyomait őrzik, „beszélő szerszámok".[65] Nagy közéleti és tudományos tekintélyével új irányt nyit az etnográfia addigi értelmezésében. Számára a néprajz a jelenkor régészetét jelenti. Személyében egy új alapító atyát tisztelnek: Herman Ottó az, aki megteremtette az etnográfiát Magyarországon, ami alatt tárgyi néprajzot kezdenek érteni. Így szerepel a Hunfalvy-emlékünnepélyen, ahol a Néprajzi Társaság tevékenységébe ő „vezeti be" a leíró etnográfiát, ő az ezzel foglalkozó szakosztály elnöke.

A mű úgy járul hozzá a nemzeti eredetvitákhoz, hogy a halászati eszközök ősrégészeti magyarázata alapján a magyarság eredetét olyan területhez, álla-

[63] Heirich Károly: Háziipar. XXIX. csoport. In: *Hivatalos jelentés a budapesti 1885-iki országos általános kiállításról. 4. köt.* Szerk.: Keleti Károly. Bp., 1886. 499–514. id. 500. A mezőkövesdi szoba fényképének legutóbbi újra közlését lásd *Huszka József, a rajzoló gyűjtő* i. m. 140. kat 207. A jelent a millenniumi kiállítás hasonló (de nem teljesen azonos!) bemutatójának ismertetése alapján fejthető meg. Lásd e kötet Matyók és Mezőkövesd – a helyi kultúra múzeumi reprezentációjának néhány kérdése című fejezetét.

[64] Stoklund, Bjarne: How the Peasant House Became a National Symbol. A Chapter in the History of Museums and Nation-Building. *Ethnologia Europaea* 29 (1999) 1: 5–18.

[65] Lásd részletesen Fejős Zoltán: *Ősfoglalkozási képek.* Kiállítási katalógus. Néprajzi Múzeum. Bp., 2003. [Kamarakiállítások, 11.]; *Huszka József, a rajzoló gyűjtő* i. m. 205. kat. 323–325; Szilágyi Miklós: Herman Ottó tárgyszemlélete. *Néprajzi Értesítő* 91 (2009) 133–146.

pothoz köti, ahol a halászat a jellemző. Az evolucionizmus egyetemes elve és az őstörténet nemzeti szempontja így összekapcsolódik. Hunfalvy számára még népek, nemzetek, ezek alakulása: kialakulásuk, eltűnésük számítanak a fő kérdésnek. De kikből is áll a nép? Hunfalvy Herman Ottó munkájában erre sajátos, de számára lényegbevágó választ kap. A *Századok*ban részletesen foglalkozik Herman Ottó könyvével. Főként azért méltatja, mert Herman Ottó kijózanító módon bizonyította, hogy a honfoglaló magyarokat most már végképp nem lehet mind lovas vitéznek képzelni. „Bizonyosan – írja – nem minden ember lóra termett hős volt, de azonképpen bizonyos az is, hogy nem minden magyar ember volt halász. A munkafelosztás minden keletkező társadalomnak legelső törvénye."[66]

Herman Ottó tárgyszemléletére jellemző, hogy a nemzeti eredetkérdésektől függetlenül is őstörténeti, illetve ősrégészeti analógiát lát a kortárs tárgyak többségében. Számára a tárgyi műveltség tanulmányozása és megőrzése ebben az értelemben szolgál tudományos hozadékkal. De olykor még praktikus lehetőséget is felvet – ugyancsak ilyen alapon egyes tárgyak fenntartásában. Egy berlini útján meglátogatta „Friedl Ernőt, a brandenburgi múzeum igazgatóját, kinek fogadó termében – mint írja –, még pedig annak díszhelyén, ott ékeskedett a mi [1885-ös] országos kiállításunkon vásárolt szentesi fényes fekete korsó, a melynek szádját a magyar fazekas szeszélye emberábrázatra formálta, még pedig meglehetősen praehistorikus zamattal. Ez a korsó Berlinben irigység tárgya, mert emlékeztet azokra a történetelőtti korból való urnákra, a melyekkel az ősember elhúnyt kedveseinek arczvonásait iparkodott megörökíteni. Eszembe jutott, hogy ezekkel az eredetiségekkel, a melyekre Mező-Túron, Tisza-Füreden oly nagy hajlandóság mutatkozik, hatalmas vásárt csaphatnának fazekasaink, különösen a tulajdonképpeni Poroszországban, hol Behrend, Lissauer, Kasizky és mások számos emberábrázolatú praehisztorikus urnát írtak le, a melyeken a fedél a sisakot, a két fül a kezdetleges emberfület s a nyak többi része az ábrázatot, illetőleg a hajdíszt jelentette."[67]

Az 1880-as években egy harmadik tárgyelmélet is megfogalmazódik, s napvilágra kerül a köznépi tárgykultúra egy újabb szegmense. A régi tárgyak ebben is mához szólnak, ha nem is „prehistorikus zamatuk" miatt, hanem díszítettségüknek köszönhetően. Huszka József, sepsiszentgyörgyi rajztanár

[66] Hunfalvy Pál: Herman Ottónak magyar halászat könyve, nyelvi, társadalmi, néprajzi és régészeti tekintetben. *Századok* 22 (1888) 216–241. id. 226. A Hunfalvy-ünnepélyen Herman Ottó megemlíti: megnyugvás volt számára, hogy Hunfalvy kedvezően ítélte meg *A halászat könyve* első kötetét; s csak ezt követően kerültek személyes kapcsolatba is: Herman 1892: i. m. 310.

[67] Herman Ottó: *Az északi madárhegyek tájáról*. Bp., 1893. 36–37. A Neues Museumról és Ernest Friedelről van szó.

1885-ben „kiabál rá az országra" a *Magyar diszitő styl* című munkájával. Fellépése nincs kapcsolatban az eddigiekkel, de kapcsolódik a magyar jelleg, majd a magyarság származásának sokágú centrális kérdéseihez. Más forrásból, más módszerekkel és célokkal, de szintén az eredetkeresés vonalába illeszkedik. Ő a magyaros formavilágot nyomozza, és a múlt emlékeiből a nemzeti stílust kívánja újrateremteni, illetve létrehozni. A közvéleményre, a művészekre gyakorolt óriási hatása is ebből származik. Huszka első munkája még nem etnográfiai, történeti hímzések, egyházi emlékek képezik fő forrását. Mondanivalója azonban már előrevetíti, hogy a 16. században kialakult – ekkor még így gondolta – magyar díszítő stílus nyomait, „a népnél talán még mindig meglévő hagyományos modort" meg lehet találni.[68] Ezt követően több évet szentel a népi emlékanyag megörökítésének. Támpontot, lökést ad neki az 1885-ös kiállítás, melynek nyomán felkeresi az Alföldet, Észak-Magyarországot, Erdély több vidékét. Terepbejárása nagyjából egybeesik a kiállítás kirajzolta hangsúlyos, színes pontokkal. Herman Ottó halászati gyűjtésével, majd az 1890-es évek elejétől kezdődően a pásztorkodás kutatásával ők ketten azok, akik elsőként kutatják a helyszínen a falvak, mesteremberek, halásztanyák, pásztorszállások népét, ők a modern szóval néprajzi terepmunka első hazai képviselői. Nem ugyanazt kutatják, nem ugyanolyan módszert követnek – bár mindketten sokat rajzolnak –, egymással is vitáznak, de nagyjából egy egymást kiegészítő tárgyi világot tárnak fel. Míg Herman Ottó közéleti tekintélyét latba vetve, nem ritkán helyi notabilitások kíséretében „mozog a terepen", Huszka József vidéki tanítóként – azért úrhoz méltó öltözetben: gallérral, esernyővel – veszi nyakába előbb szűkebb környezetét, Erdélyt, majd az ország más vidékeit.[69]

Huszka az 1898-ban közreadott *Magyar ornamentiká*ban így tesz hitvallást módszere mellett: „Ornamentikánk fejlődése őstörténetünk ismeretlen századaiba is bevilágít! A történetírás elakadt a Meotis mocsaraiban, pedig ott már csak a kialakult nagy múltra tekintő kész nemzet keresett ideiglenes hazát. Indiába, Baktiriába, Evilát földjére visznek a művelődési nyomok. Mily név

[68] Huszka József: *Magyar diszitő styl.* Bp., 1885. 8–9. Vö. Lackner Mónika: „Régi magyar műipari díszítések". In: *Huszka József, a rajzoló gyűjtő.* Szerk.: Fejős Zoltán. Kiállítási katalógus, Néprajzi Múzeum. Bp., 2006. 89–91.; 92–133. kat. 110–205.

[69] Bata Tímea: Terepbejárás – a falképektől a „székely házig". In: *Huszka József, a rajzoló gyűjtő.* Szerk.: Fejős Zoltán. Kiállítási katalógus, Néprajzi Múzeum. Bp., 2006. 169–172; Fejős Zoltán: Huszka József és a néprajz, az alakuló néprajzi gyűjtemények. In: Uo. 200–204. Vö. a „terepmunkán" lévő Herman Ottó és Huszka József fényképét i. m. 205. kat. 323, ill. 176. kat. 273, 275.

alatt s mely időben laktak ott őseink, azt majd kikutatja a história!"[70] A tárgyak, különösképpen díszítettségük, ornamenseik már évszázadokon átívelő forrásoknak s bizonyítékoknak számítanak. Huszka ezzel szakít első nagy hatású könyve felfogásával, s egyre inkább elrugaszkodik tényleges tárgyi adataitól. A népipari tárgyak formáit, díszítményeit több ezer éves régészeti leletekkel veti össze azzal a céllal, hogy ebből egy valósággal örök nemzeti stílus emlékeit hüvelyezze ki. Munkásságának nagy paradoxona, hogy épp ezt a művét előzi meg igazi etnográfiai jellegű terepkutatása, ami egy új tárgyi minőséget – a századforduló táján már népművészetként nevezett –, emlékanyagot hoz felszínre, de amiből alig tesz közzé valamit. *A székely ház* (1895) című munkáján s kisebb anyagközléseken kívül az átvizsgált etnográfiai anyag elsüllyed, csak a hagyatékából lesz jóval később feltárható, miközben ő csak az általa nyelvnek tekintett – ám kontextusukból kiszakított – ornamensekkel foglalkozik, kedvenc motívumait az ősiséget idéző-sugalló fantázianevekkel illeti. Miközben leírja, gondosan dokumentálja a népi készítésű, használatú régies tárgyak díszítményeit, technikai kivitelét, azaz feltár egy addig ismeretlen tárgykultúrát és ízlésvilágot, olyan historizáló diskurzusba illeszti, amely el is zárja ezt a tárgyi világot saját történetiségének kibontásától. A népi formakincs így társadalmi, történeti hátterétől megtisztítva jut el egy szélesebb művészeti s nemzeti diskurzusba.

Vésett pásztortülkök és az ostornyelek díszítményeit vizsgálva Herman Ottót is hozzászól az ornamentika kérdéséhez. A Hunfalvy Pál jubileumát ünneplő ülésen tartott előadásában a „pásztoremberek remeklését" a néplélek megnyilvánulásának tartja, de egyúttal történeti összehasonlító elemzést követ. Arra a következtetésre jut, hogy „tülkön, ostornyelen egy ősi magyar mesterség, a szijártóság ékítménye virágzik és hozzájárulnak oly elemek is, a melyek azonosak a magyar eredetű középkori ötvösműveken díszlőkkel". Jogosan teszi fel a kérdést, hogyan jut ez utóbbiakhoz a faragó kanászember, különösen, hogy ezeket „nem sorolhatjuk az u. n. népközi alakzatokhoz". „Nem természetes-e az a föltevés – hangzik a meglepő válasz –, hogy ezek a formák úgy élnek a nép lelkében, mint a népdal jellemző rythmusa?"[71] Ez a rejtélyes föltevés arra mutat, hogy a természethistória szilárd talaján álló Hermant *„a díszítmény, az ékesítés módja és jelleme, mely sokszorosan a szót pótolja"* szintén költői elrugaszkodásra sarkallja – nem az évszázadok adatokkal nem követhető mélyére vezeti, hanem „a szellem megnyilvánulásának"[72] nem kevésbé követhe-

[70] Huszka József: *Magyar ornamentika.* Bp., 1898. 16.; Uő: Tárgyi ethnographiánk őstörténeti vonatkozásai. *Ethnographia* 9 (1898) 41–62.

[71] Herman 1892: i. m. 320.

[72] Uo. 312. – kiemelés az eredetiben.

tetlen misztikumába. A két „távlatot" a nemzeti látószög teszi hasonlóvá: a magyarság individualitásának bizonyítása, ami Hermannál ez esetben a Félix Lay-féle délszláv ornamentika-albummal szemben az önálló szellemi, formaérzéki képességének kimutatásában nyer konkrét kifejtést.

Az ezredéves kiállításon a néprajz látványos szerepet játszik. Azt is lehet mondani, hogy addigi tevékenységének legnagyobb és legátütőbb eredményét éri el, mintegy összegzi mondanivalóját. Csak címszavakban felsorolva: elkészül Jankó János országos felmérése alapján az ország huszonnégy táji, etnikai vidékét bemutató néprajzi falu – tizenkét magyar, tizenkét nemzetiségi ház berendezésével, a helyi viseletbe öltöztetett bábukkal, továbbá egy templom a kalotaszegiek mintájára, falusi iskola, községháza, tűzoltó szertár, falu széli cigányputri –, Herman Ottó újonnan gyűjtött ősfoglalkozási halászéleti és pásztorkodási anyagot ad közre, a halászatot prehisztorikus cölöpépítményeket idéző installációban mutatja be, a pásztorkodást primitív építményekkel, változatos eszközök sorozataival, képzőművészeti igényű képekkel szemlélteti, bemutatják a földművelés Jankó János gyűjtötte munkaeszközeit, valamint – a néprajzi falu templomában elhelyezve – a Zichy Jenő-féle közép-ázsiai expedíció keretében megszerzett tárgyi emlékeket, dokumentumokat. Új színt hoz a néprajzi falu sok látványos eseménye: a kiállított házakban – olykor még a város más helyszínein is – a vidékről felhozott falusiak búcsús mulatságot (tolnai svábok), lakodalmat (szászok, szerbek, matyók) tartottak, vagy csak a házakat elevenítették meg poharazgatással, énekléssel.[73] A kiállított nép felkerül a nemzeti tablóra. Nem a nemzeti történelem reprezentációs tereibe, hanem külön színfoltként, az ország etnikai, táji tarkaságát illusztrálja. A néprajzi falu nem a történeti főcsoport kiállításában szerepel, amely a magyar állam, a történeti nemzet kronologikus históriáját mutatja be. Itt csak az ősfoglalkozások kapnak helyet, a nemzet színpompás s egyben multietnikus *népe* ettől külön szerepel.[74] Az „állam" és a „nép" a közös nemzeti történelemben elkülönül, de tagadhatatlanul a nemzeti önmeghatározás két komponensét alkotja. A néprajz millenniumi részvételét számtalan tervezet, nagyszabású elképzelés előzte meg. Az eredmények ellenére nem minden valósult meg.

[73] Jankó János: Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. Bp., 1897. Vö. K. Csilléry Klára: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum kialakulásának előtörténete. *Ház és Ember* 1 (1980) 15–25., a rendezvényekről: 23; Herman Ottó: Ősfoglalkozások. 1. Halászat. 2. Pásztorélet. In: *Magyarország közigazgatási és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye V. kötet.* Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Történelmi kiállítás. Néprajz. Szerk.: Matlekovics Sándor. Bp., 653–763. Vö. Fejős 2003: i. m. 38–48. kat. 27–56.

[74] Vö. Hofer Tamás: A nemzeti történelem rávetítése a népművészetre. In Uő: *Antropológia és/vagy néprajz.* Bp., 2009. 145–166., különösen 159–161;

Így a néprajzi falut is elsőként vizionáló Herrmann Antal másik elképzelése, hazánk teljes „néprajzi katasztere" csak felvetett ötlet maradt. „A néplélek, a népélet telekkönyvét, hagyományaink inventáriumát" ugyan nem készítették el, ám Herrmann kiállítással kapcsolatos meggyőződése, miszerint „ünnepünk, illetve népeink ethnikus vonásait feltüntető jelenségek adják meg a millenium kiállításának sajátos színét és jellegét"[75] igaz jóslatnak bizonyult.

A kiállításokkal egy időben folyamatosan megfogalmazott nemzeti feladat az új típusú emlékanyag múzeumi megőrzésének kérdése. A Nemzeti Múzeumnak 1872-től van etnográfiai tára, de ebbe hosszú ideig nem kerül magyarországi anyag. Xántus János kinevezett múzeumőr alig kap támogatást, gyűjteménye vegetál, az alakuló iparművészeti múzeumnak kvalitásos tárgyait át is kell adnia. Megélénkül a múzeumalapítási láz az 1885-ös kiállítás idejében, azt követően. A vezérszó már a *hazai* néprajzi múzeum megalapítása. A Néprajzi Társaság megalakulásakor első fő feladatának a múzeum létesítését tartja, bizottságot nevez ki, melynek tagjai – Xántus János, Herman Ottó, Herrmann Antal, Pápai Károly, Szendrei János, Török Aurél – a „szervezőbizottság" szerepét játsza. Herman Ottó tekintélyét latba vetve felszólal a képviselőházban és az oktatásügyi bizottságban is. A társaság titkára, Herrmann Antal az első előadó ülésen a hazai néprajzi múzeum alapításának kérdését tárgyalja. „E tárgyak – fejtegeti – a nép házi életének kegyelettel őrzendő ereklyéi, múltjának mintegy megjegecesedett tanúi, kultúrtalaja képződésének úgyszólván geológiája, művelődési történetének hiteles helyei és archívumai, amelyekből egykoron talán fénysugár derülhet az ősidők homályára, megoldást nyerhet a történelem nem egy rejtélye. Mert a népélet használati tárgyain ott hagyja nyomát valamennyi történelem előtti és történeti korszak, minden átalakulás, a lakóhely minden változása, a más népekkel való minden érintkezés."[76] A központi gyűjtemény létesítése mellett széles körben szorgalmazza, hogy a vidéki városokban is alakuljanak néprajzi gyűjtemények, múzeumok. Leginkább az erdélyi néprajzi múzeum mellett agitál.[77] Herrmann idézett gondolata már

[75] Herrmann Antal: *Néprajzi kataszter.* Erdély 3 (1894) 11: „[C]sak a néprajz mutatja a tulajdonképeni nemzeti kultúrát" – írta a millenniumi kiállítással kapcsolatos első előadásában, amiben az egész nemzetet felölelő néprajzi kiállításra tesz javaslatot, lásd A millenniumi nemzeti kiállítás és a néprajz. *Ethnographia* 2 (1891) 330–334.

[76] Herrmann Antal: Hazai néprajzi muzeum alapításáról. *Ethnographia* 1 (1890) 19–24. id. 20; Vö. Herman Ottó: A néprajzi társaság és múzeum ügye a képviselőházban. *Ethnographia* 2 (1891) 23–26; Magyarországi néprajzi múzeum. A társaság múzeumi bizottságának előterjesztése a vallási- és közokt. minisztériumhoz. *Ethnographia* 1 (1890) 93–98.

[77] Pl. az Erdélyrészi Kárpát Egyesület múzeumalapítási kezdeményezése kapcsán így ír: „1000 éve, hogy a történelem igazsága szerint hazául bírja nemzetünk e földet, mely így

Herman Ottónál, Huszka Józsefnél is látható volt: a köznép tárgyai, melyek a civilizáció hatására a szemünk előtt pusztulnak, mély történeti rétegeket lenyomatai. Elveszejtésükkel a népi-nemzeti karakter jellemvonásait veszítjük el. Herrmann a megőrzéssel nem a modern élet térhódítása ellen érvel, hanem „népeink eredeti mivoltának" megőrzése érdekében: „Nemzeti létünk biztosítása czéljából kötelességünk előmozdítani a civilisatio terjedését a primitív kultúra rovására is, de kötelességünk az is, hogy mentsük meg a tudomány számára népeink eredeti mivoltának ismérveit és dokumentumait, a melyeket az élet eliminál magából."[78] A megörökítés tudományos cél, a múlt, a „művelődési helyek archívuma" nem képez jövőt formáló forrásanyagot a valós jelenségeken alapuló önismereten kívül. De másutt nála is kezd alakot ölteni az a gondolat, hogy itt többről is szó van, mint megőrzésről: a pusztuló „hagyományok – írja – multunk ereklyéi, népünk származásának és alakulásának, legrégibb házi történetének élő emlékei, nemzetünk szellemi öröksége. Sőt ezen kell alapulnia, ebből kell kiindulnia az öntudatos szerves fejlődésnek és haladásnak is."[79]

A hazai néprajzi múzeum végül a már meglévő, döntően nem európai anyagból álló nemzeti múzeumi részleg jelentős kibővítésével kel életre. A Néprajzi Múzeum 1894-től válik igazán a hazai néprajz központi bázisává, amikor Jankó János kap múzeumőri kinevezést a gyűjtemény élére, s átveszi az irányítást. Az ezredéves kiállítás idézett munkái már innét indulnak ki, s a kiállított anyag is ide kerül. Ezzel és a folyamatos gyűjtőmunkával megteremtődik a magyarországi népipari, ősfoglalkozási, életmódbeli és ornamentikai „búvárlatok" jegyében felkutatott és vizsgált anyag megőrzése. Külön sajátosság, hogy közben az Európán kívüli anyag is jelentősen gyarapodik, így a hazai

---

a maga teljes egészében a legrégibb állam Európában. De a hagyomány, a felsőbb rendű igazság, arról regél, hogy Erdélyben a székelyföldön másfélezer éves a magyarság. Itt volt az első magyar, itt lesz az utolsó is. De ez ezeréves történelemnek is voltak olyan időszakai, midőn csak Erdélyben volt független a magyar. E különös helyzet speciális kötelességet ró ránk. Nem partikularismus ez! Magyarország számára akarjuk magyarnak megtartani a magyar Erdélyt, a magyarság e védő bástyáját. De védő bástyája ez az itt lakó testvérnépek nemzetiségének is, és minden természetes és jogos, minden szervesen fejlődött népi sajátságnak. […] Ha Erdély nem magyar, akkor a szász mihamar oláh lesz, az oláh pedig muszka. […] Országrészünk egy nagy élő néprajzi muzeum. De ezt nem lehet a maga egészében szemlélni, áttekinteni. Ennek a miniatur tükre akar lenni e muzeum, népünk belső történetének, megtestesült idáljainak élő képe. Ehhez egy-egy vonással hozzájárulni minden erdélyi embernek erkölcsi kötelessége." Herrmann Antal: Néprajzi bál. *Erdély* 5 (1896) 4:

[78] Herrmann 1890: i. m. 21.

[79] Herrmann 1894: i. m. A cikk a millenniumi kiállítás néprajzi lehetőségeit, feladatait vázolja fel.

etnográfia tág nemzetközi – egyetemes néprajzi – keretek közé kerül. A fő figyelem a rokon népeket övezi, ami az eredetkérdések körül összpontosuló tudományos érdeklődés logikus következménye, illetve kifutási területe. Jankó koncepcióját többek között a Nemzeti Múzeum fennállásának százéves jubileumi albumában mint „minden ízében magyar és kizárólag nemzeti hivatásra törekvő" programot fogalmazza meg: „[H]a le kell is mondanunk arról, hogy exotikus vagy nemzetközi gyűjtemények dolgában a külfölddel versenyezzünk, saját nemzetünk kulturtörténeti fejlődése a leghatározottabban azt követeli, hogy e fejlődési folyamat gyümölcsét, az ú. n. ethnographikákat, kincses házba gyűjtsük, ezáltal oly néprajzi gyűjteményt biztosítva nemzetünknek, melynek párját a nyugat államai a viszonyok természeténél fogva ma már nem teremthetik elő. E téren legelső feladatunk az, hogy hazánk jelenleg élő népfajtáinak életviszonyait tüntessük fel ethnographikus tárgyaikban népenkint és vidékenkint. Második feladatunk az, hogy a velünk nyelvileg és vérbelileg rokon népek tárgyai gyűjtessenek egybe, mint a melyek saját magyar kultúránkat számtalan pontban megvilágítani és eredetünket, illetve ama népekhez való viszonyunkat tárgyilag igazolni hivatvák. Harmadik feladatunk, hogy összegyűjtsük azon európai népek jellemző tárgyait, melyek a mi nemzetiségeink egyes töredékeit képezik részint azért, hogy ezzel nemzetiségeink néprajzát világítsuk meg saját eredetük fényével, részint azért, hogy a nemzetiségeknek és a magyarságnak egymásra való kölcsönös hatását tüzetesen megállapítsuk s tárgyilag igazoljuk. Végül negyedik s utolsó, bár nem kevésbé fontos feladatunk az, hogy a hazánkban jelenleg élő, a magyarok bejövetele óta itt élt, sőt a magyarokat megelőzőleg hazánkban lakott népek és nemzetiségek testi állapotát is megismerhessük, gyűjteményben bemutathassuk, mert ez a faj-tanulmány adja kezünkbe azt a fonalat, melyen végig haladva magyar népünknek vérbeli hovatartozásához s a beolvadt idegen elemek megismeréséhez juthatunk el."[80] Ebben a nemzeti tudományos programban benne van Hunfalvy öröksége, de az ő meghaladása is a néprajz fogalmának jelentős kiterjesztésével. A tudomány ugyanakkor a nemzeti kérdésére, a „kizárólag nemzeti hivatásra" szűkül, ami egyben azt is jelenti, hogy ez a motiváció serkenti saját fejlődését, s ezáltal s ilyen értelemben bővíti forrásbázisát és a nemzeti közösségnek felkínált identifikációs anyagát.

[80] Jankó János: A Néprajzi Osztály története. In *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene.* Szerk.: Szalay Imre. Bp., 1902. 337–348., id. 341–342. Jankó a koncepciót Szalay Imre miniszteri tanácsosnak, a múzeumi ügyek akkori referensének útmutatásai alapján dolgozta ki; számos hivatali iratban, tervezetben és publikációban lefektette.

Az etnikum leírásának „szintjei"

A néptörténet, az eredetviták néhány népcsoportra, sajátos különállást mutató egységére vonatkozó kérdése már a nép és nemzet egészének egyes alkotóelemeit is érintette. A vizsgálat tárgya, az érvelés irányultsága nem kizárólag az absztrakt, az egészet jelentő „népre", „magyarságra" irányult. A tárgyelméletek társadalmi vonatkozásai szintén kisebb-nagyobb társadalmi kategóriára bontották a nép fogalmát. Ez az aspektus a néprajzi megközelítés lényegi sajátja, a tudományszak megismerési módjának belső szerkezetére vet fényt. A tájleírások, a helyi népesség ismertetésének nagy hagyománya, mely stílusában az irodalmias népéletképtől a helytörténeti ismertetőn át a statisztikai adatokkal élő szikár leírásokig terjed, az 1880-as évektől újabb lendületet kap, és a formálódó néprajz tudományos mondanivalójának öntőformája lesz. Olyan tudományszak alakul ki, amelyben a néptörténet, a tárgykultúra, a művészieség, a népköltészet világa helyi, regionális, közösségek és olykor individuumok szerinti tagoltságban rajzolódik ki, amelyek szintézisével hozható létre a nagyobb léptékű leíró-értelmező monográfia. A néprajz a helyi, regionális, azaz lokális keretekben megvalósított módszertan szerint húzza fel épületét, művelői között nagy szerepet játszanak a helyi tollforgatók, gyűjtők. Az etnográfia mint szaktudomány széles társadalmi alapokon nyugszik, forrásbázisát „alulról" is hatékonyan építik.

A néprajzi tájmonográfia műfaja Jankó János *Kalotaszeg magyar népe* című 1892-ben megjelent munkájával teremtődött meg, melyhez kapcsolódik két további nagy műve a *Torda, Torockó, Aranyosszék magyar (székely) népe* (1893) és *A Balaton melléki lakosság néprajza* (1902).[81] Ezek tárgyi etnográfiát, a családi élet ismertetését, helyneveket, szokásokat és babonákat, nyelvi adatokat ölelnek fel. Huszka József néprajzi dokumentációja erdélyi és magyarországi vidékek egész sorát tárja fel, jóllehet ő *A székely ház* és alföldi szűcshímzések publikálásán kívül magyarázataival elhagyja forrásainak helyileg kötött biztos bázisát. Az ő munkája a régiségek leltárba vételének eszméköréhez is kapcsolódik, ami a néprajzi kutatás kibontakozásához egy újabb határterületből nyert inspirációt jelent. A millenniumi kiállítás néprajzi faluja, az ott rendezett szokásbemutatók látványa a regionális-táji, etnikai tagoltság hatásos és igen látványos megvalósulása. Jankó munkatársa, majd egyik utóda a múzeum élén, Bátky Zsigmond szintén Kalotaszegen kezdte néprajzi pályáját, az adatolatlan múzeumi anyag meghatározásának és kiegészítésének feladatával. A század

[81] Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány.* Bp., 1892; uő: *Torda, Torockó, Aranyosszék magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány.* Bp., 1893; uő: *A Balaton melléki lakosság néprajza.* Bp., 1902.

elején a Néprajzi Múzeum legjelentékenyebb magyarországi anyaga ennek nyomán a kalotaszegi gyűjtemény lett, ezer körüli tárgyával. Bátky nem írta meg saját Kalotaszeg-monográfiáját, gyűjtéséből azonban helyi adatok egész sorát tette közzé cikkeiben, illetve beépítette az *Útmutató néprajzi gyűjtemények szervezésére* című 1906-ban kiadott összegző munkájába. Ez a mű határozottan átlépi a helyi kereteket. Nem népenkénti vagy táji-társadalmi tagoltságban mutatja be Magyarország tárgykultúráját, hanem a műveltség szerkezete szerint, kultúraelméleti alapokon. Az egyedi, a partikuláris információk azonban szerves szövetté állnak össze egy magasabb síkon, a kultúra „hordozóitól" elvonatkoztatva. A soknemzetiségű néprajz adatai egymás mellé rendelődnek, a különbségek nem eleve adottak és változatlanok, mert a kultúra, vallja Bátky, „nincs népekhez kötve, hanem egyes kisugárzó pontokból más népekhez is átterjed, s a népek az emberi művelődés egyes fázisainak csak *időleges* hordozói".[82]

A néprajz mint helyek, mai szóval: lokalitások feltérképezése, kulturális inventarizációja széles skálán érvényesül. A századvégen az ezredfordulós hangulat jegyében, de azt követően is a számtalan helytörténeti mű, összefoglaló kiadvány jelenik meg országszerte. Ezek jó része reprezentatív kiadvány, több tudományszak helyben föltárt, a helyre, környezetre jellemző információinak foglalata. Ebben a keretben a néprajz önmaga is fejlődik s jelentékeny szerepet játszik, jóllehet a néprajzi fejezet helye rendszerint csak a helyi régészeti feltárások, történeti események, művészi emlékek rajza után következik. De a népélet leírása ott van a megyei monográfiákban, miként az egyik nagyszabású előzmény az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* országrészenkénti leírásainak vonatkozó fejezeteiben, képanyagában. A történész Borovszky Samu, az akadémia irattárnoka – egyben a Néprajzi Társaság pénztárnoka – szerkesztésében vaskos vármegyei monográfiák jelennek meg. A huszonhat díszes kiadvány ennek a műfajnak jellegzetes megvalósulása, bár a bennük található megyei etnográfiák vegyes színvonalon mozognak. A táji-történeti tagoltság feltárása más megyei vagy városi monografikus vállalkozások keretében is érvényesül. Arad vármegye monográfiája számára még szakszerű antropológiai felmérés is készül, miként már korábban Szolnok-Doboka kötetéhez, bár ez utóbbi nem kerül be a kötetbe, mint ahogy a nagyszabású, kér-

[82] Bátky kalotaszegi munkáját lásd Fejős Zoltán: Bátky Zsigmond Kalotaszegen. *Ethnographia* 111 (2000) 177–212. (Lásd e kötet utolsó előtti tanulmányát.) Vö. Bátky Zigmond: *Útmutató néprajzi múzeum szervezésére.* Bp., 1906. id. 5. – kiemelés az eredetiben.

dőíves felmérés alapján tervezett néprajzi fejezet is elmaradt.[83] A sort még hosszan lehetne folytatni.

A Malonyay Dezső jegyezte *A kalotaszegi magyar nép művészeté*nek megjelenése ebbe a tájilag-regionálisan felfogott megismerési gyakorlatba illeszkedik. Hogy a népéleti leírások a legkülönbözőbb képzettségű szerzőktől születnek, ebben a korban nem volt meglepő, a néprajz művelőinek köre a falusi lelkész és tanító, gimnáziumi oktató, műkedvelő, de hiteles leírásokat készítő laikusoktól a rajztanárokon át különféle szaktudományokban képzettséget szerzett főiskolai tanárokig, tudósokig terjed. Nem meglepő tehát, hogy művészek tollából lát napvilágot egy *regionális* mű, melynek bevezetője Jankó János kalotaszegi néprajzi tanulmányára is bőven hivatkozik. A nép művészi alkotásai Huszka József, Herman Ottó s mások munkái, az újabb etnológiai elméletek, valamint a Néprajzi Múzeum szakkiadványa, a *Néprajzi Értesítő* megjelenése (1900) óta nem idegen az etnográfusoktól sem.[84] Túlzás nélkül állítható, hogy Malonyai Dezső vállalkozásában első pillanatban nem látnak különösebb újdonságot. Az *Ethnographia* kritikusa költséges, finom kiállítású karácsonyi díszkiadványnak tartja az első kötetet, ami olyan vaskos és bőbeszédű, hogy valószínűleg olvasatlanul marad. Pedig kár érte, mert „hasznos munka". Több oldalon keresztül taglalja a művet, igaz, ismertetője át van itatva a „magánvállalkozásnak" – magyarán: nem a tudomány szentesítette értéknek – tekintett mű szigorú kritikájával. Malonyay bevezetőjét érdekesnek, de terjengősnek tartja, mintha azt sugallaná, hogy a városi művészek falusi kirándulása érthetően romantikus túlzásokra ragadtatja a szerzőt. Lehet, a kritika mögött az állami támogatásokat nem élvező szak sértettsége, esetleg személyes ellentét húzódik meg, de tény, hogy a „népművészet kikérését a néprajztól" ez a szöveg még csak nem is kommentálja. A feltárt anyagot kétségtelenül értékeli, de hiányolja az értelmezést, a magyarázatokat. A mosósulykok „bámulatos szépsége" kapcsán még az esztétikai minőség méltatását is számon kéri a szerzőn, aki „pedig sok primitív bútort tőröl-hegyre leír". A szerző úgy ismerteti a művet, hogy érzékelteti: az anyag differenciátlan, tálalása ötletszerű. A sok aránytalan, rossz minőségben közölt kép kapcsán hol az „állami támogatás" melletti „nagyzolás", hol a „könyvvastagítás" barátságtalan fordulataival él, s úgy véli, „a képek nagy tömege azt a benyomást kelti, hogy

[83] *Arad vármegye és Arad szabad királyi város monographiája.* Arad, 1912. Az antropológiai fejezet Bartucz Lajos munkája. Semayer Vilibáld szolnok-dobokai kutatását a jelen kötet Teljességigény, avagy felületesség? Egy elfeledett kérdőíves adatfelvétel tanulságai című tanulmánya vizsgája.

[84] Részleteiben lásd a jelen kötet, A „népművészet" a 19–20. század fordulóján – kutatás- és fogalomtörténeti jegyzetek című tanulmányát.

ez a könyv csak egy bazár katalógusa, a hol a képek csak a vevőkedv fölkeltésére valók". Érdemben a tudományos precizitást, „a leírásoknál elmaradt tudás"-t, a pontos, hiteles történeti adatokat és magyarázatokat hiányolja. Nagyjából azt, ami a néprajzi gyakorlat ekkorra kikristályosodott értelmét adja, s amit a szak később az immár népművészetként meghatározott anyagi javak tanulmányozásában hosszú ideig követelményként képvisel. Egy fő szempont jön még ehhez, az egyetlen etnikumra korlátozódó elszigeteltségből való kilépést segítő, megkövetelő összehasonlítás, amit Bátky Zsigmond pár évvel később meg is fogalmaz egy rövid ismertetőjében. Mint írja, Michael Haberlandt háromkötetes osztrák népművészete „Malonyay könyveitől abban örvendetesen különbözik, hogy nemcsak egy népre terjeszkedik ki, mint az, hanem felöleli Ausztria minden népfajtáját".[85]

Egyetlen, egyoldalú szöveg nem lehet perdöntő bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a néprajz művelői hogyan ítélték meg Malonyayék föllépését. Ahhoz mégis kellő adalék, hogy világos legyen: a néprajz *ugyanazon* tényeket más megközelítésben látta, mint az 1907-ben publikált népművészeti kötet szerzője (s a mögötte álló kultúrpolitikai ideológia). Míg saját normál, felhalmozó, regionális keretekben folytatott tudományos gyakorlatának eredményei önmagukban ritkán érték el a közéleti nyilvánosság ingerküszöbét, most a rivális koncepció egy csapásra elérte azt. Elérte, mert a *nemzetinek* egy újabb *politikailag* is motivált eszmekörébe vágott; Perecz László szavaival élve, a pozitivizmus liberális individualizmusával szemben fellépő, az „»újidealista« metafizika antiliberális kollektivizmusá[ának]" várakozását elégítette ki.[86] A néprajz addig az eredetkérdés nyelvén közvetített olyan információkat, melyek révén mégis szerves alkotórészét képezte a nemzeti diskurzusnak. Itt ismét a külső, nemzeti orientációs pont a meghatározó, ám más kiindulásból: nem az eredet, a néplélek megnyilvánulása, hanem a népélet mint „közösség" és „szerves kultúra" koncepciójának köszönhetően. A művészek felfogása a néprajz által is észlelt és fájlalt civilizációs hatások újrafogalmazását jelentette. Más nyelven, a múlt és még fellelhető maradványainak erőteljesebb idealizálásával. Kós Károly 1910-ben így fogalmazza meg a koreszmét: „De mi is [mint a finnek], mi szegény,

[85] Szabó K. János: Malonyay Dezső: „A magyar nép művészete". *Ethnographia* 18 (1907) 361–366; Bátky Zsigmond: M. Haberlandt, Oesterreichische Volkskunst. (Ismertetés). *Népművelés* 14 (1911) 254. Kósa László igazságtalan, ledorongoló kritikát lát az *Ethnographia* bírálatában, amiért a folyóiratban később közölt rokonszenvező Malonyay-nekrológot (1916) mintegy engesztelésnek tartja, Kósa 1989: i. m. 142–144. A néprajz és a művészek kalotaszegi munkájának lehetséges, eddig nem tárgyalt érintkezéséhez, a rejtélyes bíráló személyéhez (a két itt idézett ismertető feltehetőleg azonos szerzőségéhez) vö. Fejős 2000: i. m. 197–201.

[86] Perecz László: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia"*. Bp., 2008. 204.

elnyomott magyarok, amikor legnagyobb szükségben voltunk, akkor a szegény néphez fordultunk. És a mi hegyeinkben is akadt kincs. A mi őserdőink is tartottak meg valamit a multból. Kitúrjuk mi a múlt idők avarjaiból megvetett népdalainkat, felfedezzük népünket mint nemzeti kultúránk leghívebb híveit, legjobb őrzőit. A névtelen, rongyos kurucok keserű dalai, a székelyek szomorú, ködös balladái nemzeti irodalmunk legszebb kincsei ma. És nemzeti költőink, az igazi nagyok, Balassi Bálint énekeiből, népdalainkból, balladáinkból, primitív meséinkből, üldözött mondáinkból merítettek ihletet és hitet és reménységet. És daloltak, meséltek nem többé, mint régen, a főuraknak, a nemességnek, szóval az előkelőknek, hanem a népnek. A múlt században a művészet mecénásává a nép lett, a tömeg. Annak szükségletét elégítették ki a költők, mert immár a nép képviseli a nemzetet, a fajt."[87]

Van ebben valami új? – kérdezhették. Mi mást csinál a népköltészet-kutatás, az etnográfia már évtizedek óta – az előbbi már szinte egy évszázada –, mint „kitúrja a múlt avarjaiból" a nép alkotásait? Még Malonyay kötetének megjelenése előtt 1905-ös – már idézett – összefoglaló munkájában Bátky Zsigmond így ír: „Népünk esztétikai érzéke és fogékonysága kiváló. Az eddig lenézett és sajnos ma már mindinkább elhanyatló magyar díszítőstílus most ép úgy termékenyítőleg kezd hatni nemzeti irányban induló művészetünkre, mint nemrég és folyamatosan a népnyelv az irodalomban. Új díszítő elemeket, friss üde színharmóniát , művészi naivitást és mindenekfölött nemzeti vonásokat visz bele díszítő művészetünkbe. A mi parasztstílusunk kiváló helyet foglal el Európa hasonló stílusai közt, a mit a legutóbbi külföldi kiállítások is élénken igazoltak."[88] Bátky itt azt a viszonylag általános népiesség felfogást vallja, ami a népnyelv és a népköltészet mintájára képzeli a nemzeti irányú művészet formálását. Hogy Huszka Józsefhez és követőihez képest itt rövid idő múltán más jelentkezik, a formaalakítás, az ornamentika adaptálásán kívül már a kézműves technikán nyugvó életforma, a múltbeli népi életvitel példának tekintése lesz jellemző, ezt úgy tűnik, a néprajz ekkor még nem érzékeli. A későbbi kötetek és a néprajz művelőinek szorosabb együttműködése viszont már azt jelzi, hogy a két irány fúzióra lép. Nem azonosul egymással, fennmaradnak az értelmezési különbségek a történeti-néprajzi elemzés és a nép alkotásait, élet-megnyilvánulásait deklaratív módon esztétikainak minősítő, a históriát nagyvonalúan kezelő, inkább művészi érdeklődés között, de a néprajz mint szaktudomány önálló vizsgálódási területként kezdi kutatni, értelmezni

[87] Kós Károly: Nemzeti művészet. *Magyar Iparművészet* 13 (1910) 141–157. id. 145. A passzust részben idézi Marosi Ernő: Legendás lények, varázslatos virágok: a közkedvelt reneszánsz. *Néprajzi Hírek* 38 (2009) 1. sz. 45–49.

[88] Bátky 1905: i. m. 34–35.

a nép ízlésvilágát. A népművészeti „külön út", mint az a futó ötlet a háborús években, hogy a Nemzeti Múzeumban önálló *népművészeti* osztályt hozzanak létre, a néprajztól mindig független felvetés volt.[89] Nem önvédelemből, tudományos gőgből, hanem azért, mert a falun, a nép körében érvényre jutó művészi megnyilvánulások lényegét elszakíthatatlannak tartották az általuk tanulmányozott etnográfiai kontextustól.

A helyi, regionális lépték mellett a néprajz az egyén és sokaság között más vizsgálati szinteket is kialakított. Sajátos átmenetet képvisel ebben az embertan inspirációja, amely a magyar néprajz alakulását az 1880-as évektől szintén befolyásolja. A kettő viszonya ellentmondásos, de az „emberbuvárlat" ösztönzőleg hatott a néprajz létrejöttében és intézményesülésében Magyarországon is. Jankó János egyenesen azt állítja, hogy az etnográfia Hunfalvy-képviselte korszerűtlen nyelvészeti felfogásának egyeduralmát – Vámbéry úttörése után – az antropológia, Török Aurél, illetve az 1882-ben létesített tanszéke törte meg.[90] Hunfalvy – mint láttuk – a nyelv és a társadalmi lét elsőbbségét, meghatározó voltát vallja, szemben az antropológiai jegyeket kialakító biológiai determináltsággal. Egy vitairatában olyan definíciót ad, ami az emberi cselekvés széles körét öleli fel. „A fajok elenyésznek a nemzet fogalmában: mert a fajok csak a zoologiai substratumát teszik a nemzetnek, melyet a nyelve, műveltsége, társadalma, tehát *mind nem zoologiai dolgok* képeznek." Majd ismét, a nép és a nemzet közötti fejlődésbeli különbség kinyilvánításával így fogalmaz: „A népek származásának problémája nehéz a *zoologiai származását* tekintve, de ez a származás annál kevesebbet nyom, minél haladottabb a nemzetnek történelme, műveltsége. A nemzetben a faj helyére más tényezők lépnek, úgy mint nyelv, hitvallás, társadalmi intézetek, szóval «cultura»."[91] E sorok írásakor a tudományos embertan Magyarországon még nem létezett. A kultúra és

[89] Népművészeti osztály a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Ethnographia* 26 (1916) 252. A rövid hír szerint Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter Czakó Elemért bízta meg az osztály megszervezésével. Az új részleg érdemi működéséről nem tudni.

[90] Jankó 1901: i. m. 231–232. Török Aurél 1881-ban lett az antropológia professzora a budapesti egyetem filozófiai karán (a tanszék nem az orvosi karra került). Tárgyát előadásain tágan értelmezte, etnográfiát is adott elő. Vö. Török Aurél: Az emberbuvárlat a néprajzban. *Ethnographia* 3 (1892) 262–270. Török Aurél tanítványa volt a fiatalon elhunyt Pápai Károly, aki az osztjákok között és Magyarország néhány vidékén végzett néprajzi kutatásokat. Szintén tanítványa, az Embertani Intézetben három évig munkatársa volt Semayer Vilibáld. Ő 1895-ben lépett a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának szolgálatába, ahol 1920-ig működött; Jankó János halála után 1902–1909 között az osztályt igazgatója is volt. Szintén Török Aurél tanítvány, asszisztense volt (1904-től) a Néprajzi Múzeum későbbi munkatársa, majd (1936-tól) igazgatója, Bartucz Lajos.

[91] Hunfalvy Pál: *A székelyek. Felelet a székelyek scytha-hun eredetűségére.* Bp., 1880. 7., 7–8. – kiemelés az eredetiben.

természeti adottságok viszonyában vallott elméleti alapállás nem kapcsolódott empirikus vizsgálatokhoz. Török Aurél kezdi el nagy hatással hirdetni, hogy a nyelvészeti kiindulású etnográfia egyoldalú, az „ember race-ok, illetőleg népek testi sajátosságait holmi mellékes *zoologicus* jelentőségűnek" nyilvánítani szintén az és hibás, mint ahogy ennek ellenkezője is az lenne, ha a race-okat csak testi sajátosságait kutatnánk, „értelmi jellemvonásait s ezek közt a népeknek a nyelvek szerkezetében oly feltűnően nyilvánvaló géniusát" nem.[92] Ennek nyomán a magyarság nemzeti mivoltának meghatározásában az antropológiai szempontok is kezdtek megjelenni, s ezt az eredetkérdések miatt is igényelték. Török Aurél és tanítványai az embertan általános kérdéseit a nemzeti jegyek azonosításával, meghatározásával *is* összekapcsolták, de tudták, hogy a tudományszak egésze nem merül, nem merülhet ki a magyar jelleg, a magyarság eredtének tanulmányozásában. Török utóda, Lenhossék Mihály még 1915-ben is azt írta, hogy az antropológia kezdeti fázisban van Magyarországon, a külföldi embertani szakmunkák alig támaszkodhatnak magyarországi mérésekre.[93] Ennek ellenére az 1890-es években a testméret, a koponyaforma, a haj- és bőrszín kezd helyet kapni a magyarságra jellemző leírásokban, anélkül, hogy az antropológiai és a társadalmi-kulturális jegyek viszonyának elvi kérdésébe belebonyolódnának.

A korszak talán legnagyobb visszhangot kiváltó „antropológiai" műve azonban nem szakember tollából látott napvilágot. Herman Ottó *A magyarság arca és jelleme* címmel nagy vitát kavaró könyvet tesz közzé 1902-ben. Nem volt antropológus, de mint már annyiszor, most is úgy véli, hogy elolvas néhány szakmunkát, adatokat gyűjt, és maga lesz egy tudományszak alapítója. Ilyen módon írja meg a „magyar typus" általa jellemzőnek vélt vonásait. Az arckifejezést és a nemzeti jellem sajátosságait kereste. Az előbbit az antropológia fiziognómiának nevezi, magyar földön abban az időben kevesen értettek hozzá. A második eleve nem minősül(t) antropológiai szakkérdésnek, ő a jellem kérdésért mégis az előbbihez köti, mondván, hogy a jellemrajz „nélkül az anthropologiai kép tökéletlen, mert néma".[94] Munkáját cáfolatul, a helyes álláspont méltó kifejtéséül szánta az 1900. évi párizsi világkiállítás antropológiai kongresszusára állami dotációval készült kiadvánnyal szemben. A Jankó János által írt *Magyar typusok* című, a „magyar Nemzeti Múzeum ethnographiai osztályának hivatalos irata" miatt lép a küzdőtérre. Az ebben közölt arcképek szerinte „nagy-

[92] Idézi Jankó 1901: i. m. 231.

[93] Lenhossék Mihály: *Az anthropologiáról és teendőinkről az anthropologia terén.* Bp., 1915., főként 73–109.

[94] Herman Ottó: *A magyarság arca és jelleme.* Bp., 1902. 7; A magyar nép jelleme c. fejezet: 143–191.

ban és egészében elütnek attól, a mit közfelfogásunk és nemzeti érzületünk »magyar typus« alatt ismer. Különösen a mi az arcznak a kifejezését illeti, a nyújtott anyagban nem tükröződik a magyarságnak egyetlen jellemvonása sem […]. Annak, már a magyar közrendű ember szemében is megnyilatkozó nyugodtságnak, határozottságnak és önérzetnek, azokban az arczképekben még a nyomát is hiába keressük."[95] Vajon laikus olvasói közül hányan látták, érezték meg, hogy már ez a kérdésfeltevés kívül van a tudomány normál gyakorlatán? Antropológiai fejtegetéseit bírálói egyként tudománytalannak vették. Hiába állapítja meg, hogy „a magyar arcznak nincsenek kirívó jegyei", és „a magyar közrend férfiainak arcza nagy átlagban megfelel a férfiszépség európai fogalmának", ezzel nem elégszik meg, hanem összekapcsolja azt a „magyar jellem" általa felfedezni vélt vonásaival. Ez már teljes mértékben az embertanon kívül eső kérdés, különösen úgy, hogy Herman Ottó a magyar jellem rajzához szubjektív spekulációba bonyolódik. Irodalmi adatokra és saját tapasztalataira támaszkodik. A kor képzőművészeti alkotásait éles szavakkal kizárja a körből: a festői hatás érdekében „a toprongyost és a duhajkodó, czifra alkoholikust állít[j]a szemünk elé: a magyar nép jellemzésére pedig egyik sem igaz". Végül azt állítja, hogy a magyar jellem „legvilágosabban megtartotta a közép-ázsiai lovas, egyáltalán állattenyésztő, pásztorkodó, sátoros nomádság jellegét".[96] Saját ismeretségein kívül ezt bizonyítandó, Vámbérytól idéz adatokat a magyarok és a törökök hasonló tulajdonságairól. Vámbéry a *Jövendő* című irodalmi lapban minden kétely nélkül méltatja a könyvet és kiegészíti „a magyar és török-nomád nép között létező szellemi rokonság" adatait. Példabeszédeket sorol, melyek azonos gondolatok szinte teljesen egyező nyelvi megfogal-

[95] Uo. 6. A kérdéses mű: *Magyar typusok.* Első sorozat: *A Balaton mellékéről.* Összeáll. Jankó János. A vall. és köz-okt.-ügyi ministerium költségén kiadja a M. N. Múzeum Néprajzi Osztálya. Bp., 1900. [A Magy. Nemz. Museum Néprajzi Gyűjteményei, II.] Vö. Hála József: Adalékok Herman Ottó és Jankó János kapcsolatához. In Hevesi Attila – Viga Gyula szerk.: *Herman Ottó öröksége.* Miskolc, 2006. 56–76.

[96] Herman 1902: i. m. idézetek: 140; 143; 180. Herman Ottó „bájos kis könyvének" megértő hangú, de szigorú kritikáját lásd Lenhossék i. m. 105–109; vehemens elutasítását lásd Semayer Vilibáld: A magyarság anthropologiai typusai, egyúttal hivatalos válasz Herman Ottónak: «A magyar nép arcza és jelleme» cz. könyvére. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Értesítője* 4 (1903) 81–118. A mű és a faji gondolkodás kapcsolatát más kiindulópont alapján elemzi Lafferton Emese: The Magyar moustache: The faces of hungarian state formation, 1867–1918. *Studies in History and Philosophy of Science Part C* 38 (2007) 706–732. Uő: A „magyar arc vita". Faji gondolkodás a magyar néprajzban és az antropológiában a századfordulón. *Korall* 62 (2015) 116–149.

mazásban ismeretesek a két nép körében. Gesztusa nem pusztán a tisztelet jele, hanem alkalom a „magyar ember keleti szellemének" hangsúlyozására.[97]

Herman Ottó könyvét többek között a múzeum néprajzi osztályának Jankó utáni vezetője, az antropológus képzettségű Semayer Vilibáld – már csak „boldogult főnöke" iránti tiszteletből is – részletekbe menő, éles kritikával illette. A terjedelmes dolgozatban saját megfigyeléseit, fényképeit is közli. Gondolatait beépíti egy összefoglaló etnológiai tanulmányba, ami a művelt nagyközönségnek szóló, *A műveltség könyvtára* című díszmű második, embertani kötetében jelenik meg. Ez a sorozat 1905-ben indult, alig tíz év múlva új kiadásban is napvilágot látott, a kor tudományos ismereteinek átfogó népszerűsítését szolgálta. A második kötet *Az ember faji sajátosságai* című fejezetében Semayer bevezetést nyújt az ember származásának, testi jegyeinek és az emberfajták rendszerezésének, elterjedésének kérdéseibe. A kultúrák különbözősége – írja – a rasszok (fajták) szellemi különbözőségének következménye. A „faji élettan" alatt a testi vonások ismertetését, majd sok-sok képpel általános emberi jelenségek néprajzát adja, így a nyelv és az írás, a kezdetleges társadalomszerveződés, a hajlék, az ékszer, ruházat, a táplálkozás, a fegyver, a szellemi javak – ezt nevezi etnológiának –, a művészet és a tudomány kulturálisan változatosságát. A fejezet egyharmadát teszi ki az emberfajták ismertetése, a legősibb ausztráliai törzsektől az európai népekig. Végül Semayer ebben a keretben alfejezetként írja meg a magyarság embertani vázlatát. Ez a rövid, tízoldalas összegzés a magyar nép embertani és etnográfiai jellemzése együtt, az előbbi hangsúlyával. Kiemeli a magyarság eredetének összetett voltát, rámutat, hogy „a magyarság sem egységes típusú […] nem egyfajú, hanem több […] alfajra oszlik". Úgy véli, hogy „a fajok fennmaradásának elve" miatt a magyarságba – melyet török, ugor, szláv nyelvi csoportok alkottak – beolvadhattak az ország korábbi lakói (a hunok, avarok) is. Testalkat szerint két eltérő fajta alkotja: a világos komplexiójú ugoros és a sötét komplexiójú törökös. A népek keveredése miatt az anyagi kultúrában az ősfoglalkozásokon kívül a javak többségét az itt talált, illetve a környező népektől való átvételnek tartja. A szellemi javakra már nem jut tere, pár mondatos deklaráció pótolja a jellemzést, mondván, e téren a magyarság nem szegényebb, de nem is gazdagabb más európai népnél.[98]

[97] Vámbéry Ármin: A magyar ember. Herman Ottó könyve alkalmából. *Jövendő,* 1903. 1. sz. 22–26. id. 26. Vámbéry megemlíti a mindkét népre jellemző káros tulajdonságot, a kereskedés, a pénzszerzés elutasítását, átengedését más kereskedői népnek. Uo.

[98] Semayer Vilibáld: Az ember faji sajátságai. In: *Az ember testi és lelki élete, egyéni és faji sajátságai.* Szerk.: Alexander Bernát – Lenhossék Mihály. Bp., 1905. 311–462. [A műveltség könyvtára] Id. 456–457.

Ez az áttekintés az általános bevezetéstől eltekintve a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának – a Néprajzi Múzeumnak – kiállításaival rokon. Az 1898-ban megnyílt első „felállításkor" a magyar tárlókat megelőzik a rokon népek bemutatása, s a magyarok a nemzetiségekkel együtt szerepelnek. Az egész bemutató a kezdetleges, Európán kívüli népektől induló emberi fejlődéstörténetet vázolja fel. A városligeti Iparcsarnokba 1906-ban átköltözött múzeum itt megnyílt kiállítása a magyarországi népélet műveltségi területeit szintén tág keretben rendezi el. A magyarságot, a nemzetiségeket és a velünk nyelvileg és kulturálisan rokon népeket bemutató termek egymást követik, de ezektől a távoli, „primitív" népek anyagához is el lehetett jutni.[99] A múzeumnak saját antropológiai gyűjteménye is volt, amelyet kiállításain is hasznosított. Utóbb a Török Aurél-féle koponyagyűjteményt is átveszik. Semayer idézett etnológiai munkája és a múzeum bemutatása közötti hasonlóság abból adódik, hogy a múzeum tisztviselői ilyen tágas koncepció szerint látták a magyar etnográfia horizontját. Az általános keretben helyezik el az egyedit, a sajátot. Tág összefüggésből indul ki Bátky Zsigmond, a múzeum másik etnográfusa is, amikor egy másik reprezentatív könyvsorozat szerkesztői felkérik Magyarország néprajza megírására. A szintén 1905-ben megjelent, már idézett kiadványban ő is kitér a magyarság antropológiai jegyeire – sőt még a Herman Ottó féle jellemrajztól sem idegenkedik –, és az ország minden népét tárgyalja. Ez származhatott a kötet általános jellegéből, Magyarország földrajzának átfogó bemutatási szándékából, de a szerző komparatív elveinek is köszönhető. Legrészletesebben egyébként a magyarokat jellemzi, akiknek különböző helyi csoportjait is leírja az ország politikai felosztása szerint. Ez a tagolás ugyan elég mesterséges, nincs tekintettel a történeti fejlődés eltéréseire, mégis alkalmas arra, hogy táji s kulturális különbözőségeket és egymásra hatásokat egyaránt megmutasson.[100]

Az antropológia Semayer áttekintéséből is kitűnően nagy léptékű, az emberiség eredetével, fejlődésével és általános elterjedésével, csoportjaival foglalkozó, messzemenően egyetemes mondanivalójú tudományszak. Az etnográfiával való házassága révén, ha mindkettőt nemzeti tudományként képzelik és művelik, szerepet kap az etnikum minden fokozatának, így a nem-

[99] Lásd a két katalógust: Jankós János: *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához 1898*. Szerk.: Szemkeő Endre – Gráfik Imre. Bp., 2002; *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában*. Bp., 1922. Vö. Sinkó 2009: i. m. 58–60; Hofer 2009 (A nemzeti történelem rávetítése): i. m. 161–162.

[100] Bátky 1905: i. m. Kósa László úgy véli, Bátky nem csinál mást, mint a „meglévő nemzetkarakterológiát próbálta tájakra lebontani", Kósa 1989: i. m. 158. Gunda szerint viszont Bátky „mélyen belelátott népcsoportjain műveltségébe", jellemzésükre változatos információkat használt fel Gunda: i. m. 79.

zetnek a jellemzésében. A század elején a néprajzhoz tartozó lehetőségnek, esetenként feladatnak veszik az embertani méréseket, az elméleti tájékozódást. Ez egyrészt jelenthet tágabb tudományos perspektívát, másrészt a nemzeti tudomány önismereti gyakorlatának egy külön dimenzióját. Ebben sok a bizonytalanság, több a spekuláció és még több volt a reménység arra vonatkozóan, hogy az eredetkérdésekre, „nemzeti typusra" s ezáltal a nemzet valami lényegére is választ lehet kapni. „Csak ne várjunk ezektől az embertani vizsgálatoktól – figyelmeztet ennek kapcsán a szak professzora – sensatiós eredményeket, ne ringassuk magunkat abban a hitben, hogy az antropológus az ő koponyaméréseivel egykettőre meg fogja tudni állapítani a magyarság eredetét, el fogja tudni dönteni azt a kérdést, hogy a magyar faj a finn-ugor vagy inkább a turk-tatár népeknek a vérrokona-e, vagy talán abban az alakjában, a milyenné a mai napig kiformálódott, egyike sem, hanem Ripley elmélete értelmében nyugati szomszédainak édes testvére." Hozzáteszi még, hogy a beléje olvadt etnikai elemek nyomainak gyors megtalálását se reméljük.[101] Hunfalvy „testi származást" másodlagosnak tartó felfogása annyiban változik, hogy a „zoologikus" jegyek számbavétele kezd beépülni a néprajzi leírás gyakorlatába, legalábbis a szak egyes képviselőinél. A testi-fizikai adottságok és a történelmi meghatározottság közötti kapcsolat elvi kérdései legfeljebb néhány szakkutatónál számítanak tudományos problémának, a nagyközönséget is elérő művekben ennek hiányában a „faji jegyek" emlegetése tudományosnak tűnő mezbe öltözteti a nemzetkarakterológia eredetmagyarázó toposzait.

Összegzés: bővített nemzetkép és leíró kánon

Az etnográfia szerepe a korszak nemzeti önmeghatározásának gyakorlatában és politikájában nem egynemű. A tudománytörténeti adatok s vázlatos elemzésük egy alapfunkció érvényesülését mutatják, de egyben azt is jelzik, hogy a néprajznak a nemzeti diskurzusokban való részvétele, annak főbb kulcsmotívumai több szellemi irányzat között teremtenek kapcsolatot.

A nemzeti diskurzushoz a korai néprajz a Hunfalvy-féle néptörténeti koncepcióval első lépésben a történelem kitágított felfogásával járult hozzá. A népek, a nemzetiségek bevonása a nemzeti történelem alakulásmenetébe túllép az uralkodók, a csaták és a „történelmi osztályok" tetteinek pillérein

[101] Lenhossék: i. m. 111. A szerző programjában azt is kifejti, hogy az embertannak a népfajok antropológiáján kívül sok egyéb kérdése is van, ami távol áll az etnográfia illetékességétől, ezért is jogos önállóan művelni, s nem kellene kizárólag a „néprajz tanításaival" összekapcsolni. Uo. 79.

nyugvó nemzeti história addigi kánonján, a történetírás közjogi historizmusán. Második lépésben egy sajátos és önálló áttekintő-leíró műfaj kialakításával termékenyítette meg. A Magyarország néprajza műforma Hunfalvynál narratív jellegű, tudatosan program jellegű: nem mese, hanem valóságos, igaz történelem. Az új ábrázolási lehetőség a néprajz kifejlődésével hatalmas új forrásanyagot hoz létre és megteremti a nemzet különböző léptékű közösségei, csoportjai sajátosságainak felismerését. Az új műfaj kiterjedt módon az újabb nemzedék munkáinak eredményeként érvényesülhetett igazán. Az eljárás retorikájában a történeti adatok és érvelés ellenére állapotleírás és jellemrajz. A szinte soha nem hiányzó múltba tekintés ellenére is inkább deskriptív, rendszerező ábrázolásmódot jelent. Állapotot rögzít, azt, ami van, amit a magyarságra az adott helyen és időpontban jellemzőnek vélnek, lehetőleg az életmegnyilvánulások széles körére kiterjedően. Az eredmény mint egy „ethnographiai mappa", inventárium mutatkozik meg. Hangvételére általában a szenvtelen leírás jellemző, amelyet mindamellett „behálóz" a visszatekintés James Clifford által „etnográfiai pasztorálnak" nevezett gondolkodási mintája.[102] Az egykori világ mulandóságának, a hagyományok pusztulásának észlelése az etnográfia fő ihlető forrása. Az utóbbi jelentékeny stiláris hatással járó felerősödése a századfordulót követően fellépő, falvakat járó művészeknél tapasztalható.

Herman Ottó és Huszka József néprajza nagyon más, mint Hunfalvy etnográfiája, de tőlük is különbözik Jankó Jánosé s másoké. Mégis egy keretbe tartoznak, tudományszociológiai okokon túl főképpen a domináns nemzeti vitakérdések miatt. Honnét származik a magyarság, miben különbözik másoktól? Továbbá: mi nemzeti hivatása? – ám ez utóbbi a tudományos szövegekben nem mint kutatási kérdés, hanem mint a tudomány funkciója jelenik meg, rendszerint burkolt, elnagyolt általánosítások formájában. A Hunfalvy által képviselt s tisztelői által hangoztatott tudományos kritikai szigor, amivel a nemzeti hiúságot tápláló felfogásokkal szembefordultak, korántsem jellemezi minden szereplőjét. Az újabb kutatói nemzedék – úgy tűnik – nem is érzi annak fontosságát, hogy ezt hangsúlyozza. A néprajz a maga befogadó s porózus jellegével teret hagy a tudományos eredmények fő áramán kívüli vélekedéseknek is. Különösen az első évtizedekben, a tudományos szakképzés előtti időszakban, amikor még a szak képviselői oly sokfelől érkeztek, és eltérő színvonalú képzettséggel, sokan jobbára önműveléssel, maguk kialakította gyakorlattal – elméletekkel és metodikával – rendelkeznek. De a fő áramot is tarkították eltérő nézetek, már korukban is meghaladottnak vagy egyszerűen

[102] Clifford, James: Az etnográfiai allegóriáról. In: *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* Szerk.: N. Kovács Tímea. Bp., 151–179., lásd 166–177.

laikusnak számító felfogások.[103] A kutatói életműben is történtek változások. Látványos példa erre Herman Ottó. Kezdetben a magyarság finnugor származását képviselte. Gróf Zichy Jenő kaukázusi utazását a gróf hun–magyar rokonságot kereső képzelődései miatt erősen bírálta a *Budapesti Szemlé*ben 1898-ban. Amit Hunfalvy és Budenz alkotott, írja, nem vehet leckét „bár a legjobbindulatú, de mégis csak amateurségtől". Alig telik el pár év, Herman Ottó maga is a turáni népek felé fordul, hasonlóan sikamlós talajra ér. Már a magyarok arcában is keleti fényt látott tükröződni s itt még nem áll meg. Szemben halászati munkájával, a magyarok másik „nagy ősfoglalkozását", a pásztorkodást már az ősi, nyomokban még megmaradt nomadizmus továbbélésének tekinti, a nomád, patriarchális életformának az Alföldön megtalálni vélt gyakorlatát a honfoglalás előtti keleti – turáni – hagyományban keresi.[104]

Az egyetemes és a nemzeti nem egymás teljes ellentéte, viszonyuk inkább kölcsönös. Akik néprajzfelfogását az emberiség egyetemes fejlődéstörténetének elve jellemzi, tudományos szempontból a magyarság helyzetét s egyéniségét is tág keretek között, az etnológia (olykor a prehistória, az antropológia vagy a természettörténet) fogalmai szerint értelmezik. A magyar nép származása, alakulástörténete, más népekkel összefonódó kapcsolatrendszere és életformája úgy válik a nemzeti tudatot építő történelmi ismeretek részévé, hogy a sajátot az egyetemes viszonyában határozzák meg s írják le. Ez nem zárja ki, sőt inkább feltételezi, hogy a tudomány feladatkörét a nemzeti önaffirmáció szolgálatában lássák. A nemzet hagyományközösségi[105] igazolásának motivá-

---

[103] A Néprajzi Társaság folyóirata, az *Ethnographia,* amely minden népre, közösségi hagyományra nyitott szerkesztési elveivel a Hunfalvy-féle szemlélet szócsövének is tekinthető, nem mentes az ilyenféle munkáktól sem. Az első évfolyam legnépszerűbb témájának bizonyult székely-kérdés, a honfoglaló magyar nép, a keleti kapcsolatok s még inkább a magyarság keleti, turáni eredete olyan kérdések, melyek a néprajz művelőit is olykor színes, mesés távlatok felé ragadták. Mahrer Géza pl. a sumér–magyar rokonság eszméjét propagálta (1909) és Huszka itt is jelentkezett a szasszanida rokonságot pengető, főként művészeknek, laikusoknak tetsző elméletével. De említhető a szakban korántsem mellékes, bár korántsem egyértelmű szerepet játszó gr. Zichy Jenő működését, aki közép-ázsiai expedícióival nem pusztán az etnográfiai tudás és tárgyi emlékanyag bővítését szorgalmazta – s tegyük hozzá: rendkívül gazdag, értékes anyag összegyűjtését, feldolgozását tette lehetővé –, hanem saját romantikus keleti álmait kívánta igazolni, reménységgel a közvélekedés befolyásolására. Lásd a következő jegyzetet.

[104] Herman Ottó: *A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok.* 3 műmelléklet, 8 tábla, 43 szövegábra. Bp., 1909. Vö. Erdődy Gábor: *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye.* Bp., 1984. 151–156; Fejős 2003: i. m. A Zichy-féle vitához lásd még Hála: i. m. 68–69. Lásd bővebben e kötet Herman Ottó és az ősfoglalkozások képi illusztrációja című fejezetét.

[105] S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban.* Bp., 2005. 14.

ciója az, ami a tudomány professzionalizációjának lendítőkereke. Említhető a néprajzosok ifjabb nemzedékének talán legsokoldalúbb, legfelkészültebb képviselője, Jankó János. Rövidre szabott élete ellenére tárgyismerete imponáló volt, beutazta a történeti Magyarország egészét, monografikus vizsgálatokat végzett Kalotaszegen, Torockón, a Székelyföld több vidékén, a Balaton környékén, kutatott nemzetiségi településeken. Nagyszerű múzeumi gyűjteményeket hozott létre. Megismerte a finn, az oroszországi múzeumoknak a magyar etnográfia szempontjából hasznosítható anyagát, hosszú helyszíni kutatást végzett az osztjákok között, ahonnét hatalmas forrásanyaggal tért haza. Mindezek alapján számára a néprajz fő alapelve, az összehasonlító módszer nem lehetett kérdéses. A néprajz nemzeti feladatát főként a magyar eredetkérdés feltárásában látta. „Folytonosan beszélünk – írja – nemzeti culturáról s nem látjuk meg, hogy annak legmagyarabb forrása őstörténetünk; ennek művelése a nyelvészet, néprajz, archeológia és embertan terén képezi egy nemzeti művelődés igazán magyar alapjait."[106] Itt a szak fő nyomvonalán jár, és munkásságával azt mélyíti el, mégsem annyira az alapító mester, Hunfalvy tanításait osztja, s nem csupán az etnográfia tárgykörének gyökeresen más felfogása miatt. Mintát ő is a finn népben lát, mely „például szolgálhat minden kultúrnépnek, mely hasonlóan beékelve a kelet és nyugat hatalmi és műveltségi érdekterületei közé, kicsiny számával egyedül nemzeti műveltségével védheti meg magát, biztosíthatja, óvhatja meg függetlenségét, s a maga nemzeti műveltségének eredményeivel fejlesztheti az általános művelődését is". Itt a nemzet politikai függetlensége és a nemzeti műveltség önállósága egybekapcsolódik, egymást feltételezi. Emögött olyan kultúrafölfogás áll, amely az egy nép, egy kultúra zárt rendszerét és lehatároltságát vallja. A kultúra vagy műveltség valami múltból származó, az elődöktől öröklődő, elemekből összeálló képződmény, amely a nép önállóságát, „ethnikus jellegét" fejezi ki, jeleníti meg. A népet meghatározó műveltség azonban már csak töredékeiben lelhető fel, és nem egyenlően oszlik meg a társadalom minden rétegében. Az önmegismerés, a néprajzi gyűjtés feladata, hogy ennek minden lehetséges elemét megmentse. „A népek mai ethnographiája – folytatja – nem egyéb, mint a különböző időknek megfelelő ethnikus jellegek töredékeiből összealakult, összezsugorodott réteges mozaik, némelyik korból több maradt fenn, másikból kevesebb, s e pillanatban már valamennyi fölé a mindent nivelláló európai művelődés máza borul."[107] A nép és nemzet elhatárolása itt Jankónál még any-

[106] Jankó János 1901: i. m. 235. Hangsúlyozza, hogy ehhez nem elég a német nyelv és művelődés ismerete, hanem szükséges az orosz tudomány megismerése is.

[107] Jankó János: A néprajz Finnországban. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Értesítője* 1 (1900) 1–13. id. 3., 7.

nyiban sem éles, mint Hunfalvynál, de úgy tűnik, a finn „nemzeti művelődés" kapcsán a nemzetépítés folyamatát írja le. Az „ethnikus jellegek" egy nép történetileg változó attribútumai, melyek átvihetők, beépíthetők a nemzeti kultúrába, amely megóv „a külső befolyásoktól". Eszerint ahogy minden népnek csak rá jellemző műveltségjegyei vannak, úgy minden nemzetnek önálló – szilárd és markánsan körülhatárolt – műveltsége van, illetve kell, hogy legyen. S ebben az „átvitt" múltbeli jegyek továbbra is az egyedi kifejezői lehetnek. Jankó János és társai az „ethnikus jellegek" ezen „réteges mozaikját" – Herrmann Antalnál „geológiáját" – gyűjtötték, tárták fel és kutatták. Hitték, hogy mindaz, ami a nagy történelmi mozgásoktól kevésbé érintett nép kezén fennmaradt, a múlt beszédes emléke. A néprajz számos képviselője ebben nem kizárólag a saját etnikumtörténetből a nemzetépítéshez mintegy archeológiailag kiásható nyersanyagot látta,[108] hanem azt is kereste, s meg akarta érteni, hogy az emberiség nagy tablóján hol s milyen jellegzetességekkel helyezhető el a saját nép alakulástörténete és jelen valósága. Jankó megnyilatkozásaiban az előbbit szereti kidomborítani, munkássága ugyanakkor teljességgel az utóbbit is megvalósítja. Bátky rendszerint az utóbbi alapján kíván az előbbihez hozzájárulni. A Néprajzi Múzeum kalauzában a gyűjtemény tudományos célját abban látja, hogy egyfelől „az egyes népek életkörülményei és művelődésbeli állapotát" mutatja meg, másfelől „az egész egységes emberi nem művelődésének menetét tárja fel előttünk". Ezen belül a magyar gyűjteménynek „különleges nemzeti hivatása is van": „Ez abban áll, hogy közelebb hozza egymáshoz a széthúzó társadalmi rétegeket, hogy ébren tartsa a nemzeti öntudatot, élessze a haza- és fajszeretetet, hogy összegyűjtve legsajátosabb nemzeti bélyegeinket, tanító mestere legyen a nemzeti egyéniséget kutató jelen és jövő nemzedéknek. Ez a gyűjtemény ma már félig a multé és igazi értéke csak később fog kibontakozni."[109]

A néprajz nemzeti tudomány jellege tárgyában, megformálásában és funkciójában is érvényre jut. Alakulástörténete hasonló a Dávidházi Péter elemezte irodalomtörténetéhez; mindkettő a történelem határvidékén jön létre. A nemzeti irodalomtörténet Dávidházi megfogalmazása szerint lehetővé tette, hogy „a nemzet narratív identitása már nemcsak költői, hanem tudományos eredetmondában is elbeszélhető". A szépirodalom és a történettudomány határán kialakult irodalomtörténet-írás nagyműfaja, a nemzeti irodalomtörténet a 19. század folyamán mindkettő eszközeit magáévá tette, „a nemzettudat erősödé-

[108] Vö. Smith, Anthony D.: Gastronomy or geology? The role of nationalism in the reconstruction of nations. *Nations and Nationalism* 1 (1993) 3–23., különösen 15.

[109] *Kalauz* 1922: i. m. 4–5. Nincs feltüntetve, de a *Kalauz*t Bátky Zsigmond írta.

sét, sőt, nem túlzás, a nemzet megalkotását" szolgálta.[110] A néprajznak a történelmen kívül több más határvidéke van. Esetében is kitapintható a szépirodalom hatása, nem is csupán a nemzetté válás kezdeti időszakában. A történeti, irodalmi poétikájú néprajzok az irodalomtörténethez hasonló eredetmagyarázó szövegek. De az irodalmi-szépírói eljárások ahhoz is hozzájárulnak, ami igazán a másik határzónában követelmény, s onnét származik: a természettudomány pontos leírásához, értékelő, rendszerező technikáihoz. Az etnográfia tüzetesen leír, adatokat rendszerez, csoportosít azzal a céllal, hogy jellemezzen egy népet, etnikumot, kisebb vagy nagyobb társadalmi, települési alakulatot. A nemzet narratív identitását a naiv nemzetkarakterológiát felváltó részletekbe menő önjellemzéssel szolgálja, amelybe a másokkal való összevetésből leszűrhető egyediséget is beépíti. A „valaminek a néprajza" mindig áttekintő, tények sokféleségét összefoglaló önleírás, az identitást szolgáló autopoetikus (önalkotó)[111] szövegforma. Dávidházi Péter szavaival élve, a néprajz reprezentatív nagyműfaja az enciklopédikus Magyarország és/vagy magyarság néprajza. A kettő közötti választás nem semleges aktus. A nagyműfaj legkiforrottabb formáját az 1930-as évek derekán érte el *A magyarság néprajza* négykötetes opusával.[112] Az itt tárgyalt korban a szintézisek még nem olyan kimerítők, mint ekkor, de az első produkciók elkészülnek. Kellő anyag híján is – ez rendszerint a későbbi megítélés kritikája – összefoglalók, „néprajzok" születnek országos léptékben, miközben kialakulnak a regionális, helyi viszonyok, társadalmi entitások leírását megvalósító alműfajok. Az összegző műfaj és a nemzeti tartalom ekkor olvad teljesen eggyé, amikor a magyarság jellegzetességei önmagukban állnak, politikailag leválasztódnak a térség „ethnographiai mozaikjáról".

[110] Dávidházi: i. m. 29–31., id. 30., 31.

[111] Tolcsvay Nagy Gábor: 1990 után: állandó (ön)alkotás hatások közegében. In Uő: *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében.* Bp., 2004. [Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra] (http://www.phil-inst.hu/recepcio/htm/5/506_belso.htm)

[112] *A magyarság néprajza I–IV.* Bp., 1933–1937., második kiadása: 1941–1943.

INDIAI PANTHEON – ETNOGRÁFIAI MÚZEUM ALAPÍTÁSA MAGYARORSZÁGON 1840-BEN?

Ismeretes, hogy Xántus János kelet-ázsiai gyűjteményét 1871 kora nyarán mutatták be a Nemzeti Múzeumban. A kiállítást jelentős sajtóvisszhang kísérte. Méltányolták Magyarország első „népismei" kiállítását, a gyűjtő nemzeti hivatástudatot és tudományos értéket egyaránt képviselő nagyszerű tettét. A kiállításról, a gyűjteményről a fővárosi lapok mellett vidékiek is hírt adtak. A *Kolozsvári Közlöny* egy rövid, pár soros jegyzete külön figyelmet érdemel, mert ebben egy a Xántus gyűjtéséhez hasonló, de korábbi kollekcióról van szó. Az újsághír teljes terjedelmében a következő:

„Xantus keletázsiai ethnographiai gyűjteményének, mely csak 38,000 ftba került, illő méltánylatára fölemlítjük, hogy az 1840-ki országgyűlésnek, Lamarc Picot franczia tudós, ugyanazon tartományokbeli hasonló ethnographiai gyűjteményét Pozsonyban a Pálfi-teremben kirakván, 500,000 frankért ajánlotta fel. E franczia gyűjtemény sem számmennyisegére, sem érdekességére, annyival kevésbé, mert az állat s növénygyűjtemény benne teljesen hiányzott, Xantuséval korántsem mérkőzhetik. A magyar országgyűlés részint drágálván a roppant árt, részint nem látván ez érdektelen és nyomorunak tetsző kezdetleges hindu fegyverzetek s egyéb házi és pagodai készletek és bálványok megszerzésének szükségét, nem vette meg. Ugy halljuk, aztán a franczia kormány szerezte meg a magyarnak kinált jutányosb áron."[1]

Az adatra Sándor István lelt rá, és kivonatosan idézte a Xántus Jánosról (1825–1894) megjelent életrajzi könyvében 1970-ben.[2] Színes, apró adalékot jelentett számára hősének méltatásához, s nem foglalkozott a kolozsvári napilap értesülésének „megfejtésével". Hivatkozása a későbbiekben elsikkadt, és más sem vette a fáradságot, hogy utánanézzen, vajon mire is vonatkozik az információ. Pedig ha a hír igaz, mégiscsak az Európán kívüli etnográfiai tárgyak első magyarországi nyilvános bemutatásáról van szó, ami mindenképpen tudománytörténeti jelentőségű tény. Többet is megér annál, mint hogy elbúvó „lábjegyzetként" elfelejtődjön a magyar néprajzi muzeológia alapító atyjaként

[1] *Kolozsvári Közlöny* 1871. július 2. 79. sz. p. 2.
[2] Sándor 1970. 311.

tisztelt Xántus János kissé patetikus hangvételű, főként a nagyközönségnek szóló életrajzában.

A kezdet kezdetén leszögezhető: a hír lényege igaz, 1840-ben valóban lehetett látni egzotikus néprajzi tárgyakat Pozsonyban. Az újságcikk azonban több szempontból is pontatlan, hiányos, elírásokat tartalmaz, s a kontextus hiánya miatt elvész magának a ténynek a korban játszott jelentősége is. A szöveget áthatja az a kettős mondanivaló, hogy a „mi" gyűjteményünk értékesebb, mert egyrészt kevesebbe került, másrészt összetételében is gazdagabb, ugyanakkor a felajánlott gyűjtemény nem is ért annyit, mint amennyiért „nekünk" kínálták. Tehát mindenképpen „mi" kerültünk ki előnyösen a „mérkőzésből". Könnyű belátni, hogy ezek inkább sajátos gyűjtői motívumok, olyan (önmagyarázó) klisék ötvözete, amelyekkel akár egy szalvétagyűjtő is motiválja magát, ha saját gyűjteményének értékét akarja ecsetelni.

Először is nézzük a gyűjtő, „a franczia tudós" személyét. A tudósításban a név elírás, ami már jelenthetett némi problémát személyének azonosításában. A gyógyszerész, természettudós, utazó-felfedező Christophe-Augustin Lamare-Picquot-ról[3] van szó, aki a normandiai Bayeux-ben született 1785-ben. Helyben végzett tanulmányai után apjához hasonlóan gyógyszerész pályára lépett, Saint-Malóban nyitott patikát. Életútja tragikusan indult: felesége és három gyermeke tuberkulózisban meghalt. Ez indította arra, hogy 1815-ben Mauritiusra költözzön, az akkor Île de France-nak nevezett, az angol fennhatóság alól épp bizonyos szabadságot elnyerő szigetre. Jól menő vállalkozásának jövedelme megalapozta korán megnyilvánuló utazási szenvedélyét. Először a környéket kereste föl, a Bourbon-szigetet (ma Franciaország Réunion nevű tengerentúli megyéje) és Madagaszkárt, a Jóreménység fokát, majd 1821-ben az Indiai óceán távolabbi vidékére utazott. Két évet töltött Bengálban és a szubkontinens délkeleti partvidékén, a Koromandel-part településein. Megcsodálta az itt látott természeti ritkaságokat, a vallási ábrázolásokat és kultikus tárgyakat, kézműves munkákat. Ekkor még elsősorban kereskedés céljával utazott. Visszatért Párizsba, ahol meggyőződött arról, hogy ott mennyire nem tudnak semmit mindarról, amit látott. 1825-ben újra Indiába hajózott. Ez alkalommal Kalkutta, a Gangesz, a part menti európai kereskedővárosok környékét járja be. Természetrajzi és etnográfiai, vallásos tárgyakat vásárol, illetve gyűjt a helybeliektől. Természettudományos megfigyeléseket végez, főként a kígyók viselkedését tanulmányozza, selyemhernyók után kutat. 1830 tavaszán érkezik vissza Párizsba, miután hajóját a Jóreménység fokánál villámcsapás érte, s rakománya majdnem odaveszett. Hazatérve nagy gyűjteményét

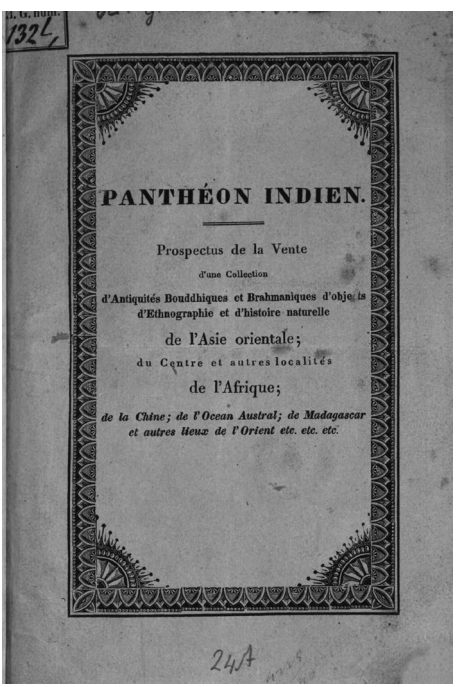
[3] A forrásokban a név kötőjel nélkül, vagy egybeírt formában is előfordul. Az alábbiakban a mai francia szakirodalom kötőjeles írásmódját követem, kivéve a betűhív idézeteket.

azon mód kiállítja a régi Sorbonne termeiben. Publikálni kezd az orvoslás, a gyógyszerészet, az ophiológia (kígyótan) kérdéseiről, s közel tíz évig reménykedik abban, hogy a tudósok, művészek által értékesnek tartott gyűjteményét az állam megvásárolja. Két évig Bécsben él, majd egy rövid törökországi kitérő után előbb 1842-ben, majd másodszor 1848-ban Észak-Amerikába utazik. Évekig járja Kanada, Labrador kies északi vidékeit, természettudományos feljegyzéseket készít, etnográfiai megfigyeléseket végez, gyűjt őslakosok és kanadai franciák között, akiket az angolok 1713 után korábbi lakóhelyükről északra űztek. Filantrópként segíti a helybeliek küzdelmes életét. A balsors itt sem kíméli, első két évének feljegyzései, gyűjtései egy québeci tűzvészben elpusztulnak. A kanadai prérin, Michigan, Minnesota, Wisconsin, Indiana, Illinois államokban táplálkozásra alkalmas növényfélék után kutat. A terjedő burgonyavész által pusztított burgonya pótlására egy, az indiánok által fogyasztott lisztes növényfélét, a préribur gonyát próbálja Franciaországban meghonosítani. Próbálkozása azonban nem vezetett eredményre. A növény (*psoralea esculenta*) megnevezésére a Picquotiane kifejezést ajánlotta, amely máig fenntartja a kísérlet s a kísérletező emlékét. Kanadai útjain is gyűjtött néprajzi tárgyakat. Idős korában szülővárosába tért meg, ahol igen szerény körülmények között élte utolsó éveit, itt hunyt el 1873-ban. Gyűjteményeit a párizsi Természettudományi Múzeumnak, egyetemeknek ajándékozta, illetve legféltettebb kincseit – köztük Indiából hozott gyűjteménye maradványait, amerikai, kanadai gyűjtéseit – a bayeux-i városi múzeumnak.[4]

E kalandos, s a kortársak által nem kellően méltányolt felfedezésekben bővelkedő, ugyanakkor katasztrófák kísérte életrajzból számunkra a kezdeti két évtized az érdekes. Leginkább az, hogy Lamare-Picquot miért ment Bécsbe, és ott mi történt. Életrajzírói csak annyit jegyeznek meg, hogy a csalódottság miatt települt át Bécsbe. Magával vitte egész gyűjteményét, amit a korszak bonyolult politikai viszonyai közepette a francia kormány nem vásárolt meg. Ennek néhány részletéről alább még lesz szó, de hogy miért épp Bécsbe ment, s nem Berlinbe, Londonba vagy máshova, azzal kapcsolatban szinte semmilyen információval nem rendelkezünk. Egy apró utalás mégis vet némi fényt erre, s ez a magyar kapcsolat kérdésében is perdöntő lehet. Mindenesetre az bizonyos, hogy Lamare-Picquot több helyütt próbálkozott gyűjteményének

[4] Lubrun 1849; NBG 1859; Warner 1947; Chaigneau 1982; Ruth 2007; Rookmaker 2018. Lamare-Picquot kutatásairól a korabeli magyar hírlapok is őriznek némi információt. A burgonyát helyettesítő növényről írt, a francia akadémia egyik ülésén felolvasott emlékiratát az Iparegyesület folyóirata ismertette: Uj tápnövények. *Hetilap*, 3. évf. 1847. nov. 2. (192. sz.) 1414. hb. Az észak-amerikai selyembogarak franciaországi meghonosítása ellen írt emlékiratáról – mely kitér arra is, hogy Bengálban felfedezett egy „selyemér alfajt" – a *Vasárnapi Ujság* 1860. április 15-i (16.) száma tudósított (187. old.).

tudományos elismertetésével, befogadtatásával és költségeinek megtérítése miatt a kollekció értékesítésével. A magyaroknak tett ajánlat a nemzetközi szakirodalomban teljességgel ismeretlen, mint ahogy az a magyarországi etnográfiai tárgygyűjtés és múzeumalapítás vonatkozásában is. A továbbiakban ezt a kettős összefüggésben is új információkat rejtő történetet foglalom össze. Vizsgálatom a korabeli magyar és részben az osztrák sajtó elsősorban digitálisan hozzáférhető állományának átvizsgálásán alapszik. Az így nyert, egymással összefüggésbe állított információkat szembesítettem más forrásokkal, illetve a francia, német szakirodalomban fellelhető hivatkozásokkal. Ennek köszönhetően új, a nemzetközi kutatásban sem ismert kapcsolódások tárultak föl, és bizonyíthatóvá vált, hogy a magyarországi etnográfiai érdeklődés kezdetei, különösképpen pedig egy ilyen irányultságú múzeum megalapításának gondolata jóval korábbra tehető, mint ahogy azt eddig számon tartottuk.

PANTHÉON INDIEN.

Prospectus de la Vente

d'une Collection

d'Antiquités Bouddhiques et Brahmaniques d'objets d'Ethnographie et d'histoire naturelle

de l'Asie orientale;

du Centre et autres localités

de l'Afrique;

de la Chine; de l'Ocean Austral; de Madagascar et autres lieux de l'Orient etc. etc. etc.

1. kép
Az *Indiai pantheon* eladási jegyzékének címlapja, 1838. május 1.

Lamare-Picquot Bécsbe 1837 nyarának elején érkezhetett meg. Egy strasbourgi kereskedőház segítségével költöztette át a több mint hatvanládányi „buddhista és brahmanista régiségekből" álló gyűjteményét.[5] 1838. május 1-i keltezéssel közreadott egy Bécsben nyomtatott tízoldalas francia nyelvű brosúrát (1. kép), amely röviden ismerteti az árusításra szánt gyűjteményt: buddhista és brahmanista régiségeket, etnográfiai és természetrajzi tárgyakat. A *Panthéon indien* főcím alatti felsorolás feltünteti, hogy a gyűjtemény tárgyai honnan valók: Kelet-Ázsia, Afrika középső és egyéb részei, Kína, Ausztrál Óceánia, Madagaszkár és a Kelet más helyei, stb. stb.[6] A bevezető rövid tájékoztatója szerint a néhány hónapja Bécsbe hozott gyűjtemény a Kaiser-Haus néven ismert

[5] *Wiener Zeitung*, Montag, 3. Juli 1837. p. 863. Roth 2007: 98 tévesen állítja (kérdőjellel ugyan), hogy 1839-ben vitte gyűjteményét Ausztriába.

[6] A dokumentum a Bajor Állami Könyvtárban maradt fenn, a Google innen digitalizálta. A gyűjtemény legrészletesebb ismertetője, Andreas Lommel tudott arról, hogy létezik, de a Bajor Állami Levéltárban nem találta meg. Lásd Lommel 1960: 105.

helyen (Ungargasse, Landstrasse Nro. 389) van kiállítva. A város illusztris személyiségei, irodalmárai, tudósai – „Pesth & Ofen [Buda] kevésbé szerencséseivel szemben" – megtekinthetik hetente két alkalommal. A hat részből álló gyűjtemény mint megbonthatatlan egység nyilvános eladására 1838. június 26-án kerül sor. Az eladási jegyzék ezt követően ismerteti a hat gyűjteményi csoportot, s jelzi, hogy az első öthöz a helyszínen található történeti és mitológiai jegyzetek segítik a tájékozódást. Ezek két teremben a következő rendben tekinthetők meg: 1. Buddhizmus, 2. Kína, 3. Új-Zéland és az óceániai szigetek, 4. Közép- és Nyugat-Afrika, Madagaszkár, Szumátra, 5. Brahmanizmus és a Gangesz vidéke. A hatodik, utolsó rész az állattani.

Júniusban Lamare-Picquot neve felbukkan a magyarországi lapokban is. Az első hír bécsi tartózkodásáról az 1838 tavaszi nagy pesti árvízzel kapcsolatos. Ő is kiveszi a részét az árvízkárosultak megsegítésében. Bécsben az udvari kancelláriánál regisztrált adományozók listája szerint 26 forint 14 krajcárt juttatott a károsultaknak.[7] A *Jelenkor* még azt is feltüntette, hogy az adományozó „Lamare Picquot az indián Pantheon tulajdonosa".[8] Eszerint az év nyarán gyűjteménye, az Indiai pantheon révén *ismerik* Bécsben, s az árvízi segély révén a magyarok iránt is szimpátiát mutat. Az eladási jegyzék idézett utalása Pest-Budára jelzi, hogy számolt az onnét jövő érdeklődéssel is, amit feltehetőleg mint lehetőséget vetettek föl számára. A pesti árvízkor Pestre juttatott pénzadomány valószínűleg nemcsak az önzetlen segítségnyújtás gesztusa volt a részéről, hanem a figyelem felkeltésének az eszköze is lehetett.

A nyárra meghirdetett időpontban a gyűjtemény azonban nem kelt el. Lamare-Picquot egy Bécsben, szeptember 25-én kelt levelében arról értesíti a párizsi földrajztudóst, a nemzeti könyvtár térképtárának őrét, az etnográfiai múzeum tervét kidolgozó Edme-François Jomard-t (1777–1862), hogy még nem sikerült túladnia gyűjteményén. Közelebbről azokra a tárgyakra hivatkozott, amelyeket egy kisebb utazás alatt Londonban vásárolt, s amelyekkel gyűjteményét tovább gyarapította.[9] Tehát nem volt folyamatosan Bécsben, tájékozódott a brit fővárosban is. Itt személyesen láthatta, hogy Londonban a keleti műtárgyak piacát nem a kereslet, hanem a kínálat határozza meg, s itt aligha tudná gyűjteményét értékesíteni, ha oda vinné. A levélből az is világos, hogy az Indiai pantheonnak voltak nem a korábbi utazásain beszerzett, hanem újabban vásárolt részei is. Ezeket (vagy ezek egy részét) a Bécsből Londonba tett „kiruccanáskor" vette.

[7] *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1838. I. félév, június 5. (45. sz.) 346.

[8] *Jelenkor* 1838. június 6. (45. sz.) 177.

[9] Hamy 1892. Jomard rendszerét, illetve szerepét az etnográfiai múzeum eszméjének kiformálódásában lásd Hamy 1890: 137–47, 25–144 (múzeumi terve); Dias 1991: 115–118.

Az etnográfia jelentőségét már igen korán felismerő Jomard a gyűjteményt messzemenően pártfogolta. A párizsi Földrajzi Társaság elismerő, részletes szakértői véleményét ő fogalmazta meg 1832-ben,[10] s egy, a kereskedelmi és közmunkaügyi miniszterhez írott levelében hangsúlyozta a gyűjtemény *etnográfiai* értékét, amely javaslata szerint meghatározó része lehetne egy megszervezendő önálló etnográfiai múzeumnak.[11] Lamare-Picquot neki írt bécsi levelét utóbb Ernst-Théodore Hamy (1842–1908), a párizsi Trocadéro Etnográfiai Múzeum alapító és a múzeum előtörténetét kutató igazgatója találta meg és idézte. Ezzel kapcsolatos rövid híradásában megjegyezte: a francia utazó „báró Hammer tanácsára határozott úgy, hogy tárgyait Ausztriába viszi".[12] Ez az értesülés kulcsfontosságú, s úgy tűnik, jelentőségét sem Hamy, sem az eddigi kutatás nem ismerte fel.[13] „Báró Hammer" személye ugyanis arra utal, hogy a bécsi kitérőt „szakmai" értelemben megalapozott elhatározás szülte.

Josef von Hammer-Purgstall (1774–1856) osztrák orientalista, császári titkos tanácsos befolyásos személyiség volt az osztrák fővárosban. A bécsi Keleti Akadémián végzett, diplomatának indult, több alsóbb külügyi – egyiptomi, konstantinápolyi – pozíció betöltése után 1807-ben a bécsi kancelláriához került. Metternich nem bízott benne, túl liberális felfogásúnak s túlzottan intellektuálisnak tartotta, ezért nem kapott újra külszolgálati megbízást.[14] Hivatalos udvari tolmácsként dolgozott 1839-ig, amikor nyugalomba vonult. Hivatalával túl sok tennivaló nem járt, bőven jutott ideje irodalmi művek fordítására – tíz nyelvet bírt –, valamint török, bizánci, perzsa történelmi tanulmányokra. Kiterjedt szakmai tevékenységet fejtett ki, egész életét a keleti nyelvek, az ottani irodalom és történelem tanulmányozásárnak szentelte. Kelet ügyeiben ő számított Bécs központi szaktekintélyének. Az osztrák akadémia megszervezőjeként annak első elnökévé választották 1847-ben, mely posztot három évig töltötte be. Az oszmán birodalom történetéről írt tízkötetes munkája mindmáig a tárgykör pótolhatatlan kézikönyvének számít. A munka Pesten jelent meg 1827-től Hartleben Konrád kiadásában. Arab, török, perzsa fordításai elsőként közvetítették a Kelet irodalmi értékeit Európába. Biztosan tudott arról, hogy a császári természettudományi kabinetben utazók és vásárlások révén folya-

[10] Megjelent önálló füzetben (1832), közli Hamy 1890: 115–124.

[11] Közli Hamy 1890: 163–166. – kelt 1831. aug. 14.

[12] Uo.

[13] Forrás nélkül utal „M. von Hammer" segítségére Ruth 2007: 98, de nem szól ennek mibenlétéről.

[14] Bruijn 2012. A bárói címet 1836-ban szerezte, miután elhunyt jó barátjának özvegye a címet és a Purgstall családi birtokot neki ajándékozta. Életéről lásd még két magyar nekrológját: Báró Hammer-Purgstall. *Magyar Sajtó* 2. 1856. nov. 29. (276. sz.); *Budapesti Hirlap* 1856. dec. 12. (291. sz.). Vö. Neck 1964: 1244; Kovács 1975; Ress 1985: 230., 244; Vásáry 2013: 910–911.

matosan gyarapodott az „etnográfiai ritkaságok" néven számon tartott gyűjtemény, amelynek 1821-ben új helyet különítettek el az Alsó-Belvedere palotában.[15] Remélni lehetett, hogy az udvar nem lesz közömbös egy jelentős új kollekció felbukkanásakor.

Báró Hammer-Purgstall külső munkatársa, levelező tagja volt a Magyar Tudós Társaságnak. Más irányú magyar kapcsolatait levelezése tanúsítja.[16] Valószínűleg nem alaptalan feltételezni, hogy a francia utazónak szóba is hozhatta a magyarok esetleges érdeklődését a gyűjtemény iránt. A Lamare-Picquot-féle gyűjtemény Bécsbe kerülésekor latin nyelvű cikket juttatott el a Társaság évkönyvéhez, amelyet magyar fordítással együtt meg is jelentettek. Ebben bizánci kútfők alapján a magyarok ősi lakhelyéről értekezett.[17] Állításaival, egyoldalú forráskezelésével Fejér György (1766–1851) szállt vitába a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain.[18] Mindazonáltal ő is méltányolta írását, amellyel a külföldi levelező tagoknak útmutatást is adott, hogy szóljanak hozzá a magyar tudományosság kérdéseihez, jelesen: a magyar etnogenezis vitáihoz. Aligha véletlen egybeesés, hogy Hammer-Purgstall cikke a magyarok eredetéről, *keleti* származásáról épp akkor fogalmazódott s jelent meg, amikor egy javarészt keleti tárgyakból álló gyűjtemény eladása volt terítéken a császárvárosban.

Lamare-Picquot gyűjteményéről ekkor a magyar olvasók is viszonylag részletes tájékoztatást kaptak. A hetenként kétszer megjelenő pozsonyi politikai hetilap, a *Századunk* 1839 januárjában beszámolt a gyűjtő tevékenységéről és részletesen ismertette a látnivalókat. Csató Pál – mint megjegyezte – „hiteles kútfők után" írta meg *Indiai pantheon* című, több mint négyhasábos cikkét.[19] „Illy nevet visel – kezdi írását – egy keletindiai, keletásiai, középafrikai 'stb. vallási, nép- és természetirási ritkaságok' és nevezetességek' gazdag gyűjteménye, mellynek tulajdonosa Lamare-Picquot* [*Kimondatik: Lamár-Pikó]

[15] Steinmann–Bussel 2017: 306.

[16] OSZK Kézirattár, Levelestár: Batsányi János (1817), Majláth János (1818), Ipolyi Arnold (1847), Eötvös József (1851). Kiterjedtebb kapcsolatot jelez a Mednyánszky Alajoshoz írt 14 levél (1820–1829). A műgyűjtő Jankovich Miklóssal is kapcsolatban állt, vö. ÖSZK Kézirattár Fond 16/24, 25. Családi levéltára is tanúsítja, hogy levelezett Mednyánszkyval, Bethlen Elekkel, a műkedvelő történész Szokolay Dénessel és Pulszky Ferenccel, lásd Ress 1985: 229. Bejáratos volt Pulszky későbbi felesége családjához, Walter Teréziához még szerelmes verseket is írt, vö. Pulszky 1888: I: 200. Teréziának írt négy levele a Pulszky-hagyatékban található, lásd OSZK Kézirattár, Fond VIII. tétel 1389 és 1390. Önéletrajzi jegyzeteiben nem tér ki magyar kapcsolataira, és a francia gyűjtőre-utazóra sem, vö. Hammer-Purgstall 1940.

[17] Hammer-Purgstall 1838. Pár év múlva a pécsi dóm keleti feliratait írta le és publikálta, vö. Hammer-Purgstall 1844.

[18] Fejér 1838.

[19] Csató 1839. Az alábbi idézetek innét valók.

ur." Az ismertetés végén tájékoztat arról, hogy „a' gyűjtemény most Franciaországon kivül van, a' legelső vevőnek jutandó. Bécsben, hol jelenleg e' gyűjtemény mutattatik, három nagy teremben, hat osztályban, vannak annak tárgyai felállítva." Mielőtt a részleteket összefoglalnánk, a cikk szerzőjéről is szót kell ejteni. Csató Pál (1804–1841) Bihar megyében, kisnemesi családban született. Teológiai és jogi tanulmányok után irodalmi pályára lépett, hírlapoknak, folyóiratoknak dolgozott. A Magyar Tudós Társaság levelező tagjai közé választotta (1832), majd a Kisfaludy Társaság rendes tagja lett (1837). Megtanult angolul, németül, franciául, olaszul. Önálló művek írása mellett sokat fordított, a kor népszerű színdarabjai közül többet az ő átültetésében játszottak. Számos franciából fordított cikket közölt a Magyar Tudós Társaság folyóiratában, a *Tudománytár*ban, amelynek másfél évig szerkesztője is volt, majd felhagyott a tudományos munkálkodással, és 1837 végén Pozsonyba költözött, Balásfalvy Orosz József (1790–1851) *Hirnök* című politikai hetilapjának segédszerkesztője lett.[20] A *Századunk* e lap mellékleteként jelent meg. Báró Prandau-Hillebrand Károly küldötteként Csató részt vett az 1839. június 2-ára Pozsonyba hirdetett országgyűlésen. Nem sokkal ezt követően, fiatalon, hosszas betegség után hunyt el Pozsonyban.[21] Toldy Ferenc főtitkár az Akadémián mondott gyászbeszédében többoldalú olvasottságát, könnyed előadásmódját, kiváló stílusát méltatta. Mint fogalmazott, „különösen feuilleton-irónak volt hivatva", akinek a tolla „a' legjobb franczia példányok után formálódott, nem csak elegáns, hanem változatos és jellemző, a' mint hol kellett".[22]

Az Indiai pantheon és a gyűjtő bemutatása messzemenően tanúsítják e képességeit. Jó érzékkel, lényegre törően értekezik tárgyáról, s kiváló franciatudása folytán sikerrel plántálja a magyar nyelvbe a még igencsak új tárgykör, az etnográfia bontakozó ismereteit. Eleve lehetett benne érdeklődés a távoli, idegen világok iránt. A *Tudománytár*ban 1834-ben saját jegyzetekkel kiegészítve, magyarázva közreadta egy francia utazó földrajzi, történeti, etnográfiai

[20] Orosz József ügyvéd, pozsonyi újságszerkesztő és publicista 1838-ban indult lapjáról Pulszky Ferenc így ír: „Egy új politikai hírlap is keletkezett, ezt az akkori időkben nagy eseménynek tekintették, a *Hírnök,* mely Orosz József szerkesztése alatt Pozsonyban jelent meg, tekintettel a nemsokára megnyitandó országgyűlésre. Orosz József eredetileg német író volt, az 1830-diki országgyűlés történelmét adta ki, s a *Terra incognita*-t, mely elismeréssel fogadtatott a közönség által, mert hazafi szellemben volt írva. Most az új conservative irányhoz szegődött, s minthogy a censura a politikát nem tűrte hírlapokban, az *Athenaeum*-mal szokott polemizálni." – Pulszky 1884: I: 110.

[21] Szinnyey é. n.; *Tudománytár* 1–12. köt.; OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1336.

[22] Schedel 1841: 32. Küzdelmes sorsára a következő szavakkal utalt: „ö iró volt, csak iró, ‚s a' magyar irónak nincs élettörténete, hanemha e' néven nélkülözések, bal viszonyok ‚s ezek közt folytatott irodalmi viták' rövidebb hosszabb sorát értjük" (uo. 30).

leírását Celebeszről.[23] Bécsben biztosan találkozott Lamare-Picquot-val, ily módon első kézből ismertette a gyűjtemény értékeit méltató francia véleményeket. Tőle kapta, vagy kölcsönözte azt a negyvennégy oldalas francia nyelvű, 1833-ban kinyomtatott kiadványt, amely a gyűjtemény értékelésével megbízott francia tudományos testületek, illetve szakértők jelentéseit tartalmazza. Ebből egy példányt Lamare-Picquot – gróf Dietrichstein igazgatónak szóló dedikációval – a császári könyvtár részére is átadott.[24] Csató Pál „hiteles kútfőit" is ennek az összeállításnak a szövegei adták, s ennek köszönhetően ő az első, aki a francia tudományosság nyomán magyar nyelven először ír az etnográfiai múzeumról mint új intézménytípusról.

Ismertetését a gyűjtő bemutatásával kezdi, aki 1826-ban azért utazott másodszor vissza Indiába, hogy „a' mit e ' gazdag és különböző tekintetben olly felette érdekes vidékek' népeinél a' nyelv-, nép-, vallás- és természetbúvárra nézve nevezetest és tanulságost talál, azt ott helyben összegyűjtse és eredeti épségében és szépségében terjessze az európai — illyesekhez hasonló tömegben, különféleségben és hivségben még eddig nem juthatott — tudósok' vizsgálata alá." Gyűjtésének helyszínei a következők voltak: „Bengalban Dakka és Krisnagara; továbbá Calcutta, Serampur, a' Ganges' partjai 's az e' folyam' torkolatjánál fekvő szigetek, Madras, Pondichéry és Karikai voltak kiváltképen azon pontok, mellyeken természettudományi, névszerinti füvészeti és zoológiái ritkaságait gyüjté. Calcuttában és környékén pedig a' brahmanok' és buddhisták' vallásához tartozó különféle tárgyak', u. m. igen számos bálványok', alakok', templomminták', metszvények', festvények', edények' 'steff, legnagyobb részének jutott birtokába. A' buddha-vallást ismertetők eredetileg Birmanországból származtak, honnan őket az ezen ország ellen 1825ben szerencsésen hadakozott angolok hozák magokkal Calcuttába." Az utóbbi mondat az első angol–burmai háborúra (1824–1826) vonatkozik, melynek során az angolok nagy mennyiségben zsákmányoltak kulturális javakat. Ezzel a drasztikus lépéssel kerültek először európai kezekbe buddhista emlékek.[25] A francia utazó

[23] Csató 1834. Louis Domeny de Rienzi (1789–1843) utazó-felfedező 1826–1829 között tett maláj-szigeteki, óceániai, ausztráliai útja során időzött Celebeszen. A párizsi Statisztikai Társulatnál tartott előadása a *France littéraire* 1833. 1. számában jelent meg, Csató Pál ezt fordította le, s részben magyarázta kiegészítő lábjegyzetekkel.

[24] Rapports spéciaux 1833. – a Bécsben írt ajánlás a kiadvány előzékén olvasható. Ez a kiadvány nem tartalmazza a Földrajzi Társaság Jomard-féle, a 10. jegyzetben említett jelentését. A gyűjtemény megszerzésével kapcsolatban „működésbe" hozott francia és nemzetközi szakértői hálózatot legújabban a Trocadéro Múzeum történetét feldolgozó Nélia Dias vizsgálta, vö. Dias 2016, 2018.

[25] Hamy 1890: 120.

ebből vásárolt gyűjteménye számára, s emiatt tarthatták olyannak, mint amilyen csak Londonban lelhető fel.

A százládányi anyaggal hazatérve Lamare-Picquot legelső gondja az volt, hogy „gyűjteményét a főváros legnagyobb tekintetű 's legilletőbb itéletű tudós testületeinek vizsgálata alá" bocsássa. Meg volt győződve gyűjteményének értékeiről, s azt remélte, hogy a tudós szakvélemények felhívják az állam – „a' ministerium' figyelmet" – annak jelentőségére. Szerette volna, ha gyűjteménye a köz javát szolgálja a jövőben. Szándékát a magyar újságíró így tolmácsolja: „egy illycn kincs, melly magányosak' kezei közt az első tulajdonos elhunytával rendszerint széthurczoltatik, elfecséreltetik, mint publicum tulajdona, a' publicumnak hoszu időkre megtartassék". A francia akadémia (*Institut de France*) két osztálya, úgy mint az irodalmi (*Académie royale des Inscriptions et Belles-Lettres*) és a természettudományi (*Academie royale des Sciences*), továbbá a párizsi Ázsia Társaság (*Société Asiatique de Paris*), a Földrajzi Társaság (*Société de Géographie*), a Szépművészetek Társulata (*Societé libre des Beaux-Arts*) s mások neveztek ki bizottságokat, melyek megtekintették az anyagot, és szakértői jelentést készítettek. Csató Pál az első három testület véleményének egyes részleteit tette közzé cikkében az említett francia kiadvány alapján. A nevezett küldöttségek tagjai és tudósítói jobbára – mint írta – „európai hírű tudósok valának, kik közül azóta, fájdalom, nem egy, első rangú nevezetességet (*Cuviert* és *Rémusat* Ábelt elég említeni) ragadott el a' halál." Ez az utalás arra vonatkozott, hogy mindketten a párizsi kolerában hunytak el 1832-ben, s ez hozzájárult ahhoz, hogy a gyűjtemény állami megvásárlását támogatók befolyása csökkent. A „political események, a' ministerium' felette gyakor[i] változásai" és a két tekintélyes tudós halála „hátratolák a' tudományok' emberét és érdekét". A gyűjtemény azért került Bécsbe – írja Csató –, mert végül a francia kormány nem vásárolta meg.

Csató Pál több bekezdést lefordított a két akadémiai testület véleményéből. Az Académie des Inscriptions küldöttsége (Quatremère, Lajard, Rémusat) kiemelte,[26] hogy a gyűjtő Ázsia kevésbé polgáriasult tartományait látogatta meg, és szorgalmasan feljegyezte azokat az elnevezéseket, amelyekkel a „benszülöttek saját, akár köznépi akár tudós nyelvükön a' természeti tárgyakat illetik". Sőt, ezeket saját írásuk szerint is rögzítette. Ismertették a brahman és a buddhista vallás főbb alakjainak ábrázolásait. A brahman istenek a gyűjteményben „részint égetett agyagból, részint márványból, részint bronszból készítve, vagy önálló alakok (figurines), vagy dombor müvek". Vannak még vászonfestmé-

[26] Az eredeti: Rapports spéciaux 1833: 3–8; újraközli Hamy 1890: 103–109. A bizottság tagjai: Étienne Marc Quatremère (1782–1857) orientalista, Félix Lajard (1783–1858) régész, Abel Rémusat (1788–1832) sinológus.

nyek, textíliák, lámpák, illetve olyan eszközök, amelyekkel a „hinduk vallási szertartásaiknál vagy házi életük' különnemű körülményeiben élni szoktak". Még inkább figyelemre méltóak a buddhizmus tárgyai. Agyagból, fából, rézből, márványból, alabástromból készült, részben aranyozott istenszobrok, továbbá nem vallásos hindualakok mindkét nemből teszik ki az anyag zömét. Az utóbbiak teste égetett agyagból való, öltözetük valóságos, a „hinduknál szokott kelmékből" áll. „E' gyűjtemény minden leírásnál és festésnél hívebben terjeszti élőnkbe a' különböző hindu néposztályok' egész physical alkatját, 's az emberfajok' történeteinek tekintetéből különös stúdiumot érdemel."

Ezt követően Csató idézi a jelentés summáját. A szakértők szerint a gyűjteményből olyan ismeretek meríthetők, „mellyet sokszor a' legjobb utazásleírások sem adhatnak". De van egy másik szempont is, amit még hangsúlyosabban kiemelnek, s a gyűjtemény melletti legfőbb érvet a következő javaslatban fogalmazzák meg:

„A' különböző nemzeti szokások- és vallási szertartásokhoz tartozó tárgyak' közvetlen szemlélete igen gyakran világosokká teszi előttünk az íróknak olly helyeit, mellyek félreeső, néha aprólékos czélzatokat foglalnak magokban, 's mellyek' értelméhez illy eleven szemlélet nélkül csak igen nehezen vagy alig juthatnánk. Ez egy azon számos ok közül, mellyek' kívánatossá teszik, hogy állíttassák fel Parisban is, mi Sz.-Pétervárott és több német városban már létezik, egy *ethnographicum musaeum*, melybe t. i. egybegyüjtessenek mindazon, bármi természetű tárgyak, mellyek világot hinthetnek a' földteke' azon nemzeteinek szokásira, szertartásira, művészetére 's t. i., mellyeknél az európai civilisatio a' honi polgárisodás' nyomait és maradványait még nem törlötte el egészen. Egyik indítóoka L. urnak e' gyűjteményre épen az vala, hogy Parisban tartózkodása alatt egyet sem látott az itteni múzeumokban ama' régiségtárgyak közül, mellyek őt legelső utaztakor a' keleten meglepék. Pedig, igenis, vannak több illynemű tárgyak a' fővárosi külön gyűjteményekben, de nincsenek együtt, 's kiváltképen nincsenek a' tanulásra czélszerüleg elrendezve. Ez egy hézag a' mi tudományos intézeteinkben, 's L. ur' gyűjteményében igen sok olly tárgy van, melly annak betöltésére szolgálhat."

A szöveg is világosan mutatja, hogy az akadémiai bizottság 1831-ben kelt véleménye, illetve javaslata egy etnográfiai múzeumra vonatkozóan Franciaországban is újdonságot jelentett, s külföldi példákra hivatkozva megvalósítandó célt határozott meg. Még inkább nóvumnak számított 1838-ban Magyarországon. Külföldön, elsősorban Göttingenben tanult magyarországi diákok is láttak – láthattak – ilyen gyűjteményeket, de mai tudásunk szerint Csató Pál előtt senki nem írt még magyarul az *ethnographicum musaeum* mibenlétéről s jelentőségéről ilyen mélységben. Sz. Kristóf Ildikó egy újabb tanulmánya hívta föl a figyelmet arra, hogy Dobosy Mihály (1780–1853) vajszlói, majd sze-

rencsi református prédikátor, egykori göttingeni diák már 1810-ben hivatkozott egy fordításában a göttingai természettudományi kabinet etnográfiai tárgyaira, amelyek jelentősen befolyásolták érdeklődését.[27] Dobossy így ír David Cranz németből átültetett *Grönländ históriája* című művének fordítói előszavában: „Göttingában Professor és Consilárius *Heeren* Úrnál hallgatni [Geographiát az Ethnographiával öszve foglalván], és mellette az oda-való, vólt Ánglus Királyi Múzeumban lévő Ethnographiára tartozó igen szép gyűjteményt vizsgálni, ez előtt két esztendővel nékem is szerencsém vólt."[28] A volt angol királyi gyűjteményre vonatkozó utalás azt a James Cook harmadik útjáról (1776–1790) származó 350 dél-tengeri tárgyat jelentette, amit III. György angol király és hannoveri választófejedelem 1781-ben Johan Friedrich Blumenbach (1752–1840) professzor kérésére az akadémiai gyűjteménynek ajándékozott.[29] Dobosynak a göttingeni kabinetben szerzett tudása rejtett ismeret maradt. Rövid utalásai a fordítói előszóban és az egyik jegyzetében mindenesetre jelzik, hogy volt már olyan, aki számára az Európán kívüli tárgyak többet, tudományos stúdium lehetséges tárgyát jelentették, s nem csupán ritkasággyűjtemények *exoticáit*. Mindez még három évtizeddel később is csak kivételes, lappangó tudást jelenthetett néhány Európát járt vagy az utazási irodalmat valamelyest követő egyén számára. A megfelelő terminus, magyar kifejezés bevezetése is kérdéses volt még. Csató Pál a Lamare-Picquot gyűjteményét véleményező Ázsia Társaság szakértőitől is idézett egy bekezdést,[30] amely testület – többek között a gyűjtemény „mind ujsága mind fontossága" miatt – szintén amellett érvelt, hogy legjobb lenne, ha „azt valamelly nyilványos intézet váltaná magához". Ebben megfogalmazták, hogy a gyűjtemény tárgyaiból meg lehetne vetni egy „ázsiai népirási (ethnographiai)" múzeum alapjait. Erre a keleti tanulmányok gyors előrehaladása miatt nagy szükség lenne, s ilyennel Franciaország még nem rendelkezik. Csató Pál tehát az *ethnographia* magyar megfelelőjeként a *népírást* választotta, mely főnév és ennek melléknévi

[27] Sz. Kristóf 2016., bő irodalommal. Magyar szempontból a göttingeni egyetem szerepéhez lásd Poór 1985; Gurka (szerk.) 2010. A göttingeni akadémiai etnográfiai gyűjteményhez vö. Hauser-Schaublin–Krüger 2006; Bucher 2007; Lutkehaus 2009.

[28] Cranz 1810: vi. Sz. Kristóf Ildikó kimutatta, hogy Dobosy Mihály 1805-ben Arnold Hermann Ludwig Heeren (1760–1842) professzor „Allgemeine Länder- u. Völkerkunde…" c. kurzusát hallgatta, lásd Sz. Kristóf 2016: 231.

[29] Vermeulen 2015: 381.

[30] Rapports spéciaux 1833: 14–19; újraközli Hamy 1890: 110–115. A Société Asiatique küldöttsége: Jules Mohl (1800–1870) orientalista, iranológus, orientalista, sinológus, Eugène Burnouf (1801–1852) orientalista, továbbá egy pontosan nem azonosítható Stahl (?–?) nevű tudós.

alakjai – *népirati*, *népírási* – a szak elnevezéséül szolgálnak az első évtizedekben. Az 1880–90-es években ezek a terminusok már csak elvétve bukkannak elő.[31]

Csató Pál nem ismertette a gyűjtemény afrikai, óceániai tárgyait, miután az idézett két szakértői küldöttség véleménye nem tért ki ezekre az egységekre. Egy passzust vett át a másodikként említett akadémiai bizottság, a természettudományi jelentéséből. Az Académie des Sciences szakértői szerint[32] az állat- és növényfajokban gazdag gyűjtemény *„egy a' legszebbek közül, mellyeket valaha magányosak szerzettek a' kormányok' segítsége nélkül*; sok tárgy van benne, melly valóságos nyereség a' tudományra nézve, de egy sincs ollyan, melly akarmelly természetiek' cabinetjében díszes helyet nem foglalna el" (kiemelés az eredetiben – F. Z.). Csató Pál a szépművészeti társulatra hivatkozva fejezte be a gyűjtemény bemutatását. Idézi, hogy ez a testület nem elégedett meg a dicséretekkel, hanem 1833-ban egy beadvánnyal Guizot közoktatási miniszterhez fordult, hogy a gyűjteményt az állam vásárolja meg, „annál is inkább, mivel már báró Férussac egy a' királynak beadott tervben egy ethnographiai muzeum' felállítása iránt, igen kedvezőleg nyilatkozott mind a' gyűjteményről, mind azon felette jutányos árról, mellyért azt L. ur átengedni kész volna."[33] Minderről a magyar cikk több részletet nem közöl. Az összefüggések megértése végett ezúttal annyit feltétlenül érdemes hozzáfűzni, hogy a nagy tekintélyű természettudós, parlamenti képviselő, báró André Étienne d'Audebert de Férussac (1786–1836) tervezete 1831-32 körül íródott, s keltezés nélkül nyomtatták ki P*á*rizsban.[34] A Lamare-Picquot-féle gyűjteményt – mások mellett – valóban méltató szöveg annyiban érdekes még számunkra, hogy kitér a már meglévő európai etnográfiai múzeumokra, gyűjteményekre. Ezek voltak azok a minták, amelyekre utalva, illetve hivatkozva a francia tudósok, tudós politikusok egy hasonló, de a meglévőknél még átfogóbb, rendszeresebb intézmény megvalósítását akarták elérni. Férussac Göttin-

[31] A *Tudománytár* 1834-es első számában az ismertető rovatot „Criticai szemle a föld- és népirás körében" címmel szerepelteti. Lásd még Hunfalvy Pál magyarázatát „az ethnographikus (népirati) térkép" fogalmáról: Hunfalvy 1858: 230. Az 1862-ban megjelent Czuczor–Fogarasi az 'ethnographia' magyar megfelelőjének már a néprajzot adja meg, a népírás az 'országisme' magyarázatánál szerepel.

[32] Rapports spéciaux 1833: 9–13. Az Académie des Sciences küldöttsége: Geoffroy Saint-Hilaire (1772–1844) természettudós, André Marie Constant Duméril (1774–1860) zoológus, báró Georges Cuvier (1769–1832) zoológus, geológus, az összehasonlító anatómia tudósa.

[33] A Guizot-nak szóló levél eredetije: Rapports spéciaux 1833: 41–42., a miniszter igazolása, hogy a levelet megkapta: uo. 43. Báró Férussac előterjesztésére a Testület ezt megelőző részletes szakértői véleménye hivatkozik, lásd Rapports spéciaux 1833: 31–40.

[34] Újraközli Hamy 1890: 145–162.

gent, Szentpétervárt, Bécset, Münchent sorolja fel – megemlítve egy-egy ezekben lévő jelentősebb utazó anyagát –, majd utal a drezdai és a müncheni királyi ritkasággyűjteményekre, továbbá három londoni, főként kelet-ázsiai gyűjteményre. A felsorolásból talán csak a koppenhágai királyi udvar utazók jóvoltából már évtizedek óta gyarapodó kollekciója hiányzik.[35]

A *Századunk* az év végén, 1839. november 4-i számában ismét hírt adott az Indiai pantheonról. „Figyelmeztetem rá tisztelt földieimet – olvasható ebben –, 's tanácslom nekik, nézzék meg Bécsbe utazásuk' alkalmával e' gyűjteményt, teljesen meg lévén győződve, hogy nem hagyandják el kielégítlenül 's nagy érdekűnek fogják találni."[36] Még Lamare-Picquot bécsi lakcímét is megadja, jelezve, hogy ha előre értesítik őt, örömmel megmutatja a Landstraße nevű külvárosban, a Kaiser-Hausban lévő gyűjteményt. Ugyanez a szöveg németül is megjelent a *Pressburger Zeitung* pozsonyi napilap *Panorama* című társasági melléklapjában, valamint a pest-budai *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung*ban.[37] Megjegyezhetjük, hogy ebben az időben a bécsi császári és királyi etnográfiai gyűjteményt is átvitték a Kaiser-Haus néven ismert egykori Harrach nyári palotába, és itt állították ki ideiglenesen 1838 és 1840 között. A tárgyakat kitömött állatok társaságában láthatta az érdeklődő.[38] A magyar olvasókat megcélzó kisebb „sajtóoffenzívában" két új motívum jelenik meg: Lamare-Picquot úr a szép gyűjteményét áruba kívánja bocsátani, méghozzá „olly nemzetnek, melly még nem bir keleti gyűjteménnyel". Az ára hatvanezer ezüstforint, amit kedvező feltételekkel, négy évre elosztva, évi tizenötezer forintot fizetve lehet kiegyenlíteni. „Ha évenkinti 15,000 e. fr. egész Magyarországra aránylag fogna kivettetni – veti fel a közlemény szerzője –, körülbelül néhány száz forint esnék egy megyére. Milly nyereség illy csekély évenkinti költséggel!" Mindez egyértelmű: a császári udvarnál nem sikerült eredményt elérni, s a gyűjtő új reményekkel a magyarok felé fordult, az újságcikkekkel az ő figyelmüket akarta felhívni az Indiai pantheonra. A bécsi magyar hivatalnoki kar tagjai, hírla-

[35] Uo. 153. Megemlítette még az Egyesült Államokban Salem (Massachusetts) néprajzi múzeumát, a későbbi Peabody Múzeum elődjét. Göttingen etnográfiai múzeumát 1819-ben ismertette a francia olvasókkal egy utazási és történeti folyóirat, lásd Anonim 1819. A korai etnográfiai múzeumokhoz lásd Bastian 1881, legújabban Vermeulen 2015, összegzően: 425–426.

[36] Anonim 1839a: 588.

[37] Anonim 1839b; 1839c. Egy bécsi lap szerint Lamare-Picquot Bécsbe visszatérve a hónap végén újra megnyitja gyűjteményét az érdeklődők előtt. Lásd *Allgemeine Theaterzeitung und Originalblatt* 32. 1839. November 27. (No. 238.) 1163. p.

[38] Steinmann–Bussel 2017: 307. – Az épülethez lásd a bécsi várostörténet online enciklopédiáját: https://www.wien.gv.at/wiki/index.php?title=Harrachsches_Gartenpalais.

pírók táplálhatták reményeit. S ekkor már lehetséges fizetési könnyítést is kilátásba helyezett.

Mivel indokolhatták a magyarok a gyűjtemény iránti érdeklődésüket? A *Századunk* cikke egy általános okot és egy, a gyűjtemény összetételéből adódó másodlagos körülményt hoz fel magyarázatul. Kelet iránt, amely az emberiség bölcsője, újabban nagy politikai, kereskedelmi és tudományos érdeklődés nyilvánul meg. A világ legműveltebb nemzetei – úgy mint Német- és Franciaország, Anglia, Olaszország – már mind bírnak keleti gyűjteményekkel, alakulnak ázsiai tudós társaságok. Csak Magyarország maradjon hátra, és ne kapjon a lehetőségen, hogy a „határszélén" egy jelentős keleti gyűjtemény van, amit megszerezhetne? Amelynek olyan értékei vannak, mint „az angol katonáktól a kelet-indiai háború után szerzett tárgyak, mellyekre más időkben semmi áron nem tehetni szert"? E kérdéshez a lap szerkesztője, Orosz József külön megjegyzést fűzött, ami arra a lehetséges ellenvetésre akart választ adni, hogy e gyűjteményben a „sajátképi *magyar érdek*" csekély, minthogy annak formái és jegyei elütnek a mai magyarokéitól. „Igaz – kezdi válaszát –; de valljon csupán magyar érdekű és bélyegü tárgyaknak akarónk e helyet adni múzeumainkban? A' keleti, kivált indiai, nyelvek és ritkaságok az egész emberiséget érdeklik, 's ugyanazért, mint a' közlő ur is helyesen megjegyzi, minden műveltebb nemzetek' legjelesb tudósainak különösen kedvelt studium-tárgyak. De különben is, ha ki akarnék nemzeti múzeumunkból küszöbölni a már benne levő római, egyiptomi 's más illyes emlékeket 's nevezetességeket, valljon nem mondaná ezt a' külföld méltán vandalismusnak?"[39] A művelődéstörténeti, néprajzi gyűjtemény nemzeti és egyetemes jellegének a későbbiekben sokszor felvetett és vitatott kívánatos egységét valószínűleg ez a szerény lábjegyzet fogalmazta meg elsőként magyar nyelven.

A Lamare-Picquot-féle keleti tárgyak megvásárlását a gyűjteményben lévő többes példányok is indokolják – véli a cikkíró –, miután ezek az ismeretek terjesztését szolgálhatnák. Fiók-gyűjteményeket lehetne belőlük alakítani, amelyeket például a pozsonyi, kassai és más akadémiák, valamint például a debreceni és sárospataki kollégiumok között lehetne elosztani, hogy e célt szolgálják. S mindehhez még egy érvet pendít meg a cikkíró: nemzetünk maga is keleti eredetű, s e gyűjtemény megszerzését elmulasztani – „melly olly közel esik atyáink' hamvaihoz és emlékéhez" – helyrehozhatatlan lenne. Ez az érv idővel még több hangot kapott.

A háttérben folyó eseményekről, így Lamare-Picquot kapcsolatairól, tárgyalásairól alig tudunk valamit. Eddig egyetlen forrást sikerült azonosítanom, ami hozzávetőleges képet ad erről. A fiatal művészettörténész, Henszlmann

[39] Anonim 1839a: 599. – *A' szerk*. megjegyzése – kiemelés az eredetiben.

Imre (1813–1862) egy leveléből lényeges mozzanatok derülnek ki. Az ekkor Bécsben élő Henszlmann egykori eperjesi iskolatársának és barátjának, Pulszky Ferencnek írt 1839. december 31-én kelt levelében beszámolt arról, hogy felkereste őt a francia utazó, és három órán át tanácskoztak a teendőkről.[40] A szövegből egyértelmű, hogy Henszlmann és Pulszky között nem ekkor esik először szó az Indiai pantheonról. A levél nem úgy szól, mint amely egy ismeretlen ügyről informálná a Sáros megye második követeként Pozsonyban tartózkodó Pulszkyt. Az is kiolvasható belőle, hogy Pulszky még nem látta a gyűjteményt, ellenben barátja alaposan átvizsgálta – már azt megelőzően, hogy a gyűjtő felkereste őt. Ekkor már nincs szó osztrák vásárlásról, Lamare-Picquot a magyaroknak szóló ajánlatával kapcsolatban mint lehetséges támogatót kereste meg Henszlmannt, amin ő kissé meg is lepődött. Mutatott neki egy előterjesztést, amit Odry[41] javaslatára fogalmazott. Ebben arra kéri az országot, hogy a hatalmas 60 000 ezer forintos áron vegye meg a gyűjteményét. Henszlmann kérdésére, hogy beszélt-e a főherceggel, azt válaszolta, hogy nem. Úgy tudja, hogy a nádor – József főherceg – a vásárlás ellen van, mivel csak a magyar régiségekre akarnak szorítkozni. Báró Pongrátz[42] felvetette neki, hogy ha az országgyűlés nem akarja a múzeum pénzalapjából megvásárolni gyűjteményét, akkor azt kellene elérni, hogy fizessék a megyék, és ajándékozzák a múzeumnak. Ezzel a nádor, az országbíró – Majláth György –, Széchenyi és mások is egyetértettek. Mindezek nyomán Lamare-Picquot kitűzött egy napot a képviselők számára, hogy nézzék meg a gyűjteményét. Ezen megjelent többek között Odry, de ott volt Latinovics bárónő, illetve Vipan – Pulszky fiatal angol régész barátja –, s a szövegből kitetszően a levélíró Henszlmann is.[43] A levélben utal arra, hogy szóba került egy a gyűjteményt értékelő esetleges deputáció kinevezése. Szóváltás is keletkezett, hogy vajon ebben Pulszkynak benne kell-e majd lennie, vagy ő épp „olyan keveset értene a dologhoz, mint bárki más", ahogy Odry fejtegette. Ez felháborította Henszlmannt, „goromba is lett volna", de nem volt erre idő, mert távoztak. A szemle csalódást

[40] Henszlmann 2016: 49–51. (22. levél, németül). A közreadók nem értelmezik a levelet. Az alábbi idézetek innét valók, a szó szerinti idézetek fordítását Árva Juditnak köszönöm.

[41] Feltehetőleg Odry József (1792–?) helytartósági tanácsos, lásd Szinnyei é. n.

[42] Báró Pongrácz József (szentmiklósi és óvári) (1772–1843), a királyi helytartóság hivatalnoka Bécsben, vö. Kempelen é. n.

[43] Latinovics Sándor főszolgabíró felesége, Geramb Etelka bárónő (1799–1860), vö. *Honderű* 1844. 180. p.; Records of the Tötösy de Zepetnek Family / A Zepetneki Tötösy család adattára http://docs.lib.purdue.edu/clcweblibrary/totosyrecords. „Vipan – írja Pulszky emlékirataiban –, az én angol barátom, ki az országgyűlés kezdete óta Pozsonyban időzött s tanúlmányozta állapotainkat, mert elég jól értett már magyarul." – Pulszky 1884: I: 131–132. David Jennings Vipan (1805/1806–1849), utazó, régész, a magyar ügy pártolója.

keltett a tulajdonosban, szavai szerint *desolé, decouragé* volt [sajnálja és csalódott], miután „az ügy csekély visszhangot váltott ki a képviselőkből".

Ennek nyomán Henszlmann azt írja Pulszkynak, hogy a küldöttek nem sokat fognak a múzeummal foglalkozni. Lamare-Picquot elhatározta, hogy benyújtja kérelmét az országgyűléshez. A levél lényeges utalása, hogy báró Pongrátz tanácsolta neki a gyűjtemény – „Kabinett" – Pozsonyba hozatalát és ottani bemutatását. Ennélfogva az a kérdés, mi a teendő. Henszlmann bízik abban, hogy Pulszky „többi jelentős ember véleményének beszerzése után fog" választ adni. „Kár lenne – fűzi hozzá –, ha az ország ezt az akvizíciót elereszténé, amit még olcsóbbá is lehetne tenni, jóllehet Lamarepiquot százszor bizonygatta nekem, hogy nem enged az összegből", és a gyűjteményt egyben akarja értékesíteni. Itt a levél a kollekció értékével, illetve megítélésével kapcsolatban közöl értékes információkat, amelyekre később még visszatérünk.

A *Századunk* szerkesztője, a pozsonyi újságíró Orosz József szívén viselte az ügyet. A közölt két cikk után jó fél évvel mindkét lapjában ismét foglalkozott a gyűjtemény megszerzésével. Egyrészt szemlecikként átvette Bajza és Vörösmarty *Athenaeum*jának – egyik riválisának! – ezzel kapcsolatos írását, másrészt önálló, bár név nélküli írásban sürgette a rendeket, hogy a „megszerzés módját" mielőbb találják meg.[44] Időközben ugyanis Lamare-Picquot lépett, s a Henszlmann-levélben jelzett módon – a magyar remények beváltása érdekében – gyűjteményét 1840. február végén átköltöztette Pozsonyba, ahol az országgyűlés két táblája ülésezett. Kis idő múlva megnyitotta az érdeklődők előtt. A „Pantheón Indien-t" a fiatal költő, jurátus Vachott Sándor április 13-án szemlélte meg. Mint sógorának, Erdélyi Jánosnak írta: „Tulajdonosa Lamarepicquot elszeretné adni az országnak, nemzeti Museumunk számára. Ugy mondják 60,000 pengő forintért."[45] Vachott Imre, Sándor öccse szintén ekkortájt tekintette meg a gyűjteményt. Tőle származik az az 1840. április 25-én keltezett írói levél, amely az *Athenaeum*ban megjelent, s amelyben az országgyűlés idején a város művészeti mozgalmairól adott számot. Ennek keretében tért ki a francia utazó „indus pantheonnak czimzett" gyűjteménye pozsonyi bemutatására. Leírja, hogy gazdája meghívó levelekkel „ingyen megtekintésére szólítá föl a' műveltebb közönséget, 's különösen a' két tábla' tagjait". Célja az volt, hogy gyűjteményét a „magyar nemzetnek jó áron" eladja, „azon népfajnak, melly mint az eladandó ritkaságok' nagyobb része, szintúgy ázsiai eredetű". A cikkíró a keleti kapcsolatot domborítja ki, s ezzel mintegy meg is indokolja,

[44] Orosz 1840. Ez a cikk Vachott 1840 vonatkozó részének átvétele, s a hozzá fűzött megjegyzésből tudható, hogy a *Századunk* cikke – Anonim 1840 – szintén Orosz József írása.

[45] Erdélyi 1960: 108. (69. sz. levél). Vachott Sándor (1818–1861) is az eperjesi evangélikus líceum diákja volt, mint Henszlmann, Pulszky, illetve öccse, Imre.

hogy miért érdemes vele foglalkozni. Vachott Imre az első és egyetlen, aki *saját tapasztalatai* alapján formált nyilvánosan véleményt a gyűjtemény tartalmáról. Bár bizonyára Csató Pál is látta Bécsben a tárgyakat, az ő cikke a szakértői véleményeket tolmácsolta. Vachott ellenben a Pozsonyban látottak nyomán írt róla, s mint ilyen, szövege talán az első, amely egy terjedelmes etnográfiai tárgykollekció és kiállítás megtekintése nyomán magyarul született. Megérdemli, hogy teljes terjedelmében is megismerjük *(1. melléklet),* annál inkább, mert a szöveg röviden kitér a nem Indiából származó tárgyakra is. A szerző, Vachott (a későbbiekben Vahot) Imre (1820–1879), az utóbb többek között a *Magyarország és Erdély képekben* (1853) című ország- és népismertető munka nyomán népszerűvé vált színműíró, újságszerkesztő ekkor még pályája elején állt. Eperjesen jogi tanulmányokba kezdett, de sokkal inkább az irodalom foglalkoztatta, tizenhét éves korában jelentek meg első művei. 1838-ban jogászgyakorlatra Pestre költözött, rá egy évre egy bajor fürdőhelyen gyógyíttatta magát, majd beutazta Cseh- és Poroszországot. Henszlmann Imre biztatására, akinél Bécsben pár hónapot lakott, a császárváros műkincseit tanulmányozta. Visszatért Pestre, befejezte betegsége miatt megszakított jogi tanulmányait, és ügyvédi vizsgát tett. Ezt követően egészen az irodalomnak szentelte magát.[46] Az „indus pantheont" még vizsgája előtt nézte meg Pozsonyban – alighanem házigazdája, Henszlmann tanácsára.

Vachott Imre, mielőtt a részletekbe bocsátkozna, megjegyzi, hogy bővebb ismertetést a „müvészettan' minden ágában otthonos Pulszky Ferenctől" várhatnánk el, aki a hindu vallást és művészetet hihetőleg nála sokkal jobban érti. Ezzel talán arra is utal, hogy a követként Pozsonyban tartózkodó Pulszky ekkor már látta Lamare-Picquot gyűjteményét. Emlékirataiban részletesen ír az országgyűlés munkájáról, a küldöttekről, a Pozsonyban uralkodó közhangulatról, beleértve például a követek farsangi mulatozását is. A kiállításról vagy a gyűjteményről azonban egyetlen szót sem ejt.[47] A házasságának szentelt részben kétszer is utal Hammer-Purgstallra, de ennek kapcsán sem említi, hogy a báró esetleg felhívta volna az ő, s még inkább híres műgyűjtő nagybátyja, Fejérváry Gábor (1780–1851) figyelmét a francia utazó Indiai pantheonjára. Majdani felesége családjának lakhelye, a Razumofski-palota egyébként ugyanabban a bécsi külvárosban volt, csakúgy, mint a Kaiser-Haus. Walter Terézia tehát akár még itt láthatta a kiállítást és élénk társasági életet élő házukban talán Lamare-Picquot is megfordult – pár évvel megismerkedésük előtt, de ez most mellékes. A Pulszky-hagyatékban sem sikerült adatot találnom arra vonatkozóan, hogy Pulszky Ferenc találkozott-e a francia gyűjtővel,

[46] Szinnyey é. n.; Erdélyi 1960: 93–94. (60. sz. levél).
[47] Pulszky 1884: I: 116–136.

s látta-e Pozsonyban gyűjteményét. Ennek ellenére, s főképpen a Henszlmann-levél nyomán ez biztosra vehető. Kelet egyébként sem állt tőle távol, ilyen irányú érdeklődését nagybátyja gyűjteményének keleti tárgyai, könyvei alapozták meg.[48]

Vachott Imre cikkéhez a szerkesztőség két megjegyzést fűzött. Az elsőt a levél keltezéséhez, mondván: „E' czikkely némi körülmények miatt elkésett." Ennek miértjére egyértelmű választ adott a gyűjtemény bemutatásának végéhez illesztett lábjegyzet: „E' gyűjtemény nem vétetett meg."

A történtekről Orosz József név nélküli cikke árul el további részleteket.[49] Először is megtudható belőle, hogy milyen úton került a gyűjtemény Pozsonyba. Lamare-Picquot „több honfitársainkkal Bécsben megismerkedvén" értesült arról, hogy nemzetünk műveltségi és tudományos haladása nem csak ilyen célú alapítványok révén fejlődik. A már fennálló Nemzeti Múzeumnak új épületet akarnak emelni, s „annak tartalmát kétségkivül méltó tárgyakkal szaporítni 's európai nevezetességre emelni" szándékoznak. Emiatt úgy érezte, hogy „illy ritka gyűjtemény megszerzése is, ha annak ára értékét 's a' nemzet erejét felül nem múlja, szinte czélirányos leendne". Magyarul: úgy látta – többen biztathatták is –, hogy a Nemzeti Múzeum hírnevét, értékét jócskán emelni képes gyűjteményéért kedvező ár mellett itt hajlandóak lennének áldozatot hozni. Különösen, hogy a tervbe vett új múzeumépület az elhelyezést is gond nélkül biztosítaná. A két tábla tagjainak meggyőzése érdekében döntött úgy, hogy gyűjteményét a magyar országgyűlés helyszínére viszi. Tervének kivitelét herceg Pálffy Antal (1793–1879) „nagylelkűsége könnyíté, ki is pozsonyi várának két teremét e' gyűjtemény' felállítására ingyen átengedé". A költöztetés, a műtárgyak elrendezése közel két hónapot vett igénybe, amit többnyire maga a tulajdonos végzett. Mire azonban elkészült, alig maradt idő a megtekintésre, mert az országgyűlést váratlanul, az amnesztia május 1-i kihirdetésével két héten belül, 13-án bezárták. „A' pantheon' megnyitása az országgyűlés' berekesztését csak egy pár héttel előzte meg, midőn a' munkák' szerfeletti halmozottságánál 's a' már meg nem nyerhető utasítások miatt a' Rendek' táblája, mellyhez Lamarepicquot ajánlatával folyamodott, a' tárgyba nem bocsátkozhaték." Eszerint az alsótábla az üggyel nem foglalkozott, és nem maradt arra idő, hogy a követek a megyéktől megkapják az esetleges megvásárláshoz szükséges hozzájárulásokat.[50] Ez volt az idézett Pongrátz-féle javaslat kivitelezésének a feltétele. Lamare-Picquot a rendekhez intézett levelét április 20-án írta

[48] Vö. Bincsik 2005.

[49] Anonim 1840.

[50] Pulszky Ferencnek szóló utolsó, 5. sz. követi utasítás április 21-i keltezésű, OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1717/31–34.

(*2. melléklet*). Ekkor már tudta, hogy az országgyűlés nem fog még hónapokig ülésezni, ezért is fordult közvetlenül a „t. Karokhoz és Rendekhez". Gyűjteményét a „magyar haza és Keletázsia' különféle népeinek történetei között találtató viszonyok által" ajánlotta a küldöttek figyelmébe. Kérte, hogy első lépésben nevezzenek ki bizottságot a gyűjtemény értékének felmérése érdekében, illetve a megegyezés feltételeinek tisztázására. Nem így történt, nem jött létre egy olyan, szakemberekből álló kör, amely tudós véleményt fogalmazhatott volna meg. Nem is lett volna könnyű egy ilyen deputációt kinevezni, s mint Henszlmann is utalt rá, a lehetséges szakemberek kiléte az intézményesült Kelet-kutatások hiányában kérdéses volt, nem beszélve az éppen csak bontakozó „népírás" ekkori kialakulatlanságáról. Egy bizottság felkérése ugyanakkor az etnográfiai gondolat kikristályosodását, megerősödését szolgálhatta volna, teret nyitva a múzeumi gyűjtés irányainak kiterjesztése előtt.

Az országgyűlés május 2-án tartott országos ülésén felolvastak egy a „nemzeti muzeum számára megszerzendő gyűjtemény" tárgyában előterjesztett javaslatot. Eszerint „a' muzeum számára megszerzendő kincsek és kéziratok iránt – feleletül adatni rendeltetet: hogy ezekről majd csak akkor kell gondoskodni, ha az uj muzeum felépül."[51] Ez azonban *nem* az Indián pantheonra vonatkozott, legfeljebb azzal kapcsolatban is egy közvetett okot érzékeltet. Ahogy a Pest megyei követek jelentették a vármegyének: „Némely gyüjtemények megszerzését, 's illetőleg megvi'sgáltatását" a nádor magára vállalta, a gróf Ráday nemzettség könyvtára nézve pedig azt válaszolta, hogy az 1838-i árvíz a Múzeum épületeit annyira feldúlta, hogy a könyvtár felállítására hely nem volt, ez okozta megszerzésének elhalasztását.[52] A nádor egyértelműen a küldöttek értésére adta, hogy amíg az új múzeum nem készült el, helyhiány miatt nincs mód nagyobb gyűjtemények megszerzésére. Ez elvileg Lamare-Picquot gyűjteményére is igaz volt, noha ez esetben a vásárlási szándék a körülmények kedvezőtlen alakulása miatt meg sem fogalmazódhatott tényleges kérvény formájában.

Lamare-Picquot csalódottsága érthető. Szembesülnie kellett azzal, hogy a tetemes költséget, fáradtságot felemésztő pozsonyi kitérő kudarca elkerülhetetlen, „noha – mint Orosz József írta – mindkét tábla' tagjai közöl talán egy sem volt, ki a' gyűjtemény' rendkívüli érdekét félreismerte, 's igen kevés, ki annak az ország' számára megszerzését nem kívánta volna". A tárgykör persze meglehetősen távoli volt a két táblát elsődlegesen foglalkoztató politikai kérdésektől. A szólásszabadság, a politikai elítéltek amnesztiája, az újoncállítás, az adózás mellett az Indiai pantheon ügye mellékes epizódnak számítha-

[51] 1840-ik 1847: 550, 555.

[52] Jelentése 1840: 81.

tott. Nehéz megítélni, hogy a hírlapi tudósítások és vélemények lelkesültsége mögött valójában mennyien lehettek azok, akik ténylegesen pártolták a gyűjtemény megszerzésének gondolatát. Úgy tűnik, volt bizonyos egyetértés ebben, mert Orosz József szavaiból kiderül, hogy a francia utazó egy ideig még mindig reménykedett: „nagy áldozatokra 's az ország' számára minden tőle kitelhető kedvezésekre hajlandó, úgy hogy e' szerzemény a' legjutalmasb feltételek alatt eszközölhető". Egy további bekezdésben még hozzáteszi: „L. u r, ki ittléte alatt annyira megkedvelte keleteredetű nemzetünket és alkotmányunkat, hogy az annyi fáradsággal, veszéllyel és költséggel tizenhárom évek alatt szerzett és olly nehezen megint tovább szállítatható gyűjteményét sehol sem látná szivesebben felállítva, mint nemzeti múzeumunkban." Lehet ezt eladói „trükknek" venni, a tulajdonos részéről az alkufolyamatot kedvezően befolyásoló érvelési módnak. Életrajzát ismerve, talán mégis inkább megértésnek, a másik iránt megnyilvánuló őszinte rokonszenvnek tekinthetjük. A pozsonyi szerkesztő le is szűri következtetését: ezek a rendkívüli körülmények felkelthetnék „egyes hazánkfiai' 's egész törvényhatóságaink' figyelmét annyira, hogy találtassék ki mód, melly szerint e' gyűjteményt az országgyűlésen kívül is megszerezni vagy legalább számunkra biztosítani lehessen, nehogy kezeink közül kisikamolván a' már többé nem kínálkozandó alkalom, mi és utódjaink annak elvesztését idővel megbánjuk". Ez egyértelmű beszéd volt, aligha lehetett kizárólag a szerkesztő egyéni véleménye.

Vachott Imre és Orosz József bizonyos vitákra is utalnak, ami jelzi, hogy az ügy valóban terítéken volt az országgyűlési küldöttek s az érdeklődők körében. Természetesen az érték körül csaphattak össze a vélemények. A pénzbeli és a tudományos értéket egyaránt latolgatták. Vachott írja, hogy a műértők szerint a gyűjtemény nem ér hatvanezer forintot. De rögtön hozzáteszi, hogy a nemzet lehet bőkezűbb, mint a magános gyűjtő, ha az indokolt. Ez áll fenn a jelen esetben, minthogy műgyűjtemények dolgában rosszul állunk, ilyenek gyarapítását „mind nemzeti művelődésünk, mind a' müvészet' megkedveltetése sürgetőleg kívánja". Orosz az ár kérdésében megkívánható műértés hiányában nem akart véleményt nyilvánítani. Inkább általános „becsére" fordította figyelmét. Nem tudni, hogy mi alapján, de úgy vélte, London, Párizs és egész Európa leggazdagabb múzeumai csekély belértékkel bírnak. Kifejtette, hogy „egy tudományos gyűjtemény' valódi becse csak annak oktató, vagy történeti mineműségében áll". Ehhez még hozzájárulhat a megszerzés nehézsége vagy éppen lehetetlensége. Ezek olykor rendkívül megnövelik a műtárgyak, a történeti maradványok, fegyverek, drágakövek, állatok stb. értékét. Lamere-Picquot gyűjteménye az angol–burmai háború miatt jutott és juthatott „annyi ritka, a' keleti népek által féltékenyen őrzött, az idegennek még megtekinteni sem engedett hitregés képek' és szobrok' birtokába", hogy csak Lon-

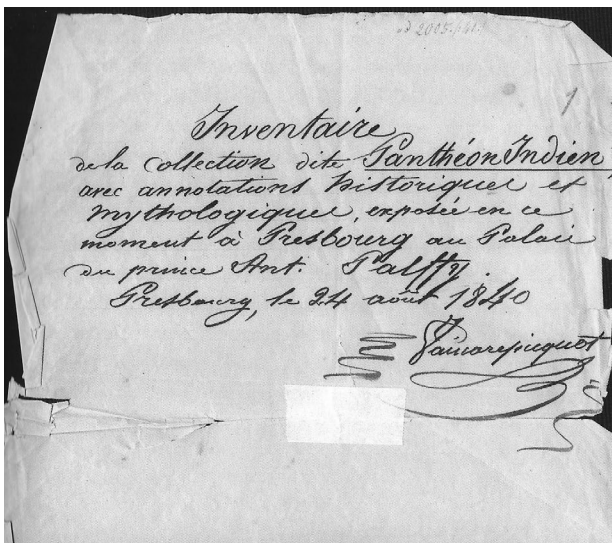
don szerezhetett meg hasonló gyűjteményt. Összességében a kollekció legfőbb értékét abban látta, hogy nem csupán az egyes „buvárkodók' terhét" könnyíti, hanem egyszersmind a „nagy tömeghez is szól", különösen azzal, hogy a „képzelődés' tisztitására is hat". Elmulasztani tehát nagy hiba lenne.

Itt kell visszatérni Henszlmann Imre Pulszkynak írt levelére. A Vachott-idézte szakértők – már csak a személyes ismeretségek okán is – leginkább ők ketten voltak, illetve mesterük, a magyarországi születésű Josef Daniel Böhm (1794–1865), a tekintélyes bécsi műkereskedő, akitől közvetve-közvetlenül Fejérváry Gábor műgyűjteményének mintegy kétharmada származott.[53] Henszlmann szerint Böhm az Indiai pantheont művészi szempontból tízezer forintnál nem becsülte többre. De ez esetben – teszi hozzá – „magánemberként végezte a becslést, és jóllehet az okaival egyet kell értenünk, de mégis csak más az, ha egy magánszemély és más, ha egy állam vásárol". Ezt idézett cikkében Orosz József is felvetette. Henszlmann így folytatja: „Igaz, hogy alaposabb átvizsgálás után alig 20 művészi értékű darabot és hihetetlen mennyiségű vacakságot találtam, de egy ilyen lehetőség biztosan nem fog hamarosan újra adódni." Lamare-Piquot sértésnek tartaná, ha válogatnánk és a „vacakokat" elkülönítenénk, pedig jobban járna – vélte Henszlmann –, „ha a modern műtárgyakat darabonként adja el". Böhm és Henszlmann *művészeti* szempontból közelített a gyűjteményhez. Mindkettőjüket a művészet fejlődéstörténete foglalkoztatta, s nem a vallási kultuszok köznapi gyakorlata vagy a mindennapi életet kifejező tárgyak, egyszerű ábrázolások. Henszlmann nem írja le az *etnográfia* terminust, jóllehet Lamere-Picquot anyagát a párizsi tudományos testületek elsősorban ebből a szempontjából tárgyalták. Ellenben kétségeit a gyűjtőnek is megemlítette. Kellően meg is bántotta, amikor kifejtette neki, hogy „milyen értelmetlenül gyűjtött". A művészi látásmód feltehetőleg Pulszky véleményét is meghatározta. Fejérváry Gábor könyvtárában forgathatta Dominique-Vivant Denon (1747–1825) műgyűjteményének még az 1820-as években kiadott albumait. Denon – Napóleon szemében a „művészetek minisztere" – kabinetjének mintegy tizede volt „keleti tárgy" – azaz kontextusából kiemelt, Nyugatra került és itt csodálatot keltő egzotikum.[54] Az etnográfiai érték fogalma még kialakulatlan volt, ehhez nem volt elegendő a Kelet antik régiségei, művészi kifejezésformái felé fordulás, ami Pulszkyék művészi álláspontját újszerűen nyitottá tette. Ez a szemléleti különbség belső, kimondatlan s kifejtetlen akadályt képezett a Lamere-Picquot-féle „etnográfiai ajánlat"

[53] Szentesi 1997, 2005.

[54] Vö. Bincsik 2005: 272. – Nem osztom a szerző burkolt véleményét, hogy a Denon gyűjteménye s Pulszky felfogása valamiféle antropológiai szemléletet előlegezne meg. Lásd még Fejős 2017 Pulszkyval foglalkozó részét.

befogadása előtt. Fenntartásai ellenére Henszlmann pártolta a felvetést, részben az adódó lehetőség miatt, részben az ennek révén megszerezhető pár tucat kvalitásos keleti művészeti tárgy érdekében. Úgy érezte, hogy a tulajdonos „követeléséből jelentősen engedne: ha egy gyors kifizetés kilátásba lenne helyezve számára".

2. kép
Az *Indiai pantheon* Lamare-Picquot saját készítésű katalógusának első oldala, Pozsony, 1840. augusztus 24.

Az eredmény ismert: az Indiai pantheon nem került Magyarországra. Az év őszén a bajor király, I. Lajos megbízásából a német indológia úttörője, a müncheni egyetem keleti nyelvek tanszékének professzora, Othmar Frank (1770–1840) kezd tárgyalásokat a gyűjtővel. Lamare-Picquot közben a tárgyak mellé kitett jegyzetei és feljegyzései alapján elkészítette a még mindig a Pálffy-palotában lévő gyűjtemény katalógusát, amelynek francia nyelvű, kéziratos első oldala (2. kép) rögzíti a helyet és a dátumot: „*Presbourg, le aout 24 1840*", vagyis Pozsony, 1840. augusztus 24.[55] Az alkudozások azonban megszakadnak a német professzor halála miatt. A következő év márciusában az új megbízott, az egyetem másik, Kelet ügyében járatos professzora, Joseph Müller (1809–1874) veszi fel a fonalat. Ismét Orosz József az, aki hírt ad a tárgyalásokról. Nem habozik kinyilvánítani, hogy mennyire sajnálja a nevezetes gyűjtemény megvásárlásának elmulasztását. „Ezt annyival inkább fájlaljuk – írja –, mert, mint bizton állíthatjuk, a' tulajdonos igen kedvező feltételekre kész lett volna; azon-

[55] Ruth 2007: 101. 2. kép. A katalógus jellegéhez lásd Lommel 1960.

ban ha azok, kiktől függött megszerzése e' gyűjteménynek, szükségtelennek látták, nem tehetünk ellene; ámbár, ha sejtésünk nem csal, ki fog nem sokára hazánkban is a' tudományos buvárlati szellem annyira fejleni, hogy illyetén gyűjteményért a' háromszoros értéket is szívesen megadnánk. Ha academiánk van, tökélyesitsük minden kitelhető módon a' nemzethez méltólag, 's nyújtsunk alkalmat a' *szorgalmas tagoknak* tudományos búváratokra is."[56] A jóslat annyiban bevált, hogy az etnográfiai „búvárlat" évtizedek múlva itt is kifejlődött, s képviselői egyre nagyobb szükségét érezték gyűjtemények megszerzése, gyarapítása iránt. Bőséges források – „háromszoros" összeg – azonban később sem álltak rendelkezésre semmilyen akvizíciót megelőzően. A *Pesti Hirlap* is hírt adott „Müller József közoktató" tárgyalásairól. Magyarázatul annyit közölt, hogy Lamarepicquot kelet-ázsiai utazónak az „indiai pantheon" című gyűjteményéről van szó, amit „60 ezer pforintért az országnak ajánld; de a' törvényhozás ennyi pénzzel a' nemzet más elsőbb szükségeit látá fedezendőknek, 's az ajánlást el nem fogadta".[57] Nem volt tehát anyagi forrás, nem volt hely az elhelyezésre, a szándék pedig épphogy csak körvonalazódott néhányakban. És hozzátehetjük: elégtelen volt az az intellektuális háttér is, ami megalapozhatta volna egy *etnográfiai* kollekció megszerzését.

A másodszorra megkezdett tárgyalás a bajorokkal sikerrel zárult. A kormányzat végül huszonhétezer guldenért – ezüstforintért – vásárolta meg Lamare-Picquot gyűjteményét. A Pozsonyban készült lista szerint 995 tételre rúgott, közel háromszáz tárggyal meg is szaporodott ahhoz képest, hogy Párizsból útra kelt. Az újabb szerzemények jórészt a dél-tengeri szigetvilágból származtak, s néhány Amerikából, amelyet a gyűjtő rövid londoni útján vásárolt. Az összeget, amely kevesebb, mint az eredeti ár fele, a király, I. Lajos biztosította.[58] Az árengedményt azonban az is magyarázza, hogy a zoológiai részt mégis leválasztották róla, s azt Wilhelm von Humboldt (1767–1835) javaslatára Poroszország vásárolta meg a berlini természettudományi múzeum számára. Úgy tűnik, minden szerencsésen, eredményesen elrendeződött. Nem így történt, legalábbis a tulajdonos szempontjából. A gyűjteményeiért kapott pénzt egy bécsi bankházba téve Lamare-Picquot valamely újabb gyűjtési tervvel a Kárpátokon keresztül Törökországba utazott. Nem sokkal később kapta a hírt, hogy a bank becsődölt, pénze odaveszett.[59] Ezzel pályájának s gyűjté-

[56] *Hirnök* 1841. március 15. (31. sz.) – kiemelés az eredetiben.

[57] *Pesti Hirlap* 1841. ápr. 10. 29. sz. p. 237. Marcus Joseph Müller 1839-től a müncheni egyetemen a nem bibliai keleti irodalmak professzora, vö. Siegfried 1885.

[58] Hamy 1892; Lommel 1960; Ruth 2007: 98–99; Appel 2007: 291. Az összeg 70 ezer francia frankkal volt egyenlő, lásd NBG 1859: 66.

[59] NBG 1859: 66. – itt tévesen az szerepel, hogy a zoológiai gyűjteményt a British Museum vásárolta meg. Chaigneau 1983: 9. Lásd még Rookmaker 2018.

seinek első, afrikai, ázsiai, óceániai korszaka véglegesen lezárult. Hitét azonban ekkor sem vesztette el, hanem új életet kezdett, s Kanadában kezdeményezett újabb kutatásokat, és fogott újabb gyűjtésekbe.

Az egykor Pozsonyban is kiállított gyűjteményt teljesen más keretben láthatta ismét a közönség Münchenben. Kezdetben az 1844-ben megszervezett és megnyitott Egyesült Gyűjtemények (*Vereinigten Sammlungen*) negyedik részlegét képezte, s „Indiai gyűjtemény" néven volt megtekinthető a királyi rezidenciához tartozó Hofgartenben. Az északi árkádokként épült Galerie-Gebäude második emeletén helyezték el.[60] Negyedszázaddal később részévé vált az ekkor kialakított önálló etnográfiai múzeumnak, amely ugyanitt kapott elhelyezést. Az új múzeum legelső látogatói között volt egy magyar, az itt időző Bogyay Géza, aki Petendi Géza név alatt írt tárcákat magyarországi lapoknak Berlin és München művészeti, kulturális életéről.[61] Németföldi tartózkodása alatt az irodalom, a zene, a képzőművészet, az építészet alapos értőjeként nyitott szemmel fordult a múzeumok felé is. 1868-ban kétrészes cikket tett közzé a *Fővárosi Lapok*ban München vadonatúj népismertető – „népismei" – múzeumáról. Még az összeállítás és rendezés közben, a megnyitás előtt láthatta az új múzeum megalakításával megbízott Moritz Wagner kalauzolásával.[62] Petendi Géza a főbb egységek szerint mutatta be a múzeum működési irányait, gyűjteményi csoportjait. A három termet kitevő bőséges kínai és indiai anyagnak szentelt részről így írt: „Mindkettőnek magvát I. Lajos király szerezte, az előbbit Martuccitól, az utóbbit egy francia tudóstól, Lamarpiquottól, még 1841-ben." A kínai anyag gyűjtőjére és a tárgyakra ezúttal nem szükséges kitérnünk,[63] ellenben az indiai rész Petendi-féle rövid ismertetését érdemes egészében idézni.

„Kevésbé teljes [mint a kínai] a Lamarpiquot-féle indiai gyüjtemény. Lamarpiquot, minden szorgalma mellett is, nem volt a legügyesebb gyűjtő. Kü-

[60] Appel 2007: 292.

[61] Petendi (Bogyai) Géza katolikus plébános, szentszéki ülnök 38 évesen hunyt el Pápán 1875-ben. Lásd Fejős 2017: 20.

[62] Moritz Wagner (1813–1887) természettudós, geográfus, utazó 1862-től haláláig működött Münchenben, vö. Penny 2002. 153. A múzeumba müncheni „ismerőseim – írja Petendi –, különösen Dr. Hoffmann Konrád egyetemi tanár ajánlata folytán, maga a múzeum összeállitásával megbizott új custos, a népismei tanúlmányairól ismert Dr. Wagner Mór levén szives bevezetni, személyesen ismertetett meg ez új múzeum eszméjével, czéljával, leendő berendezésével, s úgy szólván minden egyes darabjával." – Petendi 1868: 303. Konrad Hoffman romanista filológus 1856-tól a müncheni egyetem önémet nyelvi tanszékének volt a professzora. https://de.wikipedia.org/wiki/Konrad_Hofmann_(Romanist).

[63] Onorato Martucci (1774–1846) világutazó Münchenbe került kínai gyűjteményét ismerteti Richtsfeld 2007.

lönösen nem értette az ily gyűjteseknek főtitkát, hogy az illető tárgyakat lehetőleg az illető nép müveltségi életének minden rétegéből vette volna. Az ő figyelmét inkább az egyes, leginkább érdekeseknek látszó tárgyak vonták magukra. Legtöbb az indusok vallási kultuszára vonatkozik, s csak a legkevesebb egyéb erkölcseikre és szokásaikra."[64]

Bizonyára vezetőjének szavai visszhangoznak ebben a véleményben, mely szerint a gyűjtő nem értette az etnográfiai gyűjtések lényegét, hogy annak ki kell(ene) terjednie az illető nép életének egészére. Ez határozottan más szempont, mint amit Henszlemann Imre érvényesített. A gyűjtés *idejét* és ezt a kommentárt összevetve megállapítható, hogy a népismeret, a Kelet fokozatosan szakszerűbbé váló tudása már eltávolodott a viszonylag rendszertelen, „ötletszerű", ritkaságokra összpontosító gyűjtésektől, de még az Európán túlra kitekintő művészeti szemlélettől is. A gyűjtemény hiányosságait – értesült Petendi – más gyűjtők már megszerzett tárgyaival fogják kiegészíteni, miután azokat is átszállítják az akadémia épületéből az új intézménybe. A gyűjtemény „hézagaira" Petendi – nyilván Moritz Wagner nyomán – részben tárgyfajták, részben földrajzi területek említésével utalt. E szerint Patnából olyan „művészeti tárgyak", mint elefántok és palakőre rajzolt képek, Benáreszből aranyhímzések, továbbá az északi Hindusztánból s különösen a nehezen megközelíthető Tibetből származó tárgyak fogják az anyagot kiegészíteni. Wagner szerint leginkább faragványok (elefántcsontból és fából) hiányoztak a gyűjteményből.

Ennyit és ilyen korabeli megítélést rögzített Petendi Géza 1868-as leírása Lamare-Picquot Münchenbe került gyűjteményéről, ami sok-sok nehézség után itt elnyerte *etnográfiai* és *múzeumi* státusát. Ha tudott volna arról, hogy a francia utazó negyedszázaddal korábban a magyaroknak is felajánlotta azt megvételre, biztosan megemlíti. De nem tudott róla, hiszen ez az információ valószínűleg el sem jutott a müncheni múzeumot szervezői Moritz Wagnerhez, az egykori magyarországi érdekeltek ismereteit pedig addigra eltemette az idő. A *Kolozsvári Közlöny* 1871-es apró hírét „leadó" szerző pedig nem hallott Petendi Géza három évvel korábbi müncheni tárcájáról, így nem értesült arról, hogy a gyűjtemény nem a francia, hanem a bajor fővárosba került. Múzeum- és gyűjteménytörténeti szempontból a bajor uralkodóház, a Wittelsbachok 1806 és 1848 között megszerzett etnográfiai gyűjteményeit bemutató, *Egzotikus világok*[65] című kiállítás dolgozta fel 2007-ben. Mint a katalógusban a múzeum egyik vezető munkatársa, Michaela Appel írta, a gyűjtemény óceániai

[64] Petendi 1868: 304.

[65] Exotische Welten – Aus den völkerkundlichen Sammlungen der Wittelsbacher 1806–1848. Knauf-Museum Iphofen, 2007. március 4. – július 8; valamint Staatliches Museum für Völkerkunde, München, 2007. július 29. – 2008. február 28.

és hindu anyaga nagy jelentőséggel bír, kiváló műalkotásokat tartalmaz, a múzeum egyik büszkesége.[66] E sorok írója is akkor láthatott belőle műtárgyakat s a megszerzésével kapcsolatos dokumentumokat Münchenben – anélkül, hogy akkor ismerte volna a gyűjtemény magyarországi vonatkozású előtörténetét, Lamare-Picquot magyaroknak tett ajánlatát.

Mellékletek

1.

Nem régiben egy Lamarepiquot nevű franczia, bécsbeni hosszabb tartózkodása után koronázó-városunkba érkezvén, meghívó levelek által i n d u s p a n t h e o n-nak czimzett gyűjteménye' ingyen megtekintésére szólítá föl a' műveltebb közönséget, 's különösen a' két tábla' tagjait. A' szives franczia' czélja: nevezetes sajátját a' magyar nemzetnek jó áron eladni, azon népfajnak, melly mint az eladandó ritkaságok' nagyobb része, szintúgy ázsiai eredetű, 's melly talán egykor — midőn még az indusok nem is léteztek — szinte birt valami furcsa mythossal, 's ha hinni akarjuk — vallás alkotta műtárgyakkal is. Lamarepiquot' gyűjteménye nemcsak természeti ritkaságok, hanem indus és chinai művek, különösen történeti, nép- és országismertető, legkivált hitregés képezetek' tekintetében is gazdag és figyelemre méltó. Ez, és a' birtokos' honunk iránti figyelme arra birt, hogy a' gyűjtemény' tartalmát röviden leírjam; bővebb ismertetést igényünk van a' művészettan' minden ágában otthonos Pulszky Ferencztől várni, ki a' hindu vallásfajok' különféle változatait, jelentéseit, a' napszemélyesítő őslényt, a' nagy Brahmát, az éltető és romboló Siwát, a' víz vagy légképező Wischnut tizféle awatarájában — állati testesülésében —, a' 8 világőrző istent, a' Gautama alapította budhaismus' gyönyörű erkölcsi tanját, és Wedam' szent könyvének foglalatát, hihetőleg jobban érti nálunk, noha a' mély jelentésű 's fenséges költői eszmékkel bővelkedő indus vallás' magyarázatában, a' legnagyobb tudósok is, többnyire a' hypothesisek' ingadozó földén tévelyegnek.

Lamarepiquot' indus pantheonában legtöbb helyt foglalnak a' nyugalmas életkifejezéssel biró Budhák' és Brahma' tiszteletére vonatkozó szobrok, faragványok, öntvények, 's a' nevezett istenségek' mindenféle attribútumai, mellyek leginkább kő-, fa-, agyag- 's különféle érczneműekből készültek. Mind ezen müvek' többségében nem annyira a' szabályos kidolgozást, nem annyira az idom' szépségét, mint inkább a' hindu vallás' és népélet' characteristicai

[66] Appel 2017.

jegyeit kell keresni, 's igy tudni fogjuk, milly szempontból illik megítélni a' majomfejü Hanumant, az idomtalan nagyságú szemmel és szájjal ellátott, 's fején püspöksüveget viselő Kulura-Dukinerát, és a'pörge bajszu, a' négy kezű, három, gyakran állatfejü istenségeket. Különben némelly kisebb érczszobrokban, nevezetesen Narasinha, Bala-Rama, Bhavani, Mahadevában, — némelly Budhában, egy szép Wischnuban, 's több jeles basreliefben a' külidom' műbecse is föltalálható. A' bel- és külidom' öszhangzata, a' mozgalmas élet' hű tükrözése, a' természeti való' eleven kifejezése, meglepőleg ömlik át, a' vallásos szertartással foglalkozó braminok', és a' harczos kschetrisek', a' földmivelö waischik', 's a' szolgai tschandalasok vagy páriák' szobrocskáin, mellyek a' feszes osztályrendszer' embereit természeti bőrszínnel és hajjal, rangjokhoz szabott ruházatban tűntetik föl. — A' zenészek' hangszerei és köntösei megegyeznek azokéival, kiket tavai Bécsben a' tánczoló bayaderek' kíséretében lehetett látni. Több vallásos tárgyú képen legszembetűnőbb a' gyakran jellemzetes arczu emberi alakok' sárga, vörös és fekete bőrszíne. A' Brahma' szolgálatára használt majmok' fejedelme, az istenként tisztelt Hanuman, Gokurha a' gondosságot képező szent kígyó, és a' Wischnunak szentelt madár Ganuda [Garuda], természeti valóságokban állítvák ki. Ezeken kivül több vallásos szertartáshoz és a' magánélet' szükségeihez tartozó edények, hangszerek, fegyverek, szerszámok, 's több efféle kisebb érdekű tárgyak vonják magokra a' néző' figyelmét. — A' chinai nép' hitregés 's egyéb műtárgyainak gyűjteménye egy külön osztályt képez, 's mind becsre mind mennyiségre nézve jóval hátrább áll az indusnál; — mindazáltal a' mennyei ország' különczségeinek megismertetésére ez is elégséges. Déli Afrika, 's Madagascar' lakóinak sokféle fegyverei, szerszámai, házi eszközei, egykét summatrai és hottentot készítmény szinte a' nevezetesb ritkaságok' sorába tartoznak. Említést érdemel elvégre az ázsiai és afrikai állatok' különféle fajából álló gyűjtemény. — Mind ezt igen szép lenne nemzeti múzeumunk' uj épületébe szállítani, kivált ha Lamarepiquot úrral, (ki birtoka ügyének eldöntésére várva várja az országos küldöttséget) kedvező egyezkedés történhetik; a' gyűjtemény' ára 60,000 pengő forint, — de műértők' véleménye szerint nem ér annyit, habár egy nemzet a' vétel' dolgában, mindig bővebb kezű lehet a' magános embernél. Mi pedig a' műgyüjteményekre nézve fölötte rosz lábon állunk, 's igy azok' megszerzését 's gyarapítását mind nemzeti müvelődésünk, mind a' müvészet' megkedveltetése sürgetőleg kívánja.

Megjelent: Levél a' művészet' érdekében. *Athenaeum* 1 félév, 1840. május 28. (43. sz.) 684–686. hb. (részlet)

2.

Fenséges cs. kir. 'stb. Nádor, nm. főrendek, t. Karok és Rendek!
Azon két hét alatt, mellyben indiai pantheonnak nevezett gyűjteményem mind a' nm. főrendek, mind a' t, karok és rendek' táblájának számos tagjai által látogattaték, már közönségessé vált, úgy hiszem, azon vélemény, hogy ama' históriai és más különnemű tudományos elemek, melylyeket e' gyűjtemény magában foglal, valóban figyelemre méltók és kitűnő fontosságúak. E' bizodalomban bátorkodom ezennel cs. kir. fenségednek, 'stb. ezen gyűjtemény' megszerzését, a' nemes magyar hon' tudományos érdekei' nevében ajánlani. Sajnálkozva kell ezen alázatos ajánlatomat e' rendkívüli uton tennem; de csalatkozván azon nézetemben, hogy a' magas országgyűlés' munkálódásai még néhány hónapig tartandanak, kénytelen vagyok annak bevégeztetését e' módon megelőzni.

Cs. kir. fenséged, 'stb. természetesnek fogják találni, hogy én, mint tulajdonos, gyűjteményem' becsének hosszas fejtegetésébe nem ereszkedhetem. Páris, Bécs és a' müvelt Europa' más helyeinek tudományos nevezetességei jobban, mint én tehetném, kiemelék annak a' maga nemében egyetlen szerkezetét. Most már cs. kir. fenségedet 'stb. illeti az itélethozás azon különös fontosság felett, mellyet e' gyűjtemény a' magyar haza és Keletázsia' különféle népeinek történetei között találtató viszonyok által bir. 'S ebben pontosítom mind azt mit a' magyar nemzet' legrégibb őseinek történeteiről érinthetek; maga a' nemes nemzet legjobban fogja érezni ezen komoly kérdésnek egész fontosságát.

Fenséges cs. kir. főherczeg 'stb. E' ritka gyűjtemény' árát h a t v a n e z e r ezüst forintra határoztam. Mi a' fizetés' módját illeti, az országgyűlés engem mindenkor hajlandónak találand több határidők' kijelelésére, valamint azoknak, mellyek nekem ajánltatandnak, elfogadására. Erre nézve alázatosan kérem cs. kir. fenségedet, méltóztassanak, ha alkalmasnak vélik, egy biztosságot kinevezni, melly említett gyűjteményem' becsét megvizsgálja 's velem a' megszerzési feltételek iránt értekezzék.

Legmélyebb tisztelettel maradván. Cs. kir. főherczegségednek 'stb.
Pozsony, aprilis' 20án 1840 legalázatosabb szolgája
Lamarepicquot, keleti utazó.

Megjelent: *Századunk* 3. esztendő, 1840. 50 szám, június 22. 393–394. hb.

A HAZAI NÉPRAJZI MÚZEUM ALAPÍTÁSA – HERMAN OTTÓ ÉS XÁNTUS JÁNOS VITÁJA 1885-BEN

Ma a Néprajzi Múzeum alapítását 1872. március 5-től eredeztetik, attól a dátumtól, amikor a vallás- és közoktatásügyi miniszter Pauler Gyula – már nem Eötvös József! – aláírta Xántus János kinevezi okmányát a Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Tára igazgató őrévé.[1] Ez az eredethagyomány a múzeum emlékezetének lényeges építőeleme, nem csupán az intézmény 1872-es alapítási időpontjának kijelölésében és az első igazgató őr mint alapító személyiség megbecsülésében, hanem a múzeum irányultságának a nemzetközi és a magyar gyűjtemények összetartozásában kifejeződő, mintegy a kezdetekre visszanyúló örökség hangsúlyozásában. Pedig mindhárom kérdést tekintve inkább beszélhetünk folytonossággal alig bíró előzményről, kezdeményről mint valódi kezdetről. Az utókor értékelése és a mai gyakorlatot megalapozó vagy igazoló előzmények kiemelése mint kulturális emlékezet nem egyezik a kortársak tapasztalatával, az abból összeálló kommunikatív emlékezetével (vö. Fejős 2003a: 104–111, különösen 110). Jól példázza ezt a „magyar néprajzi múzeum" alapításának az 1880-as években egy jó évtizeden keresztül fel-felbukkanó kérdése. A hazai néprajzi múzeum megszervezése, mint ismeretes, az 1890-ben alakult Magyarországi Néprajzi Társaság számára is az elsőrangú célok között szerepelt (Herrmann 1890a, 1890b). Ez Jankó János igazgató őrré való 1894-es kinevezésével, illetve az általa végzett sokirányú intenzív munkával teljesült, mégpedig a Nemzeti Múzeum keretein belül, az ethnographiai tár kibővítésével és múzeummá szervezésével. Az Európán kívüli és az egyre jelentősebbé váló magyar anyag egysége is ekkor szilárdult meg, ami máig sajátos jegye a gyűjteménynek. Az „alapítást" követő másfél-két évtizedben azonban György Aladár szavaival az „osztály múzeumunknak hamupipőkéje volt

[1] A továbbiakban mindenütt a kor szóhasználatát és helyesírását követve az *ethnographiai* tár, osztály, múzeum megnevezést használom, és csak ott élek a néprajz vagy néprajzi megnevezéssel, ahol ez a forrásként használt dokumentumokban előfordul. Az idézeteket betűhíven közlöm, eltekintve a hosszú magánhangzók írásától.

állandóan" (György 1894: 381), s a korszak a „pangás" időszakát jelentette, ahogy ezt Xántus János is többször leírta.[2]

A néprajzi múzeum megszerveződésének vontatottságát a Nemzeti Múzeum belső alakulási, szervezeti problémái, épületének szűkössége és a néprajz – a „népisme" – fejletlensége, más szóval kezdeti állapota magyarázza. A Nemzeti Múzeum helyzetét Jókai Mór elnöklete alatt egy hétfős országos bizottság tekintette át 1880–81-ben. A bizottság kiküldését Herman Ottó vezetésével a parlamenti képviselők egy csoportja kezdeményezte az országgyűlés 1880. április 19-iki ülésén.[3] A bizottsági jegyző báró Radvánszky Béla nevéhez fűződő jelentés röviden érintette a néprajzi gyűjteményt is. Az ilyen gyűjtemény általános szerepéből indultak ki, megállapítva, hogy minden nagyobb európai múzeumnak „egyik jelentékeny és kiváló osztálya az ethnographiai" (Radvánszky 1881: 49–50).[4] Az ethnographia a geográfia, a régészet segítője az emberi művelődés története szempontjából. „Az emberi mívelődés haladása és összehasonlítása – olvasható a jelentésben – semmi által sem észlelhető és tanulmányozható annyira, mint ép ily szemléleti oktatás, ethnographiai gyűjtemény által." A Radványszky-féle dokumentum szerint az ethnographiai osztály „igen jelentékeny gyűjteménnyel bírt és bír, különösen borneói gyűjteménye olyan, mely a külföldi szakértők elismerése szerint Európában páratlan." Ugyanakkor megállapítja, hogy „emelésére és gyarapítására soha egy fillér sem fordíttatik, sőt az osztály őrének szobája, de még egy asztala sincs, ahol írásait tarthatná". Maga a gyűjtemény, Xántus János 1869–70-ben gyűjtött kelet-ázsiai anyaga a Nemzeti Múzeum ásványtárának folyosóján „provisorius helyiségben van". A jelentés hivatkozik még arra, hogy az osztályt nagy veszteségek érték, miután a bécsi világkiállítás után, „midőn az iparművészeti Múzeum alakult, annak kevés számú tárgyai lévén, – az ethnographiai osztályból átvitték az összes fém-, agyag- és szövőipari tárgyakat". A jelentés nem tér ki arra, hogy ezek az elvitt tárgyak honnét származnak – magyarán, hogy ezek nagy része Magyarországon gyűjtött etnográfiai tárgy volt. A veszteségek kárpótlására „okvetlenül szükséges – olvasható a *Magyar Könyvszemle* 1881 első, január-februári számában megjelent jelentésben – a tárgyak beszerzésére évente 1000 frt dotatio, és czélszerűbb s elegendő helyiség azok felállítására". A vélemények kialakulatlanságát jelzi, hogy a bizottság egy valamivel ké-

[2] Xántus János jelentése a múzeumi bizottsághoz a Néprajzi Tárról, 1888. január 27. NMI 2/888.I.27.; Xántus 1892. 300; a pangásból való kilábaláshoz vö. Jankó 1902a; valamint e kötet Szalay Imrével foglalkozó fejezete..

[3] Vö. Szabadfalvi 1996: 99–100; hozzászólásának szövege: 120–122. Az 1875-től a Nemzeti Múzeum állattárában dolgozó Herman ezt megelőzően 1877-ben az Iparművészeti Múzeummal is foglalkozott a *Vasárnapi Ujság*ba írt nagy cikkében, lásd Herman 1877.

[4] Az alábbi idézetek innét származnak.

sőbbi, április 6-i ülése nyomán a *Képviselőházi irományok*ban közreadott szövegváltozata számos ponton különbözik a korábbitól. Itt az ethnographiai osztállyal kapcsolatban gyökeresen más javaslat olvasható. Értékei ellenére a bizottság a gyűjtemény feloszlatását, az iparművészeti múzeumba való beosztását javasolta, őrét, Xántust megfelelő javadalmazás mellett az állattárba javasolta áttenni. Okként azt írták le, hogy nincs lehetőség „egy lehetőleg teljes ethnographiai muzeumot alkotni", a meglévő gyűjtemény pedig nem elegendő, „hogy egy külön osztályt képezzen".[5] Ezt a javaslatot azonban, úgy tűnik, a képviselők később nem fogadták el, és a Nemzeti Múzeum ethnographiai tárát nem számolták fel.

A jelentés készítői a néprajzi osztály problémáját a helyhiányban és a gyűjtésre fordítható pénz hiányában látták. Úgy gondolták, hogy ez a részleg a Nemzeti Múzeum önálló osztályaként nem állna meg a lábán, s szintén ilyen okokkal magyarázták, hogy egy önálló ethnographiai múzeum létesítésére nincs mód. A hely- és pénzhiány emlegetése Xántus később ismertté vált szavait előlegezi meg, ami abból is adódik, hogy az osztállyal kapcsolatos információk elsődlegesen tőle származtak. A jelentés elméleti kérdésekkel nem foglalkozik, így azt sem részletezi, hogy az új beszerzéseket milyen irányban kellene folytatni. A múzeumi bizottság nem veti fel a magyar-magyarországi néprajzi anyag gyűjtését, netán ennek elsődlegességét mint az ethnographiai osztály fejlesztésének jövőbeli irányát.

A Nemzeti Múzeum helyzetét vizsgáló bizottság jelentését követően az ethnographiai osztály helyzetében érdemi változás nem történt, ha csak azt nem vesszük ennek, hogy a meglévő gyűjtemény fennmaradt s nem került át az Iparművészeti Múzeumba. A néprajz problémáját Herman Ottó a képviselőházban hozza elő ismét, aki egyben a gyűjtemény bővítésének kívánatos útját is megjelöli. A képviselőház 1884. január 24-i országos ülésének költségvetési vitájában az Iparmúzeum költségsoránál Herman Ottó a magyar néprajzi anyag összegyűjtését, „egy magyar ethnographiai gyűjtemény" felállítását szorgalmazta. „Hogy ez ne legyen csak így általánosságban tartva, én megmondom – fogalmazott –, hogy pl. ruházat, viselet tekintetében bizonyos dolgok, bizonyos ősfoglalkozások eszközei nemsokára már csak a történelemé lesznek, mert hisz látjuk, hogy a magyar viselet mindinkább kimegy a használatból és ha valaki stylszerűen díszített öltözetet akar látni, annak fel kell keresni azon vidékeket, a melyek communicatio által még érintve nincsenek."

[5] *Képviselőházi irományok*, 1878. XXIV. kötet. 1044–1104. sz. 1880. április 12–április 26. 1878-1059 (1878-XXIV-192). 1059. szám. Nemzeti múzeum ügyeinek megvizsgálására kiküldött országos bizottság jelentése, a nemzeti múzeum ügyében; idézet 191–192. Hozzáférhető az Arcanum online adatbázisában.

Az ethnographiai tárgyak iránti figyelmet az magyarázza, hogy ezek megmutatják „mi a magyar, mi létezik, mi a történelemé". Felszólalásában azt is megkérdezte a minisztertől, hogy a bécsi világkiállításra gyűjtött tárgyakkal mi lett. „A sugárúton, a művészeti és ipar múzeumban vannak – válaszolt Trefort Ágost –, a hol mindenki által megszemlélhetők." Közölte továbbá, hogy a már meglévő és más néprajzi tárgyakból „azért nincs rendszeres gyűjteményünk össze állítva, mert a tér hiánya nem engedi". A dolog fontosságával ő maga is tökéletesen egyetért. „Ezek a dolgok – fogalmazott – nemcsak a styl és az iparművészet, de a történelem tekintetében is fontosak, mert végtére a történelmet nemcsak írjuk, hanem építjük is, festjük is; a történelem tehát szintén gyarapodik az ethnographicus gyűjtemények által."[6]

A magyar néprajzi múzeum ügyét a háziipari mozgalom tette népszerűvé. Egy háziipari múzeum létesítését vetette fel az Országos Iparegyesület titkára, Gelléri Mór a háziipari szakosztály 1884. december 20-i ülésén. Kivitelezésére a külföldi kiállításokat és háziipari törekvéseket jól ismerő Ráth Károly, a szakosztály választmányi tagja készített javaslatot. Az ő nevéhez fűződik a technológiai iparmúzeum megszervezése 1882-ben. Javaslata szerint az országos kiállításra beszerzendő anyag alapján létrejövő múzeumot négy osztályra kellene osztani. Az első lenne az *ethnographiai múzeum*, amely felölelné Magyarország viseleteit, házberendezéseit, szerszámait és a bútorokat a régibb időktől máig. A második *gyakorlati múzeum* lenne, bemutatná a háziiparokat, a nyersanyagokat, a gazdasági eszközöket és a jellemző „műipari tárgyakat". Ugyanitt helyeznék el a külföldi háziipari cikkeket országonként csoportosítva. A harmadik csoportot a női kézimunkáknak szánnák, a negyedik *háziipari árucsarnok* lenne, amelyre a javaslattevő a legnagyobb hangsúlyt fektette. Itt az eladásra szánt házilag készített árucikkeket állítanák ki.[7]

Az országos kiállítás sikere újabb impulzust adott a múzeumot a háziipar fejlesztésének keretében szorgalmazó mozgalomnak. A kiállítási bizottságon belül Ráth Károly elnöklete alatt szűkebb bizottság alakult a múzeum megszervezésére.[8] Az Országos Iparegyesület lapja, a *Magyar Ipar* július 15-i száma szerint a szervezést illetően elfogadták, hogy a múzeum Ráth Károly javaslatának megfelelően négy egységre fog oszlani. „A házi-ipari pavilon sikere – olvasható a cikkben –, különösen pedig a népies lakberendezéseknek kedvező fogadtatása elég garantiát nyújt arra nézve, hogy a házi-ipari szakosztálynak

[6] *Képviselőházi napló,* 1881. XIV. kötet, 191–192. 1884. január 10. – február 5. 1881-295 (1881-XIV-192). Arcanum, illetve – a miniszter válasza nélkül – Szabadfalvi 1996: 230–231.

[7] *Kolozsvári Közlöny,* III. 1884. 295. sz., december 23. p. 2. *Magyar Ipar,* 6. 1885. 1. sz., január 15. p. 11–12. A technológiai iparmúzemhoz vö. Szűcs 1976: 204.

[8] *Függetlenség,* 1885. május 7.

kedvencz eszméjét" sikerül megvalósítani. A cikk szerint e célra az országos kiállítás állandó épületei közül az egyik, mégpedig a műcsarnok „volna kiszemelve".[9]

Szeptemberben a nagy példányszámú konzervatív napilap, a *Budapesti Hírlap* Magyar néprajzi gyűjtemény címmel közöl cikket.[10] Ebben világos hangsúlyeltorlódás észlelhető. A cikkíró *csak* néprajzi múzeumról beszél, a háziipari „keretekről" vagy érdekeltségről nem szól, legfeljebb annyit, hogy megemlíti annak gyakorlati hasznát is. A magyar sajátosságok – „amennyiben azok előnyösek" – fejleszthetőek, s így a hazai ipar és a festészet „termékén is nyoma lesz annak, hogy magyar termékek". A közismerten nacionalista napilap cikke kiemelten taglalja, hogy mi a célja, mi a jelentősége egy ilyen gyűjteménynek. „A tisztán tudományos eredmény az lenne – olvasható –, hogy megismernők önmagunkat. Megismernők a *magyar népszellem sajátosságait*, népünk sajátszerű eszközeit, készítményeit, a melyek minden más népekeitől különböznek. Megismernők e téren a sajátszerű magyar jellegeket, a melyek a magyart magyarrá, minden más néptől különbözővé teszik. Meglátnók miben vagyunk *eredetiek*, mert csak annyi az értékünk az emberiség művelődésében, a mennyi az eredetiségünk (kiemelések az eredetiben – F. Z.). A néprajzi múzeum tehát az önismeret eszköze, a magyar sajátosságokat – „népünk szellemének eredeti vonásait" – hivatott bemutatni. Figyelemre méltó, hogy a cikk a szükséges anyag összegyűjtése érdekében egy egyesület megszervezését tartja célszerűnek, mert az államtól ehhez „nem várhatni a költségek fedezését". A cikkíró fejtegetései a majdani Néprajzi Társaságot vetítik elő, amely folyóiratot ad ki, hiszen a „nagyszámú népi sajátosságok" nem mind rakhatók gyűjteménybe, „hanem csak megfigyelni és leírni" lehet. Tervszerű gyűjtésre van szükség, és „ismerni kell a célt, hogy miért gyűjtünk". A feladat sürgető, elmulasztása bűn volna. „Gyűjtsünk amíg nem késő – fejeződik be a cikk –, a jövőnek felelni tartozunk!"

A háziipari és ethnographiai múzeum ügyét kimerítően tárgyalta az Országos Iparegyesület háziipari szakosztályának 1885. november 1-i országos értekezlete. Az előterjesztő Gelléri Mór kiemelte, hogy az eszmét időközben a vallás- és közoktatási miniszter is felkarolta, és foglalkozott vele. Gelléri indítványozta, hogy a szakosztály támogassa az ügyet, működjön közre a múzeum megvalósításában. Az értekezleten felszólalt Szalay Imre miniszteri osztálytanácsos, aki elmondta, hogy a miniszter még júliusban intézkedett az ethnographiai múzeum létesítéséről. Alapjául a Nemzeti Múzeum ethnogra-

[9] *Magyar Ipar*, VI. 1885. 12-13. sz., július 15. p. 187.

[10] A P. K. szignóval jegyzett írás valószínűleg Porzsolt Kálmántól (1860–1940) származik: Porzsolt 1885.

phiai gyűjteménye szolgál, ami a „háziipari csarnokban lévő szobafülkék" megszerzésével fog kiegészülni. A dolog már olyan stádiumban van, hogy az „eszme keresztülvitele nemcsak biztosítottnak tekinthető, hanem sikeresnek is ígérkezik". A fölszólalók közül Ráth Károly, a háziipari szakosztály tervezetének szerzője azt a nézetet képviselte, hogy a megvalósítás során „főleg a háziiparra és ne az ethnographiára helyezzék a súlyt". Az értekezlet résztvevői ezt az álláspontot tették magukévá, és a testület úgy határozott, hogy a múzeum megvalósításában a háziipar érdekeire kívánják a figyelmet fordítani.[11] A háziipari és ethnographiai múzeum elképzelése tehát láthatóan két irányban polarizálódott: a minisztérium fellépése a tudományos irányzatot preferálta, az iparegyesület viszont olyan praktikus múzeum ideálját részesítette előnyben, amely a háziipar fejlesztését szolgálná.

Ekkor Herman Ottó ismét megszólalt, ezúttal a sajtó hasábjain: az ellenzéki *Egyetértés* 1885. november 19-i számában terjedelmes cikket szentelt a néprajzi múzeum kérdésének. A magyar néprajzi múzeum alapításáról terjedő hírek inspirálták, és az elvi kérdéseket kívánta tisztázni. Mondanivalóját tekinthetjük az idézett 1884-es képviselőházi felszólalása bővebb kifejtésének; mindkettőben hasonló érvelést követ. „Egy magyar néprajzi museum eszméje – kezdi írását – már régen foglalkoztatott s akkor keletkezett bennem, a midőn külföldi utazásaimon oly emberekkel találkoztam, kik Magyarországot beutazták ugyan de azért – kivált magyarságát – vagy éppen nem ismerték, vagy – a mi még rosszabb – hamis színben látták. [...] Sőt már akkor is foglalkoztatott az eszme, a midőn a hatvanas években Mr Augustus Goldsmith – egykoron gr Széchenyi István útitársa – fölkért, hogy legyek kísérője Erdélyben s az utazást bevégezve azt mondta, hogy csak most látott igazán. [...] Akkor kezdtem egyes magyar néprajzi tárgyakat gyűjtögetni, hogy legalább egy igazi magyar lakószobát berendezhessek s vittem is annyira, hogy a külföldi – kivált tanár – ki magyar dolgok iránt érdeklődött, nem igen került el. Minél jobban fordult felénk a külföld figyelme, annál fontosabb lett a néprajzi múzeum, mert az idegen mindig rövid idő alatt sokat kíván látni s ezt a *központokban keresi*." A főváros népélete semmi jellemzőt nem mutat, ezért is nagyon hiányzik az „útbaigazító, igazi intézmény".[12]

[11] Jegyzőkönyv 1885; *Fővárosi Lapok,* 1885. 266. sz. november 2. p. 1760; Gelléri 1892: 519–520. Szalay Imrének a néprajzi gyűjteménnyel kapcsolatos későbbi lépéseihez lásd e kötet Szalay Imrével foglalkozó fejezetét.

[12] Herman 1885b. Széchényi István kísérőjéről Herman Ottó még megjegyzi: „Ő, ki Afrika sivatagját is bejárta, Londonban egy bérkocsis által gázoltatott halálra." Herman Ottó néprajzi gyűjteményéről lásd e kötet következő fejezetét, amely a néprajzi műgyűjtés kezdeteit tárgyalja.

Hasonló, fent nem idézett gondolatokkal kezdte Herman Ottó 1884-es képviselőházi beszédét is. Azt az elképzelést fejtegeti, hogy az idegen, a külföld számára a néprajz, a néprajzi tárgyak és az ilyen múzeum az, amely a legjobb képet adja egy népről. Így a külföld ránk vonatkozó érdeklődését – az utazóét, az egyetemi tudós tanárét – az ethnographia múzeum szolgálja a legjobban, ami nálunk még hiányzik. „Sokan voltak – írja –, a kik a néprajzi gyűjteményt keresték, ezek eljutottak a nemzeti múzeum folyosójára, hol a Xántus-féle keletázsiai gyűjteményt megmosolyogták, mert efféléért senki sem utazik, minthogy otthon jobbat, rendszeresebbet is láthat." Ezért vette fel a múzeum alapítását a törvényhozásban, ahol elérte, hogy „Trefort miniszter kinyilatkoztatta az intézet szükséges voltát". Herman is úgy véli, hogy az országos kiállítás valóban kedvező alkalmat adott „az eszme kivitelére", minthogy sok értékes néprajzi tárgyat egyesített, amely „*pontos meghatározás* mellett" (kiemelés az eredetiben – F. Z.) alapja lehet egy magyar néprajzi múzeumnak.

„De az elvről – folytatja Herman – még nem nyilatkozott sem a minisztérium, sem a kiszemelt szakértő, s úgy látszik, hogy ezt a jövőben is el akarják kerülni. Már pedig az elvek tisztázása elöljáró dolog s a néprajzban kiválóan fontos, mert a néprajz ma más irányban fejlődik, mint fejlődött régebben, hajdan »különösségek, furcsaságok, ritkaságok« gyűjteléke volt, ma a tudomány egyetemének fontos, rendszeres ágazata, mely az embertannal szerves kapcsolatban áll."

Herman Ottó három elvet fejt ki, amit a létesítendő múzeumnál követni kell. Elsőként a gyűjtést részletezi. Nem elég szobaberendezéseket, viseleteket, tulipános ládát gyűjteni, hanem gyűjteni kell az egyszerű háztartás, a népfoglalkozás szerszámait. Az egyszerű tárgyak azért kellenek, hogy a régészeti anyaggal összehasonlítva a fejlődésről lehessen képet alkotni. A másik dolog a nemzeti kérdés tisztázása: „mi valóban magyar s mi nem az, – ha pedig nem magyar, akkor mi?" A fejlődéstörténet után ennek tisztázását tartja a néprajzi múzeum legfőbb feladatának. De „erre nézve kapkodó tájékozatlanságnál egyebet nem tapasztalok" – írja. Itt néhány esetet hoz magyarázatul. Huszkával szemben például Herman azt fejtegeti, hogy az Alföld már kevés régi magyar jegyet őriz. Bővebben szól arról, hogy az országos kiállítás szobái – „fülkéi" – értéke kétes, sok nem oda illőt tartalmaznak. Kivételnek a kalotaszegi szobát tartja, ahol „minden szög kalotaszegi volt". S ez arra is jó példa Hermannak, hogy kifejtse: „használat és eredet két különböző dolog, döntő pedig a technika" ismerete. A kalotaszegi szoba „edénydísze, noha Kalotaszegből való, még sem kalotaszegi!", és más példákat is sorol a kiállítási szobák rosszul meghatározott edényeire. Ezt a témát azzal zárja, hogy ha a „fülkéket" végigvehetné, kevés maradna bennük eredetük szerint. A harmadik elvi jelentőségű dolog az összehasonlító irány fölvétele. Ez a soknem-

zetiségű magyar állam esetében nagy jelentőségű, jelesen azért, mert az „államalkotó elem eredete még ma is vitás". Az összehasonlító néprajz alkalmas arra, hogy a népies tárgyak, a népies elnevezések fölszínre hozatalával a nyelvészeti kutatást is megtámogassa. Ezek azok az elvek, amelyekkel a néprajzi múzeum ügyét sikerre lehet vinni; „mert itt nem a «mi emberünk», hanem egyedül a tudomány mai színvonalán álló ember jöhet szóba" (kiemelés az eredetiben – F. Z.).

Herman Ottó cikke konklúziójában ismét élesen elhatárolódik „az elhibázott irányt" képviselő Xántus-féle gyűjteménytől és gyűjtési iránytól, sőt épp arra figyelmezteti az illetékeseket, hogy ne kövessék azt. „Ha – írja – Xántus János kelet-ázsiai útját megelőzőleg a magyar néprajzzal foglalkozik s azután *összehasonlító alapon intézi ázsiai gyűjtését*, nagy szolgálatot tesz a tudománynak (kiemelés az eredetiben – F. Z.). Igy fáradtsága meddő, a gyűjtemény inkább amateurnek, mint tudományos intézetnek való; de egy haszna van: jelöli az irányt, a melyet a magyar néprajzi múzeumnak követnie nem szabad, mert valóban »különösségek, furcsaságok, ritkaságok« halmaza. Ezt vegyék fontolóra."

Alighogy ez a cikk megjelent – másnap –, november 20-án a lapok megerősítették a minisztériumi szándékot, ami az utóbbi hónapokban körvonalazódott, s amire Herman is hivatkozott. A *Fővárosi Lapok* és a konzervatív katolikus *Magyar Korona* azonos szövegű rövid híradása újabb információkat rögzít az aktuális eseményekről. „Az ethnographiai múzeum létesítésének kérdését […] az országos háziipar congressuson Szalay Imre miniszteri oszt. Tanácsos hozta szóba. Az ethnographiai múzeum létesítése, az ő nyilatkozata szerint már bevégzett tény. Itt helyezik el Xantus János s mindazoknak a gyűjteményét, kik a kormány költségén külföldi utazásokat tettek és az ethnographiai múzeum számára tárgyakat gyűjtöttek. E tárgyak most több helyen rendezetlenül felhalmozva vannak, a miniszter ideiglenesen a kiállítási műcsarnokban akarja ezeket elhelyezni. E célból tárgyalások is folynak a műcsarnok ideiglenes átvétele iránt. Egy állandó nagy ethnographiai múzeum felépítésének kérdését Szalay miniszteri tanácsos mint olyan eszmét jelezte, mely még több rendbeli előmunkálatokat s törvényhozási intézkedést igényel. A congressusi határozatok foganatosításra az orsz. iparegyesület háziipari szakosztálya kéretett föl, mely e hó 21-én du. 5 órakor tartja ülését Ujvilág utca 14. sz. a. helységben. A ki az ethnographiai múzeum kérdésében tájékozódást óhajt, itt bővebb fölvilágosítást nyerhet."[13] Eszerint a minisztérium új múzeum ideiglenes helyét valóban kiszemelte, és tervbe vette egy állandó múzeum felépítésének

[13] *Fővárosi Lapok*, 1885. 284. sz. november 20. p. 1895; *Magyar Korona*, 1885. 278. sz. november 20. p. 3. A háziipari szakosztály hivatkozott üléséről nem sikerült beszámolót fellelni.

az előkészítését. Az ideiglenes helyszín kijelölését a kormánypárti napilap, a *Nemzet* egy kis híre is alátámasztja, s szintén jelzi, hogy a majdani múzeum első tárgyai az országos kiállítás néprajzi szobáiból lesznek átvéve: „A kiállítás területén levő képzőművészeti csarnokot tudvalevőleg Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszter átvette a létesítendő ethnographiai múzeum számára. Itt fogják majd elhelyezni a házi iparcsarnok szobaberendezéseit is, továbbá a székely szobát, a székely házban volt kályhát, valamint a kalotaszegi és csángó szobákat, melyeket tulajdonosaik ingyen engedtek át a múzeumnak. A miniszter érintkezésbe lépett a többi szobaberendezések tulajdonosaival is, hogy tárgyaikat ingyen, vagy lehető olcsó áron bocsássák az intézet tulajdonába."[14] A miniszteri-minisztériumi szándékok hatására, melyek a néprajzi múzeumban tudományos intézményt láttak, a háziipari mozgalom felhagy a korábbi múzeumi elképzelésekkel. Az ipartestület a háziipari szakosztályban a Ráth Károly által képviselt gyakorlatias felfogást beteljesítve 1886 áprilisában megalakítja a Kereskedelmi Múzeumot, amely a következő év tavaszán megnyílik az Iparcsarnok épületében.[15]

Xántus nyilvánosan nem válaszolt Herman Ottónak, csupán magánlevelet írt neki. Erről Herman egy újabb cikkéből szerzünk tudomást, aki hosszasan taglalja ezt a körülményt (Herman 1885c). „[M]ultkori czikkemet egyenesen azért írtam – kezdi december 3-án megjelent írását Herman –, hogy vita tárgyává tegyem az elveket, a melyek ebben a tekintetben mérvadók; szükségesnek tartottam ezt azért, mert egy néprajzi Museum fontos közmívelődési intézmény, áldozatot fog követelni, fejlődése pedig egyenesen attól függ: ki lesz szervezésével megbízva, mik az ő tudományos elvei?" De egy szó sem „hangzott el a túloldalról", aminek okát Herman abban látja, hogy az illetékesek nem a „szakerőknek versenyre való felhívása" útján, hanem a kormányzat „kiszemelési rendszere" alapján akarják a néprajzi múzeum ügyét intézni. Herman nem is kertel: „nekem biztos tudomásom volt arról – írja –, hogy ezúttal *Xántus János* úr a kiszemelt ember. Ezért érintettem czikkemben Xántus úr gyűjteményét, mert úgy gondolkoztam, hogy reá tanít tudományos elveire s biztosítékot nyerek, hogy az az intézmény, a melyért a parlamentben szót emeltem, helyes úton fog haladni." Ilyen felvezetés után Herman Ottó előbb Xántus tudományos képzettségét firtatja; „még ma sem bírtam kiismerni – írja – tulajdonképpeni szaktudományát". Talán etnográfus, talán geográfus, netán zoológus, vagy inkább tengerész, miután a *Vasárnapi Ujság* „annak idejében, mint az «amerikai Flotta tengernagyát» vagy ilyesfélének mutatja be." Ám

[14] *Nemzet,* 1885. 1154 (317) sz. november 18., reggeli kiadás. p. 3.

[15] A háziipari szakosztály ülése, február 6-án. *Magyar Ipar,* VII. 1886. 3. sz., június 9. 42–44; Szűcs 1976. 187–189.

Herman szerint Xántus ebben épp olyan „passzív állást foglal el", mint „egyéb szakokkal szemben is, még akkor is, a midőn közönséges felfogás szerint saját reputációja megkövetelné az aktivitást". Erre vall, hogy Xántus kelet-ázsiai útjáról – a Novara-expedíciótól elválva – ugyan „szép anyagot hozott", de mindmáig nem dolgozta fel. „[M]ert szép anyagot gyűjteni, azt eltalálja a Godefroy-múzeum[16] bármely gyűjtője, ki aztán nem is vallja magát másnak; de feldolgozni, az más, lényegesen más!"

Herman tehát Xántust pusztán gyűjtőnek és nem tudósnak tartja. Itt hivatkozik Xántus négy oldalra terjedő levelére és a hozzá mellékelt vásárlási jegyzékre, amit ő az első cikk után a szerzőhöz küldött. A levélből vett idézettel – *„én mindig kötött Marschrouteval szereztem a gyűjteményeket s utasítás szerint állítottam fel azokat"* – Herman ismételten a szaktudás hiányát rója fel Xántusnál: *„a valóságos szaktudomány a kutatás és összegezés szabadságához van kötve, az nem fogadja el utasítást mástól, mint a tudomány igazságától. […] Ezen fordul meg minden haladás."* (Kiemelések az eredetiben – F. Z.)

Cikke végén Herman Ottó Xántus múzeumi szaktudását is kétségbe vonja. „De van levelének egy passzusa – írja –, mely megjegyzést követel s ez az, hogy ő látta Európa minden múzeumát, s ezért képes felállítani az ethnografiai múzeumot, a melyhez – saját szavai szerint – »nem is kívántatik oly rengeteg sok ész, és tudomány, csak ismeret, akarat, és jó izlés.«" Herman éles szavakkal válaszol: „Megjegyzésem az, hogy a mióta az ősrégészet, embertan és ethnológia tudományosan szerves kapcsolatba jöttek – nem régi dolog – azóta Európa illető múzeumai *tudományos alapon* átalakulófélben vannak, a mihez – ha nem is kell *rengeteg* tudomány; de kell *rendszeres* tudomány; az az ismeret tehát, a melyre Xántus ur célozni látszik, a jó ízléssel egyetemben bizony nem elég." (Kiemelések az eredetiben – F. Z.)

Erre írásra az *Egyetértés* másnapi számában Xántus rövid választ írt (Xántus 1885). Helyesbíti Herman Ottó – itt csak részben idézett – állításait kelet-ázsiai útjával kapcsolatban, hangsúlyozza, hogy soha nem volt a Novara-expedíció tagja, s említ néhány részletet útjával kapcsolatban. „A másik pont – folytatja –, melyre nyilatkozni akarok, az, hogy nekem sem kellő helyiségem nem állott rendelkezésemre a múzeumban egy etnografiai gyűjtemény felállítására, sem pedig dotáczióm a gyűjtemény fejlesztésére." Megismétli tehát a Radvánszky-féle jelentésben már megfogalmazott körülményeket –

[16] Helyesen: Godeffroy Múzeum, amely Hamburgban működött 1861 és 1885 között. Anyagát alapítója, a gazdag kereskedő, „a déli tengerek királya", Johann Cesar VI. Godeffroy (1813–1885) halála előtt eladta; gyűjtőktől vásárolt óceániai, ausztráliai néprajzi tárgyai ma különböző európai múzeumokban találhatók. Vö. Penny 2002: 54–58, 201–204; http://en.wikipedia.org/wiki/Museum_Godeffroy.

ideértve a tárgyak átadását az Iparművészeti Múzeumnak. „Így a múzeumban megmaradt tárgyak nem is tekinthettek soha etnografiai múzeumnak, mert az tulajdonképen repozitoriuma volt tárgyak halmazának, egy idővel létesítendő néprajzi múzeum alapjául." S miután a miniszter szándékát nem ismeri, a felállítandó néprajzi múzeummal kapcsolatban nem kapott felszólítást, „legkevésbé sem tartom – zárja válaszát Xántus – kötelességemnek, vagy hivatásomnak Herman Ottó úrnak a tárgy érdemére nézve fölvilágosítást adni". Az etnográfiáról, a néprajzi múzeum sajátosságáról nem fejti ki véleményét. Ám mondatai jelzik, hogy inkább gyakorlati kérdések foglalkoztatják, mint tudományosak, melyeket ily módon nem véletlenül vitat vele kapcsolatban Herman Ottó.

Xántust higgadt, elegáns válasza ellenére – „H. O. úrnak kétségtelen joga van az én képességeimről oly nézeteket vallani, a mint éppen neki tetszik" – bizonyára nem hagyta hidegen a szóváltás. Röviddel az *Egyetértés* hasábjain lefolyt vitát követően Szabó Józsefnek, az egyetem ásványtan-földtani professzorának egy 1886. február 1-jén írt keserű hangú levélében foglalkozik a személyét ért kritikákkal:[17] „Sokat gondolkoztam az este a véled folytatott beszélgetés fölött, s sehogy nem fér fejembe a miniszter azon nyilatkozata, hogy én tétlen vagyok, s a te magyarázatod hozzá, hogy nem vagyok folytonos munkásságban, nem dolgozok irodalmilag, nem tartok fölolvasásokat satb satb." Személyes éllel fejtegeti barátjának, hogy Hampel József és más múzeumi őrök hiányzó irodalmi munkálkodását nem szokták felvetni, mint azt sem, hogy a könyvtár őre Majláth Béla, néha hetekig meg sem jelenik [a könyvtárban], s azt sem tudja mi történik ottan."

Ezt követően ebben a levélben is összefoglalja tevékenységét, és kitér a múzeumban a munkáját ellehetetlenítő körülményekre. „Engemet – írja – nem azért neveztek ki ethnographiai őrnek, hogy más téren működjek és beszéltessek magamról, hanem úgy hiszem azért, hogy az ethnographiai osztályt rendben tartsam, fejlesszem, s a tudomány érdekében felhasználhatóvá tegyem. S itt megjegyzem hogy az ethnographiai osztály az egyetlen (sic!) a múzeumban melynek catalogusa van, használtam is, mások is használták a tudomány érdekében előadásoknál sőt igen sok külföldi tudós itten volt, s számos tárgyakat lefényképeztettek és tanulmányoztak felügyeletem alatt. De hogyan fejlesszem, ha egyetlen krajczárt sem adtak mióta az osztály fennáll, sőt mi több felét – a javát –, elvitték a Sugárúti múzeumba, s csakis a selejtesebb részét hagyták meg."

[17] Kolozsvári Tudományegyetem Ásvány- és Földtani Intézete, „Szabó József reliquia". A levél másolatáért köszönettel tartozom Kecskeméti Tibornak.

Levelét azzal a megjegyzéssel zárja, hogy miután „[d]olgom kevés volt ily körülmények közt, s magam ajánlkoztam hogy Frivaldszkynak segítek, s átmentem az egész ornithologiai osztályon, a gyűjteményt rendezve, s évek óta a nagy rendetlenségben volt Zoologiai Kézi Könyvtárt rendeztem, készítettem róla 7900 zettel katalogot, vagyis lapot s ezenkívül mind a 27 szakot külön is katalogizáltam. Ez igen nagy munka volt, de jelenleg rendben van az egész, hozzáférhető és használható. Ezen munkát ma is viszem, s az új könyveket bevezetem, s a levelezést is én viszem. Erről én évenként jelentést is tettem, s úgy hiszem a miniszter csak tudja is. Egyéberánt én tarthatok előadást is, a menyi kell. De úgy látszik az sem fog sokat használni."

Az 1880-as évek közepén a néprajzi múzeum szervezeti megerősítése, újraszervezése, megalapítása – mindezek a kifejezések érvényesek az 1885 végi események jellemzésére – még nem ér el eredményt. A minisztérium múzeumalapítási szándékának lángja épp oly gyorsan kihunyt, mint amilyen hirtelen fellobbant. A fő ok bizonyára a pénzhiány, a kulturális kormányzat tetemes deficitje volt. Még november végén írta az egyik napilap, hogy Trefort miniszter úr magyar etnográfiai múzeumért való újabb lelkesedése rendjén volna, „ha pénzbe nem kerülne".[18] Xántus egy újabb múzeumi bizottság számára készített 1888. januári iratában tényként rögzíti, hogy a báró Radvánszky Béla 1881-es jelentése óta „a tényállás még ma is, éppen 8 év multán változatlan, ugyanaz".[19] Egyetlen változás történt: a miniszter a múlt évben 500 forint dotációban részesítette az ethnographiai osztályt, amelynek „hatása csakis egy pár év múlva fog némileg szembetűnni". Az év végén a *Magyar Salon* a Nemzeti Múzeum egyes táraiból mutat be műtárgyakat. Xántus egy fénykép kíséretében a borneói gyűjtemény három tárlójának egyikét ismerteti, s szól még más kelet-ázsiai tárgyakról. Utal arra, hogy a helyszűke miatt az osztály két komplett szövőszéke nincs felállítva, mint ahogy az utóbbi időben szerzett magyar tárgyak sem láthatók. Végül, szinte Herman Ottó egyes szavait visszhangozva így zárja a rövid ismertetőt: „Ezen pillanatot [amikor az osztály képes lesz gyűjteményét kiállítani] óhajtva várjuk, mert végre is fővárosunkat látogató külföldieket sokkal jobban érdekelné egy magyar népismei gyűjtemény, mint egy *egyetemes* gyűjtemény, melyet otthon is láthatnak, s pedig sokkal nagyszerűbbet, mint a miénk. E tekintetben a magyar népismei gyűjte-

[18] „De hát ahhoz igazgató, személyzet s a tárgyak bevásárlásához pénz kell. Úgy tetszik némelyeknek, hogy »valaki« kedvéért villant meg a múzeum-alapítási vágy a miniszter úr agyában. A műiparmúzeummal már megtörtént a felsülés, de meg az is, hogy az államnak ugyancsak pénzébe kerül a mulatság. Azt kérdi a West. Ung. Grenzbote: mennyi is a deficit? Csak 60 millió körül jár. No hát akkor ráadásul lehet még szakmúzeumot csinálni!" *Magyar Állam,* XXVI. 1885. 321 (7909) sz., november 22. p. 2

[19] NMI 2/888.I.27.

mény mielőbbi felállítása fontos, noha a magyar közönség oktatására az egyetemes ethnografia is kétségkívül oly érdekű, melyet elhanyagolni nem lehet, sőt fejlesztését lehetőleg elősegíteni szükséges, hogy legalább kiválóbb körvonalakban képviselve legyenek a világrészek." (Xántus 1888: 498.)

A NÉPRAJZI MŰGYŰJTÉS KEZDETEI

A régészet, a műtörténet, a néprajz szaktudományos önállósulása az 1860-as évektől fokozatosan ment végbe. A szakismeretek kifejlődését, fölhalmozódását, a tudományosnak minősülő kérdések kialakulását, majd folyamatos változását ezeknél a szakterületeknél a tárgyi világ megismerése, tanulmányozása szabta meg. E szaktudományok tárgyakat vizsgáltak, legyenek azok – a kor kifejezései szerint – a földből előkerült „ásatag emlékek", az országban különböző helyeken felkutatott „műipari", „műrégészeti" vagy „műtörténeti" régiségek, netán a falusi „háziipar", a „népipar" termékei. A kutatás a föllelhető, elérhető anyagi javakból választotta ki az elemzésre érdemesített tárgyakat. A választás a megőrzéssel járt együtt, más szóval a gyűjtemények kialakításával, rendszerezésével. Tárgyi gyűjtemények nélkül nem is lehet beszélni különböző korszakok, társadalmi rétegek életének, alkotómunkájának, a művészi stílusoknak a szakszerű megismeréséről. A kezdeti tagolatlan nemzeti régiségtanból[1] a „régiség" fogalmi bővülésével és a kutatási módszerek elkülönülésével jöttek létre a szóban forgó szaktudományok, ami párhuzamos volt azzal a fokozatos változással, hogy a gyűjtemények is szakosodni kezdtek. Ennek következménye, hogy a múzeumi szakágak is kezdtek elkülönülni. Az egyes szaktudományok létrejöttének egyszerre alapja és eredménye is a vizsgálati területüket kijelölő gyűjtemény- és múzeumtípusok megszületése, illetve az általuk felölelt forrásanyag folyamatos bővülése.

Ebben a fejezetben a néprajzi múzeumi gyűjtemények megalapítása előtti műgyűjtés és a korai anyagismertetések adatainak összegzésével arra törekszem, hogy megvilágítsam a 19. század derekán kibontakozó, a tárgyakban manifesztálódó történeti-esztétikai értékek iránti érdeklődés kibővülését, amely kézzelfoghatóan megalapozta az etnográfiai tárgyszemlélet kialakulását.

[1] A „nemzeti régiségtannak" Marosi Ernő szavaival „a mindaddig osztatlan, a régészetet, a korai művészettörténetet s a művelődéstörténeti stúdiumokat egyesítő, s a képzőművészettel közeli kapcsolatot ápoló", differenciálatlan tudományt nevezhetjük (Marosi 1996: 1026). Definíciószerűen Ipolyi Arnold 1878-ban a következőképpen határozta meg: „[…] alatta ama mű-tudományt értjük jelenleg, mely magába foglalja a köz- és magánélet régiségeit, a vallási és polgári, az állami és egyházi, a jogi mű- s ipar-régiségek ismeretét. Szóval, mindazt e téren, a mi a nemzet múltjának életét, annak erkölcseit és szokásait, műveit és eszközeit velünk megismertetni képes." (Idézi Marosi 1988: 217.)

A nyelvészeti, néptörténeti indíttatású etnográfia a tagolatlan régiségtan specializálódásának részeként öltött olyan irányt, amely az anyagi kultúra meghatározott szektorát hivatott többé-kevésbé önálló metodikával és tudományos kérdések alapján tanulmányozni. A specializáció nem pusztán a régészet, a művészettörténet megszületését, szétválását, intézményesülését jelentette, hanem a néprajz megteremtését is. A továbbiakban némi vissza-, illetve előretekintéssel az 1870–1890-es évtizedeket vizsgálom. Ebben a korszakban néhány intézménycsíra mellett nincs még folyamatosan látható, tanulmányozható muzeális néprajzi anyag, s voltaképpen a néprajzi tárgy s gyűjtemény fogalma is még csak a megalkotás fázisában van. A népművészet kategóriája még ismeretlen, a később ilyen megnevezéssel illetett tárgyi világgal épp csak szembesülnek a műértők és az anyagi javakban esztétikai vagy művelődéstörténeti értéket látó kutatók. Ez a fajta tárgyiasság még „keresi helyét" a korabeli tudományosság kategorizációs mezőjében.

A néprajz kialakulásának, intézményesen művelt tevékenységének alapfeltétele a tárgyi forrásbázis megteremtése. Ennek folyamatát akkor tudjuk sikeresen föltárni, ha megkeressük mindazokat a színtereket, ahol különféle okokból megjelennek egy addig még nem ismert orientáció s anyagismeret csírái. Jó fél évszázada jelent meg Sándor István tanulmánya a néprajzi muzeológia kezdeteiről (Sándor 1953). A szerző a 19. századi eseményeket úgy mutatja be, mint egy kész szakma magától értetődő előzményeit, melyek logikusan egy irányba, a néprajz múzeumi gyakorlatához vezettek. Feltétlenül érvényes az a megfigyelése, hogy szerteágazó kiindulópontokról van szó. Az általa használt „néprajzi muzeológia" kifejezés azonban a jelen múltba vetítését jelenti, s nem a múlt adott szemléleti horizontjának, illetve e horizont fokozatos tagolódásának rekonstrukcióját. A professzionalizáció nem egyenes vonalú; irányai, állomásai az olyan kérdések felderítésével tárhatók fel, mint: Hogyan lesz a gyűjtemény, milyen tényezők befolyásolják, hogy mi kerül, mi kerüljön bele? Ki, miért hozza létre az olyan kollekciókat, amelyeket később néprajziként értékelünk? Hogyan állt össze, illetve miként alakult a gyűjtemények azon hálója és topográfiája, amelyek a kutatói nézetek bázisát alkották? Mennyiben befolyásolja a gyűjtésre érdemesített anyag jellege, összetétele a tudományos kérdések kikristályosodását?

A megőrzésre méltó tárgyak között a parasztok, iparosok, pásztorok előállította, illetve az általuk használt anyagi javak iránti érdeklődés nem egyidős a régi könyvek, középkori oklevelek, pecsétek, kéziratok, az antik régiségek, a táblaképek stb. megbecsülésével. A kezdeteket azért is nehéz kinyomozni, mert az aránylag kisebb értékű – netán értéktelennek tartott – s viszonylag köznapinak számító tárgyak megőrzésével, beszerzésével kapcsolatban kevés forrás maradt fenn. A hagyatéki leltárak, a leíró források ilyen vonatkozásban

kevesebb fogódzót nyújtanak, mint a főúri, egyházi magánkönyvtárak és művészeti gyűjtemények létrejöttével kapcsolatban.[2] Sándor István említett munkájában három gyűjteménytípust jelez, noha a terjedelmes tanulmány épphogy egy-egy adattal tudja ezeket szemléltetni, szemben a különböző 19. századi kiállításokra vonatkozóak bőségével. Az első, szinte teljességgel ösztönös gyűjtési irány a tanintézetek – közép- és felsőfokú kollégiumok, iskolák – keretében zajlott. E gyűjteménytípus kapcsán a szerző az eddig ismert első, alkalmi néprajzi kollekcióra hivatkozik, a Sárváry Jakab által 1841-ben a debreceni református kollégiumnak ajándékozott, a derecskei uradalom területéről származó anyagra, amit Zoltai Lajos fedezett fel.[3] A második típus az uralkodói gyűjtemény, amelyet egy korabeli újságcikk értesülése nyomán a szerző József főherceg karikásostor-gyűjteményével példáz.[4] A néprajzi tárgyak megbecsülésének harmadik esetét Szalay Ágoston (1811–1877) műgyűjteménye képviseli. Ennek kapcsán Sándor István azt írja, hogy a források szerint egykor a Szalay birtokában lévő mézeskalácssütő-fákat „győri, soproni és pesti hivatali működése alapján" lehetne pontosabban meghatározni (Sándor 1953: 316), s azt sugallja, hogy lehetséges, hogy itt „néprajzi tárgyakról" van szó. Elkerülte a figyelmét, hogy a gyűjtő halálakor fia, Szalay Imre 1877-ben már részletes leírást közölt a *Századok*ban erről a jeles régiséggyűjteményről. Az ismertetésből kiderül, hogy Szalay a mézeskalácssütő-formák zömét a soproni bábsütők műhelyeiből szedte össze, majd módszeresen kutatott utánuk országszerte, sőt osztrák és bajor városokban is. A régi, lehetőleg 16–17. századi, illetve művé-

[2] Vö. György 1886: 403–420; Entz 1941; Lyka 1982: 21–24. A néprajzi jellegű tárgyakkal is foglalkozó gyűjtők felderítése szempontjából értékes forrást jelentene az a felmérés, amelyről *A Hét* című lap egy kisebb, 1890-ben megjelent cikke tudósít. A V. S. szignójú szerző – Gulyás Pál és Szinnyey József adatai szerint valószínűleg az újságíró Böhm Sándorról van szó, aki Várnai Sándor néven publikált – azt írja, hogy három éve folyó munkával körülbelül hatszáz gyűjtővel áll kapcsolatban, s célja „a hazai amateurség hű képét s magánosaink gyűjteményeinek teljes névsorát és kimerítő statistikáját" elkészíteni (V. S. 1890: 7). Sajnos nem tudni, mi lett e tervvel, az összeszedett adatokkal. A szerző tíz év múlva közreadott újabb írása (V. S. 1900) szinte teljes egészében csak a korábbi egyszerű megismétlése.

[3] Zoltai Lajos közlése azért is figyelmet érdemel, mert a debreceni református kollégium könyvtárának más régiségeiről is tájékoztat: Zoltai 1914: 285–286; vö. Sándor 1953: 315; Fejős 2003a: 70.

[4] Sándor 1953: 316. Valószínű, hogy Herman Ottó is róla emlékezett meg, amikor 1887-ben azt írta, hogy „Komáromban egy főherceg szedett össze mindent" – ti. bokályokat, tálakat és tányérokat (Herman 1887b: 314). Nyaralójáról lásd Gyarmathyné 1896: 14; Fejős 1991: 144–145.

szi formák érdekelték, ebből állt össze 115 darabos gyűjteménye.[5] Jó esetben is csak határterületről van tehát szó, mint az ismertető írta, az „iparos polgári osztály" emlékeiről. Sőt, „az akkori bábsütő formák – olvashatjuk – lényegesen különböztek a mostaniaktól, melyek művészi becsre valóban legcsekélyebb igényt sem tarthatnak" (Szalay 1877: 594). Eszerint a műgyűjteménybe illesztés legfontosabb kritériuma az esztétikai értéket kifejező „művészi becs". Ez a jelenkori, „mostani", elvileg a parasztok fogyasztásába is eljutó iparosmunkákra nem jellemző. A Szalay-féle kollekció mégis jelez egy újabb irányt, egy olyan gyűjteménytípus lehetőségét, amely művészi, műipari értékű régiségek fölhalmozása keretében s kiegészítő jelleggel utat nyit(hat) a népviselet, a háziipar egyes termékeihez is. Nem közömbös a gyűjtő személye sem, mert Szalay Ágoston esetében a műgyűjtésnek hódoló modern polgárral van dolgunk, aki tizenhat éves korától haláláig foglalkozott kéziratos levelek, történeti okmányok, könyvek, uralkodói és főúri pecsétnyomók, egyházi régiségek, ékszerek, céhkorsók, „római és barbárkori" emlékek, pénzek, történeti értékű s művészi kivitelű használati eszközök, metszetek gyűjtésével. Mindhárom gyűjtői típusnál valószínűleg összetett motivációkat lehetne megállapítani, tehát mindenképpen leegyszerűsítés, ha az említett konkrét gyűjteményeket az oktatói-nevelői, a kuriózum és a művészi-esztétikai kategóriák alá soroljuk be. Ez a három irány azonban jól kifejezi a paraszti tárgyak meginduló gyűjtési irányait, mint ahogy a gyűjteményeket létrehozók személye vagy intézményi jellege is jellemző típusokat képvisel.

Az elmúlt fél évszázad során, ha nem is kellő mélységben, de gyarapodott tudásunk a néprajzi tárgyak gyűjtésének kezdeteiről. Az intézmény- és múzeumtörténeti munkák azonban az egy ütemmel későbbi intézményszervezésre, a gyűjtemények alakulására vagy az első kiállításokra irányították rá a figyelmet,[6] miközben mindezek gyökereit hallgatólagosan inkább csak eszmetörténeti irányokba utalták. Az említett gyűjteménytípusok közül még feltárásra vár az egyes jelentősebb iskolai gyűjtemények egykori néprajzi anyaga, de a Habsburgoknak a magyar vagy magyarországi „népi kultúra" gyűjtésében, fölkarolásában játszott szerepét is célszerű lenne önállóan földolgozni annak ellenére, hogy Izabella főhercegnő népi iparpártolása vagy a Néprajzi

[5] Szalay 1877: 594–595. Szalay Ágoston halála után a gyűjtemény a Nemzeti Múzeum régiségtárába került, majd ugyanazon év őszén a Műipari Múzeumba, vagyis a mai Iparművészeti Múzeumba (Weiner 1981: 19), melynek frissen megnyitott új kiállításán rögtön harminckilencet ki is állítottak (Schikedanz–Pulszky 1877: 71–72, 77–78).

[6] K. Csilléry 1980; Selmeczi Kovács–Szabó, szerk. 1989; Szilágyi 1990; Fejős, főszerk. 2000; Holló, szerk. 2002; Csiszér 2002.

Társaság védnöke, József főherceg etnográfusi érdeklődése már régóta köztudott tény.[7]

A fő kérdés tehát az, miért és hogyan válik a paraszti tárgyi világ megőrzésre, illetve tanulmányozásra érdemes tényezővé. Az 1850-es évek, a Bach-korszak népies öltözködési divata jelzi, hogy az úri rend egyes tagjai már fogékonyak a nép egynémely viseleti darabja iránt. A pörge kalapot, a cifraszűrt, a díszesen megmunkált bundát a nemzeti ellenállás és öntudat kifejezőjeként öltötték magukra, ami gyűjtésükhöz is kedvező légkört teremthetett. Egy-egy kalandos sorsú cifraszűr, mint gróf Teleki Sándor vagy Lisznyay Kálmán példánya arra utal, hogy az ilyen tárgyak jelképpé váltak, s a tulajdonos ragaszkodott hozzájuk, ami a gyűjtés elengedhetetlen feltétele.[8] Az ilyen tárgyi világ értő vizsgálata a következő évtizedben alakult ki. Az utóbbi időben – az újabb kutatások fényében – jobban tudatosult számunkra, hogy a néprajzitárgy-kutatás úttörője Ipolyi Arnold (1823–1886) volt, pedig a népi hímzésekre is kiterjedő műgyűjteménye elvileg régóta ismert.[9] A (néprajzi) tudománytörténet azonban sokáig csak a *Magyar mitológia* szerzőjeként, azonkívül népmesekutatóként tartotta számon, pedig – ma már jól látható – ennél sokkal szélesebb alapzatát vetette meg a néprajzi érdeklődésnek is. Kulcskérdés, hogy Ipolyi vajon mikor kezdett paraszti hímzéseket gyűjteni. Erre vonatkozóan egyelőre nem látunk tisztán, kiterjedt levelezésének feldolgozása után remélhetőleg választ kaphatunk erre. Van olyan nézet, amely szerint a mitológiához felku-

[7] Gyarmathyné 1896: 25–28, 34–37 (Mária Valéria főhercegnő kelengyéje); Z. S. 1898; Bellák 1986: 22; Fejős 1991: 144–145; Fügedi 2001: 33–37; *Vasárnapi Ujság* 1888: 353; Heiszler–Szakács–Vörös 1989.

[8] A Bach-korszakban és az azt követő „nagy nemzeti felbuzduláskor" kialakult népies ruhadivathoz lásd Györffy 1930: 17, 364, 367; 1938: 43; a téma azonban még feldolgozatlan. A magyaros zsinórozáshoz vö. Beck 1898. A cifraszűr divatjához lásd Granasztói–Lackner 2010. Gróf Teleki Sándor cifraszűrjén kívül valószínűleg másmilyen népi tárgyakkal is rendelkezett. Herman Ottó írja: „Teleki Sándor ezredes, régi jó barátom, egy a trágyadombból kikerült tülköt adott át nekem, a melyből egy halálra ítélt kapczabetyár Nagy-Kálló börtöne fenekén sótartót készített magának" (Herman 1892a: 320–321). Hasonló kuriózumok más főúri gyűjteményekbe is bekerültek. A Széchényi család őrizte például az 1837-ben fölakasztott betyár, Milfait Ferenc furulyáját (Granasztói–Lackner 2010), Komjáthy Béla (1847–1916) országgyűlési képviselő pipagyűjteményében „híres betyárok agyarai közt feketedett" példányok is voltak, uralkodók, táblabírók emlékeivel elvegyítve (V. S. 1900: 7).

[9] Gervers-Molnár 1983; Cséfalvay–Ugrin, szerk. 1989; Cséfalvay 1989; Katona 1989; Szulovszky 1999; Verebélyi 1999. Az Ipolyi-gyűjtemény megmaradt anyagát a Keresztény Múzeumban Fél Edit leltározta, hímzései tehát a néprajz számára e publikációk előtt sem voltak ismeretlenek. A gyűjtemény egykorú ismertetése: Czobor 1986; Szendrei 1887 – e publikációk ellenére Sándor István idézett munkájában Ipolyit nem említette, amiként Palotay 1948 sem vette tekintetbe a népművészet-kutatás előzményei között.

tatott hiedelmekkel, mesékkel, találós kérdésekkel együtt, azaz már az 1850-es évek elején kezdett tárgyakat is gyűjteni (Cséfalvay 1989: 93). Ha ez meg is történt, nem volt jellemző, mert Ipolyi tárgyak iránti figyelmét műtörténeti érdeklődése határozta meg. Inkább azt feltételezhetjük, hogy a műtörténeti ritkaságok – úri hímzések, ötvöstárgyak, táblaképek stb. – mellett s időben egy lépéssel később kezdte méltányolni a nép kezén fennmaradt, a használatból már rendszerint kikopott, így történeti értékűnek tartható emlékeket. Figyelme azonban így is korai lehetett, a népi anyag gyűjtéséhez kortársai többségét megelőzve fogott hozzá, valószínűleg még zohori plébánosként, amikor 1858–1859-ben bejárta a Csallóközt és Fehérhegy vidékét. Amikor 1860-ban Törökszentmiklósra került, alföldi kun hímzéseket gyűjtött, majd egri kanonokként a hevesi, borsodi vidékeket járta be. A pesti papneveldét igazgatván 1869 és 1871 között már példaként mutatta be textilgyűjteményét növendékeinek. Besztercebányai püspökként nőipari iskolát alapított, ahol a tanárok hímzéseit az oktatást segítő segédanyagként használhatták (Gervers–Molnár 1983: 31). A fiúknak a püspöki palotában famegmunkáló műhelyt rendezett be, s a növendékek reneszánsz intarziamunkákat utánoztak (Cséfalvay 1989: 97). Ez is arra utal, hogy általános régiségtani érdeklődés jellemezte. Korában a „régiségek" fajtái közötti határok még nem tiszták, nem egyértelműek vagy nem fontosak. Műhímzésgyűjteményének közvetlenül a halála előtti kiállításához készült lajstromban például az összeállító, Czobor Béla mindössze tizenötnél tüntette föl, hogy „népipari termék", tizenegynél pontosabban megjelölte, hogy a kiállított vánkosok Zólyom megyei munkák (Czobor 1886: 179–188. tétel); ha azonban összevetjük az egykor Nagyváradon kiállított 271 tárgyat a ma meglévő 96-tal, 76 a népi hímzések száma. Figyelembe kell venni azonban azt is, hogy a gyűjtemény fennmaradt hímzései közül 38 nem szerepel a Czobor-féle leírásban (vö. Gervers–Molnár 1983), tehát nem teljesen ugyanarról az anyagról van szó a két esetben. Ez ugyanakkor nem befolyásolja azt a tényt, hogy az Ipolyi-gyűjtemény műipari, történeti, esztétikai jellegű/értékű volt. A néprajzi tárgy fogalmát vele kapcsolatban még aligha vethetjük föl, noha számos példány a népi használatból származott, s a gyűjtő teljesen tisztában volt az általa fölhalmozott régiségek társadalmi hátterével. Abban viszont a gyűjtés közvetlen hasznosságának megerősítése fejeződik ki, hogy a besztercebányai nőipari iskolában a régi minták alapján készült hímzésekkel saját kollekcióját is kiegészítette.

Ipolyi az 1870-es évek küszöbén a nemzeti régiségek számbavételének, módszeres megismerésének legbefolyásosabb személyisége volt. Az őt inspiráló személyekről, eszmékről kevesebbet tudunk, mint arról, ki mindenkire s milyen mozgalmakra hatott ösztönzőleg. A régiségek iránti érdeklődés valószínűleg részben báró Mednyánszky Alajos (1784–1844) hatására alakult ki

benne. Szeminarista korában két évig házitanítóskodást vállalt Veszelén Mednyánszky Dénes mellett. A báró ekkor már nem élt, de a személyes példa s a hatalmas családi gyűjtemény hatására volt honnan megtanulnia, hogy a falvakat járva a figyelmes szem az elmúlt korok számtalan emlékét fedezheti föl.[10] Valószínű, hogy a habán kerámia iránti érdeklődése is innét ered, hiszen Mednyánszky volt az első, aki először írt a felvidéki anabaptista telepekről. Az ilyen jellegű gyűjtés iránti igényt aztán más korabeli főúri gyűjtemények megismerése erősíthette föl benne (Katona 1989: 199). Ipolyi hatását viszont szinte minden pályatársánál felismerhetjük. Az intézményes műemlékvédelem kezdeteinél éppúgy tevékeny szerepet játszott, mint a széles értelemben vett művelődéstörténet kutatási irányainak kimunkálásában. Csak két névre hivatkozva, kiemelhető, hogy tőle nyerte a régészeti, egyháztörténeti és -művészeti inspirációt Rómer Flóris, a régészetit és a műtörténetit Czobor Béla. Mindketten jelentékeny szerepet játszottak a néprajzitárgy-kutatások kibővülése terén is. Gyűjteményük is volt, noha nem Ipolyiéhoz mérhető, s Rómer Flóris (1815–1889) a Nemzeti Múzeum régiségtárának őreként gyűjtését intézményes keretek között bontakoztathatta ki. Czobor Béla (1852–1904), aki Ipolyihoz és Rómerhez hasonlóan a Műemlékek Országos Bizottságának vezető személyisége lett, szintén hímzésgyűjteményt hagyott hátra. Hagyatéka 1904-ben került a Néprajzi Múzeumba, de sajnos mindennemű információ nélkül. Az alföldi szőrhímzések, férfiingek, női pruszlikok, kendők, hímzések – összesen 105 magyar, szerb, bolgár textília – eredetének, a gyűjtés jellegének kimutatásához további kutatásokra van még szükség.[11] Ipolyi a népi tárgykultúráról az 1870-es évek második felében fejtette ki felfogását. Mielőtt erre rátérnék, célszerű fölvillantani, hogy Ipolyival egy időben más keretek között s más motivációk alapján is kezdtek már a falusi nép tárgyaira fölfigyelni.

Az egyik kör a természettudományok művelőit tömörítő Magyar Orvosok és Természetvizsgálók hálózata volt. Kongresszusaik fokozatosan a múlt emlékeinek megismerése felé is nyitottak, átérezve azok gondozásának fontosságát. Az archeológiát 1844-ben vették fel a természettani szakosztályba, a műipar pedig 1846-ban került be a gazdaságiba. A szervezet tizedik, Marosvásárhelyen, 1865-ben tartott nagygyűlése keretében termény- és ipartárlatot szerveztek, amelynek egy része mai tudásunk szerint az első hazai néprajzi kiállítás-

[10] Ipolyi látta és ismerte a Mednyánszky-gyűjteményt, sírkőábrázolásokat, más történeti emlékek rajzait, a róluk készült feljegyzéseket, ismerte közmondásgyűjteményét, az 1825-ben megjelent Vág-völgyi utazásának leírását stb. Mindez kellően indokolja, hogy 1848-ban *Báró Mednyánszky Alajos emlékezete* címmel méltatást írt, mely 1854-ben jelent meg az Új Magyar Múzeum hasábjain (vö. Szentesi 2000).

[11] Törzskönyvi száma: 988/1904. Vö. Fejős, főszerk. 2000: 206, 460. Nem kizárt, hogy az anyagban az egykori Ipolyi-gyűjteményből származó textíliák is vannak.

ként értékelhető. Az indítvány Szabó Sámueltől (1829–1905), a helybeli református kollégium természetrajz-vegytan szakos tanárától származott, akit meg is bíztak az anyag összegyűjtésével és a kiállítás megrendezésével (Olosz 2003). A kezdeményező kollégiumi tanár honismereti kérdőívet adott ki, s hét diákjával hathetes utazást tett a Székelyföldön. Fa- és cseréptárgyakat, szőtteseket, szalma- és vesszőfonatokat vásároltak, illetve kértek kölcsön, szita-, rosta-, bútorkészítőket, fazekasokat kerestek föl, gyűjtöttek népköltészeti alkotásokat, s minden útjukba eső régiséget, természeti ritkaságot igyekeztek megtekinteni. A kongresszus kiállítása 1865. augusztus 31-én nyílt meg. Három napon át voltak láthatók a székely háziipar termékei, különféle munkaeszközök. Ezeken kívül céhek termékeiből is válogattak. Szabó Sámuel előadásban méltatta az anyagot, és statisztikai adatok segítségével képet adott a falvak életmódjáról. A kongresszus résztvevői végül kétnapos kiránduláson ismerkedtek a környékkel. Nyárádszeredán táncbemutatóval fogadták a vendégeket, Szovátán ökörsütéssel egybekötött népünnepélyen vehettek részt. Éjszakára Parajdon a falu népe szállásolta el a négyszáz résztvevőt.[12] Mindennek ösztönző hatását a népi tárgykultúra, a szokások megbecsülésére – netán kedvtelésből való gyűjtésére – aligha kell hangsúlyoznunk.

A gyűjtés egy másik motivációja az 1867-es párizsi világkiállítás s az azt követő nemzetközi világtárlatok hatására kezdett kialakulni. Mint ismeretes, a formálódó magyarországi néprajz első jelentős, az ország egész területét reprezentáló gyűjteményét az 1873-as bécsi világkiállításra szedték össze, ám ez a kollekció a bemutató után az újonnan alapított Iparművészeti Múzeumba került. Itt az anyagnak azonban csak kis töredéke – cserépedények, hímzett lepedők, szőnyegek néhány példánya – került be a kiállított tárgyak közé.[13] Az első két hivatásos gyűjtő a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának őre, a természetrajzi iskolázottságú Xántus János, valamint a múzeum régiségtárának régésze, Rómer Flóris volt. Személyük a tárgykutatások gyökerének két ágát, a természettudományos és a régészeti kiindulópontot is kifejezi. A „magyar népismei kiállítás" tematikáját Xántus dolgozta ki, elsőként körülhatárolva a néprajzi tárgyaknak számító javakat (újraközli Gráfik 1997: 20–21). Ennek alapján felhívások jelentek meg a lapokban, így az igényelt tárgyfajták ismert-

[12] A kiállításról: Olosz 2003: 30, 37; a kirándulásról: uo. 40 (a *Vasárnapi Ujság* és a *Koszorú* korabeli beszámolói alapján). A gyűjtéshez kiadott kérdőívet lásd 45–47; a gyűjtőútról az egyik diák, Mentovich Gyula fennmaradt útinaplója: 48–73.

[13] Schikedanz–Pulszky 1877: 49, 70–71; a kalauz szöveges része a ködmönök, szűrök bőrdíszítéseire is utal (Schikedanz–Pulszky 1877: 30), de nem egyértelmű, hogy ilyesmit kiállítottak-e. Hasonló a helyzet a cserépedényekkel is, melyekre a szöveg oly módon hivatkozik (Schikedanz–Pulszky 1877: 70–71), hogy ezekből egy sorozat szerepel a kiállításon, ám a tárgylistában fazekastermékek nincsenek feltüntetve.

té váltak. Ma már egyre többet tudunk erről a gyűjteményi-kiállítási anyagról, még mindig nem eléggé ismerjük azonban az összegyűjtés módját.[14] A módszerek között a gyűjtők saját terepbejárása és a vidéki vásárokon való vásárlás volt a legjellemzőbb. Egyéni-családi gyűjtemények kölcsönzése és önkéntes helyi segítők beszerzései szintén hozzájárultak a fölvonultatott anyaghoz. Rómer más gyűjtők helyismeretére is igyekezett támaszkodni, amire Nyáry Jenőhöz intézett levelei szolgáltatnak példát. „Kérlek – írta ősrégész, műgyűjteményéről jól ismert barátjának –, csinálj kis tervet a Nógrádi népviseleti kirándulásra, és kutasd ki, hol lehetne valami meglepőt és újat gyűjteni – a régiségeken kívül." Egy hónap múlva újabb levelében beszámolt útjáról. Ruhafélét tudott rendelni Breznóbányán, Besztercén a vásárban, valamint Zólyomban, s megjegyezte, hogy „korsót és tálat kaptam egy párt, de már erre minden nagyon drága! Jártak már erre is kutatók, azoknak nyomai után pedig rossz gescheftelés esik" (idézi Gráfik 1997: 21). Kétségtelen, hogy az adott időpontban a háziipari tárgyak iránti külső – tudományos, műipari, gyűjtői – érdeklődés még kifejezett újdonságot jelentett, hiszen a régiségtani kutatások vagy az amatőr gyűjtés a felsőbb osztályok történeti és művészi emlékeit, régészeti ásatásokból előkerült tárgyakat vagy a természetrajzi leleteket részesítette figyelemben. Ez vonatkozik például az imént hivatkozott báró Nyáry Jenőre (1828–1914) is, akinek akkoriban a Nógrád megyei Egyházasbáston őrzött régészeti gyűjteménye az 1876-os nemzetközi régészeti kongresszusra rendezett kiállításon nagy feltűnést keltett, s aki műipari-iparművészeti tárgyakból is gazdag kollekcióra tett szert. Fia, a család pilinyi birtokát átvevő Nyáry Albert (1871–1933) történész, régész, festőművész a gyűjtést népéleti tárgyakra is kiterjesztette – mintegy két évtizeddel később, jóllehet országos hírű gyűjtővé porcelán- és üveggyűjteményével vált.[15] Noha tehát már Rómer is szembesült 1872 augusztusában azzal, hogy megelőzték, a népipari tárgyak iránti komolyabb érdeklődést a világkiállításra szóló külföldi felhívás ösztö-

[14] Sándor 1954: 323–339; Kresz 1968:4–6; Kresz–Szabolcsi, szerk. 1973: 19–53; K. Csilléry 1980: 11–15; Gráfik 1997; 1997b; Lackner 2004; Fejős, főszerk. 2000 – az egyes gyűjtemények történetének megfelelő korszakát illetően.

[15] Az ötszáz lakosú Egyházasbáston Nyáry Jenőn kívül Ebeczky Emil Nógrád megyei tanfelügyelőnek is múzeumokkal vetekedő műgyűjteménye, könyvtára volt (Szikinczey 1876: 291). Nyáry Jenő gyűjteményéhez lásd még Buzinkay 1996: 28–29; Csányi, szerk. 1907: 297–307 (üvegek, fajanszok); Nyáry Albert gyűjteménye: Buzinkay 1996: 34–35; Csányi, szerk. 1907: 278–280 (főleg bábsütő minták). 1909 és 1913 között tíz alkalommal közel négyszáz néprajzi tárgyat juttatott a Néprajzi Múzeumnak. Gyűjteményét – feltehetőleg apja anyagát is ő örökölte – 1923-ban a Magyar Nemzeti Reneszánsz Társaság által elárverezte (Nyáry 1936: 9). A Nyáryak életrajzához vö. Szinnyey, Arcanum 2004.

nözte, amely egyszerre volt tudományos és gyakorlati, vagyis az ipar fejlődését elősegíteni kívánó szervezett akció.

Az 1873-as bécsi világkiállítás anyaga ösztönzőleg hatott Ipolyi Arnoldra is, aki a Magyar Történelmi Társulat 1877-es pozsonyi vándorgyűlésének nagyszabású elnöki megnyitóját egy addig még nem igazán méltatott kérdésnek, a magyar ipartörténetnek szentelte. Szorgalmazta a pár évvel korábban feloszlatott céhek eszközeinek, valamint azok „szabályaira és szervezetére vonatkozó adatok"-nak a felkutatását.[16] Emellett a kézművesség másik nagy ágára hívta fel a figyelmet. „Ős háziiparunk pedig – fejtegette –, mely eddig mintegy tudatunkon kívül létezett, díszesen és dúsan képviselve megállotta helyét még a többi nemzetek versenyében is a bécsi világkiállításon." Ipolyi előadása ennek a „tudatunkon kívül létező" tevékenységnek a vizsgálatát, összegyűjtését igyekezett – „még az utolsó órában" – előmozdítani. Ez utóbbi kapcsán a következőket fejtegette: „Majd most fogjuk ismét itthon, midőn kinn bemutattatott s méltányoltatott, háziiparunk műveit és mintáit ismerni és becsülni tanulni. Majd most fogjuk fonása és szövése, hímzése és kötése érdekes ornamentális alakzatait méltányolni, melyeket kultúrája őskorából, antik műveltségünk örökségeként hozott át. Ott találjuk őket még, sok helyütt már csak rejtezve, népünk főkötőin, ingvállain és pártáin, egri vagy somogyi cifraszűrein és tulipántos ládáin, mintegy ott feledvén rajtuk ékítményi műízlésünk több száz vagy ezer éves alakzatait" (Ipolyi 1981: 133). Annak ellenére tehát, hogy Ipolyi Arnold volt talán az első, aki már az 1860-as években módszeresen gyűjtötte a parasztházakban megmaradt hímzéseket a Felvidéken, az Alföldön, az így összeszedhető tárgyak jelentőségét valamivel később fogalmazta meg. Ebben hivatkozásai is tanúsítják, hogy a háziipart a nemzeti ornamentika szempontjából tartotta fontosnak, amelyet történeti rétegek, Kelet és Nyugat hatásai összességének tartott. S ha átvizsgáljuk a bőséges anyagot, vélekedett, „talán felfedezhetjük még akkor külön nemzeti műtípusaink alapeszméit, műalkotó idomainkat beszőve és kihímezve egy és más sajátos ornamentikánk alapelemeibe".[17] Bár ezt tudományos programnak szánta, a tárgyi világ újabb tartományainak tudatosításában utat nyitott a gyűjtői figyelemnek is.

Kezdetben a paraszti – „néprajzi" – tárgyak még nem annyira a létező múzeumi gyűjteményekben, hanem magánosoknál kezdtek fölgyűlni az 1870-es

[16] Ipolyi 1981: 121. A társulat a március 1-i ülésén Rómer Flóris vezetésével bizottságot küldött ki, amelynek az volt feladata, hogy összegyűjtse az országban fellelhető adatokat a céhekhez. A munka Rómernek a társulat választmányához intézett indítványa alapján indult (Rómer 1877). Ennek a gyűjtőkre is tett hatására utal például Nyáry 1904; 1905.

[17] Ipolyi 1981: 134. A hivatkozott művek: a sajtó alatt lévő Pulszky-féle *Magyar háziipar díszítményei* (Pulszky 1878); Lay 1871; Fischbach 1874.

évek derekától kezdődően. A kortársak különböző kiállítások alkalmával ismerhették meg ezeket, amikor a tulajdonosok beküldték a rendezőséghez gyűjteményi tárgyaikat. A megismertetést az első anyagbemutató publikációk is elősegítették. A személyes megtekintések szükségszerűen korlátozott voltát azzal próbálták tágítani, hogy a különféle szakmai kongresszusok résztvevői kirándulások során felkeresték a közelben lévő magángyűjteményeket. Ez jellemző gyakorlat volt a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók, a Magyar Történelmi Társulat és az Országos Régészeti és Embertani Társulat esetében. A történelmi társulat 1879-es erdélyi kirándulása alkalmából írta meg Pulszky Károly *Iparművészeti jegyzetek* című elemzését, amelyben egyházi és főúri gyűjtemények emlékeit ismertette (Pulszky 1879). A régészeti és embertani társulat 1887-ben „programszerűleg megkezdte a nevezetesebb vidéki magánrégiség gyűjtemények ismertetését". Bemutatták a később még szóba kerülő Darnay Kálmán és Spitzer Mór gyűjteményét.[18] Így vált lehetővé, hogy az első tudományos elemzések messzemenően támaszkodjanak a magángyűjtemények anyagára. Bár ezek az adatok nem kimondottan a néprajzi tárgyszemlélet alakulásáról vallanak, jelzik azt a módot, ahogy a műgyűjtemények előmozdították a tudományos ismereteket. Annál inkább, mert ekkor a már létező múzeumok régiségtárai még csak elvétve tartalmaztak paraszti-népi tárgyi javakat.

Az elsők között kezdett érdeklődni a népi hímzések, szőttesek, fazekastermékek motívumai iránt Zsolnay Teréz (1854–1944) és Júlia (1854–1950). Őket azonban praktikusabb szempontok motiválták, mint az eddig említett személyiségeket. A Zsolnay testvérek gyűjteménye főként Pécs környékéről került ki. Zsolnay Teréz az 1870-es évek közepétől kezdte gyűjtését. „Pécs régi zsúptetős kis házacskáiban – írta – akkor még sok szép, öreg tál és korsó díszítette a falakat, és itt bukkantam a régi pécsi hímzések és szőttesek legkiválóbb darabjaira is" (Zsolnay 1974: 59). Tájékozódásukat, szemléletüket tágította, hogy 1877-ben, Bécsben megismerkedtek a művészettörténész Jacob Falkéval, aki az 1873-as világkiállítás nemzeti háziipari részét rendezte, és aki többször végigjárta velük az általa alapított Iparművészeti Múzeumot. Főleg a keleti művészetet, a perzsa és indiai ornamenseket tanulmányozták,[19] de Falke bizonyára

[18] *Archeológiai Értesítő* 1888: 87; Szendrei 1889b: 41; „Spitzer Mór habaner művekből álló keramikai gyűjteményét" 1888-ban mutatták be (Szendrei 1889c: 49); a következő évben jelent meg Szendrei János nagy tanulmánya a habán kerámiáról (Szendrei 1889a). Az orvosok és természetvizsgálók kongresszusainak bemutatóihoz vö. Domonkos 1992: 3–5; Cs. Plank–Csengel 1996. A Történelmi Társulat kirándulásairól az *Archeológiai Értesítő* rendszeresen beszámolt.

[19] Zsolnay 1974: 67. Ennek a tervezőmunkájukra tett hatásához lásd Kovács 1995 (itt a Falkéval való megismerkedés dátuma téves). A harmadik testvér, Zsolnay Miklós (1857–1922)

a háziipar jelentőségéről is megosztotta velük véleményét. A két testvér „háziipari hímzésekből álló gazdag gyűjteményét" Hampel József kérésére 1880 szeptemberében az Akadémián, az Országos Régészeti és Embertani Társulat ülésén kiállították. „Az elnöki emelvényen – olvasható az *Ellenőr* tárcájában – csipkék, szövetek; a padok közt egy asztal, mely kendőkkel, vánkosokkal; a falakon felállított táblák fejkötőkkel, bubokkal, aranycsipkékkel: szóval egy egész jelentékeny háziipar-múzeum." Ne feledjük: ekkor a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya szinte csak papíron létezik, tárgyai nemzetköziek, s a hazai hímzések, cserépedények néhány példánya az Iparművészeti Múzeum kiállításán látható csak, beosztva a műipari tárgyak közé. A Zsolnay-gyűjteményt bemutató társulati elnök, Pulszky Ferenc úgy vélte, „a magyar háziipar készítményei is mutatnak nemzetiségi stylust, bár van atyafiság díszítményeink között". Kiemelte az anyag gyakorlati hasznát, „amely nem egyéb, mint az, hogy a gyűjtő kisasszonyok, kik magok is kitűnő rajzolók, meg tudják találni azon kutforrást, melyből igaz magyar motívumokat meríthetnek".[20] A kollekció tehát praktikus célú mintagyűjtemény volt. A Zsolnay-gyár kerámiaterveinél hasznosított anyagból Zsolnay Júlia később mintaalbumot is közzétett *Régi magyar hímzések* címmel 1898-ban (Sikorszka Zsolnay 1898). A gyűjtemény egy része a második világháború után a pécsi múzeumba, egy másik hányada viszont a Néprajzi Múzeumba került.[21] A fennmaradt anyag is jól mutatja, hogy a gyűjtést a motívumok, a díszítés érdekében folytatták. Értéke legfőképpen abban áll, hogy 18. század végi, 19. század eleji hímzésfajtákat képvisel. Fekete szőrfonallal hímzett halotti lepedők, piros keresztszemes párnaaljak, lepedők mellett nagy számban tárgytöredékek, ingekről lefejtett hímzések, kézelők, párnavégek, szőttescsíkok, csipkék alkotják a gyűjteményt. Főleg Pécs környéki sokác anyag, de vannak távolabbi területekről, Kalotaszegről, Torockóról, Beregből való példányok is.

Az Akadémián való bemutatkozásnak, pontosabban az arról szóló beszámolónak meg kell még említeni egy fontos mozzanatát. A tudósítás szövege szerint az anyag kapcsán a magyar háziipar nemzeti stílusáról Pulszky a következőképpen fogalmazott: „találhatni a népművészet motívumai között a szlávokkal és oláhokkal közöset is". Ismereteim szerint Magyarországon itt hangzik el elsőként a *népművészet* kifejezés. Ily módon Pulszky több mint két

keleti műtárgyakat gyűjtött. Nagyobb török, perzsa falicsempeanyagot s egyéb kerámiát vásárolt 1887–1888-as keleti útján (lásd Gerelyes–Kovács 1999).

[20] Á–M–1880. A cikk részleteit közli Zsolnay 1974: 100.

[21] A gyűjtemény a kezdetektől folyamatosan bővült, s összesen tízezer darabra rúgott. A Néprajzi Múzeumba csak textilanyag került letétként 1951-ben. Vö. Fejős–Lackner–Wilhelm, szerk. 2001: 281.

évtizeddel megelőzte korát, hiszen a magyar szóhasználatban 1902–1903 körül jelenik meg, s válik aztán általánossá az új elnevezés.[22] A Zsolnay-féle gyűjtemény fővárosi szerepeltetését a tudományos-művészeti érdeklődés, Pulszky és Hampel Zsolnayékhoz fűződő személyes kapcsolata mellett egész biztosan az is motiválta, hogy „pár nap előtt [a] király ő felsége figyelmét is magára vonta" a nép hímzéseinek, motívumainak alkalmazása, amivel a pécsi Zsolnay-gyár termékei „az agyagiparban kivívták hazánk iparának legszebb diadalait az utóbbi évek kiállításain". Az uralkodó a Pécs környéki hadgyakorlat alkalmával látogatta meg Zsolnayékat; Zsolnay Teréz emlékei szerint nagyon megfogták az ott látottak (Zsolnay 1974: 99). A társulati ülés további eseményeinek – régészeti, műtörténeti előadások – ismertetése után a cikkíró azzal fejezte be írását, hogy mindazoknak, akik nem tudták a kiállítást megnézni, „Zichy Jenő gróf közvetítésére a keleti kiállításon lesz alkalmuk megtekinteni azt".

A falusi női kézimunkával az 1860-as évek elején találkozott az utóbb ugyancsak jól ismert gyűjteményt létrehozó, akkor még gyermek Hóry Etelka. Az újabb kutatások szerint Kalotaszeg s az ott készülő varrottasok későbbi első számú támogatója, Gyarmathy Zsigmondné (1843–1910) gyerekként nagynénjétől, Nyilas Miksáné született Aumüller Jozefától, Gyerőmonostoron tanulta meg a kézimunkázást, ahol az oktatáshoz felhasználták a falvakból származó hímzéseket (Sebestyén 1998: 45). A később Gyarmathyné számára oly fontos gyűjtés egyik gyökere bizonyosan ebből a forrásból táplálkozik. Nála is érzékelhető tehát, hogy a falvak textilneműjére gyakorlati okok miatt figyelt föl, s ez vezetett el a régi darabok felkutatásához.

Jókai Mór az *Egy az Isten* című regénye témája miatt 1876. augusztus 8–9-én Torockóra látogatott, ahol magánházakat keresett fel. Tanulmányozta a bútort, a konyhaedényeket, a különféle ruhadarabokat. Ebéd után táncbemutatót tartottak tiszteletére, ahol a fiatalság viseletben mutatkozott. Jókai nem volt kifejezett műgyűjtő, noha sokféle tárgyat fölhalmozott maga körül. Egy levele szerint az út emlékére „fényképfelvételeket és torockói öltözetet is vitetett fel magának Budapestre" (Mikó 1976: 301). Az estét Torockószentgyörgyön, a falu földesuránál, Thoroczkay Sándornál töltötte, ahol bizonyára megtekintette a család gyűjteményét is. Ebben úri hímzések[23] mellett torockói varrottasok,

[22] Kresz 1968. Meg kell azonban jegyezni, hogy Pulszky bevezetőjét a társulati ülés hivatalos jelentése némileg más megfogalmazásban tartalmazza: „a *nép művészetének* nagy része épen nem magyar, hogy a motívumok sokszor keletiek, sokszor a szlávokkal és oláhokkal közösek, hogy analógiákat Oroszországban s a török birodalomban is találunk" (Jelentés 1880: XXXVIII. – kiemelés F. Z.).

[23] Fényképét közli Szentimrei 2002: 211. A szerző szerint a felvétel a Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményéből való, de itt nem sikerült eredetijét fellelni.

öltözetdarabok szintén voltak. Főúri családoknál a családi régiségek megbecsülése valamikor ebben az évtizedben egészült ki díszesebb paraszti tárgyak megszerzésével. Ezekből egyesek önálló egységeket alakíthattak ki, vagy olyan egyedi hangulatot árasztó szobabelsőt, mint a Bars megyei Nagysárón élő Hunyadi Margit grófnő székely szobája, amelyről a *Vasárnapi Ujság* is hírt adott.[24] A népies szobabelsők kialakítása azonban nem tisztán a régebbi tárgyak megszerzésére, megőrzésére irányuló műgyűjtői tevékenység, hanem feltehetőleg összefonódik a frissen, eladásra készített háziipari termékek vásárlásával. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a műgyűjtés és a vásárlásban is testet öltő háziipar-pártolás egybefonódik, de nem azonos egymással. Akik csak lakásuk díszítésére vásároltak hímzéseket, kerámiát, nem tekinthetők igazi gyűjtőknek.[25] A kettősségre utal a műgyűjtésben és a háziipar támogatásában egyaránt a korszak egyik kulcsfigurája, gróf Zichy Jenő (1837–1906) Bihar megyei Magaslakon lévő kastélya ebédlőjének berendezése, ahol mázatlan révi fazekasedények éppúgy voltak, mint népies stílusú bútorok (vö. Szojka 1998: 63–65). Zichy Jenő apjától, Zichy Edmundtól már hatalmas könyvtárat, jelentős műgyűjteményt örökölt, amit maga is nagy előszeretettel gyarapított. Anyagát először az 1876-os műtörténeti és régiségtani tárlaton mutatta be, majd az 1879-es székesfehérvári kiállításon, ezúttal kiegészítve a birtokáról kikerült háziipari termékekkel. A század elején gyűjteményét magánmúzeumként megnyitotta a látogatók előtt. Gyűjtőként elsősorban keleti utazásaival s az utazások anyagának feldolgozására megbízott tudósok – Jankó János, Pósta Béla, Szádeczky Lajos – munkája biztosításával fejtett ki ösztönző hatást az etnográfia, az antropológia, a honfoglalás kori régészet és a művelődéstörténet fejlődésére. Mindez nem tárgya a jelen tanulmánynak, s a grófnak főleg ázsiai expedíciójából származó iparművészeti gyűjteménye jórészt kívül is esik az itt tárgyaltakon, mindenesetre az jól érzékelhető, hogy Zichy sok irányban megmutatkozó hatásának gyökere a *műgyűjtői* tapasztalatok, motivációk és ambíciók köréből *is* származik.[26]

[24] Vasárnapi Ujság 1886: 601. Divald Kornél felvidéki útirajzában azt írja, hogy a magángyűjtőkből „egyebütt alig van annyi nálunk, mint Bars és Hont vármegyékben" (Divald 1925: 190).

[25] Lyka Károly szerint azok az arisztokraták, „akik csak kastélyaik díszítésére vásároltak képeket, […] nem sorolhatók az igazi gyűjtők sorába" (Lyka 1982: 22).

[26] Zichy Edmund és Jenő műgyűjteményéhez lásd Arcanum 2004: Szinnyey; Lyka 1982: 22; Buzinkay 1996: 41–43. Zichy Jenő gyűjteményeit a fővárosra hagyta, ahonnét a néprajzi anyag a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályához került örök letétként 1911-ben; 1912-ben az anyagot kiállították. Egyik helyiségben azt állították ki, amit a gróf még életében adott a múzeumnak, a másikban a fővárostól átvett hagyatékot (Jelentés 1913: 126).

Zichy Jenő első expedícióján vett részt a történész Szádeczky Lajos (1859–1935), aki még ezt megelőzően, 1883-ban a Nemzeti Szállóban egy másik korai néprajzi kiállításon mutatta be gyűjteményét. Az alkalmi tárlat azokat a varrottasokat, gyapjúszőnyegeket (festékeseket) s egyéb tárgyakat vonultatta föl, amelyeket ő és herceg Odescalchi Artúr a bukovinai székelyek hazatelepítésére alakult bizottság kiküldöttjeként az öt bukovinai székely településen 1883 tavaszán gyűjtött. A házbelsőkben látott „keleties színpompa" őt és társait egyaránt vásárlásra ösztönözte. „Nem csak a pénzen fordult meg a dolog – írta a gyűjtés körülményeiről –, de a jóakaraton, a pártfogáson is. A legszebb darabok nem voltak eladók, az eladóvá tételhez pártfogás kellett. Andrásfalván Tomkáné tisztelendő asszony, Józseffalván az öreg Drusbáczky bácsi plébános, másutt mások támogatták közbenjárásukkal gyűjtésünket. Meggyűlt a bajom az utitársakkal is, mert elragadt rájok az én szenvedélyem s veszedelmes versenytársaimmá lettek" (Szádeczky 1890: 749). Az ilyen „verseny-vásárlás" nyomán szerzett anyag bemutatója – két évvel az 1885-ös országos kiállítást megelőzően – nem volt véletlen, hiszen ezzel egy időben indult meg a bukovinai magyarok első hazatelepítési akciója. Folytatásként Szádeczky a Székelyföldre is kiterjesztette érdeklődését, és komolyabb hímzésgyűjteményre tett szert. Ennek alapján elsőként közölt képekkel kísért cikket a székely varrottasok jellegzetességeiről a *Vasárnapi Ujság*ban. „A gyűjtés nem könnyű dolog – jegyezte meg –, mert piaczra ritkán, országos vásárok alatt kerül egynehány s azokra is most már főkép az uri nők között sok a pályázó. […] Maros-Vásárhelytt kaptam a mult nyáron egy régi jellemzetes példányt, mely Vajáról való. Az elárusító asszony azzal ajánlotta, hogy »ez meg az aviticumból való«, t. i. régiség. Egy pillantás reá meggyőzött szavai igazságáról, mert keszíttetésének évszámául ott ékeskedik rajta *1797*." A szerzemény egy 130 centis, tulipán, liliom és „fenyőágas" motívumokkal kivarrt kendő volt.[27]

Az 1880-as évek derekán a hímzések mellett számottevő érdeklődés a népi fazekastermékek iránt nyilvánult meg, amelynek gyűjtése több szálon nyomon követhető. A kortársak közül volt, aki úgy látta, hogy a gyűjtési láz az 1885-ös országos kiállítás nyomán kezdődött, mégpedig a művészi kerámiák iránti figyelem kibővüléseként. „El nem tagadható tény – írta Györgyi Kálmán 1895-

[27] Szádeczky 1890: 750, 5. kép. A további képek a motívumok elnevezésével: 1. húsvéti bárányos, 2. liliomos, 3. kakastaréjos, 4. csillagos, 5. tulipános és liliomos, 6. cseremakkos, 7. uras-tarisznyás; többnyire párnavégekről van szó. Szádeczky Lajos az Abaúj megyei Pusztafaluban született. Tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte, bölcsészeti doktorátust 1882-ben szerzett. Többek között a Thököly-emigrációval, a céhek, a székelyek történelmével foglalkozott, először 1880-ban, a bukovinai magyar falvakban, amiről a *Pesti Napló* karácsonyi számában számolt be. Életrajzi adataihoz lásd Arcanum 2004: Szinnyey. A gyűjtemény sorsáról nincs tudomásom.

ben –, hogy hazánkban egyre fokozódik a közönség érdeklődése az iparművészet és a művészies háziipar iránt, de különösen feltűnő ez örvendetes jelenség az agyagipar termékeivel szemben. Míg a hatvanas években csak a gazdagok palotáiban és ott is csak nagy ritkán láthattunk dísztálakat, kancsókat, vázákat stb. alkalmazva a lakás díszítésénél, mostanában már alig van család, melyek – bár szerény – otthonában ilyet nem találnánk. Nevezetes körülmény, hogy a gyárilag – vagy dilettáns kezek által – készített csillogó aranyos majolikák mellett különösen a parasztos díszedények örvendenek nagy keresletnek, melyek az 1885-diki országos kiállítás óta lettek divatosak. Addig ugyanis csak kevés fővárosi ember tudta, hogy hazánkban ilyen is készül és pedig olyan jó minőségű, mely a hasonló jellegű külföldi munkákkal legalább-is párhuzamba állítható. De daczára annak a nagyobb lendületnek, mely ezek quantitativ előállításánál észlelhető, tagadhatatlan a visszaesés. […] E bajon segítendő, a magas kormány ujabban számos agyagipari tanműhelyeket állított fel."[28] Egész sor gyűjtőről van tudomásunk az itt tárgyalt korszakban. A kerámiagyűjtés egyik nevezetes alakja volt az erdélyi, szárhegyi gróf Lázár Jenő (1845–1900), aki bizonyos, hogy már az 1885-ös kiállítás előtt fölfigyelt a népi agyagedényekre. A *Pallas nagylexikona* szerint a gróf tanulmányait befejezve, miután megházasodott, 1869-ben medgyesfalvi birtokán telepedett le. Itt „kastélyában a műfaragásra rendezett be műhelyt, továbbá szövészeti iskolát alapított s a régi háziipart akarta meghonosítani. Igen szép gyüjteményei vannak himzési mintákból és korsókból. Az 1885-iki kiállításon külön szobát rendezett be saját faragásai számára" (Arcanum 2004: Pallas). A fazekasipar emlékeiből kialakított híres gyűjteményéből Pulszky Károly Erdély iparművészeti emlékeit szemlézve már 1879-ben megemlített néhány kiemelkedő 16–17. századi történeti darabot,[29] ám népi fazekastermékekre még nem utalt. A „rusticus" cserépedények kedvelőiről írva Herman Ottó azonban már őt is megnevezte 1887-ben: „A felekezet magyar főpapja azonban – írta – alighanem gr. Lázár Jenő, kiről úgy emlékeznek a cserepesek, mint a tatárjárásról. A ki olyan vidéken akar szerezni, a melyen a gróf már áthaladt, az nem talál semmit" (Herman 1887b: 311). A rapszodikus természetű, kezdetben porcelánfestészettel is foglalkozó gróf azonban „egyszerre mintha elfeledte volna kancsóit; rájok se nézett többé; nem is tudta, hova kerültek". Egy adat szerint csak ezután tért

[28] Mintalapok 1895: 1. füzet, előszó.

[29] Pulszky a magyar történelmi társulat 1879-es erdélyi kirándulása alkalmával írta meg cikkét. A Lázár-gyűjtemény általa megnevezett tárgyai: a 16. századi nürnbergi Hirschvogel-féle művek egy munkája, két barna alapú, színes díszítésű kreusseni edény, egy nassaui és egy domborműves nürnbergi kancsó 1590-es évszámmal, valamint két kis-ázsiai edény, Erdélyben készült, 1744-es évszámot viselő fedővel (Pulszky 1879: 271).

át a fafaragásra, a gyűjtésben pedig a tajtékpipákra (Máriaffi 1901: 25). Kerámiáit 1888-ban adta el (V. S. 1890: 7), mégpedig az Iparművészeti Múzeumnak (FL 1888). Viszont arról nem tudunk semmit, hogy mi lett az általa gyűjtött hímzésmintákkal, régi bútorokkal, drága szőnyegekkel, ötvösmunkákkal, valamint a saját tervezésű és kivitelezésű iparművészeti értékű bútorokkal.[30]

A kerámiák sajátos, másoknál nem föllelhető gyűjteményét említi meg Várnai Sándor özv. ádámföldi Bornemissza Jánosné tegenyei (Ung megye) magánmúzeuma kapcsán.[31] A gondosan lajstromozott kollekciót igazi unikumnak tartotta: „az exotikus korsó-választék – írja – […] a népies agyagipar egész nemzetközi ethnographiáját felöleli". Úgy véli, az „összehasonlító ethnographia szempontját" illetően a „Bornemissza-féle gyűjtemény egymagában áll. Vannak itt mexikói burnótszelenczék, antik libácziós tálak, drinápolyi török, egyiptomi, chinai, franczia, cseh, finn, osztrák, svéd és norvég agyagkorsók Krisztianiából, würtembergi, holland és belga, utóbbi szabadkőműves czímerrel és fedővel, szibériai kőkorsó, marokkói égetetlen, bajor fekete márvány, amerikai fonott bőr korsó, svájczi fehér agyag korsó, továbbá lengyel, milanói, kurlandi, dél-orosz, spanyol és afrikai korsók, svédországi – fedelén szent Ferenczczel, palermói virágtartó, fakorsó 1600-ból, római síri lámpa Pompejiből stb." (V. S. 1890: 7–8.) Ez a lista a gyűjtemény jellegét éppúgy visszaadja, mint a korban hangoztatott „összehasonlító ethnographia szempontját" – legalábbis úgy, ahogy egy művelt újságíró azt képzelte. A szerző tíz évvel később közreadott írásában a korsókat a Bornemissza család birtokában lévő „töméntelen apróság" között említi meg, de ekkor ennek etnográfiai jelentőségét nem hangsúlyozza ki (V. S. 1900: 430). További kutatásokra van szükség, hogy lássuk,

[30] V. S. 1900: 429; Máriaffi 1901; Lyka 1982: 25. Alapító tagként lépett be 1886-ban az Országos Régészeti és Embertani Társulatba (Évkönyv 1889: 71). „Ő fedezte fel – írta róla nekrológjában Máriaffi Dávid – korán elhunyt szobrászunkban, Köllő Miklósban a tehetséget. Együtt tervezték és készítették azt a gyönyörű német renaissance stylű férfiszoba berendezését, mely az ezredévi országos kiállításon is feltűnt. Medgyesfalván a vén kastély egy melléképületében gyönyörű famennyezetek, ajtószárnyak, faburkolatok, ajtókeretek készültek ez időben, melyeket ő maga tervezett, – mikor aztán kész volt e művészi *buenretiro,* beleunt, egyik ispánját költöztette be a műipari kiállításba illő lakosztályába. […] Egy időben művészeti hajlamait szegre akasztotta s mezőgazdaságra adta magát nagy hévvel" (Máriaffi 1901, két fényképpel a tervei szerinti berendezésekről). A gróf medgyesfalvi levéltára az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtárába került (vö. Magyar Minerva 1915: 5/326), így – ha az anyag fennmaradt – talán lehetőség nyílna arra, hogy a gyűjteményről pontosabb képet nyerjünk.

[31] A Bornemissza család Sáros megyéből került Ung vármegyébe a 19. század elején (Nagy 1868: 151–152). Bornemissza Jánosné, sz. Tahy Katalin 1903-ban halt meg Ungváron (OSZK, gyászjelentések), más információt sem róla, sem a gyűjtemény eredetéről és sorsáról nem sikerült felderíteni.

mi lett a sorsa az ország első nemzetközi néprajzi jellegű kerámiagyűjteményének.

Ez a példa már utal arra, hogy a gyűjtést a tudományos érdeklődés is meghatározta, bár nincs elegendő adat arra vonatkozóan, hogy a Bornemissza család kerámiáit milyen közelebbi megfontolásból szedték össze. Rendszerezettsége, az összehasonlításra alkalmas jellege miatt viszont joggal feltételezhető, hogy tudományos szempontok (is) közrejátszottak a gyűjtésben. A tudományos érdeklődés szabta gyűjtés legfontosabb területe kezdetben a kerámia volt, de kialakult néhány több tárgyfajtára is kiterjedő gyűjtemény. Szigorú értelemben a kutatómunkát is szolgáló (illetve az abból fakadó) gyűjtés nem tekinthető amatőr műgyűjtői tevékenységnek – a kortársak sem tekintették annak (vö. V. S. 1900: 430) –, a tudományos forrásbázis kialakulása szempontjából azonban ez a gyakorlat jelentős állomás a régiségtani specializáció és professzionalizáció folyamatában. A népi fazekasság iránt régészek is érdeklődtek, mint a soproni Paur Iván (1805–1888), a Széchenyi család utolsó levéltárnoka. Főként régészeti gyűjteménye volt, melyet saját ásatásaiból gyarapított, „de nagy gyűjtője volt a népi fazekas iparnak is".[32] Tudományos szempontok a Pozsony melletti Széleskúton lakó földbirtokos Spitzer Mór (1849–1919) vagy a vegyész Petrik Lajos (1851–1932) gyűjtését is vezérelték, akik saját tárgyaik alapján a *Művészi Ipar*ban cikkeket is közöltek (Spitzer 1889, 1892; Petrik 1889a; 1889b). Petrik az első magyarországi kerámiakiállításról, az 1891. évi „honi agyagipari tárlatról" is részletes beszámolót tett közzé. A kiállítás a „magyarországi agyagipar régi készítményeiből" főként az Iparművészeti Múzeum és a Műegyetem technológiai gyűjteményének anyagát mutatta be, de szerepeltek a következő magángyűjtőktől kölcsönzött tárgyak is: Buzinkay Gyula, özv. gr. Károlyi Alajosné, Gyarmathy Zsigáné, Herman Ottó (tőle „különösen a magyar fazekas árúk voltak képviselve") és Petrik Lajos.[33] A tárlat ugyanakkor a hazai kerámiaipar seregszemléje volt, külföldi kiállítók részvételével s egy teremben fazekasok áruival. A rendezvényről Spitzer Mór azért maradt távol, mert az 1890-i bécsi gazdasági és erdészeti kiállításra kölcsönzött tárgyait hiányosan, illetve összetörve kapta vissza. Emiatt döntött úgy, hogy – amint megfogalmazta – „a pusztulás ellen egykönnyen meg nem óvható tárgyakat gyűjteményeim megóvása érdekében többé ki nem állítok".[34] Spitzer Mór a szé-

[32] Csatkai 1958: 15. Saját gyűjteményét felajánlva 1885-ben megyei múzeumot szervezett, mely 1893-ban összeolvadt a városi múzeummal. Ez utóbbi megszervezésében szintén szerepet játszott (Domonkos 1992: 12–15; Nemes 2002: 170–171).

[33] Petrik 1891: 183. Dr. Buzinkay Gyula és gróf Károlyi Alajos az Országos Régészeti és Embertani Társulat tagja 1879-től, illetve 1880-tól (Évkönyv 1889: 68, 70).

[34] Spitzer 1892: 98. Ezt a kiállítást követően írt cikkében annak kapcsán említi, hogy az agyagipari tárlat a honi agyagiparról teljes képet nem nyújthatott, mert „a tárlaton csak igen

leskúti Pálffy-féle uradalom bérlője volt, idejét régészeti, numizmatikai és néprajzi kutatással töltötte. Az Országos Régészeti és Embertani Társaság igazgatósági választmányi tagja, a Néprajzi Társaságnak alapításától tagja s további országos és megyei társulatok, egyesületek alapítója, vezetőségi tagja volt. Az antropológia iránt is érdeklődött; részt vett az 1889-ben, Bécsben tartott nemzetközi antropológiai kongresszuson, melyen régészek mellett az akkori maroknyi magyarországi néprajz több vezetője képviseltette magát. Régiséggyűjteményét „valóságos kis múzeumnak" tartották, „mely többek között kb. 14.000 darab érmet, 1000 darab holicsi, stomfai, malaczkai, nagylévárdi, bazini, modori, boleráci stb. parasztmajolikát, kb. 200 darab XVI. és XVII. századbeli érdekes hímzést, kb. 100 megyebeli népruházati darabot, csipkéket stb. tartalmaz, míg pecsétnyomó- és gyűrű-gyűjteménye egyike a leggazdagabbaknak. Van számos Rákóczy-érme és ereklyéje és számos őskori lelete is, de ezeket legnagyobb részben a pozsonyi és más gyűjteményeknek adományozta."[35] Anyagát többen jól ismerték, Szendrei János például habán kerámiáit (Szendrei 1889a: 170–176), majd 1891-ben két hímzését ismertette (Szendrei 1973: 143–144). Spitzer Mór a Néprajzi Múzeumnak is ajándékozott néhány különleges tárgyat 1903 és 1911 között: hímes tojásokat, húsvéti fűzfa korbácsot, kalodát, zsidó vallásos tárgyakat, gyufatartót, sarkantyút stb.[36] Gyűjteményének összetétele jól mutatja, hogy a paraszti-népi tárgyak miként nyertek teret más régiségek között, miközben arról is vall, hogy a gyűjtő érdeklődése legalább annyira volt etnográfiai, mint műtörténeti. Kevés írását ismerjük, de biztos,

---

kis töredéke vett részt azoknak, a kik honi agyagipari termékeket bírnak és kik e tárlatot gazdagabbá, fényesebbé tehették volna" (Spitzer 1892: 97). Gyűjteménye válogatott darabjait, „közel harmadfélszáz majolika tárgyat" Bécsből egyrészt egyáltalán nem kapta vissza, illetve negyvenhez csak darabokra törve jutott újra hozzá. Közleményében Sz. I. (azaz Szendrei János) egy anyagközléséhez (Sz. I. 1889) szól hozzá, bemutatva gyűjteménye két úgynevezett „hagymás" mintájú habán tálját, melyeket felső-magyarországinak és nem ausztriainak tart, mint Szendrei. Egy megjegyzése két további gyűjtőre is utal: Nagy Ágoston malaczkai főszolgabíró és Wessely Alajos malaczkai akadémiai festő (Spitzer 1892: 99). Róluk, gyűjteményükről ez idő szerint nem sikerült további adatokat nyerni.

[35] Borovszky 1904: 113–114, róla: 462, régészeti tárgyaiból: 499–500. A pozsonyi katolikus főgimnázium régiséggyűjteménye 1897-ben keletkezett; „nagyobb adományokkal Spitzer Mór járult gyarapításához, a ki úgyszólván a megalapítója" (Borovszky 1904: 485). „Évek hosszú sora óta – írta 1889-ben – szorgalmas gyűjtője vagyok régi agyagiparunk felső vidéken készült termékeinek." Kerámiát csak a Felvidéken gyűjtött, a habánok eredetét kutatta, valószínűleg az egykori habánok lakta felvidéki falvakban a helyszínen is (Spitzer 1889). A Néprajzi Társaság alapító tagságához vö. *Ethnographia,* 1. 1890: 67, a bécsi kongresszushoz: *Ethnographia,* 1. 1890: 157 (Herrmann Antal).

[36] Törzskönyvi számuk: 81/1911. Vö. Fejős, főszerk. 2000: 81, 301, 365, 366. A Spitzer-gyűjtemény sorsát további kutatásokkal kell tisztázni. Haláláról rövid híradás: *Numizmatikai Közlöny,* 18–19. 1919–1920: 58.

hogy tudományos munkát folytatott, kerámiagyűjtését és vonatkozó kutatásait nagyrészt a habán kérdésnek szentelte.

A tudományos kutatás szempontjából nagyobb jelentőségű Herman Ottó (1835–1914) és Wartha Vince (1844–1914) műegyetemi tanár kerámiagyűjtő tevékenysége, akik – mint Herman a Magyar bokály, magyar tál című cikkében írta – „rendszert" csináltak „a dologból, mert valóban érdemes rá" (Herman 1887b: 311; a „rendszert" más is hasznosíthatta, vö. Diner 1891). Ez a már idézett szöveg nem pusztán az 1880-as évek műgyűjtéséről, a „cserepesekről" informáló hangulatos és egyben adatszerű beszámoló, hanem a kerámiák formai rendszerezésének első tudományos kísérlete. Herman az erdélyi kerámiát vizsgálja, kitérve az edények motívumaira, az előállítás technikájára. Ennek alapján a magyar ornamentika kérdéséhez is hozzászól. Megállapítja, hogy az „edények népies díszítése egybevág a ruhákon divó diszítéssel". Az addig ismertté vált anyag alapján azonban nem tartja eldönthetőnek a kérdést, hogy „mi legyen az igazi magyar motivum". Ezt Huszkával szemben állapítja meg, kinek „figyelemre méltó" munkájáról – a *Magyar díszítő styl*ről – úgy vélekedett, hogy az „nagy szorgalommal, nagy szeretettel ugyan, de nagy jóhiszeműséggel is készült". Szerinte a bokályok, tálak, tányérok díszítései között vannak nemzetköziek, korköziek, vannak virágelemek s olyan cifrázatok, melyeket „szirmosnak és irásosnak" – vagyis szabadrajzúnak – nevez (Herman 1887b: 313–314). Írásában Herman elsősorban saját gyűjteményére támaszkodik, mely – derül ki felesége egy képpel kísért beszámolójából – egyúttal lakásuk díszítésére (1. kép) is szolgált (Herman 1887: 365). A cikkben ugyanakkor további gyűjtőkre is hivatkozik: a legszebb fajta kobaltkék sgrafittós „bokrétás bokály e lapok [*Vasárnapi Ujság*] szerkesztőjének [Nagy Miklós] kendőszegét díszíti, 1803-ból való; szép tálak Horváth Gyula képviselőnél láthatók; dr. Warthánál pedig van olyan darab, a melyen a rajz helyenként a fehér réteget is átjárja s az anyagig leér".[37] A cikkhez tartozó képen saját kerámiái mellett Borosnyay Oszkár miniszteri titkár tárgyai is láthatók. A szerző egy *írott székkorsó*ról – melyhez annak párja és egy tál tartozott –, valamint egy 1604-es évszámos *skófiumos-fedeles* bokályról részletes leírást is ad (Herman 1887b: 314). Borosnyay Oszkár (1838–1910) pénzügyminisztériumi tisztviselő[38]

[37] Warthán kívül a megnevezett személyek gyűjteményéről további adatot nem sikerült szerezni. Horváth Gyula (1843–1897) újságíróként ismertebb, mint politikusként; 1891-ben megalapította a *Magyar Hírlap*ot (Arcanum 2004: Szinnyey, Életrajzi lexikon). Herman a sgrafittós edényeket szásznak tartja, „sőt valamennyiök egy mestertől való, ki a mult század két utolsó s e század első tizedében működött" (Herman 1887b: 312); vö. Wartha 1892: 123–124.

[38] Marosvásárhelyen született, tanulmányait Kolozsvárott, Nagyszombaton, Nagykőrösön és Budapesten végezte. 1867-től állami tisztviselő, 1888-tól osztálytanácsos, 1901-től cím-

1. kép
Tárgyak Herman Ottó és Borosnyay Oszkár gyűjteményéből. 1887

ezek szerint jól megválogatott gyűjteménnyel bírt, miként Gyarmathy Zsigáné, akit kalotaszegi, úgynevezett győri korsókból álló páratlan gyűjteménye kapcsán említ meg.[39] Herman Ottó tudományos céllal ősfoglalkozási tárgyakat gyűjtött. Ezek kiállítási bemutatásuk után a Nemzeti Múzeumba kerültek. Kerámiáit viszont odahaza tartotta, csak a század elején adta át a Néprajzi Múzeumnak (ltsz.: 33247–33352). Több adat is arra utal, hogy kedvelte a díszesen megmunkált tárgyakat, így külön gyűjteménye volt a Debrecen környékéről és Mexikóból származó szironyos munkákból, melyek közös keleti ere-

zetes miniszteri tanácsos (Gulyás 1941: 3/993). Az országos tiszti címtár 1898-as kiadása szerint a pénzügyminisztérium adóhivatalokkal foglalkozó ügyosztályának előadója. Halálakor a budapesti református egyház presbitere, a Nagypénteki Református Társaság elnöke volt (OSZK, gyászjelentések). A gyűjtemény sorsáról nincs információ.

[39] Gyarmathyné kerámiagyűjteménye egy részletének fényképét lásd a Tárgyközpontú terepmunka – Bátky Zsigmond Kalotaszegen című fejezet 8. számú képén.

detét feltételezte (Magyar Iparművészet 1898a; Pekár 1910: 194). Egyik debreceni útján naplójában megörökítette a királyi tábla tanácselnökénél, az országos hírű gyűjtő Széll Farkasnál (1844–1909) tett látogatását: „Széll Farkasnak sok gyönyörű dolga van, kivált könyvféle; nagy Bercsényi gyűjtemény. Megajándékozott egy szép régi debreceni pártával, pár késsel."[40] Majd minden írásában utal arra, ha valamely elemzett vagy kiállításon szerepeltetett tárgy a saját tulajdona.

A kerámiakutatás szempontjából a Zürichben tanult, Heidelbergben doktorált műegyetemi tanár, Wartha Vince állított össze jól megválogatott, értékes gyűjteményt. A kerámia iránti érdeklődése az 1878-as párizsi világkiállítástól számítható, ott kötött barátságot az aranyérmet nyert Zsolnay Vilmossal. Valószínű, hogy ezt követően kezdett népi cserépedényeket is gyűjteni (Kresz 1977: 23), hiszen Zsolnay ösztönözte lányait is arra, hogy falvakba menjenek (Jávor 2000: 134). Bár gyűjtését feltehetően műgyűjtőként kezdte, hamar megváltozott annak jellege, amikor a folyamatosan bővülő kollekciót a műegyetemre vitte, megalapítva a kémiai-technológiai tanszéki oktatást, tudományos kutatást segítő úgynevezett technológiai gyűjteményét. Az anyag alapján született meg a kor legjelentősebb kerámiaszakkönyve, az 1892-ben kiadott *Az agyagipar technológiája* (Wartha 1892), ami a Természettudományi Társulatnál 1891-ben tartott nagy sikerű előadás-sorozat írott változata. Ez a munka – miként a gyűjtemény maga – nem önállóan, hanem csak részben terjedt ki a népi kerámiára, ám 1951-es szétosztásakor így is kilencszáznál is több volt az ilyen jellegű műtárgyak száma;[41] kimerítő azonban így sem lehetett. A Kalotaszegen divatos „túri edények" kapcsán a szerző meg is jegyezte, ezek „legszebb példányai Gyarmathy Zsigá-né és Herman Ottó gyűjteményében vannak" (Wartha 1892: 122). Herman viszont a rendszeresség miatt méltatta Wartha munkáját. Gyűjteményének a Néprajzi Múzeumba került része jól tükrözi az etnográfia tárgykörének formálódási irányait. Bőven tartalmaz ónmázas, a korban „parasztmajolikának" hívott habán bokályt, tálat, tányért (körülbelül 150 darabot). A gyűjtemény ólommázas fazekastermékeinek zöme Erdélyből való bokály (450 darab). Ezt egészíti ki a barcasági magyar és szász anyag, s a gyűjtemény jóval kisebb hányada (216 darab) az, amely nem a Felvidék vagy Erdély fazekasságát reprezentálja (Kresz 1966: 118; T. Bruder, szerk. 2004: 30–37).

[40] Ltsz.: EA 182/B/28. 1897. október 14-én este járt barátjánál. Széll Farkastól egy favillás pásztorbicska később a Néprajzi Múzeumba került (ltsz.: 62.85.1). Könyv- és műgyűjteményéről lásd György 1886: 453–454; Arcanum 2004: Pallas, Szinnyei.

[41] Kresz 1966. A Wartha-féle gyűjtemény összetételéről, Wartha munkásságáról képet ad T. Bruder, szerk. 2004. Ez a kiadvány reprintben tartalmazza Wartha 1892-es kötetét is, de sajnos nem tér ki arra, hogy a szerző miként kezdte gyűjtőmunkáját.

2. kép
Szendrei János lakása. Budapest, Attila utca, 1907

Arra is van adatunk – jellemző módon Herman Ottótól –, hogy Warthának egyéb népi használatból származó tárgyai is voltak, például egy „Niczki István" névvel kivarrt tulipános díszítésű szironyos kostök (Herman 1892a: 318).

Kettőjük mellett, részben hasonló törekvései miatt Szendrei János (1857–1927) archeológus, történész és műtörténeti író régiséggyűjtői tevékenysége emelkedik ki. Sokrétű anyagot felölelő, jelentős műgyűjteménye a háziipar termékeire is kiterjedt, főként hímzésekre, kerámiatárgyakra, faragásokra (2. kép).[42] A Miskolcon, 1857-ben született Szendrei kormánymegbízásból külföldi gyűjteményekben magyar hadtörténeti emlékeket tárt föl. Részt vett az 1884. évi ötvösmű-kiállítás és az 1885-ös országos kiállítás munkálataiban, ő rendezte az ezredéves kiállításon a hadtörténelmi csoportot és a műkedvelők bemutatkozását.

[42] Vö. Csányi, szerk. 1907: 249–277. Legjelentősebb egyébként fegyvergyűjteménye volt, amelyet halála előtt a Hadtörténeti Múzeumra hagyott, s munkásságában is a hadtörténeti emlékek feltárása iránt nyilvánult meg a legkorábban a figyelem vö. Tóth 1927.

Titkára volt az Országos Régészeti és Embertani Társulatnak, a Műbarátok Körének, s tagja a Műemlékek Országos Bizottságának, valamint az Akadémia Hadtörténelmi és Archeológiai Bizottságának. A Néprajzi Társaság alapításakor a választmány és a hazai etnográfiai múzeum létesítése érdekében kiküldött ötfős bizottság tagjává választották.[43] Tárgyaival nemcsak gyűjtőszenvedélyének hódolt, nemcsak lakását díszítette velük, hanem gyűjteménye alapján több könyvet, cikket is publikált. Az elsők között írt a magyarországi habán kerámiáról (Szendrei 1889a; felfogását adatokkal korrigálta Spitzer 1889), s többször is hozzászólt a magyar ornamentika kérdéséhez (Szendrei 1885; 1891; 1892). A magyar díszítményekről 1891-ben a *Művészi Ipar*ban írva gyűjteménye kialakítását is megindokolta: „Részemről a gyűjtést oly irányban eszközöltem – írta –, hogy az összehordott anyaggal egyszersmind felelhessek bizonyos ellenvetésekre, a melyek a magyar díszítményekkel szemben fölhozatnak. […] Az általam összegyűjtött emlékeket az ország minden vidékéről szedtem össze éveken át s különös figyelemmel voltam arra, hogy a helyet, ahol találtatott, vagy ahonnan származik, minden egyes darabra nézve megtudjam. Igyekeztem mentől több olyan tárgyat fölkutatni, mely évszámmal bír" (Szendrei [1891] 1973: 135–136). Ezek a sorok arra utalnak, hogy a nemzeti ornamentika szempontjából addig nem kellően megismert tárgyféleségeket igyekezett összeszedni, s figyelemmel volt azok elterjedésére, korára, amit a datált tárgyak gyűjtésével próbált kellően megalapozni. Szendrei tekintélyes gyűjteményének egy részét szülővárosára hagyományozta; népéleti tárgyainak sorsa egyelőre ismeretlen. Az ő gyűjtéséből származó öt bábsütő mintát, három pásztorivóedényt és egy pásztorbotkampót 1928-ban ajándékozták a Néprajzi Múzeumnak.[44]

Huszka József a nemzeti ornamentika föltárása érdekében folytatott munkája közben tárgyakat is gyűjtött. Egy részüktől még életében megvált – múzeumoknak ajándékozta –, más részük a hagyatékával került a Néprajzi Múzeumba (Fejős, szerk. 2006: 165–168., 187. kép), de több el is kallódott. Megőrzött különféle tárgytöredékeket is, mert nem kifejezetten a tárgy, hanem a díszítés érdekelte.[45] Rajzai, műtárgyakról felvett akvarellmásolatai ugyanakkor a néprajzi tárgyak gyűjtésére is fényt derítenek, mivel útjai során a magánosok birtokában lévő kisebb-nagyobb gyűjteményeket is igyekezett megismerni. A rajz-

[43] Leszih 1956; Dobrossy–Vajda 2002; *Ethnographia* 1890: 59–60.

[44] Törzskönyvi száma: 2572/1928. Ajándék Kallina Gézánétól, „néhai Szendrey János gyűjtéséből".

[45] A *Magyar díszítési motívumok a Székelyföldön* című tanulmányában a következő, saját birtokában lévő tárgyakra hivatkozik: teheráni hímzés (Huszka 1891: 44), bihari juhász faragta sótartó (Huszka 1891: 45), mindkét oldalán egyforma, finom kivitelű hímzés (Huszka 1891: 48), szalagdísz Gyergyószentmiklósról (Huszka 1891: 54). Gyűjteménye az *Ethnographia* egy névtelen szerzője szerint „egy egész kis néprajzi muzeumot" képez (*Ethnographia* 1891: 156).

3. kép
Székelyföldi cserépedények dr. Hajós Béla gyűjteményéből. Huszka József akvarellje, 1898

lapokon rögzített helyiség- és családnevek más forrásból nem vagy csak alig ismert gyűjtőkre utalnak. Pontosan azonban nem derül ki, hogy önmagában Huszka egy-egy ilyen adata igazából milyen gyűjteményről tudósít, mert azt nem tüntette föl, hogy az általa fontosnak tartott és lerajzolt tárgy mellett milyen, illetve mennyi további van a tulajdonos birtokában. Egyes rajzai alapján komolyabb gyűjteményt nem is feltételezhetünk. Így egy dohányzacskó tányérjának hímzéséről készült akvarelljére ráírta, hogy „Eredetije Német színész tul. HJ 1884. S. sz. György" (ltsz.: R 9458), vagy Szentgyörgyön 1883-ban lerajzolt egy 1832-es ládavéget, mely „Nagy Mózes úrnál" található (ltsz.: R 9637), Keresztesen pedig egy „combig érő subácská"-t Sáfrány Imrénénél (ltsz.: R 9461). Ezek lehetséges, hogy a megnevezett tulajdonosok egyedi tárgyai voltak, viszont a Tarcsafalván, 1882. február 15-én megörökített „Szegélydísz", selyemhímzés (ltsz.: R 9375) mellett a szintén feljegyzett tulajdonos, Pállfy Dénesné született br. Bánffy Josefinnak további hímzései is lehettek. Huszka ugyanakkor megtekintett tényleges magángyűjteményeket is, ahol szintén rajzolt fontosnak vélt tárgyakat. Rajzai (3. kép), fényképei, írásai tanúsítják, hogy ismerte a sepsiszentgyörgyi Téglás Gábor (padláda, ltsz.: R 9637), a baróti dr.

Hajós Béla (ltsz.: F 70598–70605; vö. Huszka 1898a: XLIX., L. kép), a szenterzsébeti Kemény Béla (Huszka 1890: 71), a besztercebányai Thomka Gyula (ltsz.: R 9720–9723) és a kassai Várkoly János (párnahaj, lepedőszél, terítő, ltsz.: R 9676, 9679, 9685) gyűjteményét, melyek bővelkedtek népi hímzésekben, kerámiákban. Hasonló tárgyfajtákat örökített meg a brassói Rosner Sámuel „műárus"-nál (ltsz.: R 9497, 9498), ami egyben arra is utal, hogy 1885-ben már létezik a néprajzi tárgyakra is kiterjedő műkereskedelem. Erre egyébként Herman Ottó szintén utal egy bokálya kapcsán, „melyet – mint írta – Budapesten köcsögös zsidómtól, tehát ki tudja hányadik kézből szereztem" (Herman 1887b: 314). A tálak, bokályok, tányérok sok vidékről való gyors eltűnését pedig többek között a zsidó kereskedők „mohóskodásának" rovására írja, akik „kiszállították a külföldre" ezeket (Herman 1887b: 314). Egy, a családi iratok között fennmaradt jegyzék szerint Gyarmathy Zsigáné 275 darab régi cseréptárgyat adott át egy „elárusító iroda" részére 1885-ben (Sebestyén 1998: 48). Hasonló adatok nyilván még fellelhetők lennének. Kresz Mária úgy vélte, hogy közvetlenül a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárába elsőként bekerült kerámiák szintén műkereskedőtől származnak (Kresz 1977: 22). A szűkszavú törzskönyvi bejegyzés szerint 1885-ben 184 román lakástextilt, viseletdarabot, bútort, kerámiát vásároltak a Hunyad megyei Szedlárik Istvánné Dudinszki Annától. Az ő foglalkozásáról azonban itt nincs semmilyen információ.[46] Az 1885-ös kiállítás háziipari csarnokában berendezett Hunyad megyei román szoba egy korabeli ismertetéséből viszont kiderül, hogy Szedlárikné a vajdahunyadi postamester neje volt. A kiállításon ő olyan öltözetben jelent meg, amellyel azt tudta bemutatni, „hogy az ősi és népies minták mily sikerrel alkalmazhatók finomabb szövetekre is"; s az ilyesmiből „több szép darabot állított ki" (Vasárnapi Ujság 1885). Ő tehát a régi román kézimunkák alkalmazása, felélesztése iránt érdeklődött, s emiatt gyűjtötte/gyűjthette a régi darabokat, melyekből a Nemzeti Múzeum alakuló néprajzi gyűjteményébe is juttatott egy változatos kollekciót.

A Huszka által fölkeresett gyűjtőkről sajnos nagyon keveset lehet tudni. Mindenesetre ketten, Hajós Béla és Thomka Gyula a kor ismert műgyűjtői voltak, ami más források alapján rajzolódik ki. Hajós Béláról Herman Ottó is megemlékezett. Azt is tudni vélte, hogy ő miért fogott a gyűjtéshez: „A Székelyföldön, halászati kutatásom közben arról értesültem – írta Herman –, hogy Románia királya 600 kancsót, vagyis bokályt vásároltatott össze, hogy Szinaja kastélyában dolgozó-szobáját avval ékesítse. Baróton ekkor már dr. Hajós

[46] Törzskönyvi száma: 31/1885; vö. Csiszér 2002: 34–35. Ötven cserépedényt egyetlen leltári számra leltároztak be (2446), és voltak további tárgyak (ltsz.: 2404–2486; 2682–2685). Az ötven kerámiából a legutóbbi, 2005-ben lezárult revízió során negyvenegyet lehetett azonosítani.

Béla körorvost megszállotta az ősi dacz s rávetette magát a népies bokályokra, szőttesekre, hímzésekre, hogy a kihurczolást megakadályozza" (Herman 1887b: 311). Huszka négy kályhacsempéjét közli 1890-es röpiratában (Huszka 1890: 15, 17, 19). Kerámiagyűjteménye rendszeres, a történeti fejlődést nyomon követő összeállítás lehetett; legalábbis ez derül ki egy későbbi beszámolóból, melynek szerzője úgy értesült, hogy „dr. Hajós Béla, Udvarhely és Háromszék megyék volt főorvosa […] körülbelül ezer darabra rúgó cseréptárgya 1600-tól kezdődőleg tünteti föl a népies keramika és a magyar diszítő-styl fejlődését" (V. S. 1896: 429). Huszka saját fényképfelvétele alapján a két évvel később megjelent *Magyar ornamentika* két színes tábláján mutatványt közölt ebből a „többnyire székely, de részben szász műhelyekből" kikerült anyagból (Huszka 1898a: XLIX., L. kép). Ekkor a gyűjtő már nem élt, hiszen a kötet „néhai Hajós Béla gyűjteményéből" származóként közli a tárgyakat. A gyűjtő többféle agyagipari terméket még 1892-ben felajánlott megvételre az Iparművészeti Múzeumnak;[47] ebben lehet, hogy Huszka közvetítő/ösztönző szerepet játszott. Kollekciójának néhány példánya oda is került, ahonnét ezek utóbb átvétellel a Néprajzi Múzeum birtokába jutottak. (Hasonlóképpen őrződött meg néhány, Huszka által megörökített Rosner-féle kerámiatárgy is.) A Hajós-gyűjtemény sorsát egyelőre nem sikerült kideríteni.

A zólyomi születésű Thomka Gyula (1845–1910) ügyvéd, a besztercebányai árvaszék elnöke egyike volt a város régiségek iránt érzékeny gyűjtőinek, aki hatékonyan közreműködött a városi múzeum megalapításában is.[48] Divald Kornél szerint elsőrangú „csúcsíves-kori" faragványokkal és festményekkel rendelkezett (Divald 1909a: 81), de több forrás is megerősíti, hogy műtörténeti régiségek mellett a paraszti-népi tárgyakat is módszeresen gyűjtötte (4. kép). 1889-ben Zólyomban régiségtárlatot szervezett, amiről Huszka rajztanártársa, a falképfeltárásokban szintén aktív Csehély Adolf adott hírt a *Művészi Ipar* hasábjain. A kiállításon közel négyszáz tárgy szerepelt, „melyek között templomi ötvösművek, fegyverek, régi edények, hímzések, szövőipari tárgyak, könyvkötési és nyomdaipari régiségek", továbbá ősrégészeti leletek voltak láthatók (Csehély 1889: 146). A beszámolóban néhány úri hímzés rajza is szerepelt, fel-

[47] Iparművészeti Múzeum Adattára, iktatókönyvek, 1892/49 számú levél; felkérik a tárgyak beküldésére.

[48] A besztercebányai gyűjtőkről – „Ipolyi hagyományait követik" – lásd Divald 1909a, a múzeum alapításáról, elhelyezéséről Divald 1909b; 1909c; MKÉ 1909 (a névtelen beszámolót minden bizonnyal Divald írta). A város régiséggyűjtői 1897-ben Történelmi és Régészeti Társulatot alapítottak, melynek alapszabályát Thomka Gyula dolgozta ki (MKÉ 1909: 228). A régi nemesi családból származó tomkaházi Thomka Gyula életrajzi adataihoz gyászjelentése (OSZK Aprónyomtatványtár) és alább, az 50. jegyzetben idézett két lapszám a fő forrás.

4. kép
Kerámiák Thomka Gyulagyűjteményéből. Huszka József akvarellje, 1893

tehetőleg ezek némelyike a kiállítás rendezőjének gyűjteményéből származott, bár a szöveg erre közvetlenül nem tért ki. Huszka 1893-ban járt nála, ekkor készültek fent hivatkozott rajzai. Thomka az 1890-es évek első felében háromszor ajánlott föl az Iparművészeti Múzeumnak besztercebányai és zólyomi kályhacsempéket, melyeket meg is vásárolt a múzeum.[49] Évekkel később egy másik gyűjtő, Dékáni Árpád kezdeményezése nyomán (Dékáni 1897), a *Magyar Iparművészet* felhívására Zólyom és Gömör megye északi részén gyűjtött, sárgarézből öntött parasztcsatok fényképeit küldte be. A lap kilenc csat rajzát közzé is tette (Magyar Iparművészet 1898b). Az 1889-es alapításra visszamenő Besztercebányai Múzeum aránylag későn tett szert néprajzi anyagra, de ez részben épp a Thomka-féle gyűjteményből került ki. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége 1908-ban vásárolta meg a múzeumnak gyűjteménye ősfoglalkozási, pásztoréleti tárgyakból álló részét, a Gyetva vidékéről, szlovák pásztoroktól származó tárgyakat (Divald 1909a: 81; 1909c: 5, 14–16). Jellegében ez az anyag hasonlított ahhoz, amelyet Herman Ottó az ezredéves kiállításon bemutatott, s részben ugyanitt gyűjtött. Váratlanul, 1910-ben bekö-

[49] Iparművészeti Múzeum Adattára, iktatókönyvek, 1890/124, 1894/56, 1894/69 számú levelek.

vetkezett halálakor a város egyik hetilapja, a *Besztercebánya és Vidéke* mint a nemzeti kultúra eszményképei iránt elkötelezett férfiút búcsúztatta, aki a közélet szolgálata mellett „számottevő eredményeket mutat[ott] fel az etnográfiai, archeológiai s történelmi tudomány művelésében is. Az a nagy szaktudással gyűjtött és berendezett néprajzi és régiség gyűjteményei országos hírűek. Egy ilyen gyűjteménye városunk muzeumának is értékes részét képezik [sic!]."[50] Thomka Gyula általános műgyűjtői érdeklődése miatt minden bizonnyal nagy gondot fordított a régi és művészi kivitelű darabokra akkor is, amikor a falvak, pásztortanyák tárgyait kereste. Erre utalnak azok a „XVIII. századi népies cserépedények" (Divald 1913: 231), melyekhez újabb szerzeményként halála után hagyatékából jutott hozzá a városi múzeum, ugyancsak a főfelügyelőség anyagi segélyével, 1910-ben.[51]

Huszka József kortársai közül még két gyűjtőt kell megemlíteni, akikhez személyes ismeretség is fűzte, s akik törekvései az ő gyűjtőmunkájával párhuzamba állíthatók. Egyikükre, Molnár Viktor (1859–1918) munkájára ő maga is hivatkozott. Amikor 1890-ben azt fejtegette, hogy a magyar géniusz „egyik életerős nyilvánulását", a magyar ornamentikát „teljes egészében jóformán" csak ő ismeri, két kivételt említett: „Egyes részeit [tudniillik az ornamentikának – F. Z.], a sodrony zománcot Hampel J., a húsvéti tojások ornamentikáját Molnár Viktor min. titkár ugyan összegyűjtötték és szakszerűen csoportosítva, a zománcot Hampel tárgyalta is, de egészére nézve még eddig az én gyűjteményem unicum" (Huszka 1890: 28). A Brassóban született Molnár Viktor jogot végzett, majd külföldi tanulmányutak után 1882-ben a kultuszminisztériumba került, ahol utóbb szép karriert futott be (egy ideig Trefort Ágoston személyi titkára, 1901-től tanácsos, 1905-ben államtitkár lett). Édesapja, idősebb Molnár Viktor a hétfalusi csángók evangélikus lelkipásztora, aki sokféle kezdeményezése egyikeként a népipar előmozdítása érdekében Hosszúfaluban faragóműhelyt alapított.[52] Fia 1890-ben tette közzé kis könyvét a hímes tojások díszítményeiről. Ebben azt írta, hogy az inspirációt a néprajzi tanulmányokra

[50] *Besztercebánya és Vidéke* XXII. 19. 1910. május 12., címlap; *Besztercebányai Hírlap* 1910. május 15., 9. old.

[51] *Múzeumok és Könyvtárak Értesítője* 1913(7): 135. A főfelügyelőség részéről Mihalik József előadó tekintette meg a gyűjteményt, becsülte meg értékét, majd ugyancsak ő bonyolította le a vásárlást és az anyag beszállítását. Az új szerzemény 18. századi kerámiáit Divald Kornél rövidesen közzé is tette: Divald 1913: 231, 233. és 234. kép. Gyűjteményét a Szent György-Céh árverezte el, *Budapesti Hírlap* 1912. február 23., 15. old.; február 27., 14. old.; december 10., 15. old. (kerámiák).

[52] Mindkettőjük életrajzához lásd Arcanum 2004: Pallas, Szinnyei, Magyar életrajzi lexikon. Ifj. Molnár Viktor nevéhez fűződik 1899-ben az Uránia Tudományos Egyesület, az Uránia Tudományos Színház, valamint az *Uránia* folyóirat megalapítása.

5. kép
Húsvéti tojások Molnár Viktor gyűjteményéből, 1885 után

az 1885-ös országos kiállítás háziipari pavilonjában kapta, ahol szembesült „az ország minden vidékéről bemutatott népies tárgyak gazdag" tárházával (5. kép). Érdeklődését Jekelius Jenő, ipar- és kereskedelmi kamarai titkár ösztönzésére mélyítette el.[53] Az ő tanácsára kezdett hozzá a húsvéti tojások gyűjtéséhez, amit kiterjesztett az ország csaknem minden vidékére. Könyvében tucatnyi segítőjének mond köszönetet, többek között Gyarmathy Zsigánénak, Hóman (vagyis Herman) Ottónak és Huszka Józsefnek. A munka irodalomjegyzékében a *Magyar díszítő styl* mellett Semper munkái és mitológiai művek is megtalálhatók (Molnár 1890: V–VII). A gyűjtemény tojásokból és rajzokból állt, mely utóbbiakat 1898-ban a Néprajzi Múzeumnak ajándékozta.[54] A tojás-

[53] Jekelius Jenő (1858–1901) a brassói kereskedelmi és iparkamara titkára volt, aki fiatalon, negyvenhárom éves korában hunyt el Nagyszebenben. Gyászjelentés (OSZK). Írott munkái, ha voltak, a helyi lapokban jelenhettek meg.

[54] Törzskönyvi száma: 248/1898. A rajzos mappa a múzeum könyvtárába, majd a rajzgyűjteménybe került. Az nem világos, hogy mi lett a Molnár-féle tojásgyűjtemény tárgyaival.

díszítmények rajzait könyvében anyagi okok miatt nem tudta publikálni, a színes lapokat a Néprajzi Társaságban tartott előadásán mutatta be még a kötet megjelenése előtt (Herrmann 1890c: 466). Mutatványként jóval később, az általa alapított *Uránia* című tudomány-népszerűsítő folyóiratban tett közzé egy színes táblát (Molnár 1901). Molnár más tárgyfajtákra nem terjesztette ki gyűjtői érdeklődését, így nem vált valódi műgyűjtővé – ennek ellenére lakását egész biztos, hogy háziipari tárgyak is díszítették –, a hímes tojásokból, illetve azok rajzaiból összeszedett kollekciója alkalmi néprajzi munkáját alapozta meg, fontos adalékkal járulva hozzá a korszak nemzeti ornamentikát taglaló vitáihoz.[55]

A húsvéti tojások kérdése a másik, Huszkával is kapcsolatot tartó gyűjtőt, Téglás Istvánt (1853–1915) is foglalkoztatta, aki szintén az 1880-as években kezdte a falvakban feltalálható tárgyakat is tanulmányozni s gyűjteni. Sőt, épp a húsvéti tojások és épp Molnár Viktor (aki egykor tanítója volt), illetve testvére, Molnár Sándor kérésére fogott a gyűjtéshez Déván. Első önálló gyűjtését – állítólag – 1880 húsvétján folytatta, amikor Molnárék részére „Hunyad megye húsvéti piros tojásaiból egy kollekciót gyűjtött össze. Ettől fogva rendszeresen vizsgálta ő is a húsvéti tojás motívumait", s feljegyzésein kívül egy albumot is összeállított ebből (Orosz 1915: 47). Minthogy Molnár Viktor – mint láttuk – 1885-re teszi saját gyűjtésének kezdetét, Téglás működését is inkább ettől az évtől kell számítani, mint az idézett 1880-astól.

Téglás István iparos foglalkozású apja Fülöpszállásról származott, de gyermekei, Gábor (1848–1916) – a későbbi neves régész –, István s két fiatalabb fivére már Sepsiszentgyörgyön születtek. Székelyföldi turistáskodás, Kőváry László és Orbán Balázs munkái, a nagyenyedi kollégium kiváló tanárai fogékonnyá

[55] Az ő könyve után kezdett tojások díszítményeivel foglalkozni a kézdivásárhelyi tanító, majd iskolaigazgató Balázs Márton (1867–1948). A háromszéki minták nagy gyűjteményét, 853 írott tojás színes rajzát a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumnak adományozta, miután a múzeum évkönyve közölte az erről szóló tanulmányát (Balázs 1902). Két évvel később 232 tojást ajándékozott a Néprajzi Múzeumnak (ltsz.: 42238–42469). Malonyay székelyföldi kötetében ő írta hímes tojásokról szóló részt, a színes táblákon az ő gyűjtését közlik (Malonyay 1909: 271; XLIII–LIII. tábla). Néprajzi tárgyakból a város polgári fiúiskolájában 1900 júliusában kiállítást rendezett. Balázs 1890–1910 között több ezer néprajzi tárgyat gyűjtött és ajándékozott különféle múzeumoknak. Őt ezért inkább amatőr kutatónak, múzeumok gyarapítójának kell tartani, mint műgyűjtőnek, bár hímzésekből, bokályokból kisebb saját gyűjteménye is volt. Az államfordulatkor ezeket egy ládában elásta. „70 darab varrottasból – írta később (Balázs 1942: 8) – csak 14 maradt meg, a többi megfőtt és széjjelmálott, a 60 darab bokály gyűjteményemből pedig csak 36 darab maradt meg." Múzeumoknak, gyűjtőknek ajándékozott tárgyainak kimutatását – 1942-ig tizenkétezer prehistóriai, régészeti és néprajzi tárgyról, illetve rajzról van szó – lásd Balázs 1942: 10–11.

tették a botanika, a vidék régiségei, természeti és kultúrtörténeti ritkaságai, legendái iránt. Rajzoláshoz idősebb diáktársától, a már akkor a *Hazánk s a Külföld* és a *Vasárnapi Ujság* című képeslapoknak dolgozó Nemes Ödöntől kapott ösztönzést. Bár szülei gyógyszerésznek szánták, segédi működését az 1871-ben frissen alapított dévai tanítóképzőbe való beiratkozással váltotta fel, ahol tanítói oklevelet szerzett 1875-ben. Dévára Gábor bátyját követte, akit ugyanakkor neveztek ki a főreáliskola tanárává (s aki utóbb az iskola igazgatója lett, majd innét költözött a fővárosba). Déván tanított a román népköltészet kutatója, Mailand Oszkár, s itt kapott Téglás Gábortól ösztönzést a környék templomainak, útszéli keresztjeinek tanulmányozására az oda kerülő Szinte Gábor. Téglás István állomáshelyein mindenütt természettudományos, történelmi s régészeti, régiségtani, majd néprajzi tanulmányokat is folytatott: Fogarason, Brassóban, Petrozsényben, Nagyszebenben – itt a polgári leányiskola igazgatói állását foglalta el 1880-ban –, Kőhalmon, Segesvárott mint a két Küküllő megye segéd-tanfelügyelője, majd 1894-től Tordán, ahol 1907-ig Torda-Aranyos megye tanfelügyelőjeként működött. Petrozsény környékén 1878-ban parasztházakat, fatemplomokat, kereszteket kezdett rajzolni, s fölfigyelt a román nép hiedelmeire. Nagyszebeni tartózkodása alatt sűrűn látogatta a Bruckenthal Múzeum gyűjteményeit, az 1881-es szünidőben bekapcsolódott a Déva környéki régészeti munkálatokba, bátyjával, Téglás Gáborral együttműködve. Nyaranta együtt járták Erdély vidékét régészeti, etnográfiai tanulmányok céljával. Az 1885-ös országos kiállításra Herich Károly őt bízta meg a Hunyad megyei román ornamentika összegyűjtésével, amit bátyjával már 1882-től tanulmányoztak. A két hímzés- és szőttesmintákat tartalmazó, kalandos sorsú album volt „Téglás István első nyilvános szereplése" (Orosz 1915: 40; Téglás 1906: 126; vö. Mailand 1886; Fejős 2018: 14–16). A kiállítás régészeti kongresszusán Rómer Flóris és Hampel József az *Archeológiai Értesítő* munkatársául hívta meg. Utóbb a Műemlékek Országos Bizottságának is levelező tagja lett.

Úgy tűnik, Téglás István sokirányú érdeklődésében a régészet foglalta el az első helyet, amit publikációi és a gyűjteményében fölhalmozott archeológiai leletek sokasága is megerősít. Ennek ellenére halálakor méltatója így írt: „De a régiségtárnál is gazdagabb az a néprajzi gyűjtemény, mely Brassótól Hunyad megyén át a déli Kárpátok vonalán s onnan fel a két Küküllőn, Torda-Aranyoson fel Beszterczéig mutatkozó házi-ipar termékeinek igazi remekeit s a díszítmények valódi virágait tartalmazza. A gyűjtemény jelentőségére mutat az az esemény, hogy […] Izabella főhercegasszony 1910. junius 27-én erdélyi körútjában a Téglás-muzeumot is látogatásával tüntette ki."[56] A gyűj-

[56] Orosz 1915: 45; Izabella látogatásáról és a gyűjteményről egy-egy fényképet közöl Szentimrei 2002: 170. Orosz Endre méltatása részletes életrajzot tartalmaz, és közli Téglás István

temény külön színfoltja volt az erdélyi vándorcigányoktól megszerzett azon „kincsek" – például ezüst vajdapoharak – csoportja, amilyeneket a *Néprajzi Értesítő*ben egy cikksorozattal ismertetett 1912-ben, valamint a Mihály vajda hagyatékából megszerzett anyag. Téglás István néprajzi működését megyénként rendezett albumokban összegezte. Korábban már szó volt arról, hogy a régiségek gyűjtése és a háziipari cikkek vásárlása, terjesztése nem azonos tevékenységek. Téglás István sajátos módon egyesítette a kettőt, amikor az 1890-es évek második felében megvarratta Torockó vidéke jelentősebb mintáit, s ezeket az idős asszonyokkal összegyűjtetett régi darabokkal együtt őrizte gyűjteményében (Szentimrei 2002: 87).

A Téglás-gyűjtemény kifejlődése, sorsa, a gyűjtő sokoldalú munkássága túlesik az itt tárgyalt korszakon. (Az anyag részben a Tordai Múzeum alapjait vetette meg, részben a család birtokában maradt.) A gyűjtő munkájának első másfél évtizede azonban már jelzi a néprajzi műgyűjtésnek egy olyan útját, amely valóságos múzeum kialakításához vezetett. Hivatalosan nem minősült annak, ám sokan tudtak róla, s múzeumként emlegették. Nem Téglás István volt azonban az egyetlen, aki a gyűjtés szenvedélyét szakmai munkálkodással összekötve saját múzeumot tartott fönn. A századforduló táján – a múzeumszervezések fő korszakában – jött létre egy-egy ilyen Sümegen és Szentesen is.[57] Mindkettő s a Téglás-féle hasonlít egymáshoz annyiban, hogy kezdeményezőik amatőr régészek voltak, viszont a gyűjtés határát az archeológiai leleteknél tágabb körben vonták meg. Darnay Kálmán (1864–1945) sümegi gyűjteménye a Kisfaludy Károly-művek, -relikviák, régi könyvek és jelentős mennyiségű régészeti lelet mellett néprajzi anyagot is felölelt. Az eredetileg vaskereskedő Darnay az amatőr régésszé és múzeumalapítóvá váló gyűjtő típusának legmarkánsabb képviselője. Múzeumát 1908-ban az államnak ajándékozta, mely – nevét felvéve – Állami Darnay Múzeumként működött. Néprajzi gyűjtéshez azonban csak későn, a századforduló után fogott. A hímzésekben, faragásokban gazdag, 1912-ben megközelítően 1500 darabos gyűjtemény anyagát „Darnay személyesen gyűjtötte össze, házról-házra menve a Sümeg környékén fekvő falvakban" (Mihalik 1912: 148). A kollekció tehát már tudatos néprajzi-népművészeti gyűjtés eredménye. A néprajzi anyag 1937-ben Keszt-

munkáinak bibliográfiáját. Vö. Arcanum 2004: Pallas; Szinnyey, ugyanitt Téglás Gábor munkásságáról is lehet tájékozódni.

[57] Az itt vizsgált korszak vége felé jöttek létre egy harmadiknak, Magyar Kázmér (1858–1942) gazdasági főtanácsos Gödöllőn, 1926-ban megnyitott múzeumának alapjai is. Az ő múzeuma elsősorban nem környékbeli, hanem néprajzi-népművészeti anyagot ölelt fel, főként Erdélyből, Kalotaszegről (Nagy 2004: 70–73).

helyre került, 1945-ben más menekített múzeumok anyagával egy háborús bombatámadásban odaveszett.[58]

Szentesen a gyógyszerész Farkas Sándor (1862–1926) hozott létre jelentős, valóságos múzeumként kezelt gyűjteményt. Nagyalföldi néprajzi tárgyainak duplumjaiból legalább tízezer darabot ajánlott fel 1902-ben a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának. Az elsőként átadott mintegy ezer darabból Bátky Zsigmond, az osztály őre tett közzé egy mutatványt Farkas Sándor jegyzetei kíséretében. Szerinte a „gazdálkodó magyarság szerszámkészségét" felölelő gyűjtemény olyan természetű tárgyakból áll, amilyenekkel a külföldi néprajzi folyóiratok lapjain nemigen lehet találkozni (Bátky 1903: 36). Az anyag etnográfiai értékét abban látta, hogy a „nemzet nagy tömegének vagyonát" képező primitív szerszámok összehasonlító kutatásával kimutatható, mik honnan jutottak egy nemzet birtokába, s mik lehetnek „akár ősi tulajdonai, akár a maga teremtményei" (Bátky 1903: 35). Farkas az osztálynak írt leveleiben bőven szólt szándékairól. Különféle gazdasági, halászati szerszámokat, ipareszközöket, a nép körében is elterjedt régi gyógyítási könyveket ajánlott fel, s küldött a múzeumnak. Még egy falusi gyógyszertárat, vegyészeti laboratóriumot és orvosi eszközöket is szándékozott a néprajzi osztálynak juttatni (Bátky 1903: 34), de erre nem került sor. Farkas Sándor gyűjteménye s a Budapestre küldött anyag teljesen más jellegű, mint az eddig megismert magángyűjteményeké. Földrajzilag főként az Alföldre terjed ki (bár gyűjtője a későbbiekben máshonnét való anyaggal is jelentkezett), magyar és nem nemzetiségi településekről származik, és ami a legfontosabb: nem a díszes kivitelű tárgyakat, hanem a mindennapi munka tárgyi kellékeit öleli fel. A később küldött anyag már a díszített tárgyakra is kiterjedt. Bár eredeti tervét nem teljesítette, 1902 és 1910 között tizenhárom alkalommal összesen mégis több mint háromezeregyszáz tárgyat juttatott a Néprajzi Múzeumnak.[59] Időközben felhívást tett közzé egy „csongrád-vármegyei néprajzi múzeum" megalapítására és az anyag összegyűjtésére 1904-ben.[60]

[58] Darnay gyűjteményéről Várnai Sándor 1890-ben azt írta, hogy „legnagyobbszabású hazai gyűjtemények közé tartozik", de néprajzi anyagot ő még nem említ (V. S. 1890: 7). Tevékenységéről, a múzeumról lásd Mihalik 1912; Németh 1964; Haász 2002. Darnay 1906-ban 217 tárgyat ajándékozott a Néprajzi Múzeumnak, főleg textíliákat és pásztorművészeti anyagot (Fejős, főszerk. 2000: 338).

[59] Törzskönyvi számok, zárójelben a megadott darabszámmal (ami nem feltétlenül jelenti a tényleges tárgyszámot): 733/1903 (5), 742/1903 (232), 821/1903 (417), 856/1904 (63), 879/1904 (440), 994/1904 (1), 1127/1905 (16 – Somogy megyéből), 1139/1905 (473), 1215/1906 (560 – fotók), 1290/1907 (2), 1292/1907 (299), 1448/1909 (49), 1594/1910 (2).

[60] A szentesi *Függetlenség*ben közzétett felhívását átvette az *Ethnographia*, 1904.15 (8–9): 444. Erről életrajzírói nem tudnak; lásd a következő jegyzetet.

Bátky cikke révén Farkas Sándort számon tartja a tudománytörténet, ám anélkül, hogy tevékenységéről pontosabb képet rajzolt volna. Pedig nem lényegtelen, hogy a sokfelé ágazó, olykor a rapszodikusságot sem nélkülöző életpályának a néprajz csak kisebb hányadát tette ki. Az ő esete hasonlatos a két előző gyűjtőéhez: a régészeti terepbejárások és feltárások megelőzték mindhármuk néprajzi tárgyak iránti érdeklődését.[61] Régiségek iránti fogékonyságát többek között iskolája, a szentesi gimnázium gazdag régészeti gyűjteményéből merítette. Saját gyűjtését talán már gimnazistaként kezdte. A régészeti munka alapjait apja barátjától, a vízügyi mérnök Komáromy Lajostól tanulta, aki a Nemzeti Múzeum helyi levelezője volt. Hatással volt rá Rómer Flóris 1876-os szentesi látogatása is (Lőrinczy 1988: 8). Farkas kiterjedt régészeti működését gyógyszerészvizsgája megszerzése után, 1884-től kezdte. Szentesen, Csongrád vidékén, a Tisza mellékén, a Tiszazugban folytatott feltárásairól a helyi lapokban és az *Archeológiai Értesítő*ben számolt be. Több ezer tárgyat ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak és a szentesi iskolai gyűjteménynek, miközben saját gyűjteményét is gyarapította, amelyet az 1890-es években már múzeumnak nevezett. Jószerével mindent gyűjtött, könyvek, festmények, helytörténeti emlékek, okmányok éppúgy érdekelték, mint a földből előkerült tárgyak. Amikor 1897-ben Szentesen megalakult a Csongrádvármegyei Történelmi és Régészeti Társulat, az általa életre hívott Csongrádvármegyei Múzeum gyűjteményi rendjét Farkas Sándor gyűjteménye alapján alakították ki. A felállított tizenhárom osztály a kőkori régészettől a természettudományokig fogta át a gyűjteményeket, közéjük sorolva a néprajzit is (Rózsa 2002: 190). Az új intézménynek ezer darabot meghaladó néprajzi anyagot ajánlott föl. Egész pontosan nem lehet megállapítani, hogy Farkas mikor kezdett népéleti tárgyakat gyűjteni, de amikor 1902-ben a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának szóló felajánlását tette, már tízezer átadandó tárgyra hivatkozott. Semayer Vilibáld egy levele szerint a néprajzi osztály 1895-től állt kapcsolatban Farkas Sándorral, amikor „az osztályban nyert bíztatás után megígérte, hogy ezentúl néprajzi tárgyakat is [fog] gyűjteni".[62] Ez nagyjából egybeesett azzal az időszakkal,

[61] Tevékenységét eddig a régészet szempontjából taglalták; e művek nem térnek ki arra, hogy pontosan mikor kezdte néprajzi gyűjtéseit (Barcsay 1987; Lőrinczy 1988; Lengyel, szerk. 2002: 234). Filep (1988) általános méltatása sem tud erről. Juhász Antal úgy véli, Farkas azért adta duplumjait a Néprajzi Múzeumnak, s nem a szentesi múzeumnak, mert Csallány Gábor „a népélet pusztuló tárgyainak megmentését nem tartotta olyan fontosnak, mint Farkas" (Juhász 1989: 300). Az életrajzi feldolgozások azonban inkább arra utalnak, hogy kettejük viszonya régészeti feltárások kapcsán romlott meg (Lőrinczy 1988: 28–29).

[62] Semayer Vilibáld levélfogalmazványa a Nemzeti Múzeum igazgatóságához, 1902. december 15. NMI 115/1902. E levél szerint 1902-ben körülbelül ezer tárgyat ajándékozott a néprajzi osztálynak.

6. kép
Dömötör László gyűjteménye – kerámiák, hímzések, szőnyegek, 1900 körül

amikor megromlott a viszonya Csallány Gáborral, Szentes másik amatőr régészével – aki 1897-ben a szentesi múzeum igazgatója is lett –, s átmenetileg elhagyta a várost. Feltárásait Tolnában, majd újra nagy intenzitással Csongrádon és környékén folytatta. A néprajzi tárnál első ajándékával már 1896-ban jelentkezett, egy tekerővel.[63] Beküldött tárgyaihoz készített jegyzeteit, gyakorta messzire kalandozó leveleit „Farkas Sándor Múzeuma Szentes" levélpapírra írta.[64] A „Magyarságért" névvel is illetett múzeumának régészeti és néprajzi gyűjteménye halála után özvegyétől részben a szentesi múzeum birtokába jutott, részben szétszóródott. De a múzeumi anyag is – „évszámos butellák, gyertyamártók, kékfestő dúcok, a pásztorélet tárgyai […] – többszöri költöztetése és 1944. évi elmenekítése miatt sok károsodást szenvedett" (Juhász 1989: 300). Farkas Sándor múzeumalapítási hajlamának volt még egy utolsó fellángolása. Élete alkonyán, 1924-ben nagy lendülettel fogott hozzá Csongrádon egy városi múzeum létrehozásához, melynek anyaga halála után elkallódott (Lőrinczy 1988: 14–19).

[63] Örök ajándékul „Csongrád vármegye népe egyik különleges hangszerét, egy tekerőt" küldött. NMI 8/1896. Törzskönyvi száma: 166/1896.

[64] Leveleit, tárgyjegyzékeit lásd NMI 77/1902, 114/1902, 6/1903.

A párhuzamos törekvések jellemzésére megemlíthető, hogy Farkas Sándor fellépésével egy időben, Aradon és Szegeden – többek között – léteztek más jellegű gyűjtemények is. A rajztanár, az aradi múzeumot is segítő Dömötör László (1850–1903) hímzésekből, kerámiákból alakított ki gyűjteményt (6. kép). Más gyűjtő rajztanárokhoz hasonlóan az ő érdeklődésére is a klasszikus irány, az ornamentika emlékeinek megőrzése volt a jellemző. Magyar, felvidéki, román, bosnyák tárgyakra kiterjedő hagyatékának jelentékeny része 1905-ben került a Néprajzi Múzeumba. Ekkor a néprajz és az iparművészet vizsgálódása már jobban elvált egymástól, amit az is jól kifejez, hogy a Dömötör-gyűjteményből az Iparművészeti Múzeumnak felajánlott négy tárgyára – órákra és edényekre – ott nem tartottak igényt.[65] A néprajzi műgyűjtés más útját járta a régi szegedi polgárcsaládból származó, Debrecenben gazdasági oklevelet szerző Beck István (1848–1912), aki harmincnyolc évig szolgálta szülővárosát. Mint Szeged katonai tanácsjegyzője főként a lovasélet tárgyaira, pásztorfaragásokra specializálódott. Emellett a magyar viselet foglalkoztatta, különösen a zsinórdíszítés (Beck 1898), de régi fegyvereket is gyűjtött. „Az emberek sokat megcsudálták a hivatalszobáját – írta róla Móra Ferenc –, aminek a pódimentumát a maga költségén pingáltatta magyar stílusúra, elnézelődtek a múzeumában, ahol a pusztuló magyar élet etnográfiáját gyűjtögette egy egész életen keresztül" (Móra 1964: 79–80). „Az utolsó szegedi magyar" gyűjteménye halála után, 1913-ban került a szegedi múzeumba, ahova már korábban is adományozott tárgyakat. A több mint háromszáz néprajzi tárgy főleg pásztoreszköz.[66]

Téglás István, Darnay Kálmán és Farkas Ferenc után idekívánkozik Kubala Anna neve. Róla Jankó János nyomán csak annyit tudunk, hogy a Nyitra megyei szlovák faluba, Krakovánba való „földműves asszony" volt. Nyitra, Trencsén és Túróc megyei hímzésekből, edényekből álló gyűjteményét, 321 tárgyat a Nemzeti Múzeum igazgatósága költségén vásárolhatta meg a néprajzi osztály 1896–1898 között.[67] Személyében, ha a rá vonatkozó információ helytálló, talán a néprajzi (mű)gyűjtés egyik első, név szerint ismert, paraszti

[65] Törzskönyvi száma: Az anyaghoz készített listákat lásd NMI 4/1905. Radisics Jenő, az Iparművészeti Múzeum igazgatójának levele Semayer Vilibáldhoz, 1904. május 19. NMI 192/1904. Vö. Semayer 1903. A rajztanárokról lásd Tasnádi 2006.

[66] Juhász 1989: 295; Bárkányi 2002: 146. Gyűjteményéről a *Pesti Hírlap* 1910. február 25-i száma is hírt adott, kiemelve egy frissen birtokába került, 1711-es évszámú rézfokost, valamint „kortörténeti jelentőségű ruháit". A magyar ruhákat, zsinórdíszes dolmányokat saját szabója, „Stumpf bácsi" varrta számára az ő előírásai szerint (ltsz.: EA 5233). A szegedi múzeum első kifejezetten néprajzi gyűjtését egyébként csak 1906-ban indította.

[67] Jankó 1900a: 37; a törzskönyvi számok alapján azonban 356 a tárgyak száma: 164/1896 (110 darab), 175/1797 (98 darab), 242/1898 (35 darab), 324/1898 (113 darab).

sorból származó képviselőjét tisztelhetjük. Hogy műgyűjteményhez hasonló összeállítás vagy inkább házaló kereskedői árukészlet volt-e, amit a múzeumnak eladott, azért nem egyértelmű.

Az itt tárgyalt korszak végén kezdett ismertté válni egy egészen különleges kollekció, Szmik Antal (1862–1927) csipke- és hímzésgyűjteménye. A gróf Csáky Albinné vezetése alatt álló Általános Közjótékonysági Egyesület felkérésére Szmik Antal 1904-ben a Nemzeti Múzeum kupolacsarnokában, a néprajzi osztály rendezésében mutatta be gyűjteményét. A kiállításról a *Néprajzi Értesítő* részletes ismertetést közölt. E szerint Szmik Antal „úgyszólván már országos hírnévnek" örvendő gyűjteményét „csakis jótékony célra állítja ki". A kiállító „évek hosszú sora óta – írta Beluleszkó Sándor – gyűjti hazánk textil-iparművészetének emlékeit s a hazai házi-ipar jellegzetes készítményeit. Különös gondot fordít a solid munkákra, eredeti mintákra, a gondos kidolgozásra, de általában mindenre a miben a magyar ízlés, gondolkodás, felfogás, eredetiség megnyilatkozik. A Szmik-féle gyűjtemény tehát igazi tükre a magyar házi-iparnak" (Beluleszkó 1905: 164). A beszámoló a kiállított anyagot taglalva jól érzékelteti a gyűjtemény összetételét, ami jóval tágabb körű volt, mint a leírásban hangsúlyozott *magyar* jelleg (hacsak nem magyarországit értünk ezen): pécsi bosnyák halotti lepedők, a Baranya megyei Püspökbogárd szőttesei, kalotaszegi, bukovinai székely textilneműk, Zólyom megyei szlovák hímzések, régi templomi textíliák, kékfestő anyagok az ország egész területéről, továbbá bolgár, horvát, sokác, szerb és román, valamint orosz, japán és nyugat-európai hímzések, csipkék alkották az anyagot. Csipkéből minden fontosabb központ képviselve volt, történeti emlékek, iparművészeti és népies munkák Európából és Magyarországról egyaránt szerepeltek. A néprajzi osztálytól és az Iparművészeti Múzeumból is válogatott, valamint a Divald Kornél által Sáros megyében gyűjtött anyaggal együtt megrendezett kiállítást Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter nyitotta meg. Jelzésértékű, hogy a műgyűjtő kollekciója együtt szerepelt a szakmúzeumok ekkor már körülbelül három évtizede épülő anyagával. A néprajzi szakismeretek forrásbázisát a 20. század elején tehát még legalább annyira a magángyűjtemények alkotják, mint a múzeumok őrzése alá került anyagi javak. De Szmik Antal gyűjtése arra is utal, hogy maga a szaktudás sem intézményesült még teljeskörűen, hiszen az önképzéssel megszerzett ismeretek jól kiegészítik a szakkörök munkáját. Egy gyűjtemény összeállítása, rendszerezése és részleges leírása (vö. Szmik 1902a; 1902b; 1907) a javak egyéni felhalmozását, a kedvtelést meghaladó érvényességű lehet – ahogy ezt korábban is láttuk. A gyűjtőről nagyon keveset lehet tudni. Felsőbányán született, de 1898-ban már Zomborban „igazgató-mérnökként" tevékenykedik. „[Sz]ép és érdekes régészeti, mű- és ethnographiai" gyűjteményét a Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat év-

könyve ismertette (D. GY. 1898). Az 1900-as években ismét újabb helyen, a fővárosban találjuk. A kiállítás idején az Értesítő „igazgató mérnökként" írt róla.[68] Saját kutatásai alapján szülővárosának művelődéstörténetét, néprajzát önálló kötetben adta ki (Szmik 1906), s közölt cikkeket gyűjteménye alapján is. Egy korai, a zombori szabad líceumban tartott előadása szerint jól ismerte a század utolsó két évtizedének néprajzi törekvéseit, tökéletesen otthon volt a nemzeti ornamentika körüli vitákban. Valószínű, hogy gyűjtőmunkájában Huszka példája is ösztönzőleg hatott rá, akinek a kutatásban játszott úttörő szerepéről és munkásságáról elismerően szólt. A „magyar nemzeti stylus motívumait illetőleg" azonban nem kívánt végleges ítéletet alkotni – „ethnografusaink sokszor nem tudnak megmaradni a tisztán tudományos alapon" –, inkább csak a főbb véleményeket és nézeteket ismertette. Előadását a hölgyeknek szóló buzdítással zárta: „még a legkisebb tárgyat is, mely a magyarság múltjának emléke" össze kell gyűjteni, mindazt, ami a „magyar élet módra, szokásokra, mesterségekre, foglalkozásokra vonatkozik" (Szmik 1900). Szmik Antal tagja volt a Magyar Néprajzi Társaságnak is. Később a társaság biztosított lehetőséget számára, hogy gyűjteménye alapján a magyar népművészetben a csipke szerepéről összegző előadást tartson, amit az *Ethnographia* cikk formájában meg is jelentetett (Szmik 1925). Ezt követően anyaga két részletben, vásárlás és ajándék jóvoltából a Néprajzi Múzeumba került: előbb 333 tárgyat ajánlott fel, amiért harmincmillió koronát fizettek ki, majd a következő évben 904 darab csipkét és paszomántot ajándékozott a gyűjteménynek (Fejős, szerk. 2006: 227. kép). Mindez kiegészül azzal a közel hatvan textíliával, valamint fényképekkel, amelyeket Szmik Antal még a háború előtt juttatott a múzeumnak.[69]

Az 1870-es években indult „néprajzi műgyűjtés" két évtized alatt erőteljesen kifejlődött. A sporadikus érdeklődést valóságos divat váltotta fel. Mint láttuk, az 1880-as évek közepén már kereskedők is forgalmaztak paraszti készítésű vagy használatú régiségeket. Xántus János 1892-ben azt panaszolta, hogy a múzeumi gyűjtést megnehezíti az „amateur-gyűjtők sokasága és ily háziiparral üzérkedők folyamatos szaporodása". „Legújabban – írta – a korsó, kanta

[68] Beluleszkó 1905: 164. Tagja volt a Nemzeti nevű szabadkőműves páholynak, foglalkozott az al-dunai csángókkal (Arcanum 2004: Szinnyey).

[69] A Szmik-anyag törzskönyvi számai: 1437/1909 (7 darab), 1870/1912 (50 darab), 2471/1925 (333 darab), 2486/1926 (75 darab). Utoljára még egy tétel került a múzeumhoz mint „Szmik Antal hagyatékából" származó tárgy (törzskönyvi száma: 2533/1927). Saját kezűleg vetett véget életének, lásd *Az Est*, 1927. március 23. p. 13. Az 1926-os gyarapodás vételárát az anyag jegyzéke melletti feljegyzés adja meg (lásd NMI 9/1926). Ez meglepő, mert a gyűjtő levelében felajánlását ajándéknak nevezte. Az 1926-os tételek száma (75 darab) és az ajándék tárgylistája (904 darab; NMI 21/1926), valamint az utóbb erre ráírt leltári számok (ltsz.: 126408–126685) között ellentmondások vannak. A kilencszázas darabszámot viszont megerősíti az 1926. első negyedév hivatalos gyarapodási jelentése: *Néprajzi Értesítő* 1926: 101.

és bokálygyűjtési mánia annyira divatba jött, hogy csaknem minden harmadik lakás egy fazekasraktárhoz hasonló, s ez okozza, hogy most már igen nehéz régibb – népies alakú és dessainű korsókat s egyéb edényeket beszerezni s azok ára nevetségesen felszökkent, a folyamatosan emelkedő kereslet s vele lépést tartva folyamatosan fogyó készlet miatt" (Xántus 1892: 303.) A Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárában Jankó János kinevezésével 1894-től egyre növekszik a magyarországi néprajzi anyag mennyisége. Az egyik forrást – mint az idézett példák jelzik – a korábbi időszakra visszanyúló magángyűjtemények átruházása jelenti. A szerzeményezés elsődleges forrása, a törzskönyv sajnos eléggé hiányos, szűkszavú, ami nem teszi lehetővé, hogy pontosan megállapítsuk, hogy az adományozók, az eladók között milyen arányban vették ki részüket azok, akiket mű- vagy régiséggyűjtőknek tekinthetünk. Mindenesetre tény, hogy a Néprajzi Múzeum korai gyarapításában s ily módon a forrásbázis megteremtésében a mű- és régiséggyűjteményekből átvett tárgyak számottevő mennyiséget tesznek ki. Hasonló a helyzet a millennium időszakában egyre-másra alakuló vidéki múzeumok s a sorozatban szerveződő néprajzi gyűjtemények esetében. A múzeumokat egyéni adományok gazdagítják; egyedi tárgyak mellett kisebb-nagyobb kollekciók is egyes újonnan alakuló gyűjtemények alapjául szolgálhattak. A magángyűjtemények, illetve azok egyes darabjai tehát utat találtak a megalakuló-gazdagodó közgyűjteményekbe, bár valószínű, hogy jelentékeny részük – netán a többségük – szétszóródott. Az első adományok többnyire a megelőző évtizedben vagy még korábban támadt gyűjtői érdeklődésről vallanak. Csak példaként, a korábban tárgyalt típusokra utalva, néhány eset a vidéki néprajzi gyűjtemények létesítése kapcsán: a békéscsabai múzeum szervezésekor, 1885-ben az országos kiállításon a békéscsabai szobát berendező Bartóky Lászlóné *mintagyűjtemény*ét igyekeznek megvásárolni; az Erdélyi Kárpát Egyesület kolozsvári Táj- és Néprajzi Múzeumának az egykor a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum anyagát megalapozó – a néprajzit is! – özv. Cserey Jánosné (1823–1905) 1901-ben háromszáz darabos néprajzi gyűjteményt ajándékoz; a néprajzkutatóvá vált soproni tanító, Bünker János (1863–1914) 1903-ban adja el 139 koronáért néprajzi kollekcióját a Soproni Régészeti Társulatnak, ami az 1901-ben egyesített megyei és városi múzeumban az általa kialakított néprajzi osztályt jelentősen kibővítette.[70] Ezektől a régebbi gyűjtésektől elválasztható a századforduló táján vagy az azt követően kibontakozó újabb gyűjtői és múzeumgyarapító aktivitás, amelyre már egyértelműen a tudatosan alkalmazott „néprajzi" jelző vonatkozik. Az utoljára tárgyalt, valóságos magánmúzeummá fejlődött három gyűjtemény és

[70] G. Vass 1979: 25; Semayer 1902c: 143; Domokos 1989: 52. A soproni múzeum alakulásához, a kezdeti időszakban a magángyűjtők szerepéhez vö. Domokos 1992.

Szmik Antal kollekciója már inkább ebbe a kategóriába esik. Az ő esetükben már sokkal egyértelműbb, hogy mi tartozik a „néprajzi tárgyak" körébe. A század első éveiben pedig az is világossá válik, hogy van „népművészet". Másként fogalmazva: ekkor már a „néprajz", a „népművészet" jegyében gyűjtenek, s nem csak ösztönösen a régiségek körét tágítják. A néprajzi tárgyszemlélet megszületésének régiségtani gyökereiből eredő hatások azonban ezt követően sem múlnak el nyomtalanul.

A korai gyűjtőknél a paraszti hímzések, főkötők, különféle faragások, kerámiatárgyak részben egyes régiséggyűjtemények kiegészítői lettek, mint Ipolyinál, Szalay Ágostnál, Rómer Flórisnál, Szendrei Jánosnál, Spitzer Mórnál, Széll Farkasnál s másoknál, részben többé-kevésbé önálló gyűjteményeket alkottak. Más-más értelemben, de Herman Ottó, Gyarmathy Zsigáné, Téglás István, Dömötör László, Beck István népéleti tárgyai önálló gyűjteményt, illetve önállóan kezelt/felfogott egységet alkottak. A komplex gyűjteményekben a háziipari-népi anyag többféle szerepet tölthetett be. Nyilván számolni kell olyanokkal, ahol ez mennyiségét, illetve a neki tulajdonított értékét tekintve csak marginálisnak számított. A számszerűség azonban nem lehet kizárólag irányadó, hiszen Szendrei Jánosnál vagy Wartha Vincénél hiába voltak a népi kerámiák kisebbségben a másfajta tárgyakhoz képest, szerepük a nemzeti ornamentika, illetve a technológia története szempontjából jelentős volt, s ezért gyűjteményükben fontos egységét képezték. Területi szempontok vezették Téglás Istvánt, vagy a felső-magyarországi emlékanyag összegyűjtésének célja Spitzer Mórt, aki másokhoz hasonlóan a habán kerámiát részesítette elsőrendű figyelemben. A kerámia, a textilművesség történeti fejlődésének menete talán a régész gyűjtőket foglalkoztatta elsősorban, de a „laikusok" egy része – például Hajós Béla – is ezt az irányt követte. Herman Ottó a fazekasok termékeire, valamint a „túri kancsókra" szűkítette érdeklődését, ám ezekből a forma, a díszítés, a kor és a földrajzi eloszlás szerint minél nagyobb változatosságra törekedett. A hasonló anyaggal bíró Gyarmathynét viszont a gyűjtésben talán leginkább önmaga és mások esztétikai gyönyörködtetése vezérelte. Ám őt olyan gyakorlati szempontok is motiválták – esetében a falvak háziiparának előmozdítása –, amelyek másoknál a műipar megújítását és a nemzeti iparművészet kialakítását célzó szándékokban öltöttek testet. Az itt összefoglalt adatok arra utalnak, hogy kizárólag népi tárgyakból álló magángyűjtemény a vizsgált korszakban még nem létezett. A gyűjtemények összetételét nem minden esetben ismerjük, úgy tűnik azonban, parasztoktól, pásztoroktól, házi- és mezővárosi iparosoktól származó tárgyak önálló gyűjtése mindaddig, amíg a néprajzi érdeklődés nem vált el az osztatlan régiségtantól, még nem jellemző. Ezt s a váltást Szmik Antal tevékenysége jól tükrözi.

A „néprajzi műgyűjtés" egyik további sajátossága, hogy a népenként különböző ornamentika feltételezése miatt a figyelem nagyrészt a történeti Magyarország nemzetiségei művészileg is magasra értékelt termékeinek begyűjtésére, megbecsülésére vonatkozott. Meghatározta ezt az ornamentika etnikai-nemzeti jellegének eszméje és a nemzeti stílus fölkutatásának szándéka. A történeti Magyarország kiváló terepe volt ennek: a tárgygyűjtésben ezért lesz olyan hangsúlyos a szlovák, a román, a délszláv és a magyar díszítésmódokat, illetve helyi stílusokat hordozó tárgyak kiemelése. Ehhez ugyanakkor a bontakozó etnográfiai szemlélet is inspirációt jelenthetett, amely az összehasonlítás szempontját hirdette minden vizsgálatába bevont tárgy esetében. A gyűjtésnek külön ágát képviselte a nem esztétikailag, hanem az emberi eszközhasználat evolúcióját megtestesítő tárgyfajták összeszedése. Ebben a régészeti szempont egyértelműen tetten érhető, de Herman Ottó 1885-ös kiállításának és 1887-es halászati monográfiájának hatása sem hanyagolható el. Az „ősfoglalkozási" tárgyakat gyűjtő Thomka Gyula vagy a primitív szerszámokra is felfigyelő Farkas Sándor számára az etnográfiai felfogásmód már nyilvánvaló módon – legalábbis – közvetve érvényes szempontként jelentkezett.

Az adatok azt bizonyítják, hogy az új tárgyfajták iránti figyelem a „nemzeti régiségek" megbecsülése talaján fogant meg, amit a régészeti, műtörténeti emlékek gyűjtői és kutatói kezdeményeztek, akik között jó néhányan voltak olyanok, akik tulajdonképpen ezeket az ismereteket önképzéssel elsajátító amatőröknek számítottak. A paraszti-népi tárgyak gyűjtése, tanulmányozása a művészeti, régiségtani érdeklődést terjesztette ki, a műízlést bővítette, ami egyúttal egy új tudományos tárgyvizsgálódási irány forrásanyagát teremtette meg. Mindemellett az ilyen gyűjtés a személyes környezet, a lakások díszítésére alkalmas tárgyak, alkalmasint újszerű különlegességeknek minősülő értékek fölhalmozását is szolgálta, szolgálhatta, s forrását jelentette a nemzeti stílust áhító iparművészeti törekvéseknek. Huszka József leginkább abban különbözött gyűjtő kortársaitól, hogy gyűjteménye elsőrendűen rajzban, akvarellben és fényképen rögzített adatokból állt, bár sepsiszentgyörgyi lakását festékesekkel, kerámiákkal tette otthonossá, s gyűjtőútjain alkalmanként hímzéseket, textiltöredékeket, faragásokat is megszerzett magának. Motivációja pedig az amatőr vagy a félig hivatásos gyűjtőkénél komplexebb volt, tudományos, kultúrpolitikai elhivatottság és nem annyira a szép tárgyak birtoklása vezérelte.

A „NÉPMŰVÉSZET" A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN – KUTATÁS- ÉS FOGALOMTÖRTÉNETI JEGYZETEK

„A népművészet tudományos gyűjtésének és feldolgozásának azonnali megkezdése sürgető szükségszerűség" – írta Alois Riegel 1894-ben a *Volkskunst, Hausfleiss und Hausindustrie* című, korszakot jelentő munkájában, amely a 19. század utolsó harmadában végbement fejleményeket ambiciózusan összefoglalta és értékelte (Riegel 1998: 118). Az osztrák művészettörténész, a bécsi Museum für Kunst und Industrie munkatársa a német nyelvterületen megfogalmazott nézetek és az 1890-es bécsi háziipari kiállítás tapasztalatai alapján vállalkozott az összegzésre, mert – mint írta – „egyszer végre pontos képet kell alkotnunk mindazon művészeti jelenségek fogalmáról, lényegéről, határairól, melyeket jogosan foglalunk össze a népművészet névvel" (Riegel 1998: 75). Munkája a népművészet első (művészettudományi) elméletét adta, általánosítva ezzel a korszak különböző jellegű s irányú, ám tudományosan még kevéssé átgondolt képzeteit. Saját szóhasználatából jól látszik, hogy ekkor a 'népművészet' már forgalomban lévő kifejezés, s mint utóbb Bernward Deneke és mások feltárták, legalább két évtizedes karrierje van a német szóhasználatban (Deneke 1980).[1] *Volkskunst*ról terminológiai értelemben Rudolf Eitelberger von Edelberg, az említett bécsi múzeum első igazgatója 1876-ban, majd az őt követő Jacob Falke 1878-ban már biztosan írt. Jól ismert, hogy a népművészetként lassan tudatosult javak más megnevezést – háziipar, népipar – használó leírásai, bemutatása a század derekán kezdődött, számottevő mértékben az 1867-es párizsi, majd még inkább az 1873-as bécsi világkiállítás hatására. Több évtized tapasztalatairól van tehát már akkor szó, amikor Riegel a népművészet *tudományos* gyűjtését és feldolgozását szorgalmazza – mégpedig a művészettörténet, illetve -tudomány szempontjából.

Riegl munkáját megjelenésének évében Menyhárt Gyula ismertette meg a magyar olvasóval. A *Művészi Ipar* 1894-es számában megjelent tömör, a szerző gondolatainak lényegét összegző írásában azonban ő a 'népművészet' helyett még a 'népies művészet' kifejezést használta. „A népies művészet – foglalja össze a könyv egyik lényeges gondolatát – egyes formáit meg lehet men-

[1] A tanulmány eredetileg 1964-ben jelent meg a *Zeirschrift für Volkskunde*ben. Az újabb kutatások áttekintéséhez vö. Nikitsch–Tschofen, Hg. 1997.

teni, a népies művészet azonban eltűnt. Egyedüli feladat, amit teljesíthetünk az, hogy a népies művészetnek még fölismerhető elemeit fölkutassuk, tanulmányozzuk és a feledékenységtől megóvjuk."[2] A magyarországi adaptáció tehát a fogalomra nem terjedt ki, de a tudományos kutatásra való ösztönzés – bár a 'tanulmányozás' kissé enyhébb formájában – nálunk is megjelent. Egyelőre még nyitott kérdés (legalább is számomra), hogy Magyarországon ki írta le először a *népművészet* kifejezést, s hogyan kezdődött a fogalom hazai kikristályosodása.

A magyar néprajzi és művészettörténeti kutatástörténet már többször foglalkozott a „népművészet felfedezésének" nevezett eszme- és intézménytörténeti folyamatok sokrétű problémájával (Kresz 1968; Kresz–Szabolcsi, szerk. 1973; Hofer 1988; Fejős 1991). Nem mondható, hogy a két szakterület képviselői egymástól függetlenül tárgyalták volna a szóba jövő problémákat – gondoljunk például az egyik első fontos kutatási eredményre a Szabolcsi Hedvig és Kresz Mária munkájának köszönhető forráskiadványra –, mégis úgy látom, a kölcsönösségek vagy tágabban: a korszak egymással összefüggő, illetve egymást kiegészítő, egymással ellentétes erővonalainak belső rekonstrukciója még várat magára. Az utóbbi években azonban két szempontból is újabb fejlemények tanúi vagyunk, amelyek elősegíthetik egy majdani, ilyen jellegű szintézis megalkotását. Egyrészt tovább gyarapodtak a részkutatások mindkét szakterületen belül, ami újabb források feltárásában éppúgy tapasztalható, mint a tematizáció változásában, bővülésében. A kutatás körébe vont újabb témák megjelenése a már „műveltek" más jellegű értelmezésével jár együtt. Talán legérzékletesebb példa erre a múzeum és a múzeumi gyűjtemények létrejöttének, alakulásának változó megközelítése. Másrészt – már ez a momentum is jelzi – nálunk is jelentkeztek azok a szemléleti változások, amelyek alapján a tudománytörténetben vagy a kulturális, tudományos élet mozgásainak feltárásában másként tekintünk a múltbeli tényekre s azok összefüggésére. A konstruktivista szemlélet megjelenése, valamint a jelenből visszatekintő s a hozzá egyenes úton elvezető szálakat felfejtő tudománytörténeti szemlélet kritikája a mögöttünk lévő korszakok jelenségeit, belső összefüggéseit másként ragadja meg, mint a korábbi felfogásmódok. Ilyen, az újabb adatfeltárást és a szemléleti változásokat egyaránt érvényesítő vállalkozás volt a Néprajzi Múzeum gyűjteményeit bemutató kézikönyv elkészítése (Fejős, főszerk. 2000),[3] valamint az abból kinövő más munkák, továbbá a Hofer Tamás kezdeményezte „Utak a néprajztudományhoz" témakörben folyó, ma már a második fázis-

[2] Új kiadás: Menyhárt 1973: 169.

[3] A kötet bevezető tanulmánya érinti az újabb szemléletű tudománytörténet néhány fontosabb vonását (Fejős 2000a: 11–12).

ban lévő kutatás.[4] Mindezek a „gödöllőiek" és a „népművészet" kapcsolódásának témáját is több vonatkozásban érintik. Az alábbiakban mindezek alapján, olykor többé-kevésbé konkrétan is hivatkozva valamely szerzőre, néhány eddig kellően nem tudatosított szempontot kívánok megfogalmazni. Ebben a fejezetben az a célom, hogy a formálódó néprajzban rekonstruáljam az esztétikai szempont megjelenését, illetve az ilyen közelítésmód nyelvezetét, fogalmi körét. Az adott keretek között csak adalékok lehetnek ezek, a bővebb kifejtés, ismertetés lehetősége nélkül.

Először is térjünk vissza Riegl példájára, pontosabban arra a problémára, hogy a társadalom adott szektorában előállított, használt anyagi javak milyen értelmezési szűrőn mennek át, s ennek révén hogyan válnak mind a tudományos vagy az esztétikai gondolkodás „csomópontjaivá", mind az iránt tanúsított külső társadalmi érdeklődés és a befogadás alanyaivá. E bonyolult képlet leírását, értelmezését tartom még mindig tanulmányozásra érdemes kérdésnek, a már bőségesen föltárt tények, ismeretek ellenére is. A konkrét esetnél maradva, mit jelent például az az apró, netán jelentéktelen tény, hogy Riegl könyvét az *Ethnographia* nem regisztrálta, s a néprajzkutatók akkor valószínűleg nem is forgatták a művet. Arról van-e szó, hogy a néprajznak akkor még nem volt „népművészet"-képe, azaz sem maga a kifejezés nem tartozott fogalmi kelléktárába, sem nem is érdeklődött művészi-esztétikai kérdések iránt, avagy épp ellenkezőleg, annyira erős érdeklődést tanúsított, hogy már saját teóriái és kutatási eljárásai voltak s nem szorult rá művészet(történet)i kiadványokra? Vagy inkább arra kell gondolni, hogy az adott tárgyállományról a néprajz képviselői más szempontok szerint gondolkodtak? De még mindezek előtt fölmerül a kérdés: mire is kell a néprajz alatt gondolnunk az adott pillanatban, az 1890-es évek derekán?

Magyarországon a néprajz ekkor minden előzmény ellenére még éppen, hogy csak formálódik. Szilárd, jól meghatározó szakágról még aligha beszélhetünk. Nincs egyetemi képzés, s az érdeklődőket tömörítő egyesület túlnyomórészt lelkes amatőrökből áll, vagy más tudományszakok képviselőiből kerül ki. Az 1897-ben megjelent *Pallas nagy lexikona* szerint az egyesület, a Magyar Néprajzi Társaság ekkor 500 tagot számlált, miközben a lexikon név szerint mindössze négy magyar(országi) etnográfust nevez meg, s közülük csak háromnak szentel biografikus címszót. Közülük Pápai Károly nem önállóan, hanem csak a nyelvész Munkácsi Bernát munkásságát ismertető szócikkben

[4] A két Hofer Tamás vezette OTKA-kutatás címe: „A népi kultúra képének megszerkesztése Magyarországon 1850–1918" (T 30291. sz., 1998–2003); „A népi kultúra a nemzettudatban. Közvélemény és szakkutatás (19–20. század)" (T 042698. sz., 2003–2006). E fejezet szövege ez utóbbi kutatás keretében készült.

szerepel, viszont Huszka József, Reguly Antal és Réthy László tevékenységét egy-egy rövid életrajz villantja fel. Reguly azonban már régen halott, Réthy neve mellett viszont az is szerepel, hogy az éremtár őre, numizmatikai író, így a Pallas szerint „tisztán" csak egy ismertetésre méltó etnográfusunk van, Huszka József (Arcanum 2004). Róla egyébként a szócikk is világosan leírja, hogy képesítése és foglalkozása szerint rajztanár (bár egyébként tudjuk, ekkor a Néprajzi Társaság választmányának tagja). Belülről sem más a kép. Ugyanekkor például a fiatal Jankó János – róla talán épp kora miatt nem tud a *Pallas* – Oroszországból egy magánlevélben a következőt írja: „azok, akik eddig Magyarországon ethnografiát csináltak és csinálnak, Herman Ottón kezdve egytől egyig *iskolázatlan amatőrök*. Ezért rekedt meg nálunk az ethnografia oly gyalázatosan…"[5] Ismeretes: Jankó a botanika, a földrajz felől érkezett a néprajzhoz, s az önképzés, valamint a gyakorlat révén vált a tudományszak s különösen a tárgyi javakkal foglalkozó ágának megalapozó képviselőjévé, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának őrévé. A professzionalizációban a Társaság és a különféle kiadványok mellett különösen a formálódó múzeumi szakgyűjtemény játszott fontos szerepet, ám ekkor ez utóbbi is még inkább csak potenciális lehetőségét jelentette a szaktudomány kifejlődésének, s a Jankón kívüli két tisztviselő, az antropológus Semayer Vilibáld és a geográfus Bátky Zsigmond tevékenysége a magyarországi tudományszakok önállósulásában szerény szerepet játszott. Mindezek ellenére a néprajzi-etnográfiai orientáció már nyilvánvalóan létezett, jóllehet az intézményes és szakmaközi határok képlékenyek, változóak voltak. A néprajzi szemlélet és a néprajzi tárgy fogalma, a gyűjtés gyakorlata között is többféle összefüggés létezett, mely folyamatos alakulásban volt. Ebben a kontextusban kell föltennünk azt a kérdést, hogy miként jelentkezik az esztétikai szempont a gyűjteményben fölhalmozódó vagy a terepen a kutatók figyelme elé került tárgyállomány kapcsán. A művészettel, az esztétikummal kapcsolatos gondolkodás gyökerét s ezáltal a néprajz esztétikai orientációjának kezdeteit ily módon lehetséges földerítenünk. Ezt az egykori „főszereplők" néhány korabeli diskurzusban való részvételével lehet rekonstruálni, amely kulcsot ad a művészi-esztétikai szempontok szakmán belüli súlyának megértéséhez, de ez egyben a szélesebb körű tudományos fogalomalkotást, elméletképzést mint konstrukciós folyamatban való „néprajzi" részvételt is körülhatárolja, jelentőségét felvillantja. Más megfogalmazásban azt is mondhatjuk, hogy a tudományos szakágak elhatárolódásának folyamatában a közös alapok vagy a kölcsönösségek relatív értékét keressük, mert ezzel lehetőség nyílik a korszak szellemi mozgásait megteste-

[5] A Lóczy Lajosnak írt levél megjelent a szibériai kutatóútját közreadó kötetben (Jankó 2001: 74). Jankó másutt is ír hasonló értelemben (Jankó 2001: 79).

sítő s kifejező – Michel Foucault szavaival élve – „diszkurzív gyakorlat szabályszerűségé"-nek megvilágítására (Foucault 2001: 79).

Két, egymástól nagyon különböző szerző – a Pallas-féle „kánonban" egyaránt szereplő –Huszka József és Réthy László már igen korán az 1880-as évek közepén részese a korszak meghatározó művészeti diskurzusának, az úgynevezett ornamentika-vitáknak. Míg a rajztanár, azaz a képzőművészeti indíttatású Huszka az egyik főszereplőnek számított (vö. többek között: Huszka 1885; 1888; 1894a; 1898a), az etnogenezissel, néptörténettel foglalkozó, Bécsben etnológiai képzésben is részesült Réthy egy rövid, de határozott kritikát megfogalmazó brosúra szerzőjeként foglalt állást az ornamentika etnikai meghatározottságának vagy nemzeti karakterének kérdésében (Réthy 1885). A „magyar styl"-ről írt munkájuk egyaránt 1885-ben jelent meg, amikor az országos kiállításon a háziipari részében 15 élethűen berendezett – ám természetesen a célnak megfelelően konstruált – „parasztszobában" ismerkedhetett a közönség az ország különböző tájainak változatos öltözeteivel, textíliáival, bútoraival. Sinkó Katalin újabb, az egyes ornamentika-elképzeléseket rekonstruáló és egymással szembesítő tanulmányaiban arra hívta föl a figyelmet, hogy a nemzeti formanyelvvel és az ornamentikával kapcsolatos elképzelések a 19. századi művészeti gondolkodás kulcsproblémáját jelentették, így e viták jelentősége aligha vonható kétségbe (Sinkó 2002a; 2002b, é. n.). Többek között azt kell látnunk, állítja, hogy ez volt az a művészeti írókra, gondolkodókra, művészekre, valamint régészek, etnográfusok egyes képviselőire egyaránt kiterjedő művészeti diskurzus, aminek keretében a paraszti-népi tárgyi világot a kortársak értelmezni próbálták, s ez megalapozta annak társadalmi befogadását. A diskurzus ugyanakkor korántsem volt állandó, többféle elképzelés váltotta egymást. Sinkó Katalin részletekbe menően föltárta a különféle stílus- és ornamentikatanok elméleti alapjait és azok egymással kapcsolatos viszonyát, ameiből az is világosan kiderül, hogy bár a stílus, az ornamentika mibenlétét taglaló nyelvezet művészeti, művészetelméleti kiindulású, ennél szélesebb körű magyarázó erővel bírt.

Díszítésről, motívumokról az 1880-as évek derekától a néprajzi gondolkodás hívei is szóltak. Ebbe a körbe tartoznak az elméleti következtetésekre már nem vállalkozó adatközlő anyagbemutatások, amelyek bizonyos tárgyféleségek megformálását, díszítettségét írják le, anélkül, hogy ebből explicit módon akár fejlődéstörténeti, akár etnikus jegyeket olvasnának ki. Implicit módon persze többnyire eleve ilyen talajon álltak, hiszen az adott tárgy, műveltségjegy jelentőségét kimondatlanul is „ősiségében" vagy etnikus karakterében vélték megtalálni. Ezen a reflektálatlan úton sokan etnográfusok közül is „eljutottak" az általuk kutatásra, leírásra érdemesített hagyaték esztétikai-művészi jegyeinek elismeréséhez. Ennek lesz azonban az az eredménye, hogy a nép-

rajz utóbb népművészetnek tekint mindent, „ami számunkra ilyen módon adott" (Kriss-Rettenbeck 1980: 91), vagyis ami díszített, amin különféle motívumok ismerhetők föl stb., anélkül, hogy ezt az eljárásmódot fogalmilag értékelné.

Huszka József a mai néprajz önképében outsiderként tűnik föl, s munkássága – épp a jelenbe vezető egyenes vonalú fejlődés konvencionális tudománytörténeti képzete miatt – csak mint meghaladott előzmény, tévút játszik szerepet, ugyanakkor háttérbe szorul, hogy elsősorban az ő révén jelentkezett először a művészi szempont a magyarországi néprajzban. Paradox helyzet, hogy Huszkának köszönhetően a kibontakozóban lévő néprajz éppen hogy növelni, szélesíteni tudta társadalmi és tudományos elismerését, miközben az „ősiség", a keleti vonatkozások és az ornamentika nemzeti jellegének eltúlzásával a néprajz tudományos hitelét, megalapozottságát gyengítette – legalábbis a kutatások hosszabb távlatában. Nem véletlen, hogy 1934-ben Viski Károly *A magyarság néprajzá*ban a díszítőművészetről írván a „magyar stíl" kérdésében Réthy László 1885-ös szavait idézi helytálló véleményként: „Legtöbben valami különálló eredetiségben, önmaguktól megszólaló, a nemzet minden alkotásában *egyféle rendben* végighúzódó motívumokban vélik [a magyar stílt] lappangani, mert a legfontosabb alapelvet, a nemzet ethnikai állását, egyéniségének sokféle elemét felejtik ki a számításból, pedig csak ez magyaráz, ez old meg mindent" (Viski 1934: 275. Az idézett hely: Réthy 1885: 44).

Az ornamentika jegyében az 1890-es években s utóbb létezett egy más jellegű, kimondottan néprajzi, mégpedig egyetemes néprajzi jellegű álláspont is. Jankó János 1895-ben kimerítő leírást tett közzé az *Archeológiai Közlemények* hasábjain a Nemzeti Múzeum 24 szarvasagancs lőportartójáról. Figyelmét a geometriai díszítés keltette föl, s ennek tüzetes bemutatásával adatokat kívánt szolgáltatni az összehasonlító kutatáshoz. Dolgozata végén megfogalmazta, hogy kellő anyag birtokában „áttérhetünk a hazánkban észlelt alakoknak a nemzetközi megfelelő ornamentális anyaggal való összehasonlítására s megoldhatjuk azt a kérdést, mily helyet foglal el geometrikus ornamentikánk a primitív geometriai ornamentika különböző geographiai területei között" (Jankó 1895a: 117). Írásából nem derült ki, hogy miért is fordult a geometrikus díszítés problémája felé. Erre jóval később Bátky Zsigmond egy hasonló tárgyú közleménye tért ki, megemlítve, hogy múzeumi gyakornokként tanúja volt annak, hogy Jankó érdeklődését „az akkoriban meginduló primitív népek ornamentika-búvárlata, Hjalmar Stolpe-val az élen" váltotta ki, amely elképzelésekkel a *Mitteilungen des Anthropologische Gesellschaft in Wien* köteteiben ismerkedett meg (Bátky 1926: 1).[6] Az „ősművészet" kérdése a prehisztorikus

[6] Vö. Stolpe 1892; Grosse 1894. Lásd különösen a VI. fejezetet: Die Ornamentik, 111–155.

régészettel kötötte össze az etnológiai tájékozódást. Nyilván való, hogy ebben az etnológiai megközelítésben a komparatív szemlélet és a díszítmények eredete, fejlődéstörténete volt a meghatározó gondolat. Az egyetemes néprajzi szemlélet ebből a két szempontból látta értelmét a díszített primitív tárgyak vizsgálatának. Az etnikai jegyek megállapításához csakis az összehasonlítások fáradságos útján lehet eljutni, ám mint Bátky későbbi írásában kifejti a túlontúl formai deskripció és a földrajzi elterjedés nyomozása korántsem meríti ki „az etnológiai általános érvényű megállapításait" (Bátky 1926: 1). Saját írásában azt körvonalazta, hogy a díszítmények mágikus-vallási eredetét, a díszítésmódok „etappe-szerű előfordulásá"-nak nem vándorlás alapú magyarázatát másmilyen etnológiai elméletek belátásai alapján kell keresni.

A 19. század végén a terjedőben lévő néprajzi szemlélet javarészt egyetemes – etnológiai-antropológiai – felfogásmód talaján állt. Jól látható ez Jankó János idézett kísérletében is, aki a magyarországi, 17–19. századi lőportartók díszítményeit vizsgálva az ornamentika fejlődésének általánosabb kérdéseihez kívánt hozzájárulni. Ennek az alapállásnak jegyében rendezték el a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya – a Néprajzi Múzeum – anyagát. Az 1898-ban „felállított" gyűjteményben a látogató a primitív népek felől jutott el a magyarországi, illetve a magyar anyaghoz. Az egyetemes látószög alapján a művészet felé is elsősorban annak eredete miatt fordultak. Apró adalék, hogy az *Ethnographia* egyik 1900-ban megjelent füzete rövid ismertetést közölt Éber László, a Nemzeti Múzeum művészettörténésze tollából Karl Woerman *Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker* című akkor megjelent könyvéről. „Nagy érdeme Woerman-nak – szól a méltatás –, hogy a néprajz illő helyét a művészettörténetben immár végleg elfoglalhatta" (Éber 1900: 429). Pár évvel korábban, talán épp az „ornamentika-búvárlat" iránti érdeklődése kezdeteként Jankó János számolt be Alois R. Hein bécsi művészettörténésznek a borneói dajak pajzsornamentikáról írt nagyszabású művéről, aki egyébként Xántus János jóvoltából a budapesti gyűjtemény 17 dajak pajzsát is feldolgozta (Jankó 1892).[7] A művészeti és az etnográfiai közelítésmód kapcsolatát itt az is erősíti, hogy a bécsi kutató testvére a császári *Völkerkunde* múzeum őre volt. Érthető, hogy a magyarországi gyűjtemény etnológiai anyagának feldolgozásakor a kutatók igyekeztek kapcsolódni az ilyen és hasonló nemzetközi törekvésekhez – így történt ez a Biró-féle óceániai gyűjtemény publikálásakor is –, ami ugyanakkor a művészi kérdések és az egyetemes néprajzi szemlélet szoros kapcsolódását erősítette az akkori szakmai professzionalizáció folyamatában. A művészet eredetével kapcsolatban magyar kutatók nem dolgoztak ki önálló elméletet,

[7] A festőként is ismert Alois Raimund Hein elsősorban művészetetnológiával foglalkozott. Testvére volt a bécsi természetudományi múzeum őrének, Wilhelm Heinnek (1861–1903).

de feltétlenül hivatkozni kell Semayer Vilibáldnak, a néprajzi tár Jankót követő igazgató őrének egy mára teljesen elfeledett művére, amelyben az itt elemzett felfogásmód alapján adott átfogó képet „az ember faji sajátosságairól". Semayer a művelt nagyközönségnek szóló, 1905-ben megjelent, A Műveltség Könyvtára második, az *Ember* című kötetében másfél száz lapon, bőséges képanyaggal beteljesítette azt az antropológiai-etnológiai koncepciót, amely az akkori budapesti néprajzi gyűjteményi kiállítást is megalapozta. Az emberiség egyetemes rendszerébe illesztette „a magyarság embertani vázlatát", beleértve ebbe kulturális sajátosságait is. A munka „Művészet és tudomány" című fejezete viszont a művészet eredetének kérdését taglalja, s megkülönbözteti az időbeli és térbeli művészetek csoportját. Az utóbbiak alatt a szerző a szobrászatot, építészetet és a festészetet érti, amelyek kapcsán szól azok vallási beágyazottságáról és a figurális, illetve mértani ornamentumok eredetének kérdéséről. Az utóbbival kapcsolatos ismereteit nagy valószínűséggel Ernst Grosse freiburgi etnológus munkáiból merítette.[8] Semayer Vilibáld a magyar ornamentika „stíltani" kérdéseihez is hozzászólt. Minthogy etnográfusként a művészet eredete, kezdeti formái foglalkoztatták, ebben a kérdésben is ilyen alapon mondott véleményt. Régészeti, etnológiai és pszichológiai olvasmányai alapján úgy vélekedett, hogy az *„ősi magyar ornamentika kétségtelenül […] állati motívumokon épült*", ezért Gróh Istvánnal szemben elfogadta Huszka József pávaszem-elméletét (Semayer 1905b – kiemelés az eredetiben). Meggyőződésében az sem zavarta, hogy maga Huszka – igaz, csak a korai munkáiban –, valamint a korszak szakírói a magyar ornamentika virág- és növényi eredetét s jellegét mutatták ki.

A másik korabeli művészeti diskurzus centrumában a *néplélek* fogalma állt, amely ugyanakkor szintén összefonódott a díszítésmódok és formák kérdésével. A néprajzban Herman Ottóé a kezdeményező szerep, aki konkrét tárgyak alapján elsőként írt a pásztorok esztétikai érzékéről. Az 1891-ben Hunfalvy Pál tiszteletére tartott, a *Magyar pásztoremberek remeklése* című előadásában azzal indít, hogy a néplélek nemcsak szóban, hanem tárgyiasan is kifejeződik. Mint írja: „A nép szépérzéke – aesthetikája, tehát lelkének egy igen lényeges és nemes alkotórésze – nyilatkozik meg az ékítményben, úgy alakban, mint színben […], átitatva lényeges tulajdonságaival, legyenek azok lelkületiek, alkatbeliek, szokásbeliek, a természeti viszonyokból, vagy a történelmi fejlődésből folyók. A kérdés tehát, a melyre megfelelni kívánok a következő:»van-e a magyarságnak sajátos ornamentikája?« Van vagy nincs?" (Herman 1892a: 311.)

[8] Semayer 1905a. Ezen belül „a magyarság embertani vázlata": 453–462; a művészet eredetéről: 395–399. Vö. Grosse 1894; 1900. Más magyarországi recepciók: Jászi 1901; Solymossy 1904. Grosse úttörő szerepéhez a művészetantropológiában lásd Wilfried 2012; Leeb 2015.

Herman szól az európai stílusok népművészetre tett hatásáról, és a pásztorok faragásainak motívumait a középkori ötvösségre vezeti vissza. Szerinte a magyar ékítményben mindig uralkodó elem a virág és a levél, továbbá a néplélek nemcsak a pásztorfaragásokban, hanem a régi magasművészetben is hasonló módon nyilatkozott meg. Befejezésül azt hangsúlyozta, hogy „a néplélek az ornamentumokban való megnyilatkozását" (Herman 1892a: 321) mind a régi korok iparművészetével, mind a szláv díszítményekkel összevetve magyarnak kell tekinti.[9] Úgy tűnik, Herman Ottó az ornamentika kérdésében átmeneti álláspontot foglalt el, hiszen a történeti elvet épp úgy vallja, mint a néplélek gondolatát.

A művészi-esztétikai kérdések néprajzon belüli térnyerésének menetét, „kiterjedését" és fő vonásait szinte összefoglaló módon mutatja Bátky Zsigmond korai munkássága. Annál is fontosabb az ő nézeteivel megismerkedni, mert Jankót követően a korszak legképzettebb etnográfusaként a néprajz mint egyre inkább önálló tudományág szemléletmódját a 20. század első évtizedében főként az ő tevékenységéhez lehet kötni. Mint Jankó, eredetileg Bátky is geográfus volt, ami végig meghatározta a munkásságát. Igazából nem volt semmilyen művészettudományi képzettsége, a nép művészetének problémáit egyetemes néprajzi műveltsége, gyakorlati tapasztalatai és olvasmányai alapján taglalta. Nyilván ez is magyarázza, hogy az általa képviselt és népszerűsített néprajzi felfogásmódban a művésziség viszonylag korlátozott szerepet játszott.

Bár a néprajzi köztudatban az utóbbi évekig egészen más kép élt, Bátky Zsigmond a néprajzi tárgygyűjtés módszerében igényesebb, modernebb volt, mint legtöbb elődje. Ismeretes, hogy Magyarországon helyszíni „terepmunkán" alapuló tárgykutatással 1872 óta számolhatunk, ám ezt az extenzív és mennyiségi szempontok határozták meg, s jószerivel csak a Herman Ottó-féle ősfoglalkozási anyag és a millenniumi kiállítás heterogén tárgyai váltak a Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményét megalapozó állagaivá. Bátky legalaposabb terepmunkát 1899-ben és 1900-ban Kalotaszegen végzett, amelynek során többek között a tárgyak megformálásával, díszítésével helyi körülmények között ismerkedett meg.[10] 1899-es kalotaszegi kutatásának egyik célja az volt, hogy Jankó János ösztönzésére a múzeum birtokában lévő kalotaszegi tárgyak „díszítéseinek helyszíni értelmezését" kiderítse (vö. Jankó 1901b).

[9] Az ornamentika magyar jellegét Felix Lay mintaalbuma állításaival polemizálva hangsúlyozta (Lay 1871). „A szerző – írta – ritka rosszhiszeműséggel, teljes gyűlölettel és minden bizonyítás nélkül tagad el a magyartól minden nemesebb tulajdonságot" (Herman 1892a: 311).

[10] Részletesen lásd a Tárgyközpontú terepmunka – Bátky Zsigmond Kalotaszegen című fejezetet.

A helyi terminológia fontossága mellett ő fedezte föl a kalotaszegi írásos hímzést és az íróasszonyok tevékenységét, aminek hatására lassan megváltozott a kalotaszegi varrottasokról alkotott kép is. A helyszíni kutatás, tárgykiválasztás fő szempontja a történeti visszatekintés volt, előszeretettel foglalkozott azokkal a tárgyakkal, amelyek még a jobbágyfelszabadítás előtti korból származnak. Három Kalotaszegről hozott faragott ablakrács fényképét azonban azzal a megjegyzéssel közölte az *Értesítő*ben 1902-ben, hogy azok „mondhatni művésziek",[11] ami esztétikai figyelmét is jelzi. Másutt a zalai és somogyi „díszítő pásztorművészet" múzeumi emlékeiről azt írta, hogy „e nép faragott költészete olvasható rajtuk" (Bátky 1902: 353). Ugyanebben az áttekintésben pár bekezdéssel előbb pedig így ír: „mennyi naiv művészi erő él az egyszerű magyar pásztorságban, s népies ornamentikánknak milyen buja hajtásai tenyésznek az ő tanyáikon" (Bátky 1902: 352).

Bátky Zsigmond szintén foglalkozott ornamentikai kérdésekkel, így legrészletesebben a kalotaszegi fonószékek és mosósulykok vésett, festett ékítményeiről írt tanulmányt (Bátky 1905). A tárgyak és díszítmények általa adott leírásai technikai-formai jellegűek, de általános jellemzésként stiláris jegyekre is hivatkozik. A fonószékek kapcsán azt írja például, hogy „minden hasonlatosságuk mellett sem találunk közöttük két egyformát, mert a parasztművésznek az a szokása, hogy önmagát nem ismétli s kevés elemmel nagy változatosságot képes teremteni. A mi népművészeti szempontból illeti e deszkavésményeinket, elfogulatlanság nélkül mondhatjuk róluk, hogy legcsinosabb ilynemű termékeink közé tartoznak, a mi azt is bizonyítja, hogy ez a művészet nem mai keletű" (Bátky 1905: 270). A tárgytípus esztétikai méltatása során szembeszökő, hogy e rövid passzusban milyen erőteljes a művészi-ség hangsúlyozása, s a szövegben megjelennek a *népművészet*, a *parasztművészet* terminusai. Ez utóbbit minden bizonnyal Oskar Schwindrazheim *Deutsche Bauernkusnt* című munkája nyomán használja, amelyről részletes ismertető cikket is közölt. Ebben a könyv alaptézisét összefoglalva arról ír – lényegében elsőként a korabeli magyarországi néprajzi orgánumokban –, hogy „a városok művészi termelő és felhalmozó berendezkedései mellett a falun is van művészet, még pedig rendkívül érdekes s ez az, a melyik a parasztélettel szorosan össze van nőve". A falunak, a népnek van tehát művészete, ám „a melyet – folytatódik az előző mondat – csak más szemmel kell néznünk, mint a városi művészetet, hogy benne igazán gyönyörködni tudjunk" (Bátky 1904b: 160; Deneke 1970: 25–26). A roppant, már-már kicsinyesen kritikus ismertetőben a szerző a helyes kép megrajzolása érdekében a gyűjtés, az összehasonlítás, a történeti-fejlődési analízis fontosságát hangsúlyozza. Minden bizonnyal

[11] *Néprajzi Értesítő,* III. 1902. 141. (Szerkesztői jegyzet Horger Antal cikkéhez.)

ennek alapján kell értenünk az ismertető azon megjegyzését, hogy a magyar etnográfus mindenekfelett azt tanulhatja a munkából, „mily összehasonlíthatatlanul gazdagabbak vagyunk mink népi művészetünk minden ágában a németeknél" (Bátky 1904b: 164). Ezt az észrevételt úgy is felfoghatjuk, mint annak burkolt kifejezését, hogy a népi művészet minőségi színvonala etnikai különbségekből fakad.

Megjegyezhető, hogy az egyetemes néprajzi tájékozottságú Bátky minden valószínűség szerint nyitott volt a művészet eredete kérdésével kapcsolatban is, noha ilyen jellegű saját munkája nem ismeretes. Az ő átdolgozásában jelent meg azonban Karl von Steinen német etnológus – Adolf Bastian tanítványa – könyve, a *Közép-Brazília természeti népei között* című munka. Ebben bőven találhatók ornamentika- és díszítményrajzok, s a kötet tartalmaz olyan fejezeteket is, melyek a „művészet eredete" kérdéskörbe vágó leírásokat, adatokat ölelnek fel (Steinen [1904]).[12] Lehetséges, hogy a kortársak a kötetet elsősorban „érdekes útleírásként" olvasták, noha Bátky ezzel a könyvvel a korszak egyik igen jelentős „művészetetnológiai" kísérletének első eredményeit közvetítette a magyar olvasók számára (vö. Déléage 2015). Ennek jelentőségével alighanem ő maga sem volt teljesen tisztában.

A szépségre utaló minősítő jelzők Bátky Zsigmond fő munkájában, az 1906-ban kiadott *Útmutató*ban is több helyütt föllelhetők, így főként a pásztorfaragások fejezetében, ám a kötetből föltűnően hiányzik a népművészet önálló tárgyalása. Maga a kifejezés nem fordul elő a kézikönyv lapjain. Az ornamentika-kérdést sem fejti ki önálló fejezetben, bár vannak ilyen utalásai a női kézimunkák, a pásztorfaragások fejezeteiben (Bátky 1906: 68. skk., 256. skk.). A népi-paraszti tárgyállomány rendszerezésében és leíró bemutatásában az ízlésbeli, esztétikai kérdések járulékos jellegűek, a „parasztélettel szorosan összenőtt" művészetről rendszeres kifejtés nem olvasható. Mindezt láthatjuk annak bizonyosságaként, hogy Bátky a nemzeti stíl vitáiban etnográfiai alapon még óvatos formában sem kívánt állást foglalni, de úgy is mint egy más jellegű tárgyelmélet kifejtését. Bár ő is utalt a történeti stílusok hatására a népi műveltségben, ennek jelentőségét inkább az emlékanyag történeti interpretálásában kell látni, mint a művészetelméleti szempont hasznosításában. A történeti stílusok hatásáról – elsőként az etnográfusok közül – pár évvel később munkatársa, Semayer Vilibáld értekezett részletesebben a Nemzeti Múzeum egy ismeretterjesztő rendezvényén, s egyértelműen hitet amellett, hogy „a történeti behatásokat kutatva […] egynémely mindent magyarnak látó illúziót

[12] A X. fejezet tartalma: A rajzolás, Díszítmények, Szobrászati ábrázolások és agyagművesség (135–161). A XI. fejezeté: Álarcok és ünnepi dísz, Álarcok, Egyéb ünnepi kellékek (162–180).

szétrontunk", de cserébe bizonyíthatjuk, „hogy Magyarország már ezer év óta kulturállam" (Semayer 1910: 275).

Az *Útmutató*ban látható tartózkodás ellenére, mint láttuk, Bátky Zsigmond nem zárta ki a népművészet létét. A sajátos, komparatív és történeti szemléletű etnográfiai álláspontot Michael Haberlandt nagyszabású, háromkötetes osztrák népművészeti monográfiájának ismertetésekor a *Népművelés* című lap hasábjain így összegezte: „az európai népek népművészete benső rokonságban van egymással s […] különösen nekünk néprajzi tekintetben sok közünk van Ausztria népeihez". Ennek alapján azt is kiemeli, hogy az osztrák munka „Malonyay könyveitől abban örvendetesen különbözik, hogy nemcsak egy népre terjeszkedik ki, mint az, hanem felöleli Ausztria minden népfajtáját" (Bátky 1911: 254). Az etnográfia nyelvezete és felfogásmódja leginkább ebben a kulturális jegyeket egymás mellé helyező, egymás vonatkozásában kezelő komparatív szemlélet jellemzi. Ez ugyanakkor – mint láttuk – nem zárja ki, a „nemzeti stíl" diskurzusához való csatlakozást sem.

Ez tehát az az etnográfiai platform, ami az 1890-es évek derekától kb. egy, másfél évtizeden keresztül a nép anyagi javainak megítélésében jellemzően érvényesült. Láthattuk, hogy a néprajz forrásvidékén különböző erekből táplálkozó áramlatok folytak egymásba, melyek közül az esztétikai-művészi ág alárendelődött az evolucionizmus fő sodrának. A nyelvi és fogalmi differenciálódás azonban azt jelzi, hogy az „ornamentika", az „ősművészet", a „néplélek", majd a „népművészet" és „parasztművészet" kifejezései révén megteremtődött az anyagi javak formai leírásának és értelmezésének egy újabb lehetősége. Így érték el a szaktudomány önállósulásának és professzionalizációjának folyamatát a századelő művészeti mozgalmai, amelyek ugyanazt a tárgyállományt, amit az etnográfia saját vizsgálódási terepeként sajátított el, dolgozott fel, más nyelven ragadták meg. Ennek hatását a tudományos nyelv átalakulásában éppúgy nyomon lehet követni, mint a szélesebb körű „diszkurzív gyakorlat" szabályszerűségeinek megváltozásában.

MATYÓK ÉS MEZŐKÖVESD – A HELYI KULTÚRA MÚZEUMI REPREZENTÁCIÓJÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE

A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya – szervezetileg a mai Néprajzi Múzeum elődje – 1898. június 16-án nyitotta meg állandó jelleggel kapuit az érdeklődők előtt. Egy fővárosi bérház 32 helyiségében ekkor vált először lehetővé, hogy a múzeum etnográfiai anyagát a korabeli szóhasználattal éve „fölállítsák", vagyis állandó jelleggel megszemlélhetővé tegyék. Korábban a múzeum birtokába került tárgyakat csak rendszertelen, zsúfolt raktári körülmények között, többnyire ládákba zárva őrizték, ezért csak részleteit ismerhette meg alkalmanként egy-egy hazai vagy külföldi szakember. Az 1880-as években, még a Nemzeti Múzeum épületében, majd 1892-től két évig a Várkert Bazárban lévő gyűjtemény alig volt hozzáférhető. Az 1893-tól apránként a Csillag utcai bérházba költöző anyag egy része már nagy üveges szekrényekbe került, így lehetségessé vált, hogy a gyűjteményt fölkereső szakemberek megtekintsék, ám a közönség még mindig nem láthatott néprajzi tárgyakból álló kiállítást.[1] Az ilyen elhelyezés vezetett aztán a gyűjtemény nyilvános megnyitásához, melynek anyaga a millenniumi kiállítást követően jelentős mértékben felgyűlt és átvett tárgyak jóvoltából megsokszorozódott.

A megnyitott Néprajzi Múzeum – ekkor már így emlegették – körülbelül 30 ezer tárgyat mutatott be. Az anyag három részre oszlott: a tíz szobát megtöltő magyarországi, a háromban közreadott „ősfoglalkozási" mellett kiállították a rokon népek, valamint a „primitív" népek etnográfiai tárgyait is (három illetve tizenhat helyiségben). „A Néprajzi Tár magyar gyűjteményeiből ez idő szerint – írta Jankó János a töredékesen, kéziratban fennmaradt kiállítási kalauzban – három sorozatot mutatunk be. Az első sorozat abból a népviseleti gyűjteményből való, mely az 1896-ban Budapesten tartott ezredéves országos kiállításnak néprajzi falujából jutott a Néprajzi Tár tulajdonába. A második sorozat a magyar halászat, a harmadik a magyar pásztorélet tárgyaiból merít"; ez utób-

[1] Az Iparművészeti Múzeumban voltak kiállítva néprajzi tárgyak, de értelemszerűen más mondanivaló szolgálatában, mint amilyet egy néprajzi múzeum vagy gyűjtemény megtestesít.

biakat Herman Ottó gyűjtötte össze (Jankó 2000a: 29). A népviseleti sorozatban állítottak föl három mezőkövesdi alakot, egy legényt, tőle jobbra egy leányt, balra egy menyecskét. Mindhárman ünnepi öltözetet viseltek. Az öltözeteket Jankó János választotta ki 1894-es mezőkövesdi látogatása alkalmával, amikor az ezredéves kiállítás munkálatai miatt beutazta az országot. Pontosabban, a ruhákat az ő elképzelései és fényképei alapján vásárolta meg a megye. A Néprajzi Múzeumban kiállított három mezőkövesdi viseletet a kalauzban Istvánffy Gyula „A borsodi matyó nép élete" című 1896-os cikke alapján jellemezte, amivel voltaképpen megerősítette saját megfigyeléseit, illetve a korabeli matyó viseletet reprezentáló, általa ösztönzött tárgygyűjtést (Jankó 2000a: 37–40. Vö. Istvánffy 1896). Ekkor a múzeumban még nem volt elegendő hely arra, hogy a néprajzi falu házainak berendezését, a bútorzatot is hozzáférhetővé tegyék. A megnyitásról tudósító *Pesti Hírlap* cikke szerint „a kiállítási falu összes butoranyaga még ezuttal is raktárakban várja a föltámadást".[2] Kisebb darabok azonban bekerülhettek a kiállított tárgyak közé, hiszen a Semayer Vilibáld, a kiállítás egyik rendezője a *Vasárnapi Ujság* hasábjain példaként egy olyan képet is közölt, mely tucatnyi különféle magyar(országi) tárgyat mutatott be, köztük „egy matyó tálas fogast" három tállal és három csuporral.[3] A kiállítást az *Ethnographiá*ban ismertető Vikár Béla a magyar osztály anyagát tartalmazó rész első termét „a dunáninneni magyarság néprajzá"-nak nevezte, s ebben voltak láthatók – szavai szerint – „egy interieurben a mezőkövesdi matyók festői viseletükben, melynek néprajzi jellegét azonban a kultúra befolyása jórészt már elenyésztette".[4] A terem egy másik egységében a Nógrád megyei palócok viseletét mutatták be, a kalauz szövege szerint Sóshartyánból. A szobában a népviselet mellett különféle helyekről származó mezőgazdasági eszközöket, hímzéseket, edényeket, guzsalyokat, mosósulykokat állítottak ki. Mai ismereteink szerint a teremről nem maradt fenn fénykép vagy másmilyen illusztráció, így pontosabb képünk nincs az itt, vagyis az első folyamatosan látogatható magyarországi néprajzi kiállításon szereplő matyó anyagról. Más képek, leírások alapján azonban tudjuk, hogy a tárlók zsúfoltak voltak, s a helyszűke miatt így a meglévőből sem mindent tudtak kiállítani. A Vikár által említett „enterieur" valószínűleg nem berendezett szobabelsőt jelentett, hanem egymás mellé állított felöltöztetett bábukat, s melléjük helyezett különféle apróbb tárgyakat.

Ha keveset is tudunk erről a kiállításról, a szórványos adatokból az tűnik ki, hogy egy-egy nép vagy népcsoport vonatkozásában elég szegényes és szűk-

[2] *Pesti Hirlap,* 1898. június 17., közli Jankó 2000a: 194.
[3] Semayer 1898., közli Jankó 2000a: 207–208.
[4] Vikár 1898., közli Jankó 2000a: 224.

re szabott bemutatót nyújtott. Sőt, mintha visszalépést tapasztalnánk két korábbi, jelentős néprajzi kiállítás gyakorlatához képest. Ismeretes, hogy az 1885-ös országos házipari kiállításon 15 „élethű parasztszoba" segítségével, az 1896-os millenniumi kiállítás néprajzi falujában pedig az épületekkel és a berendezett házbelsőkkel, valamint mindkettőn viseletes bábukkal szemléltették a különféle magyarországi tájak népessége jellegzetesnek tartott kultúráját. A kiállítási módszerbeli különbségek, a tárgyak mennyiségének és típusainak bősége elsősorban az eltérő adottságoknak, így a megfelelő nagyságú kiállítási térnek volt köszönhető. A mezőkövesdi népművészet vagy tágabban, a matyóság felfedezésének ma már jól ismert történetében ennek a két nagyszabású országos bemutató szerepe köztudott. Ezúttal mindössze a két kiállítás mezőkövesdi enteriőrjének egy sajátos, ismétlődő jegyét emelem ki. Az 1885-ben berendezett és megkomponált borsodi szoba két viseleti csoport szembeállításán alapult: a mezőkövesdieket a szirákiakkal együtt állították ki. Ezt az összehasonlítást szolgáló eljárást utóbb, 1896-ban Jankó János is megismételte. „A costümök bemutatásánál – írta – eleve is elhatároztuk a sajóvidékinek (szirákiak) és matyónak (mezőkövesdinek) kiválasztását" (idézi Fügedi 1997: 10). A két viselet közti különbséget egy koreografált életképpel kívánták érzékeltetni. A három matyó és két sziráki viseletű alak beállításának „értelme" Kovács Gyula szavaival a következő volt: „az »ember«, mikor még együtt ették a huszároknál a Sziráki Józsival a profontot, meghívta vendégségbe jó fegyverbajtársát. Most jött el a hugával együtt. Ki is öltöztek a lelkeim! A sziráki lány ám csak selyemben meg bársonyban jár, a legény szűrét meg hat hétig varrta a miskolczi szabó, majd hogy szemét rajt' nem hagyta! Vígan koczintanak egymással – mint régi jó pajtásokhoz illik – a legények, a ház Zsuzsója meg vígan önti a kancsóból a kerti bort" (Kovács 1896: 263). Kép csak a korábbi, az 1885-ös szobabelsőről maradt fenn (1. kép).[5] Ez egyrészt azt mutatja, hogy a beállított jelenet valamennyire más volt, mint a későbbi, hiszen itt nem borozgató vendégeskedőket látunk, noha a sziráki figurák mint látogatók ötlete itt is feltételezhető. Másrészt a felvétel valamennyire jelzi a mezőkövesdi szoba berendezését, mely azonban másodlagos a viselet prezentációjához képest. A Néprajzi Múzeum 1898-ban megnyílt kiállításán tehát az egyszerű összevetés alapján annak idején kiválasztott három matyó alakot vették át, ám a ház berendezés mintegy 400 tárgyából ekkor még alig tudtak valamit bemutatni.

A fennmaradt tervekből, szűkszavú leírásokból azt is tudjuk, hogy az 1896-as néprajzi faluban a mezőkövesdi ház új típusú és az akkori településre, építkezésre jellemző épület volt, melyhez melléképületek – tüzelős ól, hidas – is

[5] A kép megjelent a kiállítási hivatalos jelentésben.

1. kép
Mezőkövesdi szobabelső az országos kiállításon, 1885

tartoztak. A kiállításnak ez a vonása a néprajzi kiállítások egyik örökzöld dilemmájának körébe vág: mit is kell egy kiállításon bemutatni? A korábbi korszakok emlékei vagy a kortárs viszonyokra jellemző jegyek a fontosak? Miben is áll az etnográfiai jelleg? Az új típusú mezőkövesdi gazdaházzal szembeállítható az ennél régiesebb ház, az „üstökös" vagy „buggyos" jelzővel illetett építmény. „Ez a ház – írta Herman Ottó 1901-es mezőkövesdi látogatásakor naplójában –, mely a népnél kegyelet tárgya, és egyike a legtipikusabb és becses népies építményeknek, világosan megvádolja az ezredéves kiállítás »néprajzi falujának« tervezőit. Kik oly házat tulajdonítottak a matyóknak, aminőt ezek csak 10–14 év óta építenek, s amely minden etnográfiai érték nélkül való pallér- és ácsmunka" (Herman 1983: 131). Herman emiatt már korábban is kritizálta a kiállítás néprajzi faluját. Míg tehát a kiállított viselet archaizált, mert a már enyészőben lévő öltözetet mutatta, az építkezési mód a keletkezőt, az éppen jellemzőt képviselte.

A Néprajzi Múzeumban „felállított" s a közönségnek megnyitott néprajzi anyagban tehát a századfordulón még kevés Mezőkövesdről származó tárgyat lehetett látni. Az 1903-ban Miskolcon a Borsod-Miskolci Múzeumban kiállított mezőkövesdi szobabelső és az itt is megjelenő két viseletes bábu – egy legény

és leány – minden valószínűség szerint gazdagabb anyagot jelentett. A gyűjteményt – mely megalapozta az intézmény néprajzi gyűjteményét – Mezőkövesd városa ajándékozta a miskolci múzeumnak. A miskolci *Matyó szoba* jellege, az elrendezés és a bemutatás módja a nagy kiállításokat idézi: a teljes szobabelső és az abban elhelyezett, az ünnepi viseletet bemutató, élethűnek tekintett alakok technikáját.[6]

Négy néprajzi kiállítást idéztem fel a (néprajzi) muzeológia alakulásának gyermekkorából. Ezeket felfoghatjuk úgy is, mint az első kísérleteit annak, miként igyekeztek elődeink különböző területek, települések eltérő jegyekkel bíró népességéről tárgyak s kiállítási eljárások segítségével képet alkotni. Több-kevesebb azonossággal máig érvényes megoldásokat láthattunk, melyek ily módon nem csupán a tudománytörténet szempontjából tanulságosak. Hogyan is tudjuk tehát a felvillantott megoldásokat jellemezni és általánosítani?

Az egyes kiállításokon tárgyak sajátos elrendezését láttuk, más szóval a tárgyak valamilyen új – mert nem az eredeti használat körülményei között lévő – kontextusát. A kiállítás, a múzeumi bemutató mindig új kontextus teremtése, tárgyak meghatározott készletének, az ismeretek körülhatárolásának és kifejezésének sajátos módja. A Néprajzi Múzeum 1898-as kiállításán a tárgyak jól érzékelhetően megrendezett, mesterséges sorrendbe kerültek. Nem véletlenül idéztem Jankó Jánosnak a *sorozatok* kiállítására hivatkozó szavait. A kiállításon az egyes tárgyaknak azáltal lett etnográfiai jelentőségük, hogy más példányokkal sorozatot alkottak. Az egyes tárgy ily módon az egész részeként válik értelmezhetővé. Az egész jelentése legalább kettős: egyrészt vagy valamely nép kezén, vagy valamely vidék területén előforduló típusokba rendezhető összes tárgyféleségre utal, másrészt még általánosabb értelmű, mert az emberiség fejlődéstörténetét feltételezi. A Csillag utcai termekben elrendezett magyarországi viseletek etnikumok szerint és földrajzi rendben érzékeltették a magyar nép és a nemzetiségek körében létező öltözeteket. A kiállítás logikája szerint a mezőkövesdi matyó viseletnek – mint bármelyik másnak – nem „helyi értéke", hanem „variációs" vagy „viszonybeli értéke" van. A kiállított három matyó figura egyszerre táji változat, és a magyar etnikum egyik reprezentánsa. Ugyanakkor nem feledkezhetünk el a Néprajzi Múzeum gyűjteményi rendjének és kiállításának egészéről sem, hiszen a magyar anyag végeredményben csak része – bár a legfontosabbnak tekintett egysége – volt a még tágabb horizontú teljes gyűjteménynek. Az adott kiállítás esetében ez csak az

[6] A miskolci Matyó szoba berendezését Leszih Andor, a múzeum igazgatója ismertette a *Miskolci Napló*ban; részletesen idézi Fügedi 1997: 119. A néprajzi anyag prezentációjának „világkiállítási modelljéhez", a parasztszobák mint kiállítási egységek kérdéséhez vö. Deneke 1971; Stoklund 1999; Wörner 1999.

elrendezés közvetett, elvileg adott síkján volt potenciális adottság, mert a Néprajzi Múzeum az egyes tárgytípusok kapcsán nem állított ki teljes evolucionista sorozatokat. Ehhez anyaga nem volt elegendő, bár például a halászati eszközök esetében valószínűleg megvalósították ezt a mintát. A bemutatás megmaradt az etnikai-táji keretek között, viszont ott, s elsősorban „saját nemzetünk kulturtörténeti fejlődése" (Jankó 1902a: 342) kapcsán törekedett a minél nagyobb teljességre.[7] Ebben a megoldásban bármely etnográfiai tény, múzeumi tárgy ily módon a tudományos értelmezés adott típusának fényében nyeri el jelentőségét. Az ilyen elveket követő kiállítási módot nevezzük Barbara Kirshenblatt-Gimblett nyomán *in context* eljárásnak (Kirshenblatt-Gimblett 1991: 21–23). A kiállítási tárlókban elhelyezett tárgyak ugyanakkor *részletek* voltak, egy-egy felöltöztetett bábu vagy használati eszköz sem a teljes tárgykészletet, sem a használati variációkat nem merítette, nem meríthette ki. Itt lényegi korlátozottságról van szó, s nem pedig arról a körülményről, hogy a kutatás egyenetlenségei miatt minden kultúra bemutatásakor általában eltérő hangsúlyokkal találkozunk. (Kalotaszeg például más tájak rovására a századelőn domináns volt.)

A sorozatokkal szemben a szobabelsők alkalmazásával mint elrendezési módszerrel az egybetartozó tárgyak bemutatására került a hangsúly. A kiállítási parasztszoba látszólag a valóság egy szeletének közvetlen körülhatárolása, kiemelése volt. Első látásra ebben kevesebb a mesterkéltség, hiszen itt az életben összetartozó elemek együttesét próbálták meg felidézni. Ez az eljárás metonimikus, sőt mimetikus, azaz határozottan utánzáson alapul. Az illúziókeltés lényege „az olyan, mint a valóságos" érzésének kivitelezése. Az ilyen eljárást az imént hivatkozott kutató kifejezése szerint *in situ* stratégiának nevezzük (Kirshenblatt-Gimblett 1991: 19–21). A „szerepjátszást", a színházi jelleget jól mutatja a millenniumi kiállítás borsodi szobájának az idézett szövegből kikerekedő „életszerű" jelenete. Noha ennek alapja a mezőkövesdiek és a szirákiak viseletének összevetése volt – mely eljárás önmagában jellegzetes *in contetxt* módszer –, a figurák beállítása a kiállítási körülmények eredendő mesterséges voltát a valóságosság érzetével szándékozott elfedni, feloldani. Voltaképpen a felöltöztetett bábukat is megítélhetjük ebből a szempontból, mivel a bábuk önmagukban vagy összetartozó csoportjuk révén az adott, a való életből „kiszakított" öltözetdarabokból a valóságost imitáló viseleteket igyekeznek a kiállítás körülményei között újraalkotni. További jegy, hogy a kiállítási figurák tárgyegyüttesek hordozói. Itt csak utalnék arra, hogy mindez azt a kérdést is érinti, hogy mi a(z etnográfiai) tárgy határa. Mi az egyedi tárgy és a tárgycsoport? Meddig tart egy tárgy? Mik azok, melyek együttese kiállí-

[7] A klasszikus evolucionista kiállítási módszerhez lásd Chapman 1983.

tandó? Bármely adott, valóságos tárgyhalmazból való választás önkényes, miként a kiállításon való újrakomponálásé is. Az idézett kiállítási szobabelsők, viseletek közös sajátja, hogy a közvetlenül látható, érzékelhető jelenségek kiemelése alapján jöttek létre. Ha nincs is mindenben kellő mélységű információnk az adott tárgyak eredetéről, mégis megállapítható, hogy az autentikusság érzetét, hatását keltő ilyen együttesek sajátos kompozíciók, nem egy az egyben „teremtik újra" a tényleges életkörülmények adottságait. Az *in situ* jelenetek idealizálnak, mert absztrakt képeket, állapotokat – „matyó leány", „matyó szobabelső" – hoznak létre, s nem képesek a valóság dinamikus, változékony jellegét közvetíteni.

A Miskolcon 1903-ban berendezett *in situ* mezőkövesdi szoba a bemutatás egy további momentumát hordozza. Az adott korszakban ez a kiállítás tekinthető leginkább a helyi társadalom önkifejezési eszközének. Bár nem helyben létesült, a szobabelső, a gazdagon festett bútorzat, a hímzésektől tarkálló felvetett ágy, a cifrán felöltöztetett matyó legény és lány a *matyó* jegyek megtestesülésének summájaként nyeri el jelentését. A bemutató létrejöttének szándékából épp úgy erre következtethetünk – a város adományozta a kollekciót, kiállítássá pedig a helyi főjegyző, Morvai János és felesége komponálta –, mint annak hatásából. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a mezőkövesdiek, elsősorban is a *helybeli középosztály számára volt fontos* a matyó viselet és tárgykultúra nyilvánosság előtt való bemutatása.

Milyen újításokkal éltek a későbbiekben a múzeumi néprajzi kiállítások? Milyen kultúrafelfogás, milyen néprajzi tárgykoncepció jegyében nyúltak az anyaghoz? A megmutatás kérdésében milyen újabb szempontok merültek föl? A Mezőkövesd-kutatások irányainak áttekintésére ezúttal nincs lehetőség, így mindössze csak a későbbi kiállítások néhány momentumáról szólok.

A Néprajzi Múzeum két világháború közötti időszakban látható nyilvános kiállítása részben támaszkodott a korábban lerakott alapokra, részben, s kisebb mértékben az értelmezésben újabb felismeréseket jelzett. Az általános értelmezési mód továbbra is az az egyetemes néprajzi keret volt, melyben a magyar nép tárgykultúrája mint az emberiség kultúrvagyonának egy alkotórésze jelent meg. A mezőkövesdiek önállóan a viseletek sorozatában jelentek meg, hímzéseik, munkaeszközeik s más tárgyi emlékeik a megfelelő témáknál, típusoknál kaptak szerepet. A megjelenítés módját továbbra is befolyásolta a helyszűke, melynek következtében házbelsőket nem tudtak kiállítani, pedig ezt nyilvánvaló követelménynek tekintették, ahogy a korabeli kiállítási kalauzban is megfogalmazódott (Bátky 1929: 33). A viselet főként az öltöztetett babákon jelent meg, ezúttal egy matyó menyecske, egy férfi és egy legény alakjában. Az alföldi öltözeteket és női kézimunkákat tartalmazó teremben kaptak elhelyezést, kiegészítve laposöltéses lepedőszélhímzésekkel s más textilneműk-

kel. A viselet értelmezése ugyanakkor a korábbiakhoz képest árnyaltabb. Képek segítségével érzékeltették, hogy – a kiállítási vezetőben írtak szerint – „a mai túltarka és bolti holmiból összeállított viselet nem régi, korábban a matyók sokkal egyszerűbben jártak, csupán a *pruszlik*-ok voltak szépen hímezve" (Bátky 1929: 20). Megfogalmazódott tehát a viselet történeti alakulásának, változásának szempontja, ami közvetett módon a szerző egy más jellegű megállapításában is kifejeződött. A kiállítást megalkotó Bátky Zsigmond szóvá tette ugyanis, hogy a mezőkövesdi viselet a „közönség", a „laikus közvélemény" előtt „más vidékek rovására" a legismertebb, mégpedig a summások és a „félországot" bejáró, kézimunkákkal házaló asszonyok jóvoltából. Más szóval Bátky ily módon utalt a matyó divatra, illetve arra, hogy a helyi kulturális rendszer „kilépett", „túlterjedt" önmaga határain. Ennek mindegy ellentéte volt a kiállított anyag a régiesebb formák, a hagyományos anyagok hangsúlyozásával.

A második világháború után a Néprajzi Múzeum anyagából készült kiállítások az 1980-as években rendezett három bemutatót leszámítva mindig valamilyen általánosabb keretben foglalkoztak Mezőkövesddel, a matyókkal. Leginkább a különféle népművészeti kiállításokon szerepeltek (2–3. kép), megtestesítve az egyik kiemelkedő jelentőségű népművészeti központot. A tucatnyi hazai és külföldre vitt „magyar népművészet"-tárlat elengedhetetlen alkotórészévé válva a magyar jelző egyik legfőbb hordozója szerepét játszotta. Ebből a rendből két kísérlet érdemel figyelmet, mert ezekben újabb szempontokkal gazdagodott az értelmezés, illetve ezeken újabb kiállítási eljárásokat próbáltak ki. Mindkettő Fél Edit nevéhez fűződik. *A magyar népviseletek története* című 1953-ban megnyílt kiállításán Fél Edit földrajzi rendben tárgyalta az egyes viseleteket. Ezen belül a matyókról a különböző korszakok és az egyes korosztályok öltözetei alapján igyekezett képet adni. A csecsemőtől az öregkorig kísérte végig a viselet alakulását, s messzemenően hangsúlyozta a közösségen belüli divat hatását is, megállapítva, hogy a „falusi divat változása lassúbb és inkább csak a fiatalokra kötelező" (Fél 1955: 10), szemben a városon tapasztalttal. Ezzel sokkal árnyaltabbá vált a *matyó viselet* reprezentációja, mely 1885-től rendre visszatérő toposzként általában fiatal, ünnepi öltözetű párt jelentett, mégpedig az általánosított – „matyó legény", „matyó leány" – formula alapján. Fél Edit egy másik, nagy hatású kiállításán arra törekedett, hogy a jellegzetes egyedi vagy páros alakok, viseleti típusok mellett együttesen megjeleníthető viseleti csoportokat is összeállítson. A Nemzeti Galériában és Párizsban 1968-ban bemutatott *Parasztok és pásztorok* című kiállításon többek között a mezőkövesdi elöljáróság asztal körül ülésező hétfős csoportját komponálta

2. kép
Mezőkövesdi ünnepi viselet. Nép- és iparművészeti kiállítás. Budapest, Műcsarnok 1953.

3. kép
Mezőkövesdi szobabelső. Részlet a *Magyar népművészet* című kiállításból. Budapest, Műcsarnok 1963.

4. kép
Mezőkövesdi előjáróság. *Parasztok és pásztorok* című kiállítás részlete. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria 1968.

meg (4. kép).[8] Az életképek sorozatával, s a tipikus alakokkal ugyanakkor a parasztélet rendjét építette föl, melyben az egyes *lokális* viseletek mint *részletek* alkották a magyar *népi kultúra egészét*. A helyileg kötött *in situ* jelenetek az egység kontextuális elrendezésére lettek fölfűzve, s egészében egy képzelt, ideálisan teljes világot alkottak.

Az elmondottakból is látszik, hogy az életkép jellegű enteriőr a legkimódoltabb néprajzi ábrázolási és értelmezési keretnek számít. A mezőkövesdi példán is látható, hogy mély gyökerekkel nyúlik a szakmai talajba, s rendszerint – még ma is – különösebb szakmai reflexió nélkül alkalmazzák, bár az 1980-as években folytak viták a lehetőségeiről és a korlátairól. A korábbi kifejezésekkel élve úgy fogalmazhatunk, hogy az újabb törekvések során az enteriőröket mint *in situ* jellegű bemutatási eljárásokat egyre inkább a meghatározott, konkrét társadalomtörténeti kontextusok szerinti értelmezések alapján igyekeznek kialakítani. Tulajdonképpen ezzel kísérletezett Fél Edit is, aki tudatosan törekedett arra, hogy tipikus élethelyzetekre jellemző öltözeteket, illetve csoportok öltözeteit szerezze meg a gyűjtemény számára. Egy további példát említve, ilyen volt a mezőkövesdi 12 öregasszonyból álló koldustársaság csoportja viseletének összegyűjtése, melyet részben egy újabb, alapvetően más interpretációs keretben készült kiállításon is bemutattak 1981–82-ben.

[8] A kiállítási jelenetről lásd még *Néprajzi Értesítő* 1970: 12. (4. kép); Fejős főszerk. 2000: 44. kép.

5. kép
A „mai ház" hímző asszonyokkal. *Népművészet születése – Mezőkövesd* című kiállítás részlete. Budapest, Néprajzi Múzeum 1981.

Kitekintésként – kilépve a néprajzi reprezentáció korai gyakorlatából – röviden utalni lehet az 1980-as évek elején s derekán rendezett három, kimondottan Mezőkövesddel foglalkozó kiállításra.[9] A részletek mellőzésével, ezúttal csak a mezőkövesdi kultúra reprezentációjának korábbi irányaihoz képest jelentkező nyilvánvaló eltéréseket célszerű felidézni.

Ezeknél a társadalomtörténeti magyarázati keret alapján a helyi társadalom egésze vált a kutatás tárgyává. Ezzel párhuzamosan a rendezők a népművészetet történeti produktumként kezelték, nem csupán létrejötte összefüggésében, hanem a lokális keretek közül való kilépésének többsíkú folyamatában is. Megjelent az adott közösség vagy település jellemzésének komplex igénye, mégpedig a különböző rétegek, társadalmi csoportok és a történeti változás szempontjából egyaránt. Enteriőrként nem csupán a „hagyományosnak" számító matyó szobabelső készült el, épp a koldusétetés jelenetével, hanem az 1970-es évek végére jellemzőnek tartott bútoregyüttes és az árusításra dolgozó hímzőasszonyok megrendezett „kompozíciója" is (5. kép). (A „hagyományos" enteriőr az 1986-os kiállításon az 1885-ös kalotaszegi szobabelső rekonstrukciójaként készült el.) A mezőkövesdi kultúra jellemzése tehát elszakadt a múltra rögzüléstől, más szavakkal: az etnográfiai jelen időtlenségétől (vö. Fejős 2003b).

[9] *A népművészet születése – Mezőkövesd*, 1980–1981; második változat ugyanilyen címmel, 1981–1982 (Leningrádban 1982); *Népművészet, hagyományok, újítások*, 1985–1986. Vö. Sárkány 1981; Szuhay 2002: 79–81.

A népművészet alakulásának menetében nagy hangsúly került a matyó népművészet jelképi felhasználásának korszakára és e jegyek által a nemzeti kultúra szimbólumrendszerében betöltött szerepére. Ez jelentős hangsúlyváltásnak tekinthető, mivel az egyedi-helyi és az általános-nemzeti közötti mozgások ábrázolása jelentősen kitágította az adott közösség vagy népcsoport reprezentációjának körét. Ebben a perspektívában csírájában már megvan az a szempont – ugyan a rendezők akkor ezt így még nem fogalmazták meg –, hogy a múzeumi tárgyak információértéke szoros kapcsolatban áll a bekerülés, a megszerzés módjával. *A népművészet születése – Mezőkövesd* című kiállítások már számoltak azzal, hogy a kultúra adott szerkezetéről, összetevőiről való beszéd nem utolsó sorban a szelekció, a tárgymeghatározás és -körülhatárolás kérdése.

S itt, ennek folytatásaként végül szólni kell egy talán első látásra kényes, ám rendkívül fontos, izgalmas múzeumi-kiállítási problémáról, mely lényegileg másként láttatja a helyi kultúrák reprezentációjának problémáját. Ehhez kiindulópontként úgy kell fogalmazni, hogy minden néprajzi tárgy eredetileg más tárgya volt. Ha a múzeum által megőrzött tárgyak mások tárgyai, akkor felvetődik a kérdés, hogy mi a kapcsolat a múzeum és azok között, akiket a múzeumok reprezentálni akarnak. Itt, ebben az összefüggésben van annak kiemelt jelentősége, hogy a *reprezentációról* beszélünk, s nem egyszerűen az ábrázolás, a bemutatás kifejezését használjuk. Az eddig mondottak jobbára ennek – vagyis az ábrázolás és a bemutatás – összefüggésében fogalmazódtak meg. A reprezentáció fogalma azonban tágabb ennél, ugyanis a megjelenítés mellett a képviselet jelentésével is bír. A néprajzi múzeumokat nemzetközi téren az elmúlt évtizedekben erőteljes támadások érték azért, hogy a birtokukban lévő javakat másoktól sajátították el. Legyen szó hódításról (mint a kolonializmusban), a nemzeti kultúra megalkotásáról (mint az európai nemzetfejlődésben) vagy a tudományos megismerés elmélyüléséről, finomodásáról (mint modernizmus tudományos ideológiájában), a birtokba vett tárgyak, adatok, dokumentumok nem az azokat megalkotó, az azokkal élő helyiek szempontjából voltak elsődlegesen fontosak. Így áll(hatot)t elő az a helyzet, hogy az egyetemes néprajzi múzeumokban a „másikról" készültek a kiállítások, vagyis a múzeum valaki más helyett beszélt, s nem a „mások" mutatták meg önmagukat. Ettől sok szempontból eltér a saját társadalom alsó rétegeinek vagy az ún. népi kultúrának a vizsgálatára, bemutatására szakosodott múzeumok gyakorlata. Itt nem a „másik", hanem az elképzelt „mi" differenciált megalkotásáról és értelmezéséről van szó. Ezt láthattuk a Néprajzi Múzeum idézett klasszikus kiállítása példáján is. Ám ilyen összefüggésben sem magától értetődő a megjelenítettek képviseletének a kérdése, mert a reprezentáció nem az itt és most jellemző egyediségek szempontjából készült, hanem a nemzeti kul-

túra, sőt az emberi nem egésze szempontjából. Az absztrakt tudományos érték és a helyi identitás feszültsége Mezőkövesd esetében nyílt vitát is kirobbantott 1926-ban, amikor Bayer Róbert gimnáziumigazgató újságcikkben követelte vissza a városnak a miskolci múzeumtól a század elején odaajándékozott matyó anyagot. Válaszában a múzeumigazgató épp a helybéli felvetés szűklátókörűségét állította szembe a múzeumok általános céljaival: a nemzeti kultúra értékeinek megőrzésével és a tudományos feldolgozással.[10]

Az utóbbi két évtizedben Európa-szerte a kisebbségek, migráns csoportok léptek fel legerőteljesebben az önálló múzeumi reprezentáció igénye érdekében, de így fogható fel a helyi, helytörténeti múzeumok tevékenysége is. Főként akkor, ha ennek során nem a „nagy történelem" helyi reprodukcióját – „itt is így volt…" – valósítják meg, hanem a helyi jelentések, a helyi emlékek és az ottani emlékezet szövedékét örökítik meg, s teszik hozzáférhetővé. Más szavakkal ez a tendencia az azonosságeszmény múzeumi kifejezésének megerősödését jelenti, ami sok helyütt a többségi kép újrarajzolásához is elvezetett. A kultúra és az identitás kapcsolata ugyanakkor ismét s erőteljesen felveti a kérdést, hogy egy-egy társadalmi, kulturális entitás jellemzése nem maradhat meg a múlt, a mára elveszett életforma – rendszerint erőteljesen megválogatott! – emlékei megidézésének keretében. A (helyi) múzeumok sem kerülhetik el a jelenben való élésből származó követelményeket.

[10] A vitát idézi Fügedi 1997: 121–123. Vö. Fejős 2003a: 115–127.

II. RÉSZ

Módszertan

HUSZKA JÓZSEF, A RAJZOLÓ GYŰJTŐ

I.

Huszka József, akit túlhaladott nézetei miatt mára szinte teljesen elfeledtek, egykor a magyarországi néprajz egyik meghatározó alakjának számított, s kultúrpolitikai szempontból is számottevő szerepet játszott. Már első nagy munkája, az 1885-ben megjelent *Magyar diszitő styl* feltűnést keltett, egy csapásra országos hírnevet hozott számára. Újszerű kutatásai és teóriája nyomán valósággal a „nemzeti díszítő modor" országos hírű apostolává vált. Munkája ugyanis egyszerre volt a nemzeti kultúra sajátosságát megragadni kívánó törekvések egyik friss hajtása és a nemzeti múlt föltárásában új tudományos irányzatként jelentkező etnográfia sajátos kísérlete. A millennium idején a néprajzkutatók még nem voltak sokan, bár az őket tömörítő Magyar Néprajzi Társaság körülbelül ötszáz főt számlált. Akik etnográfusnak (illetve annak *is*) tekintették magukat, kezdetben vagy kivétel nélkül más szakterületről kerültek ki, vagy teljességgel amatőrök voltak. Az utóbbiak lelkesedése nagyobb volt, mint a felkészültsége, noha önműveléssel és gyakorlati munkálkodással lépésenként elsajátították-kidolgozták a legfontosabb ismereteket és a jellemző kutatási módszereket. A népélet búvárlatának értelméről többnyire csak ösztönös elképzelésekkel rendelkeztek, a határozottan képviselt és megalapozott elméleti tudás kevesek kiváltsága volt. Annál is inkább, mert a későbbiekben jól elkülönülő szaktudományok ekkor még csak leválóban voltak a régiségek számbavételének, tanulmányozásának differenciálatlan eszmeköréről.

A rajztanár Huszkát pályája kezdetén a Székelyföld pusztuló művészi emlékei foglalkoztatták, s azok felmérésével, dokumentáló megörökítésével tett szert kutatói gyakorlatra. A hírnevét megalapozó első nagyszabású munka, a *Magyar diszitő styl* bevezetésében ugyanakkor egy másik, még korábbra visszanyúló érdeklődésére hivatkozott. „Hazánk népies diszitő modorának – írta az előszóban – czifraszürökön, kivarrott subákon és tulipános ládákon elszórt diszitő alakjait összegyűjteni már serdülő korom vágya volt" (Huszka 1885). Ezek szerint az 1860-as évek második felében már fölfigyelt tárgyak, díszítésmódok olyan körére, mely akkor még nem számított sem a múlt megbecsülésre méltó hagyatékának, sem a művészi megítélés tárgyának. Ilyen irányú „nép-

1. kép
1777-ben készült rácsos kapu, előtte Huszka József, 1888

ismei" érdeklődése a falvakat járva erősödött meg benne. A szülőhelyén, Kiskunfélegyházán s az Alföldön szűrszabóknál, szűcsöknél egykor látottak vagy később az erdélyi, észak-magyarországi falvakban szerzett ismeretek *személyes tapasztalatként* tudatosították számára, hogy a népi műveltség a múlt különleges értékeit zárja magába – az elhagyott vagy roskadozó, netán már régen átépített, átfestett falusi templomokhoz, egyházi kincstárakhoz s a vidéki udvarházak, nemesi ládafiókok évszázadokon át fennmaradt javaihoz hasonlóan. A megörökítés, a mentés igyekezetét a nemzeti múlt feltárásának és a rekonstruálni vélt ismeretek gyakorlati hasznosításának szándéka vezérelte, Huszka pedig az autodidakták elszántságával vetette magát a hajdan volt „magyar díszítési modor", a „magyar styl" felkutatására. Mert ilyen volt, létezett, vallotta megingathatatlanul élete végéig. Ezt vélte kiolvasni középkori templomi falképekből, mennyezetdeszkákról, egyházi vagy úri használatú 17–18. századi textíliákból és hímzéstöredékekből, honfoglaláskori leletekből, s különösképpen cifraszűrök, subák hímzéseiből, festett bútorok, faragott falusi kapuk (1. kép), vakolatdíszek ornamenseiből és így tovább. „A nemzetek díszítő ízlését – szól az 1898-ban megjelent, de már korábban kidolgozott *Magyar ornamentika* első mondata – a nép készítette használati tárgyakon tanulmányozhatjuk igazában." Ezért követte azt a módszertani eljárást, hogy „a biztos, jól

ismert, élő jelenből megyünk visszafelé a múltba" (Huszka 1898a: 3). Ennek alapján állította fejtegetéseit summázva, hogy a magyar díszítésmód „megtestesült szent könyve a cifra szűr és a kivarrott suba" (Huszka 1898a: 15), miközben mindvégig adós maradt tézise sarokkövének bizonyításával, azzal, hogy „a lényeg ugyanaz volt régen is, ami ma", azaz a díszítő ízlésben létezik az „ezeréves históriai folytonosság" (Huszka 1898a: 3). A „tárgyi ethnographia" értelmét ily módon abban látta, hogy az a nyelvi és történeti források által nem földeríthető múltba világíthat be, s ezzel a magyarság eredetének és a más népektől, nemzetektől elütő karakterének kérdéséhez sikerül adatokat és érveket fölsorakoztatni. „A nemzetek mondáiban és hagyományaiban megőrzött őstörténetüket – vallotta – nem az írott história, hanem a művészet emlékei képesek csak megmagyarázni; mert addig már az írott okmányok nem érnek fel" (Huszka 1894: 156). A Magyar Néprajzi Társaság folyóiratában, az *Ethnographiá*ban írta e sorokat a „népies ornamentikánk forrásai"-t taglaló egyik cikkében, amely tömören megelőlegezte az imént idézett *Magyar ornamentika* mondanivalóját. Gondolatai, adatai fontos építőkövei lettek annak a szemléletmódnak, ami a néprajz nagy ígéretét táplálta a 19. század utolsó évtizedében: a tárgyakban megőrződött múlt képzete alapján közelebb férkőzni az Európában sajátos sorsú magyar nép és „a nemzet" őstörténetének rejtélyéhez. Ennek alapján vált Huszka ekkor a néprajz egyik meghatározó szereplőjévé. Ebből fakadt közéleti nimbusza is, különösképpen azáltal, hogy a nép által szerinte ezer éven át őrzött magyar stílus forrásvidékét a közvéleménynek hízelgő mesés keletre tette. „Hiszen – fogalmazott Viski Károly – ekkor élte virágkorát az Ausztriától s egyúttal az osztrák szellemtől mindenben függetlenségre vágyó politikai és gazdasági törekvések elmélete és a közéletben békés fegyverekkel harcoló gyakorlata. S ekkor fénylett fel a honfoglalás ezredik esztendeje, amely a büszke múltbanézés és a nemzeti tudatosulás ritka ünnepi alkalma volt. Lobog a jelszavak között a művészeti is, a »magyar stílus«, a »magyar ornamentika« bűvös igéje, s az a szent meggyőződés, hogy tulajdonkép mindkettő készen van, hiszen a nép – csak meg kell nézni – ezer éven keresztül mindent megőrzött hamisíthatatlan tisztaságában, épségében és szépségében" (Viski 1940: 1132).

Huszka József etnográfiája a nemzeti régiségtan történeti, illetve művészi gondolati rendszeréből csírázott ki. Mindkét vonatkozásban sajátos változatot képviselt persze az általa a köztudatba emelt új forrásanyag és az értelmezés módja alapján. De ez az álláspont egyben gyakorlati jellegű is volt, értve ezalatt azt az eltökéltségét, amellyel a múltból kiolvasni vélt ornamentika alapján a nemzeti műipar és formanyelv megteremtését szorgalmazta. Mint Viski Károly szavai is jelzik, nem magányos koncepció ez, a korszak jellemző és uralkodó tudományos és művelődéspolitikai áramlatait, továbbá a háziipar fölka-

rolásán nyugvó szociális elkötelezettségét fejezi ki s testesíti meg. Legfeljebb a gondolati elemek és a Huszkára jellemző valóságos misszionáriusi hév összekapcsolódása alkot nála sajátos, egyedi ötvözetet. A formálódó néprajzon jóval túlnövő elhivatottságát még sepsiszentgyörgyi tanárként 1890-ben a következőképpen fejezte ki: „Tudom, hallatlan merészség egy falusi tanítónak rákiabálni egy országra. A homeri kacaj s a sok szánó mosoly ellen vigaszom, hogy minden időszak uralkodó eszméi onnan veszik eszközüket, legalkalmasabb kifejezőjüket, a hol kapják. Születés, magas hivatal nem előjog itt. A magyar stil a levegőben van, régóta kisért már! Mért ne szólhatnék hát hozzá én, azért hogy sem Eszterházy herceg, sem ministeri tanácsos nem vagyok, ha én értém meg az idők szavát?" (Huszka 1890: 30.)

Alighogy e sorok megjelentek, egyéves nagykállói kitérő után a fővárosba került, ahol a piarista gimnáziumban még három évtizeden át folytatta rajztanári pályáját, miközben közvetlenül részese lehetett a nemzeti műipart és építészetet hirdető mozgalmaknak. A remélt nagy néprajzi karriert mégsem futotta be, jóllehet nevét és példatárként forgatott munkáit a nemzeti historizmus utolsó szakasza és a szecesszió zászlajára tűzte. Ott van a szaktudomány első és legfontosabb lépéseinél, egy évtized alatt mégis inkább a perifériára sodródott. Tudományos tevékenységében elfordult az „élő" etnográfiai anyag gyarapításától és tanulmányozásától, teljesen elmerült a díszítmények vélt ázsiai eredetét és szimbolikus tartalmát szolgáló bizonyítékok – történeti, régészeti, nyelvi adatok, formai analógiák – keresésében. Eszményét ekkorra a művelődéspolitika már magáévá tette, annál is inkább, hiszen a kultuszminisztérium és a kereskedelmi minisztérium pályája kezdetén éveken át támogatta anyaggyűjtő munkáját (vö. Huszka 1883). A Huszkára való gyakori hivatkozások mégsem jelentettek oly mértékű személyes diadalt, mint amilyet a többé-kevésbé beváltott elképzelései alapján vélhetnénk, s amit ő maga is remélt. Ornamentikagyűjteseit ugyan széltében forgatták, ám mégsem váltak a korszak ízlését végérvényesen megalapozó bibliává. A század első évtizedében Huszka József már sem a néprajzban, sem a nemzeti jellegű művészeti irányzatokban nem az a megkerülhetetlen hivatkozási pont, mint fél emberöltővel korábban. S az elszigetelődés még csak ezután következett be igazán. Az 1930-as évek elején Huszka már inkább egy anakronisztikus figura, akivel vitapartnerei ugyan tisztelettel, ám teljes elutasítással álltak szemben.

A személyes sors „fenn" és „lenn" ellentétét legalább annyira magyarázza a néprajz tudományos kérdéseinek módosulása, módszertanának szakszerűsödése, a kutatásba vont anyag megnövekedett volta, mint a nemzeti kultúra konstrukciójának kétnemzedéknyi időszak alatt végbement változása. Az idős Huszka megmaradt hívei és követőinek maroknyi csapata nem is a szaktudomány berkeiben toborzódott, inkább építészekből, a nemzeti stílust továbbra

is a korábbi évtizedek szellemében kereső művészekből, de leginkább laikusokból állt. Halálakor Lyka Károly a *Magyar Művészet*ben mint „a magyar ornamentika-kutatók pátriarkáját" búcsúztatta, s joggal állapította meg, hogy „tulajdonképpen az ő lelkes buzgólkodása terelte szélesebb mederbe" a magyar nép díszítő művészetének kutatását, „eredetének, sajátságainak elemzését" (Lyka 1934). A néprajz képviselői ekkor már gyökeresen más utakon jártak. Az *Ethnographia* névtelenül közölt nekrológjában a hangsúly kimondatlanul is arra került, hogy Huszka lényegében megmaradt indulásának szemléletében és színvonalán, aki a *Magyar diszitő styl* alapjain „közel félszázad évig építgeti, csinosítgatja kedvenc elméletét a magyar ornamentika keleti, különösen árja kapcsolataival" (*Ethnographia* 1934: 86). Emellett a szakkutatás ekkor már egyöntetűen azt vallja és hirdeti a közvéleménynek szóló fórumokon, „hogy olyan »magyar stílus«, vagy »magyar ornamentika« nincsen, amely valamennyi anyag népi technikáján díszítményenként igazolható volna" (Viski 1940: 1133). A Néprajzi Múzeumban a kultuszminisztérium által 1937-ben megvásárolt Huszka-hagyatékot nem is fogadták túlzott lelkesedéssel, mivel nagyjából úgy gondolták, hogy az egy már meghaladott korszak többnyire publikált dokumentumait tartalmazza.

II.

Mi indokolja, hogy a Néprajzi Múzeum hét évtized elteltével ismét a figyelem előterébe állítja Huszka József életművét? A választ ajánlatos kétfelé bontani. Egyrészt azt kell körülhatárolni, hogy pontosan mire is irányul ez a figyelemfelkeltés, másrészt érdemes röviden jellemezni azt a megközelítési módot és elemzési irányt, ami e vállalkozás sajátja, s ami ennek a hozadéka. Kétségtelen, hogy Huszka ma nehezen hozzáférhető művei iránt továbbra is van olvasói igény (vö. Huszka 1996; 2005), s ez nem független az itt-ott felbukkanó, teljesen soha el nem apadt őt övező rajongó tisztelettől sem. Célszerű tehát Huszka munkáit ismételten oly módon kézbe adni, hogy az általa fölkutatott *anyagot* illesse megkülönböztetett figyelem. Ha pedig ma tudományos szempontból kívánunk foglalkozni vele, nem az igazságosztás szándéka kell, hogy a vezérelő elvet megadja. Így nem az utólagos elismerés – netán egy az aktualitását szorgalmazó Huszka-revízió – vagy az ismételt elutasítás kifejtése a cél, hanem az életmű összefüggéseinek megrajzolása, egyszóval a kontextusba helyezés. Ezt szolgálták az előző részben előadottak, amit részleteiben teljesít be a kiállítás és a katalógus, az alábbiakban összegezhető tartalmi és módszertani-szemléleti kritériumok szerint.

A kiindulópont a Néprajzi Múzeumban található, Huszka személyéhez kötődő anyag. Először is: itt van a halála után két részletben a múzeumba került terjedelmes hagyaték, valamint a még életében ide juttatott, saját gyűjtéséből származó tárgyak csoportja. Ezek a mindeddig kiaknázatlan források kellő alapot jelentenek ahhoz, hogy adatgyűjtő, dokumentáló tevékenységére kerüljön a hangsúly, s kevésbé sokat ostorozott nézeteire. Huszka indulásának jelentőségét, kutatásának gyakorlati irányait elhomályosítja elmélete, különösképpen a „magyar díszítési modor" keleti eredetének gondolata, ami már-már hitelvi kérdéssé vált sok kortársa és kései követője számára. Nyilvánvaló, hogy mint mindig, a teória és a gyakorlat itt is szorosan összefügg. Érdemes azonban a kettőt valamennyire elválasztani egymástól, mert ezzel lehetővé válik, hogy Huszka működésének eddig kellően nem ismert vonásait földerítsük. Ezzel arra is mód nyílik, hogy a 19. század második felének s főképp utolsó két-három évtizedének szellemi és tudományos horizontján a tárgyi világ szemléletének kérdéseit, illetve azok felvetésének módjait megközelítsük, jellemző diskurzusait elemezzük.

A Huszka-hagyaték megszólaltatása mindeddig nagy adóssága volt a magyar néprajzkutatásnak. Elsősorban is tárgyát tekintve beszélhetünk erről, mert a rajzmásolatok, színes akvarellek, vázlatrajzok és a fényképek olyan tárgyakat, díszítményeket és ábrázolásokat örökítenek meg, amilyenekről más hasonlóan korai dokumentációval alig rendelkezünk. Ráadásul az általa megörökített anyag jó része időközben elpusztult, vagy ma nem hozzáférhető. Tudták ezt a népművészet kutatói, de mindmáig elmulasztották kiaknázni jegyzeteinek s főként rajzdokumentációjának megőrződött „kincsesbányái"-t (Palotay 1948: 6). Részben a hagyaték sokáig rendezetlen volta játszott ebben közre, de talán inkább az a fejlemény, hogy a szakkutatás régen túllépett a Huszka fémjelezte *szemléletmódon*. Ez pedig árnyat borított *egész* tevékenységére, ami jóval komplexebb volt annál, mint amire neve kapcsán az utókor rendszerint gondolni szokott. Az ő példáján jól be lehet mutatni azt a folyamatot, ahogyan a 19. század utolsó harmadában a paraszti-népi tárgykultúra s a vidéki élet megannyi színhelye, múltból átörökített reliktumai iránt megindult az érdeklődés. Ezt szolgálja a tőle hátra maradt forrásokból helyszíni kutatásainak, gyűjtőmunkájának rekonstrukciója. Huszka gondos másolatainak köszönhetően jelentős mennyiségű, eddig javarészt ismeretlen forrásanyag tehető hozzáférhetővé a középkori falusi templomfestészet és az ilyen társadalmi közegben hajdan jellemző tárgyi világ emlékeiből. Huszka, a falvakat járó kutató előtérbe állítása nem rehabilitálja elméleteit a tőle utóbb élesen elhatárolódó néprajzkutatókkal, művészettörténészekkel szemben, hanem ezáltal, s a föltáruló anyag és összefüggésrendszer jóvoltából némileg új arcát mutatja meg. A Néprajzi Múzeum azokat az elsődleges dokumentációs anyagokat őrzi, ame-

lyeket Huszka a terepbejárásokon, valamint a különféle múzeumokban, magán- és egyházi gyűjteményekben fölvett. Az eredetihez képest nem teljes ez az anyag, de így is rendkívül jelentős, mert más, mint ami a falképek kapcsán tisztázatként a Műemlékek Országos Bizottságához került, s jóval gazdagabb annál, mint amit sajátos céljainak megfelelően ornamentikaalbumaiban, cikkeiben táblákba rendezve saját maga közreadott. Az ornamensek általa készített sorozatai csak kivonatok, kompozíciókból vagy tárgyakból kiemelt részletek. A helyszínen rögzített színes tárgymásolatok, vázlatok rendszerint többet tartalmaznak, ezért is volt fontos a hagyaték és a már megjelent anyag összevetése, aminek eredményét a katalógus tárgyleírásai adatszerűen tartalmazzák. A gyűjtő szemléletmódjából származó korlát azonban, hogy teóriája szabta módon ő sem mindig másolta le a mustra egészét, „annak térbeni elrendezését", s nem mindig tünteti föl vagy érzékelteti „technikai kivitelét" (Palotay 1948: 6). Gondosan ügyelt azonban az eredeti színvilágának, arányainak, a tárgy tulajdonosának, valamint a dokumentálás időpontjának rögzítésére, mely módszert a falképmásolatok készítésénél alakította ki, igazodva a műtörténeti leírásokkal szemben már ekkor táplált elvárásokhoz.

Az elemzés tágabb vonatkozását az a folyamat jelenti, ahogy Huszka József személyében egyedi módon, ám egy korszak szimptómájaként a magyar műveltség történetének addig kikristályosodott tartalma és szemlélete kibővült. Az 1870-es évektől kezdően magába fogadta a falvak, mezővárosok, pásztorszállások népének tárgykészletét, pontosabban, annak történeti forrásként értelmezett részét. A magyarországi műemlékek védelmének ideiglenes bizottsága 1872-ben hirdette meg az ország történeti-művészeti monumentumai leltárba vételének programját. A történeti korok földből előkerült, illetve épített emlékei, így többek között római és honfoglaláskori maradványok, Árpád-kori templomok, több évszázados köz- és lakóépületek, valamint nemes kivitelű műtörténeti – azaz iparművészeti – javak részesültek elsődleges figyelemben. Ám Ipolyi Arnold, a bizottság elnöke már 1877-ben arról értekezett a Magyar Történelmi Társulat hallgatósága előtt, hogy „a népviselet, a háziipar már mindinkább eltűnőben van eredetiségéből. A civilizáció árjának ama nivelláló hatása, mely egyenlítő, romboló munkáját rendesen a kiválónak és kitűnőnek, az eredeti- s egyéninek elmosásával kezdi, már nemsokára elsöpri ezt is" (Ipolyi 1981: 133). Hogy minderre ráirányította a figyelmet, főként az 1873-as bécsi világkiállítás háziipari anyaga volt rá döntő hatással, noha már több mint egy évtizede népi hímzésekkel is kibővítette a főúri vagy egyházi használatból származó textíliákból álló műgyűjteményét. Az ilyen újonnan fölismert tárgyi világ szemléleti módjáról, így forrásértékéről persze többféle elképzelés létezett. Huszka a tárgyak nyelvként felfogott díszítményeire koncentrált. Az ornamentikát kutatta, a motívumokat, ornamenseket – egy feltételezett vala-

mikori nyelv „szavait" – tekintette a múltból ránk maradt, a pusztulástól megmentendő emlékeknek. Ebből igyekezett egy általa feltételezett hajdani egységet rekonstruálni, s annak alapján kortársainak gyakorlati útmutatót adni, azaz a múlt alapján egy új vizuális-esztétikai rendszert kialakítani. Az életmű föltárása azonban azt is megmutatja, hogy e törekvésnek milyen fázisai voltak. Tanulságos látni, ahogy Huszka előrehaladt. Számára is fokozatosan bővült ki az elemzésbe vont tárgyi, illetve ornamentális manifesztumok köre. Apránként jött rá arra, hogy a múlt tárgyi emlékein tanulmányozott díszítmények nem azonos jellegűek, egyes formai típusok az európai művészeti stílusokkal hozhatók kapcsolatba, mások egy ezektől elütő réteget alkotnak. Míg kezdetben a középkori templomi falképeket másolta nagy odaadással, s a magyarokra jellemző díszítő ízlést történeti textíliákon, templomi karzatokon, mennyezetdeszkákon kezdte tanulmányozni, fokozatosan kiterjesztette figyelmét a szűrszabók és szűcsök termékeire, festett asztalosmunkákra, cserépedényekre is. Úgy is mondhatnók, az utóbbiak megítéléséhez az előbbiek adtak számára kellő érzékenységet, megszólaltatásukhoz pedig kulcsot, függetlenül attól, hogy az eredetkérdésekben, úgy tűnik, felettébb ingoványos talajra tévedt.

A Huszka-hagyaték aprólékos föltárása és értelmezése tágabb történeti kontextusba helyezi a *Magyar diszítő styl*, a *Magyar ornamentika*, *A székely ház* fémjelezte kutatómunkát. Ezáltal egy tudományszak, az etnográfia keletkezési körülményeihez is közelebb kerülünk, mert épp ennek összefüggésrendszere alapján lehetséges a Huszka tevékenységéből kibontható a kor „uralkodó eszméit" jobban értelmezni. Tudománytörténetről is szó van tehát, ami részben kapcsolódik más hasonló irányú korábbi törekvésekhez, részben más szemléleti módot követ. Az eddigi kutatásokkal való kapcsolatot elsősorban a „népművészet felfedezése" kifejezéssel illetett kérdésföltevés iránya jelzi. Az ilyen munkák a Viski Károly, Palotay Gertrúd lefektette alapokról kiindulva főként a Kresz Mária és Szabolcsi Hedvig által (Kresz 1968; Kresz–Szabolcsi, szerk. 1973) három évtizeddel ezelőtt kezdeményezett irányában haladnak. Ebben a keretben a művészettörténet és a néprajz kölcsönhatása alapján eddig főként a népművészet jelenségeinek tudatosulását és e kategória fölbukkanását, kikristályosodását vagy tartalmi változását vizsgálták. (Itt, a kezdeményezők felvetésében már szó esett Huszkáról, de alapvetően csak a „magyar styl" vonatkozásában.) Ezt az eredményes kutatói hagyományt azonban új pályára lehet állítani azzal, ha rákérdezünk kiindulópontjára és másként vesszük számba a két tudományszak – s továbbiak – előzményeit, mint korábban.

A „népművészet felfedezése" valami meglévő adottság megtalálását jelenti, akár a tartalmát, akár a kifejezést mint tudományos kategóriát vesszük. Nyilvánvalóan nem erről van szó, hanem egy szemléletmód, értelmezési teó-

ria és gyakorlat megformálásáról, ami különféle szellemi irányokból táplálkozva ment végbe. A cifraszűrt, a hímzett subát csak a kutatás, az értelmezés tette „népművészetté", mégpedig jobbára csak a 20. század első évtizedétől kezdve. Korábban a „népipar", a „háziipar" volt használatos – legalábbis az „élő" használatban lévő termékekre –, ám ennek tartalma kétségtelenül más volt, mint a „népművészet" későbbi kategóriájáé. S ha maga e kifejezés sem létezett azelőtt, így azt nem fölfedezték, hanem kitalálták, mégpedig a tárgyi világról forgalomban lévő s egyre bővülő egyes elképzelések alapján. Ily módon inkább abból célszerű kiindulni, ami s ahogy a kortársak számára ismert volt, mint a későbbi kész fogalmakból. Az utókor koncepciói persze nem megkerülhetőek. Sőt, az újabb és újabb fogalmak azért is fontosak, mert segítségükkel lehetőség nyílik a múltbeli jelenségek és tendenciák, összefüggések felismerésére, de nem kendőzhetik el a kortársak adott tudáskészletét és saját diskurzusait. Itt is termékeny lehet az antropológiai eljárásmód, azaz a „helyiek" – ez esetben a kortársak – kifejezéseivel, szó- és fogalomkészletével leírni a miénktől különböző társadalmi, kulturális tényeket és viszonyulásokat. Ennek megfelelően mindaddig, amíg például a „népművészet" nem válik használatos kifejezéssé (bármit is értsenek alatta), jobb az egykori időket jellemező gondolati elemek és nyelvhasználat alapján közelíteni a 19. század második felének azon tapasztalataihoz, amelyek az ember alkotta tárgyak kapcsán felhalmozódtak. S általánosabb értelemben az itt követett megoldás nem egy tudomány önmagában, belsőleg szemlélt és a jelenbe torkolló, netán egyenes úton fejlődő alakulását szemlélteti az eszmetörténeti háttér és a történelmi körülmények érzékeltetésével, hanem arra törekszik, hogy a társtudományokkal való összefüggések hálójából bontsa ki a néprajzot. Még pontosabban arról van szó, hogy az egykor egységes és differenciálatlan műveltségkép szétválásának folyamataiba illesszük be a szaktudományos specializálódás kérdését. Egyszerűen szólva: azt keressük, hogy milyen közegben s milyen hatások alapján, milyen korabeli összefüggésrendben alakult ki az a kutatási és szemléleti irány, amit ma a 19. század végére, 20. század elejére vonatkozóan néprajzinak tartunk. Ezzel nem a szokványos módon mutatjuk be az etnográfia létrejöttének, intézményesülésének és szakszerűsödésének folyamatát, mert nem a mához vezető egyenes útra vagyunk kíváncsiak, hanem az egykori szellemi mozgásokra, azok kölcsönhatására, ellentéteire.

Ha mindezt Huszka József életművére vonatkoztatjuk, többféle tanulság adódik. Egyrészt az ő példáján jól látható, hogy a tudományok „emlékezete" milyen szelektív. Lehet ezt ugyan azzal a kézenfekvő érvvel magyarázni, hogy a tudomány fejlődése rendre túllép ismereteken, elméleteken. S ami pedig nincs jelen a mai tudományképben, az csak mint meghaladott előzmény szokott érdekes lenni. Az ilyen visszatekintés azonban félrevezető, miután a tu-

domány múltjának elfeledett esetei szintén részei, legfeljebb nem számon tartott fejezetei annak; az amnézia pedig magyarázatot igényel (vö. Handler, ed. 2000). A tudománytörténet különben sem a meghaladt teóriák, tudományos tételek és adatok érdekességeinek számbavétele. Sokkal inkább a tudományos kérdések folyamatos újragondolásának egyik iránya, pontosabban: az alapok újrafogalmazásának sajátos lehetősége. A visszatekintés ebből a szempontból sem öncélú: a tudományos gyakorlathoz folyamatosan szükséges reflexív viszonyulást alapozza meg. A felejtések új interpretációja is ezt szolgálja. Korántsem szükségszerű, hogy az ilyesmi retorikailag az „újrafelfedezés", a szakmai „jóvátétel" sablonjait kövesse, majd a „méltatlanul elfeledett elődnek" utólag kiosztott babérkoszú gesztusához vezessen. A tudomány művelőinek generációi rendszerint úgy lépnek egymás nyomába, hogy közben ismeretek, kutatói erőfeszítések elsikkadnak. Úgy tűnik, erről van szó a néprajz korai történetében is. Amikor megkezdődik s kiterjed az intézményesülés, rögtön elhomályosulnak az előzmények, az új törekvésekbe nem csatlakoznak be a korábbi tudások, ismeretszerzési módok. Továbbá ez utóbbiak sem fedik egymást, az egyes síkok nem érnek össze, mert különböző körök, egyéniségek működnek párhuzamosan, egymásról gyakran tudomást nem véve.

Huszka József tevékenysége másrészt épp ebből a szempontból érdemel figyelmet. Az ő esete olyan korábbi kapcsolódásokat mutat, amelyeket a néprajz eddig kellően nem vett számba. A kulcs a „régiség" gondolata, s az ezzel kapcsolatos kérdések, tennivalók számbavételével, értelmezésével foglalatoskodó „régiségtan". A formálódó néprajz – „népisme", „néptan" – részese volt a „nemzeti régiségtani ismertanyag" (Marosi 2000: 23) bővítésének, noha ezt ebben az összefüggésben ritkán veszik figyelembe. A régiségek stúdiuma, ez a modern történeti tudományok kifejlődését megelőző históriai érzékenység némi irodalmi kezdeményezés után a tárgyakban, a tárgyilag létező dolgokon keresztül lett fogékony az időbeliség új tapasztalatai iránt. A régiség egyszerre a múltba vetett horgony és a modernizáció útjára lépő társadalom ideológiai önkifejezésének eszköze. Nyugaton az antikvitás emlékei, ahol ilyennek híján vannak, mint nálunk, ott a dicső történeti múlt lesz a nemzeti kultúra elsődleges kötőanyaga. A 19. század derekán, utolsó harmadában jelentkeznek azok a specializálódási tendenciák, amelyek a múlt ilyen tárgyi emlékeinek, a „régiségeknek" az emberi egyetemesség, avagy éppenséggel a nemzeti önkép szolgálatába állított tudatosulását szolgálják. Ennek művelőiként válnak ki a tárgyi információkkal dolgozó „új tudományok": a régészet, az őstörténet, a történeti földrajz, a művészettörténet, az etnológia, a paleontológia. Ezek épp azért jelentenek újdonságot, állítja Susanne Marchand, mert tárgyakból indulnak ki és nem szövegekből, mint a reneszánsz óta a humaniórák (Marchand 2000). Más hagyományként, de befolyásolja ezeket a glóbuszt mind teljesebb

mértékben felfedező természettudományok már legalább évszázados tárgykezelési gyakorlata, rendszeralkotó igyekezete. Nemzeti keretek között a régiségtanból kiemelkedő régészet és műtörténet legfőbb terepe a műemlékek leltárba vétele, a tárgyi rekvizitumok múzeumi fölhalmozása. Mindebben a megőrzés, a védelem és a tudományos megismerés eszméköre elválaszthatatlan egymástól. Huszka József tevékenysége arról vall, hogy a régiségek megismerésének módszerei és a néprajz tárgyának kialakulása szervesen összekapcsolódott, amiről eddig alig vettünk tudomást. Ha az ő munkája kapcsán a régészet, a művészettörténet, az őstörténet, a kézművesipar-történet összefüggéseire helyezzük a hangsúlyt, a néprajzi orientáció létrejöttét, elsősorban is a tárgyakat vizsgáló irányzat táptalaját egy eddig rejtett, az utókor által elfeledett tudománytörténeti hagyományba illeszthetjük. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a diszciplína tárgykutatásokból, gyűjteményekből kirajzolódó kezdeteihez juthatunk közelebb, minthogy az új szemléletmód érvényesülése tudományos intézményrendszer kiépítésével ment végbe.

A korszak egyik tudományos alapkérdése, hogy a tárgyi környezet hogyan értelmezhető. Kérdés, vajon fizikai mivolta, artefaktum-jellege – azaz mint alkotás, műalkotás –, vagy mint a múlt tanúsítványa, emléke, vagy még inkább egy hely, egy etnikum reprezentánsa az, ahogyan belőle információt nyerhetünk. Ez a korai néprajzkutatóknak is elevenébe vágott: hogyan szemlélhető a fölkutatott, begyűjtött „népi" tárgyak bőséges gazdagsága. Úgy tűnik, hogy a magyarázatok erősen történeti jellegűek, miután a kutatók a tárgyi információkat, anyagi bizonyítékokat történeti narratívákba igyekeztek átvinni (Marchand 2000: 181), miközben a történetiséggel kapcsolatban erősen eltérő koncepciók érvényesültek. Huszka önmagában sem képviselt változatlanul azonos és homogén történelemképet. Vallotta az időtlenséget az „ezer éves folytonosság" jegyében – s ezáltal tett szert felettébb kétes hírnévre –, de munkáiból a tárgyakban őrződő különféle idők egymásmellettiségének kisebb mértékű fölismerését is kiolvashatjuk. Mindamellett a történelem múlékonyságát konkrét és személyes tapasztalatként élte meg, amikor a számára is láthatóan elmúlóban lévő kultúra nyomait kereste, s megörökítésüket önként magára rótt hivatásként vállalta.

A Huszka-hagyaték értelmezésének harmadik tudománytörténeti jellegű tanulsága erre a személyes tapasztalatra vonatkozik. Ebben rejlik az általa megvalósított adatnyerés, a forrásképzés lényege. Nála a terep és a rajz mint a megismerés, az anyagi javak tanulmányozásának két, egymással is eredendő kapcsolatokkal bíró eszköze egységet alkot, legalábbis abban a szakaszban, amikor gyakorlati kutatómunkáját végezte. A képzőművészeti képzettség elősegítette a tüzetes és alapos regisztrálás munkáját. Rajzban, vázlatokkal dolgoztak az „új tudományok" más képviselői, köztük Huszka etnográfus kor-

társai is. Számára azonban ez többet jelentett, kifejezési és programalkotási eszközt biztosított, ami egyúttal az etnográfiai tudás kialakításában egy külön utat képviselt. A hagyatékból és a publikációk újraolvasásából szembeszökő, hogy Huszka József kezdetben nem az a „karosszék-teoretikus" volt, mint idősebb korában, hanem az elsődleges forrásokhoz közel férkőző, újra és újra útra kelő, érzékeny, tudományokkal kacérkodó művészember. Az antropológia legfontosabb önmegkülönböztető sajátságának a terepmunkát szokás tartani, módszertani, koncepcionális szempontból egyaránt. A terepmunka diszciplináris normája azonban sem történetileg, sem a gyakorlatot tekintve nem homogén, de alapjában az utazás komplex hagyományával függ össze (Clifford 1997: 52–91). Az európai és a magyar néprajz adatnyerési módját inkább a „gyűjtés" fejezi ki. De Huszka esete is azt jelzi, hogy ez ugyancsak a megismerést szolgáló – James Clifford szavait használva –„térbeli parxis", csak más előzményekből táplálkozik, mint az általános etnológiáé, antropológiáé. Ha ezek közé soroljuk a néprajzot – mert hiszen az ide *is* köthető –, a terepkutatás jelentőségét szintén meghatározónak kell tartanunk. Ez itt szintén az új ismeretek megszerzését jelentette, hiszen a kutatás a falak közül itt is kikerült a „*szabadba*", ahol „az átélt és megtapasztalt valóság" (Zsigmond 1989: 198) lett a szaktudás bővítésének módja, ami a 19. század vége felé megkülönböztette a néprajzot több más tudományszaktól. A terep az antropológia és a néprajz számára az, mint a művészettörténetben a műtárgy közvetlen érzéki tanulmányozása, az autopsia. Nem voltak ezek eredendően adottak, a tudományos gyakorlat fegyvertárába fokozatos invenciókként épültek be.

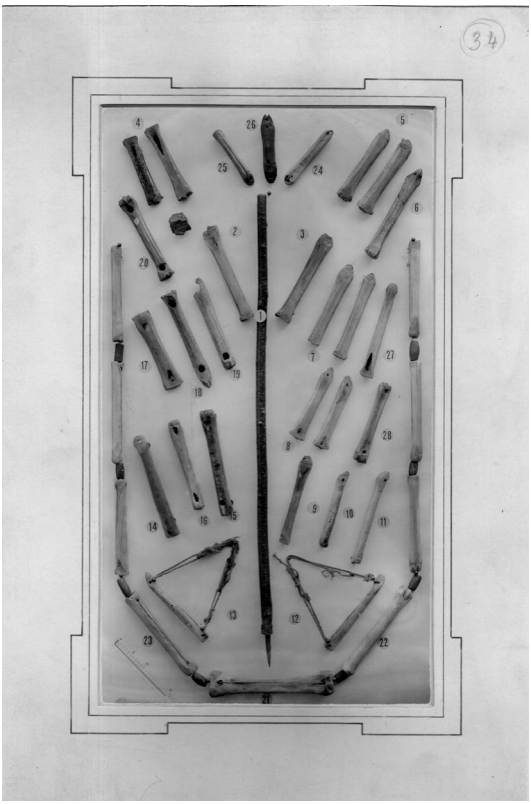
Huszka munkássága alapján az is világossá válik, hogy a néprajz ilyen „térbeli gyakorlatát" a régiségtan követelményei és tapasztalatai erősen befolyásolták, különösen a korábban indult *és* a párhuzamosan folyó régészeti terepbejárások, műtörténeti adatgyűjtések formájában. S e „topográfiai stúdiumok" mögött – mutatott rá Rómer Flóris kapcsán Marosi Ernő – előzményként ott állnak a romantika úti levelei, valamint a reformkorban virágjukat élő útijegyzetek, az intézményesült hivatalos beszámolók, majd az útleírások (Marosi 1988: 216–217; vö. Paládi-Kovács 1989). Huszka „terepmunkájának" kiemelése, élve itt ezzel a modern kifejezéssel, a néprajz tudománytörténeti önképét módosítja. A hangsúlyváltás jól kidomborítható egy párhuzammal, mely épp Rómer Flórissal kapcsolatos. Ha a magyarországi néprajzi gyűjtés két jelentős előfutára közül nem az elismert, a tudománytörténet által többször méltatott Xántus Jánost emeljük ki, hanem az eddig háttérben maradt, az utókor által egyértelműen egy másik szakmához sorolt Rómert, az ő eddig kevésbé értett szerepét világosabban láthatjuk. Nem az előbbi rovására kell az utóbbi jelentőségét hangsúlyozni. De Rómer tényked ésében a néprajzi orientációba, fogékonyságba beépült eszmekörök és megismerő gyakorlatok egy másik irányát,

más kapcsolódási rendszerét lehet felismerni. Az ő útilevelei, majd topográfiai munkái rendszerint kiterjedtek a helybeli lakosság, a „nép" életkörülményeinek megfigyeléseire. Bihar megyei régészeti terepbejárásai és műrégészeti vizsgálódásai például nem álltak ellentétben a más társadalmi miliőt jelentő háziipar termékeinek számba vételével (Rómer 1884; 1885; vö. Sz. Máthé 1975). Huszka József osztozott ebben a mára feledésbe merült hagyományban, amit tanult mestersége alapján elsősorban az esztétikai irányban bontakoztatott ki. Jelentősen bővítette a kor régiségtani ismereteit, mégpedig azáltal, hogy az elsők között végzett terepmunkát, nem is csak alkalomszerűen, hanem rendszeres módon és határozott céllal. Ennek alapján az etnográfiai módszertan vonatkozásában kezdeményező szerepet játszott. De Huszka eljárása felemás maradt, mert közreadott munkái szerint visszakozott, az előre tett lépést nem folytatta. Elemzéseiben gyökeresen más módszert követett, mint ami a helyszíni vizsgálatokból következhetett volna. Saját dokumentációját is kivonatolta, amikor a sterilen kezelt motívumokat táblákba, összehasonlító formai sorokba rendezte. Ezt az eljárást a nemzetközi ornamentikaviták diskurzusa határozta meg, illetve az ennek révén elterjedt publikációs forma, a díszítőmotívumokat közreadó ornamentikaalbum műfaja (Sinkó é. n.; 2002a; 2002b). Huszka ehhez a beszédmódhoz igazodott, amikor igyekezett a nemzeti múlt sajátszerűségét a maga módján kifejezni, ám közben egész tevékenységével egy más irányú diszciplináris mozgás útját is egyengette.

HUSZKA JÓZSEF ÉS A NÉPRAJZ, AZ ALAKULÓ NÉPRAJZI GYŰJTEMÉNYEK

A 19. század utolsó harmadában a népviselet, a paraszti háziipar, a mezővárosi iparosok termékei, a halászok, a pásztorok kezén megmaradt régies szerszámok és használati eszközök a társadalom felsőbb osztályai számára ismeretlen anyagi javaknak számítottak. Ezt a tárgyi kultúrát egyszerre kezdték értékelni történészek, művészeti írók és a természettudományok, a földrajz, a nyelvészet képviselőiből lassanként kiváló, magukat etnográfusként meghatározó szakemberek. Az újszerű, addig figyelemre nem méltatott tárgyi világ egyes példányaiban elsősorban történeti forrásanyagot láttak, amelyet Ipolyi Arnold 1877-ben megfogalmazott szavaival a nép „kultúrája őskorából, antik műveltségünk örökségeként hozott át", azaz őrzött meg (Ipolyi 1981: 133). Abból a szempontból megoszlottak a vélemények, hogy a régiségek ilyen újonnan tudatosuló köre a múlt milyen értelmű és tartalmú örökségeként fogható fel.

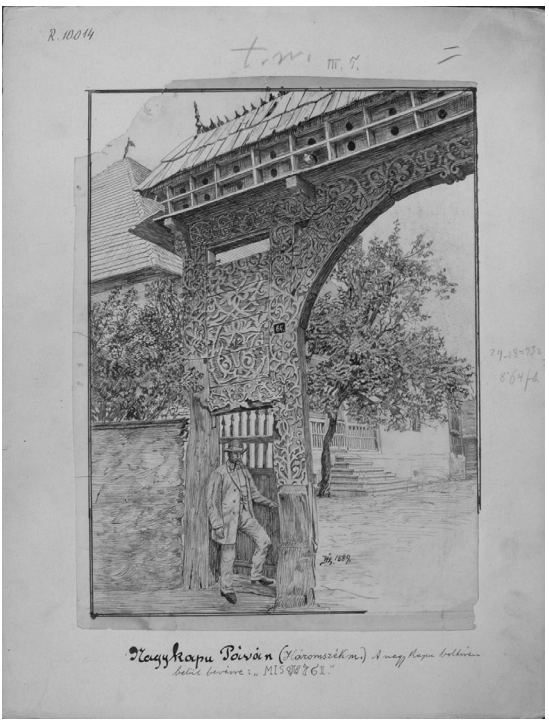
Az etnográfusok többsége a magyar nép műveltségének ősi formáit az emberi fejlődéstörténet talaján igyekezett értelmezni. A magyar néprajz első tárgyvizsgálatai Herman Ottó nevéhez fűződnek, aki az 1885-ös országos kiállításon mutatta be első halászeszközgyűjtését. Két évvel később közreadta *A magyar halászat könyve* című kétkötetes nagy munkáját – az első néprajzi monográfiát Magyarországon (Herman 1887a). Álláspontját az evolucionizmus határozta meg, s nagy súlyt helyezett az eszközök, a szerszámok elemi, primitív formáinak összegyűjtésére, amelyeket tetszetős – ám téves – fejlődési sorokba rendezett. Az általa „ősfoglalkozásnak" tekintett halászat és pásztorkodás emlékeiben a prehisztorikus kulturális állapotokat vélte megtalálni (vö. 1. kép). A fejlődéselv alapján a magyar ház eredetét illetően vitába bonyolódott Huszka Józseffel is, akinek a székely ház és a keleti paloták összevetése alapján álló felfogásával szembeállította saját elképzelését (Herman 1899a; 1899b). Véleménye szerint a magyarság háza a primitív enyhelyekből – a cserényből és a putriból – fejlődött ki. Mindkét magyarázat s az alapul szolgáló „összehasonlító typológia" (Jankó 1901b: 233) túlságosan leegyszerűsítette a kérdést, de kutatásaikkal jelentős emlékanyagot tártak föl. Huszka József fényképei, helyszíni vázlatai és rajzai – főként a székely kapuk vonatkozásában – az eredet- és ornamentikakérdésektől függetlenül is alapvető forrást jelentenek a Székelyföld 19. század végi épített környezetéről (2. kép).

1. kép
Csontkorcsolyák tipológiai táblája, 1902 körül

Huszka József fellépése egy más irány elsőbbségét jelölte ki: a díszítmények, az ornamentika alapján az esztétikai-művészi megközelítést. Amikor munkáját elkezdte, a magyarországi néprajz még főként etnikum- és néptörténeti vizsgálatokkal, valamint népköltészeti kutatásokkal foglalkozott. Még a tudományszak elnevezése is csak alakulóban volt: ki a népisme, ki az etnográfia kifejezést használta. Sőt, ez utóbbin sokáig történeti és nyelvészeti stúdiumot értettek, miként Hunfalvy János a *Magyarország ethnographiája* című, 1876-os munkájában ezt rögzítette.[1] Ám még ezek a kifejezések sem voltak okvetlenül szükségesek ahhoz, hogy valami új, addig nem ismert irányba táguljon a nemzeti művelődés és műveltség tudatosan, lépésről lépésre körülhatárolt tartományának köre. Herman Ottónak a tárgyi emlékek kutatását kezdeményező, imént idézett munkája időben nagyjából párhuzamos volt Huszka fellépésével. Kettejük helyszíni kutatásai jelentik a „terepmunka" kezdeteit. A falvakban, halásztanyákon, pásztorszállásokon megtalált és tanulmányozott anyagi javak már pusztuló, a valós használatból kihulló rekvizitumok voltak, ezért is számítottak *régiségek*nek. A nagyjából ugyanezen körből való kortárs tárgyi világ jelentékeny hányadát pedig a házi- és a kézműipar termékei jelentették, melyeket a szintén ekkor szervezett 1885-ös országos általános kiállítás emelt ki az ismeretlenség homályából. A fővárostól távol munkálkodó, kezdetben még névtelen rajztanár és az akkor már országos hírnévre szert tett Herman Ottó között mindössze az volt a hasonlóság, hogy mindketten egy viszonylag új tárgyi világot fedeztek föl. Nagyrészt

[1] Lásd a kötet első, Nemzeti diskurzus és néprajz című tanulmányát.

2. kép
A pávai nagykapuapu. Huszka József rajza, 1889

nem ugyanazon tárgyfajtákat, inkább egy többé-kevésbé összefüggő rendszer egymást kiegészítő csoportjait, amelyeket a hasonló irányok felé tájékozódó vagy a kifejezetten az ő nyomukba lépő kortársak fokozatosan tovább gazdagítottak. A tudományos módszert mindegyiküknél a tüzetes leírás és az összehasonlító szemlélet határozta meg, ám a rendelkezésre álló szűkös forrásanyag és az összehasonlító munkába bevont párhuzamok esetlegessége, korlátozottsága gyakran vezetett elhamarkodott elméletekhez. Nem Huszka volt azonban az egyetlen – s a hozzá hasonló érdeklődésű néhány rajztanár, műtörténeti író –, aki a művészi kérdéseket felvetette, noha kétségtelen, hogy a kezdeményező szerepet ő játszotta, és egész tevékenysége ezt szolgálta. Az ő nyomán Herman Ottó szintén kapcsolódott a nemzeti stílus kérdésében folyó vitákhoz. Saját kerámiagyűjteménye alapján erősen kétségesnek tartotta a tisztán elválasztható nemzeti ornamensek – szavaival: az „igazi magyar motívum" – meglétét (Herman 1887b: 315). Ugyanakkor elsőként foglalkozott a pásztorok faragványaival (3. kép), díszített eszközeivel, s azok művészi kivitelét a néplélek megnyilvánulásának tartotta, miközben a középkori magyar sodronyzománcon alapuló összehasonlító elemzéssel a „magyar pásztoremberek remeklésében" a nemzeti karaktert felismerhetőnek vélte (Herman 1892a). Mindeközben az ilyen régiségek és a háziipari tárgyak iránt az 1880-as évek második felében, az országos kiállítást követően kezdett megerősödni az általánosabb érdeklődés, ami megnyilvánult abban is, hogy a gyűjtők ezekre is fokozatosan kiterjesztették figyelmüket. A fővárosban – a Nemzeti és az Iparművészeti Múzeumban –, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban vagy a Felsőmagyarországi Múzeumban, Kassán ekkor még csak elvétve fordultak elő ilyen tárgyak.

3. kép
Kanász ivótülök. Herman Ottó rajza, 1891

A néprajz korai vizsgálódásában meghatározó szempontot jelentett a történeti Magyarország tájilag kirajzolódó kulturális különbségeinek, népe sajátos antropológiai típusainak, hagyományos foglalkozásainak, építkezésének, a lakosság változatos viseletének megismerése. Mindezekben alapvető Jankó János munkássága, aki az 1892-ben megjelent *Kalotaszeg magyar népe* című munkájában egy táj gazdag monográfiáját írta meg, ami a „tárgyi ethnographia" mellett kiterjedt a „topográphiai elnevezések", a „családi ethnographia", a „keresztény ünnepi szokások", a „babonák" és a „kalotaszegi nyelvjárás" fejezeteire. A korszak legjelentősebb, a néprajz intézményesülése és társadalmi elismerése szempontjából korszakhatárt jelentő vállalkozása az ezredéves kiállításon fölépített szabadtéri bemutató, az úgynevezett néprajzi falu volt. A történeti Magyarország nemzetiségeit és legjellegzetesebbnek tartott magyar táji típusait huszonnégy berendezett lakóházzal, továbbá egy fölépített kalotaszegi templommal, községházával, falusi iskolával, kórházzal, valamint a Herman Ottó állíttatta pásztorépítményekkel bemutató nagyszabású vállalkozás pedig az ország egészéről adott képet. Ez a nagy tömegű tárgyat felölelő kiállítás a néprajzi tárgyak széles skáláját tárta elő, jelentősen meghaladva az addig inkább csak magángyűjteményekben, illetve kisebb múzeumi kollekciókban felgyűlt ilyen anyagot. Utóbb az ezredéves kiállításon szerepelt néprajzi tárgyak többsége a Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárába, azaz a Néprajzi Múzeumba került. A kiállítás munkájának oroszlánrészét Jankó végezte, de a néprajzi falu munkálataiban Huszka József is részt vett, amiért a kiállítási bizott-

ság kitüntette, noha nem tudjuk, hogy pontosan mi is volt a szerepe.[2] Jankó egy kapcsolódásra utal: „Huszka József mesteri könyve után – írta – […] a kiállításnak meglehetősen könnyű feladata volt egy bemutatandó székely háznak részleteit összeszedni, mert hiszen csak a közül a sok szép rajz közül kellett egyet kiválasztania […] A választás Csík vármegyére esett, mely a székelyház felépítésére ajánlkozott is és igy nekem ezen megye területét kellett bejárnom" (Jankó 1896: 879.) Jankó a könyv megjelenése előtt, 1894 októberében–novemberében járt Csíkban, tehát feltételezhető, hogy olyan kapcsolatban volt Huszkával, hogy megismerhette munkáját és kéziratát. Figyelemre méltó Jankó János munkássága az eredetkérdéseket firtató összehasonlító etnográfia szakszerű módszertanának meghonosítása terén is: finnországi, oroszországi kutatóútjain föltárt terepadatok és irodalmi források bőségével vetette össze a magyar halászat Herman Ottó által feltárt emlékanyagát. Jankónál az összehasonlítás tehát nemcsak a magyar etnikumon belül, hanem a magyarság és a rokon népek, valamint a magyarság és a vele egy hazában élő nemzetiségek, s a szomszéd népek vonatkozásában is meghatározó szempontnak számított. Ez a perspektíva az egyetemes néprajzi látásmód alkalmazását jelentette a sajátosan magyar művelődéstörténeti kérdések megválaszolásához.

Jankó János etnográfiafelfogásából nem hiányzott a Huszka által képviselt esztétikai irány, az ornamentika kérdésköre sem. Ez nem pusztán abban nyilvánult meg, hogy – mint látható volt – vitái ellenére elismerően vélekedett a sepsiszentgyörgyi rajztanár munkájáról, hanem erről vall két saját munkája is. Mindkettő azért érdemel figyelmet, mert Jankó az ornamentikához más szellemi inspirációk alapján nyúlt, mint Huszka, noha az ilyen kérdések iránti fogékonyságát az ő s az általa képviselt irány is táplálhatta. Jankó az *Archeológiai Közlemények*ben nagy tanulmányt tett közzé 1895-ben a Nemzeti Múzeumban őrzött huszonnégy szarvasagancs lőportartó geometrikus ornamentikájáról. Huszka a geometrikus díszítményeket kevéssé vizsgálta, mivel abban nem látta a nemzeti stílus kifejeződését. Jankó viszont más irányból, a „primitív népek" ornamentikájának a nemzetközi etnológiában felvetett kutatása felől közelített a kérdéshez, bár ezt cikkében közvetlenül nem mondta ki. Előzményként mindössze a tárgytípust „felfedező" Lehoczky Tivadar anyagközlésére hivatkozott, amit saját tipológiájában hasznosított is. Az addig egybegyűlt magyarországi emlékanyag feldolgozásával célja a nemzetközi kutatások szempontjából felhasználható összehasonlító anyag közzététele volt. A svéd etnológus, Hjalmar Stolpe által kezdeményezett vizsgálódás az emberi díszítésmódok fejlődéstörténetét igyekezett feltárni, s az összehasonlítás alapján kívánt véleményt alkot-

[2] A további részleteket lásd a 2006-os Huszka-kiállítás katalógusának megfelelő fejezetében (Fejős szerk. 2006). Vö. Jankó 1896; 1897; K. Csilléry 1980; Fejős 2003c.

ni az etnikai jegyek megállapíthatósága kérdésében.[3] Emellett Jankó a hímzések kapcsán is bekapcsolódott az ornamentikavitákba. A Békés-Csabai Múzeum-Egyesület 1900. évi „díszközgyűlésén" június 3-án olyan előadást tartott, amelyből világosan kibontakozik álláspontja az ornamentika nemzeti-etnikai jellegének kérdésében. Fejtegetését azzal kezdte – mintegy a hölgyeknek szólóan –, hogy jó etnográfus módjára maga is elsajátította a női kézimunka, a hímzés fogásait kalotaszegi kutatásai során. Ismereteinek hasznát vette később Finnországban, ahol a finnek díszítményeit is tanulmányozta. Jankó előadása első részében áttekintést adott a magyarországi hímzésekről. Kalotaszeg, Torockó, Erdély, Gömör, Nógrád, Mezőkövesd munkáit vette sorra, majd a szlovákok, a délszlávok és a szászok főbb jellegzetességeiről szólt. Megállapította, hogy „ahány vidékre megyünk, majdnem annyi féle a hímzések száma" (Jankó 1901b: 147). Ezt követően tért rá arra az önként felmerülő, úgymond mindenkit érdeklő kérdésre, hogy „milyen eredetű a magyar ornamentika". De rögtön óvatosságra is intett, mondván, hogy ennek „megoldásától még nagyon, de nagyon messze vagyunk". Nem is vállalkozott arra, hogy bármilyen szempontból választ adjon, inkább azt a néprajzi felfogást ismertette, „amelyből a kérdés vizsgálatánál ki kell indulni", s megemlített ilyen irányú irodalmi feldolgozásokat. Nézete szerint a kérdés megoldásának kulcsa a magyar etnikum története alapján folytatott módszeres összehasonlító munkára alapozható. Finnországi, oroszországi – Magyarországon teljesen ismeretlen – kiadványokat sorolt fel orosz, finn, mordvin, cseremisz hímzésekről, jelezve ezzel az összehasonlító kutatások szükséges irányait. Módszertanilag az a legfontosabb hivatkozása, amelyben a finn néprajzi múzeum intendánsa, Thomas Schwindt megközelítésére utalt. A szerző 1895-ben tette közzé könyvét a finn hímzések ornamentikájáról. Ebben – Jankó megfogalmazása szerint – „nemcsak a finn mintákat publikálta, hanem a mintákat egyes alkotó elemeire szétbontotta, s ezeket a még élő népies elnevezésekkel együtt összeállította" (Jankó 1901b: 152). Ugyanezt a módszert alkalmazta Axel O. Heikel a mordvinok hímzéseinek feldolgozásában. Jankó előadása ezzel olyan szempontot tett hozzá a vitához, amely kifejezetten etnográfiai jellegű, s voltaképpen ma is érvényes kiindulópont. Jankó korai halála miatt nem tudta keresztülvinni ezt a kutatási-szemléleti módszert, és utódai sem léptek a javasolt útra, előadása pedig teljesen feledésbe merült.[4] Megjegyzendő, hogy hasonló szempontra már Hampel József

[3] Jankó 1895a; Stolpe 1892. Jankó cikkéből nem derül ki, hogy miért írta meg tanulmányát; ehhez Bátky Zsigmond egy későbbi, hasonló témájú írása ad kulcsot (Bátky 1926: 1). Stolpe munkásságához lásd Culin 1906.

[4] Jankó előadásának a békéscsabai múzeumban található kéziratát Balassa Iván másoltatta le (lásd Jankó 1900b), nem tudván, hogy az megjelent (Jankó 1901b). A cikket Bátky Zsig-

is felhívta a figyelmet a *Magyar ornamentika* kapcsán írt cikkében. Úgy vélte, hogy a kutatónak a „nép ajkáról" kellene szereznie „magának biztosságot, miképp értelmezi az az ő mustráit" (Hampel 1973 [1899a]: 194). Különbözik tehát Jankó János megközelítése az „összehasonlító typológia" terén is, minthogy nem csupán a nyugati kiadványokra támaszkodott, hanem módszeresen igyekezett földolgozni a rokon népek oroszországi irodalmát, s nem ragadt le adatok esetleges összehasonlításánál, ami kortársainál minduntalan tapasztalható volt. Jankó utóda a Néprajzi Tárban, Semayer Vilibáld szintén hozzászólt a „stíltani" kérdésekhez. Etnográfusként a művészet eredete, kezdeti formái foglalkoztatták. Régészeti, etnológiai és pszichológiai olvasmányai alapján úgy vélekedett, hogy az *„ősi magyar ornamentika kétségtelenül […] állati motívumokon épült"* (Semayer 1905b: 152–153 – kiemelés az eredetiben[5]). Ezért tartotta helytállónak Huszka „pávatoll-elméletét", noha egyes adatait ő maga is kétségbe vonta, s újabb irodalmi adatokat, illetve összehasonlító irányokat ajánlott a figyelmébe.

Ha Huszka József és a korai néprajz kapcsolatát az intézményesülés és a személyes kapcsolatok szintjén nézzük, éles ellentét mutatkozik a kezdet és a későbbi évtizedek között. Bár Huszka szinte magányosan – esetenként Nagy Géza, Csehély Adolf s más alkalmi segítők közreműködésével – kezdte munkáját az ország távoli pontján, a formálódó néprajz maroknyi gárdája számon tartotta őt és munkáját. A tudományszak kialakulatlanságának korai szakaszában épp Huszka számított az új irányzat egyik fő alakjának, aki az 1880-as évek elejétől sorra jelentette meg cikkeit, majd önálló munkáit (4–5. kép). Tevékenysége a néprajz kecsegtető lehetőségeit vetítette előre. „Huszka – olvasható az *Ethnographia* második évfolyamában a Magyarországi Ethnographusok cím alatt – egy nagy és néprajzilag rendkívül fontos nemzeti munkába fogott, a melyre való rátermettségének fényes bizonyítékait adta" (*Ethnographia* 1891: 156). Mindezek alapján nem véletlen, hogy a néprajz művelői nagy reményeket fűztek a fővárosba kerüléséhez. Társként számítottak rá a „hazai ethnographiai muzeum megalkotása iránti" törekvésekben (*Ethnographia* 1891: 157), hiszen saját munkája olyan rajzban, akvarellben megörökített s részben tárgyakra is kiterjedő forrást eredményezett, amely az ekkor még majdnem teljesen hiányzó múzeumi néprajzi gyűjtemények szerepét töltötte be az újonnan tudatosuló tárgyi világ megismertetésében. Írásairól az *Ethnographiá*ban,

mond még forgatta, széljegyzetei megtalálhatók a Néprajzi Múzeum könyvtárának példányán. Az előadás kéziratos másolatára hivatkozik Jurecskó 1989b; ő ezt a szöveget Jankónak a magyaros stílust propagáló tevékenységéhez köti.

[5] Bővebben lásd a kötet A „népművészet" a 19–20. század fordulóján – kutatás- és fogalomtörténeti jegyzetek című fejezetét.

4. kép
Huszka József motívumgyűjtése. Kiskunfélegyháza, 1885

a *Néprajzi Értesítő*ben többször lehetett olvasni (Nagy 1890; Jankó 1895a; Sebestyén 1899; Semayer 1905b), s a két folyóirat vitairatainak, illetve cikkeinek is helyet adott (Huszka 1894; 1898c; 1899c; 1899d; 1910b), jóllehet Huszka mintha otthonosabban mozgott volna az iparművészek, építészek, történészek körében. A korszak 1894 és 1902 közötti legjelentősebb etnográfusa, Jankó János nagyra értékelte Huszka úttörő tevékenységét. Mint láttuk, messzemenően támaszkodott kutatásaira a millenniumi néprajzi falu szervezésekor. Úgy tűnik, nagyjából osztotta Huszka nézeteit az eredetkérdésekben is. A hazai néprajzi kutatások kezdeteire visszatekintő Jankó nem sokkal halála előtt így fogalmazott: „Rendszeres kutatáson alapul már Huszka József törekvése, midőn az összehasonlító typológia egy nehéz problémájával akar megküzdeni a székely házról írt könyvében, melyben a magyar alakok és ornamentika alapos tanul-

5. kép
Huszka József motívumgyűjtése. Gyöngyös, 1886

mányozása után azoknak kizárólag a nyugoteurópai irodalom adataival való egybevetéséből bizonyos alakoknak és díszítő elemeknek perzsa-szasszanid eredetét nyomozta ki. Ezzel Huszka elsőnek bizonyította be, hogy keleti származásunknak máig élő tárgyi bizonyítékai vannak, elsőnek mutatta ki, hogy ős multunk megértéséhez a cultura összehasonlító tanulmánya egy a nyelvészeti eredményekkel ma még nem éppen egyező új anyaggal és iránnyal járul s amennyiben azóta ugyanazon forrásra vélte visszavezethetőnek ruházatunk egyes magyarnak nevezett alakjait is, ethnikailag mind szorosabban fűz oly népekhez, melyek nyelve nem finn-ugor" (Jankó 1901b: 233). Összevetéseiben ugyanazt a problémát látja, mint Herman Ottónál: mindketten figyelmen kívül hagyták az orosz s oroszországi anyagot. A lényeg azonban a keleti származás „máig élő tárgyi bizonyítékai"-nak kimutatása volt, ami végső soron Jankót is foglalkoztatta, miként a néprajz vagy a vele érintkező tudományok korabeli, a keleti kapcsolatot, a honfoglalás előtti hagyatékot kereső képviselőinek többségét (vö. Nagy 1894; Mahler 1899). Huszka tehát ekkor teljességgel összhangban állt kortársainak törekvéseivel, amikor a régészeti leleteknek az „ethnográfia által támogatott igazát" óhajtotta előadni az *Ethnographia* hasábjain (Huszka 1898b: 42). Ezzel a maga módján ő is a „néprajz mint a jelenkor régészete" gondolat talaján állt.

A kedvező vélemények ellenére – mint láttuk – a néprajzkutatók sem fogadták azonban Huszka nézeteit fenntartások nélkül. Úgy látszik, a kritikai hangokra érzékenyebb volt, mint az elismerésekre, s nem hagyta magát befolyásolni. A 20. század elején álláspontja mind merevebbé vált, ő maga mind jobban elszigetelődött a tudományos élettől. Fórumot a műegyetemen és építészkörökben talált. Az ekkorra megerősödött, anyagában jelentősen kibővült Néprajzi Múzeum munkája – a kezdeti viszonylag jó személyes kapcsolatok ellenére – nélküle folytatódott. Terepmunkáit nem folytatta tovább, így az újabb néprajzi törekvésekbe, népművészeti föltárómunkákba már nem tudott, de nem is akart bekapcsolódni. Mindeddig nem volt ismeretes, de egy levele szerint Malonyay Dezső őt is be akarta vonni a székelyföldi kutatásba. A felkérést azonban Huszka visszautasította. Koronghy Lippich Eleknek 1904. július 1-jén írt levele elárulja, hogy miért: „Kedves Elek! Malonyay oly nevetséges honoráriumot ajánlott, hogy több, mint egy összeköttetés felmondása. A levele nagyon előkellően udvarias, és az ajánlata arrogáns. Az egész vállalkozásról fogalma sincs. Én azt hiszem csak az útszélről tud szedni, mert az arrogantia szájat, ládát bezár előtte, ha a nép közé megy. Még fel is ültetik, mert a magyart büntetlenül egy »jött-ment« nem nézhetik."[6] Ennek ellenére a megjelent kötet nem tagadta meg az ő kezdeményező szerepét, és bőven merített Huszka korábbi munkáiból, főként a *Magyar diszítési motivumok* a Székelyföldön című írásából (Huszka 1891). Malonyay így méltatja a szerzőt: „[…] nemzeti művészetünk egyik első apostola, a székely művészet valóságos felfedezője s megmentője".[7] Huszka tevékenysége ekkor azonban már nem eredményez terepről hozott vagy rejtett gyűjteményekben föltárt új adatokat. Újabb munkáit a hun–magyar és a turáni származástan propagálásának szolgálatába állította. A néprajzban ugyanakkor megerősödött a terepen megfigyelt s a múzeumi gyűjteményekbe került emlékek részletes elemzésének, pontosabb történeti, nyelvészeti vizsgálatának iránya. A néprajzi, népművészeti tárgyak tárgyként s a díszítés kapcsán a technika, a kompozíció egésze szerint válnak fontossá, nem pedig pusztán az önmagában kezelt ornamentika miatt. Viski Károly a Huszka által „pávaszemnek" nevezett díszítmény ősi eredetét cáfolta meg (Viski 1926), továbbá a „székely kapu" keleti eredetének mítoszát utasította el történeti adatok bősége alapján (Viski 1929). Györffy István egész monográfi-

[6] Huszka József levele K. Lippich Elekhez, Budapest, 1904. július 1. OSZK Kézirattár, Levelestár.

[7] Malonyay 1909: 29; a Huszkától vett idézet (Huszka 1891): 29–31 (rajzokkal). További hivatkozások: 63–66; a bögözi és sebsibesenyői templom: 75–80; a *Székely ház* alapján: 147, 155, 157 (a pálmadísz keleti eredetét elfogadja), 176; a fazekasság kapcsán: 219–221. „Szerencse – írja itt –, hogy Huszka lerajzolta s lefestette azt, amit annak idején még talált a Székelyföldön, – ma már hírmondó is alig-alig van a régi holmiból."

át szentelt Huszka másik „bizonyítékának", a magyarság keleti pompakedvelését állítólag kifejező cifraszűrnek, amelyben kimutatta, hogy a cifraszűr dús, dekoratív díszítettsége nem régebbi másfél évszázadnál. Kutatásai szerint a cifraszűr egy eredetileg hétköznapi, díszítetlen, gyakran a pásztorok által viselt öltözetdarabból alakult ki, és csak a 18. századtól, a paraszti rétegeket érintő nagyarányú gazdasági, társadalmi változások hatására vált egyre díszítettebbé (Györffy 1930a). Huszka József és a néprajz külön útját utolsó munkája, *A magyar turáni ornamentika története* s a hozzá kapcsolódó vita tetőzte be. A könyvről – Gy. szignóval – Györffy István rövid bírálatot tett közzé a *Néprajzi Értesítő*ben. Györffy nem tartja megalapozottnak sem az „élő népi ornamentika" és az archeológiai anyag, a honfoglalás kori leletek közötti kontinuitás gondolatát, sem azt, hogy „a magyar ornamentika minden egyes motívuma szimbólikus, mítikus jelentésű dísz" lenne. „Egy általános, az anyagtól független ornamentika létezését" szintén kétségbe vonta (Györffy 1930b: 57). Ez utóbbi, valamint a folytonosság kérdése nem új felvetés, már Hampel József kétségbe vonta ezek megalapozottságát (Hampel 1899a; 1899b). A néprajzi álláspont változását jelzi, hogy egy emberöltővel korábban Sebestyén Gyula, a szakma egyik vezéregyénisége még ennek lehetősége mellett foglalt állást a Huszka és Hampel közötti vitát ismertető beszámolójában (Sebestyén 1899). Györffy István ellenvetéseire Huszka részletes választ írt, amelyben valósággal megköszönte „Gy. úr" hitetlenségét, mert ezzel „okot és alkalmat adott az igazság újból való hirdetésére" (Huszka 1930b: 167). A vitát lezáró szerkesztői, Bátky Zsigmond tollából származó jegyzet udvarias formában, de határozottan kimondta, hogy a szerző „kivonta magát" a történetírás és a tudományos kutatás normái alól. Azt is a „nagyérdemű szerző" szemére vetette, hogy esetleges utóbb beigazolódó sejtései sem jogosítják őt fel arra, hogy „megalapozatlan föltevéseit, a nagyközönség előtt bizonyított igazságoknak hirdesse". A néprajz és Huszka már legalább két évtizede tapasztalható eltávolodása ezzel végleg megpecsételődött. Így vált élete alkonyán – legalábbis az egyenes vonalú fejlődés képzete alapján – a néprajz tudománytörténetének meghaladott epizódjává.

Huszka József életművének nagy paradoxonja, hogy az eredetkérdések iránti tántoríthatatlan elkötelezettsége megmaradt az esztétikai-etnográfiai tanok 19. századi hőskorának pretudományos szintjén, az egyre merészebb fejtegetések pedig az utókor szemében elhomályosították adatokban, dokumentációban gazdag föltárómunkáját, amellyel e stúdiumok és szemléleti módok kialakulását, megerősödését ő maga is megalapozta és egyengette.

HERMAN OTTÓ ÉS AZ ŐSFOGLALKOZÁSOK KÉPI ILLUSZTRÁCIÓJA

A 19. század derekán, második felében a tudományos művek Európa-szerte bőséggel közöltek képeket, kezdetben különféle sokszorosítási eljárással készült metszeteket, litográfiákat, majd a fényképezés rohamos terjedésével fényképeket. A humán jellegű nemzetközi tudományosság – s ezzel párhuzamosan a nemzeti keretek között formálódó szakdiszciplínák – képhasználata hozzájárult ahhoz, hogy a szellemi teljesítmények érthetőbbek s egy újabb szempontból elfogadhatóbbak, beláthatók legyenek. Sőt, még inkább azt a folyamatot szolgálták, melynek nyomán a hagyományos humaniórák – a teológia, a filozófia, a jogelmélet stb. – mellett a tudomány újabb területei sarjadtak ki. Az „újak" – szemben a „régiekkel" – nem szövegeket, hanem tárgyakat, látható dolgokat, esetenként hús-vér emberek tetteit vizsgálták és elemezték. Az őstörténet, a paleontológia, a földrajz, a régészet, a művészettörténet, az egyetemes néprajz – az etnológia – kibontakozása elképzelhetetlen volt látható-tapintható tények leírása és tanulmányozása nélkül. Ennek szolgálatában álltak a múzeumok, valamint a szakkiadványokban egyre nagyobb számban közölt képek, magyarázó ábrák, rajzok, diagramok. Míg Darwin korszakalkotó műve, *A fajok eredete* 1859-ben egyetlen képpel – az ember leszármazását láttató családfa rajzával – jelent meg, az emberi civilizáció fejlődését és teljesítményeit taglaló „új" szaktudományok képek sokaságát sorakoztatták fel. A műfaj egyik klasszikus műve, Friedrich Ratzel nagyszabású *Völkerkunde* című egyetemes néprajzi munkája tudatosan élt a képi magyarázatokkal, és több száz illusztrációt tartalmazott, köztük számos színes akvarellt. Csupán az első, 1885-ben publikált kötet 494 szövegközti ábrával és tíz színes akvarelloldallal (1. kép), illetve két térképpel jelent meg (Ratzel 1885). A mű teljes angol nyelvű kiadása 1160 illusztrációval látott napvilágot 1896-ban két kötetben.[1]

[1] Bouquet 1995; Dias 1997; Berman 1999. A „régi" és az „új" tudományszakokat Suzanne Marchand (2000) különböztette meg meggyőző módon. Ratzel *Völkerkunde*je online hozzáférhető az Intenet Archive (archive.org) jóvoltából. Az angol változat – *The History of Mankind* – az eredeti mű háromkötetes második kiadása (1894–95) alapján készült (Ratzel 1896; vö. Dias 1997: 91).

1. kép
Délnyugat-afrikai tárgyak. Színes tábla Friedrich Ratzel *Völkerkunde* című könyvéből, 1885

Mindemellett az egyes tudományos szakágak elkülönülése nem egy csapásra következett be. Így a néprajzi érdeklődés kibontakozása Magyarországon éppúgy, mint másutt Európában, nem kizárólag a lassanként szaktudománnyá fejlődő kutatásokból állt. A ma „néprajzinak" minősülő tények megismerése a 19. század második felében egyaránt végbemehetett különféle tudományok tevékenysége nyomán, de irodalmi, képzőművészeti keretek között is. „A nemzeti identitás műhelyében barkácsol – írta erről Konrad Köstlin – valamennyi humán tudomány, a zenetudomány ugyanúgy, mint a művészettörténet, irodalom- és nyelvtudomány. Valamennyien etnikai kérdésekkel foglalkoznak, amelyeket esztétikai kategóriákon keresztül közvetítenek" (Köstlin 1994: 412). A képi ábrázolás jelentős szerepet játszott az etnikumot azonosító-meghatározó etnográfiai jegyek kimunkálásában és e jegyek elterjesztésében, ami az esztétizálás jegyében zajlott. A népszerűsítést az 1850-es évektől elterjedő sajtóillusztrációk, képes albumok szolgálták, megelőzve a valódi szakkiadványok megjelenését (vö. Révész 2015). A nép sajátosságainak képzőművészeti ábrázolása mellett a korai néprajzkutatók maguk is törekedtek arra, hogy rajzokon, majd fényképeken örökítsék meg a látottakat. Ebből a szempontból Herman Ottó nemcsak a magyar nép tárgyi világának első és nagy hatású tanulmányozója – ahogy mondani szokták, a magyar „tárgyi néprajz megalkotója" – volt, hanem a népélet jelentős rajzolójának is bizonyult. Műveit részben saját rajzaival illusztrálta, részben másokat kért fel bizonyos ábrák, látványos jelenetek, vagyis a múlt megkomponált reprezentációinak elkészítésére. Hasonló törekvésekre utal, hogy a Magyarországi Néprajzi Társaság megalakulásakor neves festőkre számítva grafikai szakosztályt is szervezett, s főképpen, hogy *Az Osztrák–*

Magyar Monarchia Írásban és Képben című reprezentatív mű szerkesztői a nagy panoráma megvalósításához tucatnyi művészt nyertek meg. Herman Ottó életműve jól példázza azt a kölcsönösséget, melynek során az őstörténeti, néprajzi érdeklődés szaktudománnyá alakulása együtt járt a tudományos tevékenységet segítő képi ábrázolások lehetőségeinek kiaknázásával. Magyarországon az illusztrált néprajzi szakmunkák sorát ő nyitotta meg, s ezek az 1890-es évektől kezdtek lassan megszaporodni.

Az *Ősfoglalkozási képek* című, 2003-ban a Néprajzi Múzeumban rendezett kiállítás ezt a sajátos képhasználati módot mutatta be Herman Ottó bőséggel fennmaradt néprajzi tárgyú grafikái és más, az ő tudományos működését szolgáló képzőművészeti anyag alapján. A hangsúly ez utóbbira került, mivel ennek hátterét, jellegzetességeit a kutatás még nem vizsgálta, s a képek – már amelyek fennmaradtak – különböző közgyűjteményekbe szóródtak szét. A kiállítás a Herman Ottó munkáiban megjelent, az általa egykor rendezett kiállításokon felhasznált képeket gyűjtötte össze, s ennek segítségével mutatta be a képi illusztrációnak a 19. század végén kialakult alkalmazásait.[2] A teljesség igénye nélkül, így például Herman saját vázlatait, valamint az eszközök, különféle tárgyak képeit és az állatábrázolásokat csak jelzésszerűen szerepeltette. A kiállított képek, illetve a minden tételt tartalmazó katalógus (Fejős 2003) megidézték az egykor ismertté vált – máshonnét akkor még kevéssé megismerhető! –, tudományosan hitelesnek tartott népéleti jeleneteket, a magyar őstörténet szempontjából különlegesnek ítélt építményeket és tárgyakat, miközben érzékeltették a vizualitás szerepét a tudományos mondanivaló megszerkesztésében és a néprajz szaktudománnyá válásának magyarországi folyamatában.

Az ősfoglalkozások és a képi ábrázolás

A kiállítás tartalmilag a Herman Ottó által „ősfoglalkozásnak" nevezett halászat és pásztorkodás képi megfogalmazásaira összpontosított. Ezek az ő ösztönzésére részben korabeli kiállításokhoz készültek mint a bemutatás kellékei,

[2] A kiállítás a Néprajzi Múzeum Herman-hagyatéka alapján készült, s képek kölcsönzésével járult hozzá a Balatoni Múzeum (Keszthely), a Magyar Mezőgazdasági Múzeum, a Magyar Természettudományi Múzeum, valamint Gadányi György és Vásárhelyi Tamás. További gyűjtemények anyagát is áttekintettük, de ezek nem őriznek a témába vágó műveket. A kutatás kiterjedt a következő intézményekre: Budapest Történeti Múzeum Fővárosi Képtár, Déri Múzeum, Finta Múzeum (Túrkeve), Madártani Intézet, Magyar Nemzeti Galéria, Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjtemény, OSZK Kisnyomtatványtár, Szerencsi Vármúzeum.

részben a tudományos fejtegetések szemléltetése és bizonyítása érdekében. Az ősfoglalkozásokat tárgyaló könyvek, cikkek mellett négy kiállítás fűződik Herman Ottó személyéhez, ahol az általa gyűjtött és ismerőseitől kölcsönzött tárgyakat közszemlére tette. Ezek sorban: az 1885-ös országos kiállítás halászati része, az 1896-os ezredéves kiállításon a halászat és a pásztorkodás bemutatója, az 1900-as párizsi világkiállítás ősfoglalkozási egysége, végül a Királyi Magyar Mezőgazdasági Múzeum számára összeállított és elrendezett hasonló kollekció. Ezeken mind kisebb-nagyobb szerepet játszottak Herman saját rajzai, valamint felkért művészek alkotásai. Ez az anyag a jelen mondanivaló szempontjából nem esztétikai kvalitásai miatt érdekes, hanem mint az etnográfiai adatok földolgozásának, illetve láttatásának sajátos példája. Az alkotók igényes, művészi értékű munkát végző illusztrátorok voltak, noha semmi esetre sem tartoznak a magyar festészet, grafika fővonalába. Nevük többnyire állat- és zsánerképek, könyvillusztrációk révén maradt fenn, de van, akit szinte egyáltalán nem tart számon a művészet- és múzeumtörténet. Meglepő, hogy Herman Ottó nem támaszkodott korábbi művekre és tőle független művészek alkotásaira, pedig a magyar pásztor és a puszta az 1890-es évekre már képzőművészetileg messzemenően kiaknázott témának számított Barabás Miklós *Juhász a pusztán* című 1845-ös képe óta, s főként a szolnoki művészek jóvoltából.[3] A pásztorkodás és a házfejlődés miatt Herman Ottó számára szinte kulcsfontosságú kunsági pásztorépítményt, a *cserény*t is évtizedekkel korábban felfedezték már (kat: 1., 3. 5. kép),[4] s a halászeszközök némelyike, így valóságos „kedvence", a „magyar tenger ősi vizijárműve", az egyetlen fából vájt bödönhajó Mészöly Géza 1877-es *Balatoni halásztanya* című nagy festménye óta szintén ismeretes volt (kat: 4. kép). Úgy látszik, mindez teljesen más alkotói és társadalmi kört jelentett, amit nem tartott számon, vagy nem érzett felhasználhatónak néprajzi értelemben, noha az idézett példák közül a Prónay-féle *Vázlatok magyarhon népéletéből* című 1855-ös albumát egészen biztosan forgatta. A népélet ábrázolásához saját vázlatai vagy instrukciói alapján dolgozó, általa irányított fiatal művészekből toborzott munkatársi gárdát. A pásztorélet tudományos fölfedezőjeként tehát a képi szemléltetésben is saját utat igyekezett járni, függetlenül a képzőművészeti előzményektől és más kortársaktól. Ennek ellenére művésztársai iskolázottságukban a korszak müncheni és pesti zsánerfestészeti iskoláiból kerültek ki.

[3] Az első hortobágyi metszetet 1846-ból ismerjük; Perlaszka Domonkos *Hortobágyi puszta és egy csikós* című műve. Az Alföld művészeti felfedezéséhez, a pásztor alakjának megformálásához lásd Sz. Kürti 1985; Sinkó 1989; Sáfrány 1997.

[4] A továbbiakban a katalógus (Fejős 2003) illusztrációira a „kat:" megjelölés utal, az enélküli sorszámozott képek a jelen kötet illusztrációit jelentik.

A Herman Ottó által megszületett képi anyag egyik sajátossága, hogy más kiindulópontból jött létre, mint a korszakra jellemző népies életképek zöme. (Ezalól a halászati monográfia jelenetei képeznek némileg kivételt.) Herman Ottónál a hangsúly – az értelmezési keret – ugyanis határozottan más. Témájában ezek a képek kimondottan az ősfoglalkozások világát jelenítik meg. Herman Ottó a pásztorélet kapcsán jórészt mást látott, láttatott meg a pusztából, mint képzőművész elődei és kortársai. Míg Théodore Valério francia festő 1851–1852-es magyarországi utazása nyomán közreadott rézkarcsorozata a pásztor- vagy parasztkaraktereket, a viselet régies s újabb formáit, típusait örökítette meg,[5] nála a pásztorok alakján kívül a pusztai építmények kapnak fontos szerepet, mert ezeken keresztül a történelem előtti időkre iparkodott utalni. „Az ősfoglalkozások embere nem szurtos »naplopó« – írta egy helyütt a szélesebb olvasóközönségnek –, hanem fenntartója nagyon sok jegynek és jelnek, mely a fogékony, avatott elmét az ősiség kérdéseiben biztosan kalauzolni – éppen hivatva van. […] Bizonyos pedig az, hogy a ki nem ismeri a most élő magyarságban megőrzött ősi elemeket, hiába keresi a nemzet őshazáját, – helyesebben eredetét, fejlődése menetét. Ezek nélkül nem találhatja meg senki sem" (Herman 1895: 691). Számára tehát a megfigyelt, pusztulóban lévő tények mint a magyarság eredetéről valló őstörténeti nyomok válnak jelentőssé. A képek ezt a jelentést voltak hivatottak megalkotni, megerősíteni és kihangsúlyozni.

A magyar őshaza kérdésében Herman Ottónak változott az álláspontja. Kezdetben a finnugor rokonságot vallotta, így a magyar ősfoglalkozásokról írt összegző munkájában, mely az ezredéves kiállításon bemutatott anyagot feldolgozó tanulmánya volt. A század elején azonban a „turáni szemlélet" hívévé szegődött. Utolsó nagy művében, *A magyar pásztorok nyelvkincse* című, 1914-ben megjelent munkájában például „a keleti nomád romantika hatása alatt – írja Erdődy Gábor – az összehasonlító eljárást megalapozatlanul alkalmazza, amikor a közép-ázsiai városokban előkerült faragványokat minden ok nélkül a zalai és a somogyi pásztorfaragványokkal veti egybe". A honfoglaló magyarokat ekkor mint lóháton élő, pásztorkodó népet képzelte el, amely felfogást a vizuális anyag tette szemléletessé. A nomád állattenyésztő népről alkotott elképzelését[6] igazából adatokkal nem tudta igazolni, így a tétel bizonyítását „a szkíta törzsekkel vont párhuzam" helyettesíti, az a merész elképzelés, hogy „azonos természeti feltételek azonos történelmi fejlődéshez vezetnek".

[5] Nincs adat arról, hogy Herman Ottó ismerte volna a Valério-féle, 1855-ben közreadott sorozatot, noha az eredetiben és átvett másolt formákban elterjedt Közép-Európában is (Cennerné Wilhelmb 1978).

[6] Ezt fejtegeti például legvitatottabb művében: Herman 1902: 115–116.

A „magyarok megfagyott nomádságának" továbbéléseként magyarázta az újkori tanyarendszert, mely gondolattal egyébként Györffy István is egyetértett. A formai egybeesések alapján, legyenek azok időben egymástól bármily távoliak is, kontinuitást, okozati összefüggést feltételezett.[7]

Egy másik, az őstörténet homályába nyúló tétele a magyar ház eredetére vonatkozik. Már a millenniumi kiállítási jelentésben, valamint *A magyar ősfoglalkozásokról* című, 1899-es munkájában is azt fejtegette, hogy a magyar ház a legprimitívebb enyhelyből, a félig fedett, mozgatható *cserény*en keresztül fejlődött ki. A kontyos kunyhót formai párhuzam alapján a finnek ősi, *kotá*nak nevezett, fenyőrudakból álló építménye analógiájának tekintette. Ebben a primitív, tehát az őstörténeti korra utaló kunyhóban látta az alföldi pásztorok *vasaló* néven ismert, patkó alakú nádépítményének ősét.

Amit Herman Ottó kutatóként méltatott, az a magyarság őstörténetére utaló maradványt jelentett számára. Ezt bizonyítják tárgygyűjtései. „Mindazokat a halászeszközrészeket, melyeknek alaki párhuzamait az ősrégészeti leletek között megtalálta, az »ősi« eredet vitathatatlan érvényű bizonyítékaként kezelt; ezért emelte azokat a néprajzi tárgy rangjára" (Szilágyi 2000: 117). Ennek a nézetnek legteljesebb foglalata az általa alkotott és népszerűsített „ősfoglalkozások" kifejezés, amely számára az írott történelem előtti kort és a magyarok őseit, honfoglaló eleink korát egyaránt jelentette. Felfogásában a hiányzó történeti bizonyítékok szerepét a grafikai illusztrációk egy része vette át. Az eredetkérdés adja tehát a képi anyag értelmező keretét, amellyel a tudományos és főként a laikus közvéleményt oktatni kívánta. A könyvekben, kiállítási tablókon megjelent illusztrációk a honfoglalás korának képzetét idézték.

A módszer, az alkotók és a bemutatás fórumai

Herman Ottó az utazásai során számtalan rajzot, vázlatot, kisebb akvarellt készített, amelyek jelentékeny hányada letisztult vagy *átrajzolt* formában – s ez itt a lényeges – bekerült a munkáiba. Fennmaradtak azonban olyanok is, melyekről nem tudunk részleteket, s nem szerepelnek későbbi publikációiban, de érzékeltetik kezdeti közelítésmódját. Így néhány korai példa azt jelzi, hogy elsőként a táj (kat: 6. kép), a megkapó, színes viselet (kat: 7. kép) vagy egy hangulatos jelenet (kat: 8. kép) keltette föl érdeklődését. Az 1880-as évek derekán, a halászati kutatások kapcsán azonban már kifejezetten néprajzi jelentőségű dokumentációs céllal készítette vázlatait, ami naplói tanúsága szerint a pásztorkodás ősi emlékeit kereső tanulmányai során tovább erősödött.

[7] Az idézetek forrása Erdődy 1984: 153–155.

2. kép
Pákásztanya, Komádi rét. Jankó János rajza alapján készült fametszet, 1887

Az eredmények első bemutatásakor, az 1885-ös országos kiállításon szereplő, Herman által gyűjtött s már az őstörténeti vonatkozásokat kiemelő halászati anyag valószínűleg még nem tartalmazott képeket. A magyarul (Herman 1885a), németül és franciául is megjelent kiállítási vezetőben eszközök ábrái szerepelnek, továbbá egyetlen, a szerző által 1884-ben rajzolt kép, egy balatoni halász nagygazda portréja (kat: 1. ábra). Hasonló beállítású, de egész alakos figurát láthatunk viszont a nagy halászati monográfia negyedik, a komáromi tanyavetést mutató tábláján, ahol az alak a jelenet központi szereplője.

Fő művét, a magyar halászat eredetét taglaló monumentális munkáját kilenc jelenetet leszámítva grafikailag teljes mértékig Herman Ottó maga illusztrálta. „A halászéletből merített képeket – írta az előszóban – Jankó János úr dolgozta ki s azokon az alakok többnyire élő emberek képmásai; csupán a pákásztanya az, mely nem egészen a valóra van alapítva és leginkább leírásokból, a művész és a magam emlékeiből telt ki. A magyar szerszám- és halrajzok kivétel nélkül tőlem valók" (Herman 1887a: XIV). A különbséget tehát maga a szerző világosan tudtára adta az olvasónak, a kilenc kőnyomatú tábla azonban nem csupán a *Pákásztanya* (2. kép) esetében idéz idillikus jelenetet. A Velencei-tónál fölvett saját rajza (kat: 9. kép) és az annak nyomán a kötetbe bekerült Jankó-féle kép (kat: 10. kép) jelzi, hogy Herman látásmódja sem volt idegen a népies életképekre jellemző karaktertől és stílustól. A karikaturista Jankó János (1893–1896) esetében ez nem véletlen, hiszen ő a műfaj jellegzetes képviselője volt. Az előadásmód jól párosul Herman Ottó hangulatos, irodalmi értékű leírásaival, amelyekkel a szaktudományos részeket kiegészítette, meg-

idézve a halászok és pákászok életkörülményeit, tevékenységét. A „halászéletből merített képek" eredetijét és az alapul szolgáló más Herman-vázlatokat – a szigonyos kivételével – egyelőre nem sikerült fellelni, ám azok szakmai és népszerűsítő publikációk során közismertté váltak.

Az ezredvégi nagy kiállítás szervezésekor Herman Ottó elérte, hogy a történeti főcsoportban a magyar ősfoglalkozásokat is bemutassák. Ennek érdekében 1893-tól hozzáfogott a pásztorkodás emlékeinek felkutatásához. Útinaplóiban, rajfüzeteiben jegyzeteit ábrák, építmények alaprajzai, jelenetek vázlatai, eszközrajzok (kat: 19–21. kép) kísérik, esetenként beragasztott kivágatok vagy sokszorosított képek, másoktól kapott rajzok egészítik ki. Külföldi útjain is készített ősfoglalkozási jegyzetet, vázlatokat, mint például a párizsi világkiállítás finn és oroszországi pavilonjában (kat: 4. ábra). Jórészt ezek lettek a későbbi illusztrációk alapjai, amelyek elkészítésére fiatal művészeket kért fel. Alkalmanként őket is magával vitte, de jellemzőbb, hogy a közreműködők instrukciói alapján dolgoztak. Pásztoréleti munkájáról először a *Vasárnapi Újságban* számolt be 1895-ben, s hangulatos leírását Nécsey István öt rajza illusztrálta – négy fenn is maradt a művész hagyatékában (kat: 11–14. kép) –, aki azonban nem vett részt Herman Ottó „bugaci kiszállásán". Egy más alkalommal viszont elkísérte őt, amikor 1895 júniusában Túrkevére és a Hortobágyra mentek. Az itt született lapokat a személyes tapasztalat alapozta meg (kat: 15–16., 32. kép), nem csak Herman korábbi feljegyzései, vázlatai, mint több más esetben (kat: 20. és 22., 38–39. kép).

Nécsey István (1870–1902) a millenniumi kiállításon Herman Ottó legfőbb segítője volt. Róla a katalógus bevezetésében az illusztrációs munkáján kívül is megemlékezett, mondván, hogy Semayer Vilibáld nemzeti múzeumi segéddel együtt az installációs munkálatban „igazán odaadó buzgósággal és készséggel működtek közre" (Herman 1896a: 3). Nécsey 1870-ben a felvidéki Verebélyen született. Tanulmányait Münchenben, Hollósy Simon körében folytatta, majd Párizsba ment tanulmányútra, ezt követően Budapestre és Kolozsvárra tette át székhelyét. Illusztrációkat festett Herman Ottó tervezett, de be nem teljesített madártani monográfiájához, illetve a Herman vezette Ornithológiai Központ kiadványai számára készített anatómiailag pontos lepke- és madárábrázolásokat. Ezt követően a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának rajzolója lett, számos néprajzi munkát és az osztály kiadványát, a *Néprajzi Értesítő* több közleményét illusztrálta. 1902-ben Münchenben halt meg, önkezével vetett véget életének.[8]

[8] Nécsey István, valamint az alább szóba kerülő Koszkol Jenő és Vezényi Elemér életéről bővebben, forrásokkal lásd Fejős 2002a: 189–194; 2002b. Nécsey néprajzi tárgygyűjteménye és képeinek egy része a Néprajzi Múzeumban található.

3. kép
Az őshalászati pavilon. Morelli Gusztáv fametszete, 1896.

Az ősfoglalkozások szemléltetésére, népszerűsítésére Herman a millenáris kiállításon már tudatosan támaszkodott képi ábrázolásokra, amit a kiállított anyagot utóbb közzétevő, elemző összefoglaló kiállítási „főjelentés" megfelelő fejezete publikált formában is megörökített 1898-ban, ha nem is teljeskörűen. A kiállítási katalógus szerint Herman Ottó az őshalászatot bemutató, a városligeti tó fölé emelt pavilonban (3. kép) képeket nem állított ki, viszont a pásztoréleti termekben két helyen használt föl festőművészektől rendelt alkotásokat. A mintegy 1200 tárgyhoz képest az illusztrációk száma csekély, de jelzi Hermannak azt a törekvését, hogy a pásztorkodás fő vonásait ne csak a tárgyak révén mutassa be. A második teremben a Xa sorszámú táblán helyezett el 18 képet, a 4-es számú teremben pedig a XI/B táblán 15-öt (Herman 1896a: 64–65, 79). Ez utóbbiak kapcsán a katalógusban feltüntette, hogy a „legtöbb – valójában mind – Nécsey Istvántól" származik; a 8. kép, a *Ruthén juhász* Vastagh Géza rajza. Ezt a lapot nem sikerült azonosítani, a Nécsey-félék viszont fennmaradtak, ötöt az *Ősfoglalkozási képek* című kiállítás is szerepeltett (vö. 4. kép). Ugyancsak ő a másik csoport zömének alkotója is, noha a katalógus csak a 6. képnél, a *Sziki juhász* címűnél nevezi meg a művészt, Rubovics Márkot (kat: 40. kép), s ötről megállapítható, hogy Koszkol Jenő műve – róla alább még szó lesz –, egyet pedig nem sikerült azonosítani. Rubovics (1867–1947) a pesti mintarajziskolában és Párizsban iskolázott műcsarnoki művész volt, érdemi kapcsolatban nem állt Herman Ottóval. Összességében a Xa sorszámú tábla 18 képéből csak 3 mutatott tárgyakat. A többi 15 közül egyet, a pu-

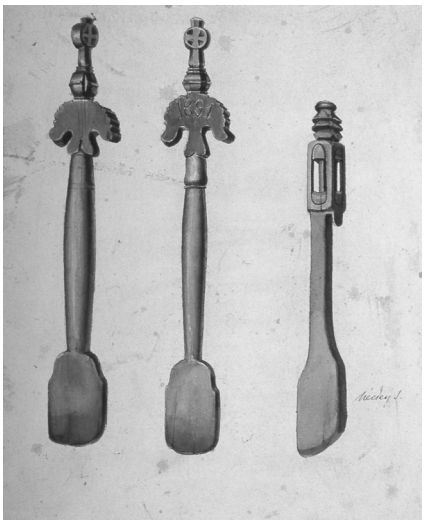
4. kép
Csorpákok alakokkal. Nécsey István tusrajza

likutyákat ábrázolót nem sikerült megtalálni, 3 pedig csak átrajzolt másolatban hozzáférhető (kat: 36–38. kép), így erről az egykori tábláról 14 képet lehetett kiállítani és a katalógusban közreadni.

A millenáris kiállításon fölhasznált és később – noha csak részben – közzétett Nécsey-képek többsége eszközökről, tárgyakról készített művészi igényű rajz és akvarell volt. Külön csoportot alkotnak a pásztorépítmények képei. Ilyen például a Herman Ottó által az ősiség és keleti jelleg miatt fontosnak tartott úgynevezett *hamvas*, a kupola alakú, szabadban álló kenyérsütő kemence képe (kat: 36. kép) vagy a Hortobágyon egykor gyakori fedetlen *vasaló* két ábrája (kat: 32., 42. kép), s mások, mint egy kis lakóház (kat: 16. kép), egy tyúkól (kat: 41.kép), illetve egyes vagy kettős *szárnyékok* rajzai (kat: 43., 37. kép). Herman Ottó 1896 tavaszán a bécsi antropológiai társaság meghívására előadásban mutatta be az ősfoglalkozási anyag jelentőségét. Az előadást Nécsey István képei „ékesítették és sokban hozzájárultak az ősfoglalkozások fontos voltának kidomborításához" – írta Herman.[9] Ezek a képek mellékletként, nyolc táblán gazdagították a kiállítási beszámolóba írt összefoglalás önállóan is kiadott, 120 oldalas füzetét. A bécsi előadásához készíttetett vízfestmények egy halászati tárgyú kivételével (kat: 44. kép) pásztorfelszereléseket, illetve -faragványokat ábrázolnak. Feltűnő, hogy a kiállításon az „ősfoglalkozások" kategóriája alatt Herman Ottó szerepeltetett egyértelműen a 19. század közepére, második fe-

[9] Herman 1898b: II; vö. Herman 1896b. Itt egy Koszkol-vízfestményt is közreadott (kat: 35. kép), valamint három fényképet a millenniumi faluról.

lére kialakult új stílusú pásztorfaragásokat is, nem csupán a magyar anyagból, hanem a felvidéki szlovák, rutén pásztoroktól is (kat: 47–50., 55. kép). Az esztétikai dekorativitás hangsúlya még a tudatosan prezentált őstörténeti párhuzamot is áthatotta. Ez volt jellemző a tárgyakat mutató táblák összeállítása (vö. 5. kép) és különösen a történeti főcsoportot utóbb egy reprezentatív albumban ismertető ősfoglalkozási fejezet illusztrációi esetében (kat: 56. kép). Ugyanakkor e tárgyak szerepeltetése és közlése a pásztorélet mint *élő* ősfoglalkozás voltát hivatott jelezni.

5. kép
Kásakavarók. Nécsey István tusrajza

A millenniumi bemutatót egy szobor is színesítette. A hortobágyi csikós alakját a debreceni Tóth András (1858–1929) *Pányvavető* című műve képviselte, mely eredetileg az 1894-es lyoni gyarmatügyi kiállításra készült. A képzőművészeti zsűri a millenáris kiállításra nem fogadta el, de Herman Ottó megvásárolta, és kiállította a pásztorélet második termében (kat: 7. ábra). Mint a szobrász szüleinek írta: „Áll a csikós és hódít. Az a mi Andrásunk semmiképpen sem »de genere Mihaszna« mert annyira benne van a hortobágyi typusban, hogy – tudtommal – ma senki sem léphet nyomába. Vannak fogyatékosságai is; de a felfogás magyar és hortobágyi, a többit majd ki lehet belőle vasalni" (Sz. Kürti 1984: 537). A szobrot a párizsi világkiállításra is kivitte, pedig tisztában volt a szobrász képességeivel; 1897-es debreceni találkozásuk után azt írta naplójába, hogy műveivel „még a »sírkő szobrászat« szintjét sem éri el".[10]

Herman Ottó az 1896-os kiállításon – bár név szerint nem említette – egy másik képzőművész, Koszkol Jenő képeit is felhasználta. Ő is ifjú festőként került kapcsolatba Herman Ottóval, Vaszary János jóvoltából, akivel Herman baráti kapcsolatban volt. Koszkol Jenő Dorogon született 1868-ban. Budapesten előbb a Vidéky-féle iparrajziskolában, majd a mintarajziskolában Gregus Jánosnál, Székely Bertalannál és Lotz Károlynál tanult három esztendeig. Innen Rómába, Velencébe, Németországba utazott. 1888-tól szerepelt kiállításokon akvarell- és pasztell-, táj- és városképeivel, csendéleteivel. Az 1900-as évek elején megfordult Tuniszban és Algírban, s összesen tízszer járt Olaszországban,

[10] Idézet párizsi naplójából: EA 182/B. 26. old. A szobor utóbb a Déri Múzeum néprajzi kiállításán – a Hortobágyi pásztorélet című termében – volt kitéve. Mai lelőhelye ismeretlen (vö. Sz. Kürti 1984).

6. kép
Kontyos kunyhó, Ecseg puszta. Koszkol Jenő vízfestménye

többnyire Velencében. Budapesten halt meg 1935-ben (Zsembery szerk. 2005). A millenáris kiállításhoz Herman Ottó felkérésére főleg olyan egyszerűbb beállításokat festett, melyek a pásztorokat felszerelésükkel és a pásztorenyhellyel együtt mutatják (vö. 6. kép), de önállóan is megörökítette például a hortobágyi vasalót (kat: 198433. kép) Herman Ottó gyűjtő naplójában lévő skicce (kat: 19. kép) vagy tanácsai alapján. A kiállítási jelentésben tőle származik az „őshalászati pavilon" ábrája (kat: 30. kép), mely két halászfigurát hozzá is ad a valósághoz, hiszen ők ténylegesen nem voltak „kiállítva". A pavilon Herman Ottó elképzelése szerint a halászat ősiségét építészetileg szemléltette, miután segítségével „a hármas tagozatú tetővel biró pavillon maga nem másolata valamely meglevő, vagy valamikor megvolt czölöpépítménynek; abban mindössze csak az ismeretes, vagy rekonstruált – leginkább svájci cölöpépítmények alapeszméje nyert bizonyos fokig alkalmazott formát, azért, hogy illő keretet, vagy összefoglaló középpontot alkosson a népies, ősi jellegű halászati szerszámok számára; keltsen a szemlélőben bizonyos hangulatot, mely ily természetű tárgyak hatását fokozhatja, az azokban rejlő tanulságot pedig ugy domborítja ki, mint valamely határozott felfogásu vagy szinezetű képet a hozzáillő keret" (Herman 1898b: 12).

Koszkol két színes, litografált műlapja illusztrálta Herman Ottó 1899-ben megjelent *A magyar ősfoglalkozások köréből* című nagyobb tanulmányát is. Ezek eredetijét egyelőre nem sikerült megtalálni, pedig egyikük része lett egy nagy vállalkozásnak (kat: 72. kép), az 1900-as párizsi világkiállításra kivitt tíz akvarellből álló sorozatnak, melyet Koszkol Jenő Herman Ottó elgondolásai alap-

7. kép
A magyar ősfoglalkozási gyűjtemény. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1900

ján festett. Legalább két kép kapcsán tudjuk, hogy együtt keresték fel a megfestendő jelenet helyszínét (kat: 64. és 68. kép), másokat inkább egy-egy kutatói tétel kivitelezésének tarthatunk (kat: 67., 69. kép). Herman Ottónak egy fennmaradt levélfogalmazványa jól mutatja a képi ábrázolással kapcsolatos álláspontját: „A rendezési munka népnyelvi és tárgyi részén kívül tartozik azonban oly alkalmatosságokra és mozzanatokra is, a melyeket sem gyűjteni, sem eléggé leírni, hanem csupán képben lehet biztosítani és minthogy adott egy ifjú festőművész, Koszkol Jenő, ki ily feladatra kiválóan rátermett, én az 1900 évi párisi világkiállítás alkalmára a kiállítási alapból tíz oly képet készíttettem, a mely a magyar népies halászat és pásztorélet nevezetesebb mozzanatait ábrázolta és eredetiségével nagy feltűnést keltett, de természetesen nem volt kimerítő."[11] Az így készült sorozat számít az ősfoglalkozások legmonumentálisabb ábrázolási kísérletének. Koszkol művei Izabella főhercegnőnek olyannyira megtetszettek, hogy a szerzővel másolatot készíttetett róluk. A Párizsba kivitt képekkel akarta később Herman tervezett ősfoglalkozási művét illusztrálni. A kiállítási anyag még a párizsi bemutató előtt Budapesten, az Iparművészeti Múzeumban is látható volt (7. kép), ahova Ferenc József is ellá-

[11] Herman Ottó levele Hegedűs László kereskedelemügyi miniszterhez a párizsi világkiállítás ősfoglalkozási képei ügyében, 1901. március 25., EA 4280; vö. Lambrecht 1920: 163.

togatott 1900. február 22-én. Az ősfoglalkozási részt Herman Ottó ismertette a *Vasárnapi Újság*ban, ahol két Koszkol-képet és három, a kiállított tárgyak tábláit mutató fotót is közzétett (kat: 58–60. kép). A párizsi kiállítás után a művek a Természettudományi Társulat birtokába kerültek (Herman 1900b; 1908: 5), s a társulat üléstermét díszítették. A már idézett levélből tudjuk, hogy a világkiállításra készített tíz kép sikere „arra indította Dr. Semsey Andort, hogy további tíz kép elkészítésére felajánlotta a költséget, avval a föltétellel, hogy az eredetiek a sokszorosítási eljárás után a királyi magyar Természettudományi Társulat tulajdonába menjenek át".[12] Herman Ottó naplójában fennmaradt néhány sokszorosításra kész próbanyomat – az *Ung megyei halász nádtutajon* és az Éjszakai halászat (kat: 9–10. ábra) –, de megjelent példányokat nem sikerült föllelni.

Az összesen húsz ősfoglalkozási kép témáját források hiányában nem tudjuk hiánytalanul megállapítani. Még reprodukcióban sem lehetséges mindet bemutatni, mert csak egy részükről tudunk. Az eredeti tíz kép rövid címét megőrizte Herman naplójának egy bejegyzése és a párizsi kiállítás francia nyelvű katalógusa:[13] 1. Balaton, Ősszigonyos (kat: 64. kép), 2. Kaba, Körkarám (kat: 68. kép), 3. Kaba, gulyástanya (kat: 72. kép), 4. Hortobágy, pásztortanya (kat: 74. kép), 5. Cserény, Kecskemét (kat: 67. kép), 6. Vándorjuhász, Hortobágy (kat: 71. kép), 7. Csontkorcsolyás gyerek (kat: 69. kép), 8. Ivó pákász (nincs meg), 9. Hortobágyi ménes (kat: 66. kép), 10. Somogy, pásztorkunyhó (kat: 73. kép). A második tízes sorozatból négyet sikerült pontosan meghatározni, de jelenleg ezek közül is csak az első kettő hozzáférhető: 11. Őrfás tanya Bihar megyében (kat: 75. kép), 12. Kiskun szárnyék (kat: 76. kép), 13. Ung megyei halász nádtutajon (kat: 9. ábra), 14. Éjszakai halászat (kat: 10. ábra).

A képek, legalábbis részben Herman Ottó születésének 100. évfordulóján még megvoltak, „négy színpompás ősfoglalkozási aquarell"-t bemutattak a Természettudományi Múzeum állattárának előadótermében rendezett emlékkiállításon is.[14] Valamikor a második világháború után Koszkol Jenő vízfestményeiből nyolc darab a Magyar Természettudományi Múzeumhoz került – a 2003-as kiállítás idejében a főigazgatóság irodáit díszítették, s onnét kölcsönöztük őket a bemutatóra –, a többi sorsa egyelőre ismeretlen. A másolt

[12] Semsey Andor (1833–1923) természettudós, az MTA tagja, természettudományi kutatások, gyűjtemények mecénása (Hála 2004). Herman Ottó az ő felkérésére és támogatásával kezdett hozzá halászati kutatásaihoz. Ugyancsak ő fedezte Herman Ottónak az ezredéves kiállítást előkészítő pásztoréleti munkáját.

[13] EA 182/D. 166. old.; Catalogue 1900: 68. A címek a két listán nem teljesen azonosak; az itt közölt jegyzék a francia címeket követi.

[14] Búvár 1935: 370. Három képet közölt a jubileum alkalmából megjelent *Természettudományi Közlöny* július 1–15-i száma (XXV–XXVII. tábla).

sorozatból pedig mindössze egyről tudunk, amelyet a Mezőgazdasági Múzeum őriz (kat: 77. kép).

Felmerül a kérdés, hogy az illusztrációkat nagyra becsülő Herman Ottó miért nem élt a fényképek nyújtotta lehetőségekkel. Életrajzírója, Lambrecht Kálmán szerint leginkább egy fiatalkori sikertelen kísérlet miatt idegenkedett a fotográfiától,[15] s ezért úgy döntött, a szemléltetést jobban szolgálják a rajzok, grafikák. A fényképeket az illusztrációk alapjaként olykor felhasználta, de a dokumentáción, a segédeszköz jellegén (kat: 59–60., 89. kép) kívül a kifejezőerejét kevesebbre értékelte, mint a grafikai képekét. Jól példázza ezt, hogy a balatoni bödönhajóról 1899-ben készíttetett fényképeket – a négy közül egyiken őt magát is megörökítették (kat: 7. ábra) –, de a „valódi", a párizsi világkiállításon fölhasználható ábrázolás elkészítéséhez Koszkol Jenőt vitte magával. „Feladat – írta 1899. május 24-i keszthelyi látogatásáról naplójában – a nagy bödönhajónak vizen való fölvétele, hogy jó alapon halászképet lehessen festeni a párisi sorozatba" (EA 182/C/103). Sajnos ez a kép, melynek Herman igen nagy jelentőséget tulajdonított, nem maradt fönn (vagy ismeretlen helyen lappang), s csak egy magántulajdonban lévő vázlat (kat: 17. kép), Váli László (1979–1958) restaurátor által készítet másolat (kat: 65. kép), valamint a kép – *Szigonyos őshalász a Balatonon* címmel – két reprodukciója[16] alapján alkothatunk fogalmat róla.

Herman Ottó a század elején egy másik fiatal, javarészt autodidakta művésszel, Vezényi Elemérrel is kapcsolatba került. Róla és festői, illusztrációs munkájáról viszonylag keveset lehet tudni. Vezényi Budapesten született 1879-ben. Hat középiskolai osztály elvégzése után az Iparművészeti Főiskola díszítő-festő tagozatára került, de anyagi gondok miatt ide csak másfél évet tudott járni. Utóbb esti tanfolyamokon fejlesztette technikai tudását. Nevét elsősorban madárillusztrációk és a *Nimród* című vadászújság képei tették ismertté. Leginkább állatképeket festett. Felsőgödön hunyt el 1967-ben. Herman Ottó két területen támaszkodott rá. Egyrészt újabb műveinek illusztrálásába vonta be, másrészt Koszkol Jenő mellett őt alkalmazta 1907-ben a Mezőgazdasági Múzeum számára összeállított kiállítás képeinek elkészítésére. Herman Ottó az ő tusrajzait használta fel *A magyarok nagy ősfoglalkozása – előtanulmányok* című, 1909-ben kiadott könyvéhez. Ezek az alkotások Herman Ottó őstörténeti felfogását, a keleti, turáni irányt képileg fejezik ki, elsősorban a pásztorviselet (kat: 79. kép), a nomád állattartás és annak képzelt szkíta párhuzamának

[15] Herman Ottó 1863-ban két társsal a kőszegi piacon „fényirdai műtelepet" nyitott, de a társak hamar összekülönböztek, a vállalkozás a bíróságon ért véget. Ennek hatására Herman Ottó elzárkózott a fényképek használatától (Lambrecht 1933: 20–21).

[16] Herman 1890b: 129; *Természettudományi Közlöny,* 1935. XXVII. tábla. Lásd kat: 64. kép.

ábrázolásával (kat: 80. kép). Egy, az élő nomadizmust sugalló romantikus hatású képével – *Vonuló nyájajuhász, 19. század* (kat: 11. ábra) – nyitotta Herman *A magyar pásztorok nyelvkincse* című, utolsó nagy művét is (Herman 1914: Műmelléklet I.).

A Mezőgazdasági Múzeum számára összegyűjtött kiállítási anyagnál Herman Ottó 81 szemléltető képet használt föl (Herman 1908: 23–32). A „magyarázó lajstrom" szerint a képek eszközöket, állatokat, pásztoralakokat, építményeket és hangulatos jeleneteket ábrázoltak, ahogy ezt a fennmaradt anyag tanúsítja (kat: 82–91. kép). Néhány Koszkol-kép, így a hortobágyi nyékes pásztortanya és a bugaci cserény lapja minden jel szerint a millenáris kiállításról került ebbe a kollekcióba (kat: 34. és 31. kép), s ki volt állítva – legalábbis egy ideig – az előbbiekben idézett híres bödönhajós kép *Balatoni őshalászok* címen (kat: 64. kép), továbbá az ezredéves kiállítás őshalászati pavilonját ábrázoló műve is (kat: 30. kép). Ez a kép ma nem volt azonosítható, nem található. A Mezőgazdasági Múzeum kiállításán még két művész működött közre az ősfoglalkozások bemutatásában. Matskássy Gyula pásztorépítményekről készített vázlatokat, Halász István szobrászművész pedig mintegy száz, pásztoralakos modellt és állatfigurát formált meg (kat: 81. kép; Vörös 1998: 424). A szemléltetésben a századelőn fontos szerepet tulajdonítottak a nagyméretű, eredetiben ki nem állítható építmények modelljeinek. Herman Ottó már az 1896-os kiállításhoz is készíttetett ilyeneket, de a Néprajzi Múzeumba került példányok idővel tönkrementek, kiselejtezték őket. A Mezőgazdasági Múzeumban kiállított makettek egy része, húsz darab ma is megvan. A 2003-as kiállításon szerepeltetett cserény, vasaló, kontyos kunyhó, kukoricacsősz-kunyhó makettja (kat: 92–95. kép) a reprezentáció egy újabb formájában mutatták meg Herman ősfoglalkozások megismertetésével kapcsolatos tevékenységét.

Megörökítés, szemléltetés, jelenetábrázolás, vízió

A képek felhasználásuk során többféle szerepet töltenek be. Először is dokumentálnak, miután Herman Ottó és munkatársai az 1880–1890-es években eltűnőben lévő használati eszközöket, pásztorhajlékokat, felszerelési tárgyakat, díszített pásztorfaragványokat rajzoltak le, illetve festettek meg. Ezzel olyan évszázados tevékenységformák vonásait örökítették meg, melyek a korabeli társadalom nagy része előtt ismeretlenek voltak, s tudományos szempontból is újdonságot jelentettek. A képek szorosan vett illusztrációs szerepe a dokumentatív szándékból fakad. Átvételek, másolások (kat: 78. kép), sokszorosítás révén a szakmai és a népszerűsítő irodalom kellékei lettek, ily módon kialakult egy vizuális nyelvezet, mely a néprajzi tények közreadását éppúgy szol-

gálta, mint magának a néprajzi tevékenységnek a megszületését, megerősödését. Mindamellett a képek sajátos vonása, hogy az ábrázolt tárgyak méretezése, valóságos arányainak feltüntetése nélkül jelentek meg, s az így létrejött általános képi ábrázolási mód még a szakmunkákban is tartóssá vált, kivéve néhány speciális kiadványt, amelyek méretarányos rajzokat közölnek, vagy feltüntetik a rajzon, a képen szereplő tárgy valóságos méreteit. A legnagyobb változás azzal következett be, hogy az 1890-es évektől mindinkább a fotó került előtérbe. Bár a rajzos ábrázolás utóbb sem tűnt el a néprajzi munkákból, a kutatók sokkal inkább a fényképezést tartották a terepen megfigyelt jelenségek megörökítése vagy a múzeumi tárgyak megmutatása igazi eszközének.

Az kiállításokon látható képek a közönségnek szóló szemléltetést már többféle módon szolgálják, kezdve az elemi, dokumentatív szándékkal rögzített tények csoportosításától, összeillesztésétől a múlt, a magyar őstörténet egyes vonásait sajátosan értelmező szakmai nézetek képi megkomponálásáig. Az ősfoglalkozásokat előtáró képi anyagban a cserény, a hortobágyi pásztorépítmények és az állófa-látófa ábrázolása sajátos például szolgál a szemléltetés háromféle megoldására.

Herman Ottó az ezredéves kiállítás pásztoréleti bemutatóját előkészítő országjárása során 1895. május 29-én kereste fel a Kecskemét melletti Bugac-Monostorpusztát. „Ez a cserények hazája" – jegyezte föl úti naplójában, ahol rögzítette egy cserény alaprajzát, részeinek elnevezését és felszerelését, valamint a pásztorélet főbb jegyeit (Herman 1983: 22–27). A napló szövege tömör: eszközök, építmények, építményrészek, „szarvállások", rovásjelek stb. elnevezéseit és pár mondatos leírását tartalmazza, nem tünteti fel viszont helyi informátorai nevét, és nem részletezi, hogy miként kérdezősködött körükben. Ezzel szemben útjáról pár hónappal később színes beszámolót kanyarított a *Vasárnapi Újság*ba, ahonnét a pár órás kiszállás körülményei is kiderülnek. Megtudjuk például, hogy Herman Ottó helyi notabilitások társaságában Kecskemét város négyes fogatával jutott ki a pusztára, s mindjárt az első cserénynél a *lakos*, azaz a számadó utáni első, a gazdaságot vivő bojtár „vallatásánál" minden számára fontos információt megkapott, mégpedig úgy, hogy az őt és nem szakmai vitapartnerét, a szintén országgyűlési képviselő Kada Eleket igazolta.[17]

[17] Tanulságos az „adatnyerés" Herman Ottó festette módszere, még akkor is, ha a tárca kedvéért a történteket nyilvánvalóan egyszerűsítette, ugyanakkor ki is színezte: „A »lakos« nagy tisztességtudással elénk kerül és nyomban indúl a vallatás is. – Adj' isten jó napot! – Adj' isten a tekintetes uraknak is. – Hát kigyelmed a cserény »lakosa«? – A vagyok. – Hát a számadó merre van? – Amott-e éppen összetereli a gulyát. – Hát az az ágosfa úgy-e *czimer*? – Nem a, mer' mi *állófának* mondjuk. – De Kada uram czimernek írta, meg hogy talán Attila maradványa. – Már akárminek írta, állófa jaz! – Hát aztán mire való? – Oda kötjük a tehenet, mikor fejjük. – Hát az ága mire való? – Felhágunk rajta, mikor szét köll

Kecskemét szülötte, később polgármestere, az író, hírlapíró, régészettel is foglalkozó Kada Elek ugyanis nem sokkal korábban tárcát adott közre bugaci tapasztalatairól, melynek főbb tételeit Herman Ottó „a képzelet elevenségé"-nek nyilvánította, szembeállítva ezzel a maga beszámolóját, mely „a tiszta *valóságon* alapul". Herman Ottó számára a cserény – e sövényfalú, vesszőfonású, fedetlen, primitív pásztorépítmény – és az eléje állított állófa bírt különös jelentőséggel. Megfigyelése szerint a cserény népe nyolcnaponként „szedi föl állófáját s költözködik jobb legelőre, ez avatja a cserényeseket vándorpásztorokká". A cikkét illusztráló egyik rajz (kat: 11. kép) jól mutatja az egyszerű építményt, s mellette a szállításhoz szükséges taligát. A kép előterében látható az állófa, tőle jobbra három borjúcövek. Ugyanezt a látványt az ezredéves kiállításon és a leíró jelentésben Herman Ottó egy másik képpel szemléltette. Koszkol Jenő *Cserény* című akvarellje (kat: 31. kép) alapjában a Nécsey rögzítette előzmény másolata, de egyben átdolgozása is. Bár ugyanabból a szögből látjuk az építményt és tartozékait, az arányok megváltoztak, az állófa és az állatot fejő pásztor kikerült a kép központjából. Az ábrázolás ugyanakkor kidolgozottabb lett, a jelenet a korábbihoz képest hangulatosabbá és idillikussá vált. Itt jobban kivehető a cserény egyik sarka feletti háromszögletű *sátor*, amit Nécsey az eredeti cikkben egy másik rajzzal ábrázolt. Középütt két állatfigura látható, a borjúcövekhez kikötött kisborjú és a cserény előtt álló pásztorkutya. A képen megjelenik egy újabb emberalak is, a cserény ajtó felőli oldalánál lévő úgynevezett *gúnyapad*ra terített bundákon fekvő pásztor. Ez a legföltűnőbb változás, amely a többi módosítással végeredményben egy néprajzi értekezés ténybeli kellékeinek felsorolásául hat, s keresetten beállított jelleget kölcsönöz az illusztrációnak.

Kada Elek nem hagyta annyiban, s a vita tovább folytatódott kettejük között. Ennek során Herman Ottó szinte minden, a pásztorkodás ősi, nomád voltáról alkotott elképzelése előtérbe került, ám egyúttal erőteljes cáfolatban is részesült. A cserény rendszeres áthelyezéséről például, amit Kecskemét város hatóságilag szabályoztatott, Kada így vélekedett: „ez a hurcolkodás nem *legelő változtatás*, hanem a *föld trágyázása* céljából áll fenn" (Kada 1895: 867). Más szóval itt csírájában megtalálható Herman Ottónak az ezredéves kiállításon és az azt követő publikációkban képviselt több alaptétele, így az a nézete, hogy

---

nézni. – Hát az a három karó talán valami hún vezérczövek? – Biz' a csak bornyúczüvek vóna; odakötjük a bornyút, a míg a fejés tart." (Herman 1895: 690 – kiemelés az eredetiben. Minden további Herman-idézet ebből a cikkből származik.) A szövegből világosan kiderül, hogy a beszélgetésnél a számadó nem volt jelen, ami az adatok hitelessége szempontjából kulcsmozzanatnak bizonyul (lásd Kada 1895: 867). A vita itt nem idézett részleteit lásd Balassa 1971; Fejős 2002a: 196–199.

8. kép
Félnomádpásztor, Bugac-Monostor. Koszkol Jenő akvarellje, 1899–1900

„a cserény *mindenképpen és mindenkoron mozgó pásztoralkotmány volt*", ennélfogva joggal lehet következtetni „ősi nomád voltára". Ez magyarázza, hogy az ezredéves kiállítás jelentésében az első és a legbővebben tárgyalt pásztorépítmény a cserény. Vitapartnere főként a gyors, látszatokra építő és nem mindenben megalapozott véleményalkotását kritizálja, ám ennek nem sok foganatja lett a később megszülető művekben. Szilárdan hitt álláspontját egyértelműen demonstrálja, hogy a párizsi világkiállításra készült sorozat részeként Koszkol Jenő megfesti a cserénnyel helyét változtató „félnomád" bugaci-monostori pásztortanyát (vö. 8. kép), gondosan ügyelve arra, hogy minden, az etnográfus számára lényegesnek tartott részlet *együttesen* rajta legyen a képen. Minden úgy szerepel a képen, két szekérrel költözve, ahogy – épp Kada Elek levélbeni tájékoztatása nyomán! – Herman a naplójában rögzítette: „1. Ha a ménes és gulya egy cserényhez tartozik, a ménes megyen elöl. 2 A terelés lóhátról történik s a jószág legelve halad az új területre. 3. A gulya–ménes után jön a gúnyával és élelemmel megrakott szekér. 4. Teljes állításnál 2–3 szekér kellett. 5. A taliga a cserényt vivő szekér után van kötve 6. Rakodás; első szekér: a/ a borjúczüvekek felszedése; ebből kettő keresztbe fektettetik a szekér oldalára, b/ a két karóra fektetik hosszába a jászolt, c/ a jászolba jön a szárnyék, erre d/ az oldalcserény; a legtetejébe e/ a cserény falazat, f/ a kisebb karókat a kocsi derekába dugják; második szekér: a/ a nagyágas vagy állófa; a fejő ága b/ a szerszám. Harmadik szekér: a/ aprólék, kosárba zárt baromfi stb. a malacz, birka lábon halad a kocsik után" (EA 182/C/46). Később Herman Ottó még egyszer visszatért a kérdéshez, és Vezényi Elemérrel megrajzoltatta a cserény szállítá-

sa és a „hatökrös, szittya szekér" kettős képét (kat: 80. kép). A bugaci vita során – kiegészítve máshonnét nyert megfigyelésekkel – kristályosodott ki tehát Herman Ottó számára az ősi, a nomád korszakra utaló pásztorélet több kulcseleme, melyek fontosságát képekkel is hangsúlyozni kívánta. A képi láttatás a feltételezés mögül hiányzó évszázadok konkrétumait pótolta, s így vált határozottan argumentummá.

A bugaci látogatás előtt másfél évvel, alighogy hozzákezdett az ezredéves kiállítás előkészítéséhez, Herman Ottó más egyszerű pásztorépítmények jelentőségét vélte felismerni. 1893. „október 11-én – írta naplójában – bementünk a *Hortobágy*ba az első csikós tanyáig". Itt följegyzésre érdemesként elsősorban a patkó vagy körte alakú, födetlen nádépítmény, a vasaló tűnt fel számára. „A pásztorság itt főz – folytatja a naplóban – s itt tartózkodik legszívesebben. A vasalóval szemben áll a kunyhó, rendesen tapasztva: ez inkább szerszámkamra. Úgy látszik, hogy a vasaló a hortobágyi pásztorság ősi lakása, a kunyhó pedig a fejlődési fok" (Herman 1983: 17). A fejlődés következő fokának a Túrkeve melletti Ecseg-pusztán nem sokkal korábban látott kontyos kunyhót tartotta (6. kép).[18] A vasalóról a naplóban Herman által felskiccelt egyszerű rajz (kat: 19. kép) több áttétel után került nyilvánosságra: Koszkol Jenő vízfestményén (kat: 33. kép), a kunyhóval együtt ábrázolt képe (kat: 32. kép) és két pásztoralakkal megrajzolt példája (kat: 42. kép) pedig Nécsey István megfogalmazásában szerepelt az ezredéves kiállításon. A hortobágyi vasalót és az azt körülvevő körsáncot egyébként a kiállításon a két pásztorterem közötti folyosón életnagyságban valóságosan felépítve is bemutatták.[19] Egy további kép, ugyancsak Koszkol Jenő műve az összes szóba jöhető pásztorépítményt magában fog-

[18] Az ecsegi kontyos kunyhóról így írt kutatási naplójában: „Az ú. n. Kórézugon legelőször is Csikós Sándornál, Túrkeve csikósánál állapodtunk meg. Nádkunyhója hegyes csúcsal, de sajátosan tevepúpos, ázsiai forma és jó kötésű. Elég terjedelmes. Kívül belül négy korcz nádból rakva, gúzzsal kolbászosan s átkötve. A középső korczon kívül belől és köröskörül peczkek, a melyekre a czókmókot föl lehet akasztani. A kunyhó ajtóval van ellátva, reteszszel és lakattal elzárható. Mindjárt az ajtó mellett kézügybe a korczba dugva pár »*nádsíp*« mellyel a lapos csobolyóból vizet isznak. A korcz ajtó fölötti részében két »*tőrök*« – pl. »*tőrökök*«; rendkívül érdekes, teljesen praehisztorikus jellegű, árforma szerszámú; mely a lószárcsontokból készül, még pedig *hasítás útján* is. Ez a nevezetes szerszám lószerszám varráskor, helyesebben szíjjal való varrókötéskor a lyuk tágítására szolgál, hogy a szíjat tova lehessen fűzögetni. Kaptam itt egy fából faragott evővillát, melyen semmi jellemző nincsen. Igen jellemző, hogy ennél és valamennyi pásztorkunyhó mellett mindenütt tyukot találtunk meglehetősen nagy számmal is. Ezeknek egy a nagy kunyhóhoz ragasztott nádvaczok szolgál, mely mellett a komondórnak még külön kis, csúcsos kunyhója van" (EA 182/A/52-54; közli Balassa 1971: 181–183).

[19] A hortobágyi vasalóról és pásztortelepről: Herman 1898a: 690–694. Kiállították még a bugaci cserényt, az ecsegi kontyos kunyhót, a Breznóbánya mellőli havasi juhászkunyhót és

laló „teljes pásztortanyát" mutatja. Ezen a harmadik jellegzetesnek ítélt építmény, a kontyos kunyhó egyszerűbb változatát képviselő tyúkól is feltűnik, valamint a „nyéken belül" álló kunyhó melletti *ösztürü*, az edények tartására, állat nyúzására szolgáló alkalmatosság (kat: 34. kép). Az eredeti dokumentatív rajz életképpé alakulásának betetőzése a párizsi világkiállításra készíttetett, a korábbiaknál jóval nagyobb méretű – 67 × 50 cm-es – Koszkol-akvarell, a *Hortobágyi pásztortanya* (kat: 74. kép). Ez már többszereplős, dekoratív-egzotikus öltözetű pásztorokkal, délibábbal megfestett, zsánerképhangulatot árasztó ábrázolás, melyet árkádiai békesség, nyugalom hat át. Azt tapasztaljuk tehát, hogy a még föllelhető, primitívnek s egyben ily módon ősinek vélt pásztorépítmények képi megörökítése, lefestése a nyilvánosság számára történő szemléltetésben hamar átalakul az életképre jellemző ábrázolássá. A néprajzi tudás megfogalmazása és közvetítése nem szakad el a közönség feltételezett vagy valós beállítódásától, előzetes kulturális tudásától, konvencióitól, s ezáltal válik vagy válhat hatékonnyá (vö. Dias 1997: 92). Látni kell: azzal, hogy egyes objektumok képei sorozatokat alkotnak, a jelenségeket már nem csak *le*rajzolják, hanem *át*rajzolják, s a végső kompozíció a kezdeti dokumentálással szemben ideális állapot megszerkesztéséhez vezet, avagy az ilyen állapot hangulatát fejezi ki.

Az ősfoglalkozások szemléltetésében előfordul egy további eljárásmód is, melynek révén a kép kifejezetten a hiányzó vagy roppant bizonytalan ténybeli adatokat hivatott pótolni, s a kutatói magyarázatot hihetővé tenni. Nem csupán az eredetre, az őstörténetre való nyílt vagy rejtett utalás gesztusáról van szó mint az illusztrációk alkalmazásának általános alapjáról, hanem konkrét jelenségekkel kapcsolatos „képi bizonyítékok" alkalmazásáról. Ezt leginkább az ún. állófa kérdése és ábrázolása mutatja. Szinte máig tartó vita tárgya, hogy mire szolgált az alföldi pásztorok állófája. Kada Elek azt állította, hogy Herman Ottót a bugaci pusztán az általa „vallatott" *lakos* egyszerűen rászedte, pontosabban ráhagyta az úrra, amit hallani akart: bizony az állófa arra való, hogy „fölhágunk rajta, mikor szét köll nézni". Herman Ottó ugyanis azt állította, hogy a hatalmas és csúcsáig ágas állófát „meg is hágták előttem – hogy minek? Azért, hogy belássanak a hullámos terület völgyeibe is". Emlékezzünk, a naplóban azt nem említette, hogy *valóban* felmásztak volna előtte a póznára. A kiszállásról közölt kép (kat: 11. kép) alapján erős kétségünk is lehet az állófa ilyen célú használhatóságáról. Némi túlzással úgy vélhetjük, hogy az állófa mint széttekintésre szolgáló eszköz csupán Herman Ottó képzeletében létezett. Meglehet, befolyásolta őt ebben Arany Jánosnak a csősz vigyázófájáról írt sora a Bolond Istókban vagy a *Vasárnapi Újság* egy 1888-ban közreadott képe,

a halászati pavilon mellett a kúpos pákászkunyhót (Herman 1896a). Az építményekben – a vasaló kivételével – ideiglenes lakók, vagyis élő emberek fogadták a látogatókat.

9. kép
Őrfás tanya Bihar megyében. Koszkol Jenő akvarellje, 1901

mely egy dunántúli kukoricacsőszt ábrázol a kunyhója mellett álló látófa tetején.[20] Egy ilyen csőszkunyhót és látófát utóbb Herman Ottó makettben el is készíttetett a Mezőgazdasági Múzeum ősfoglalkozási kiállítása számára (kat: 95. kép). De felfogásának leglátványosabb képi bizonyítékául – nyilván az ő ösztönzésére – Koszkol Jenő megfestette az *Őrfás tanya Bihar megyében* című képét 1901-ben (9. kép). Az akvarell a párizsi világkiállítás sikere nyomán komponált második sorozat részeként készült. Az igazolás tehát nem a bugaci pusztáról származik, s mintha tartalmazna egy apró, bár lényeges technikai finomítást: az állófa ágasai a korábbi ábrázolásokhoz (kat: 12. és 31. kép) képest tompább szögben állnak, így hozzájárulhatnak alkalmatosságának bizonyításához. Az oszlop hegyében széttekintő figura tartása azonban felettébb mesterkélt hatást kelt. Bárhogyan is legyen, a századfordulón az állófa *tényleges* használata s az eszköz Koszkol Jenő ábrázolta funkciója között aligha volt tapasztalatokon nyugvó kapcsolat.[21] A művész akvarellje ez esetben távolodott el legmesszebbre a természet után vett ábrázolástól, s a kép vizuálisan is elvált a néprajzi tényközlés szándékától.

[20] Mindkettőt újraközli Szabadfalvi József (1995: 65–66), aki összegezte a látófára vonatkozó adatokat, bár álláspontja nem mindenben fogadható el, vö. Balassa 1974; Fejős 2002a: 199.

[21] Minderre nincs tekintettel a kép két újabb (a kiállítás utáni) közreadója: Selmeczi Kovács 2009: 80–81; Veress 2014: 388.

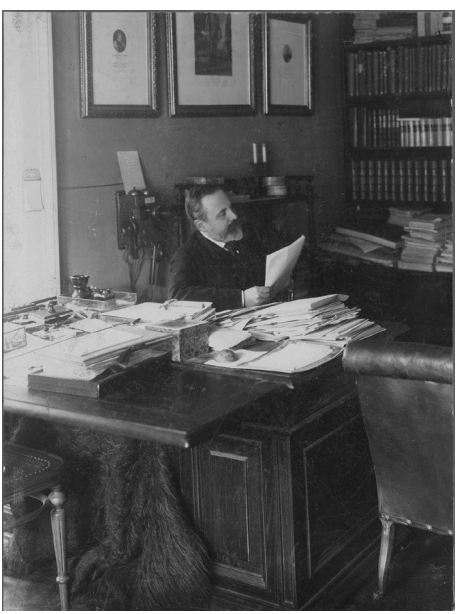
Epilógus

A Herman Ottó kezdeményezésére létrejött vizuális anyag egészében sajátos ellentmondást hordoz: a primitív pásztorépítmények képei az őstörténetre, a nomád életvitelre utalnak, miközben a megfestett jelenetek az „élő ősfoglalkozások" köréből vett egyes helyzetek – lépésenként megvalósított – életképpé stilizálásai. A képek egyfelől a mögöttes kiindulópont szerint az őstörténet korát idéző, a megfigyelés idejében már átalakulóban, pusztulóban lévő építményeket, eszközöket tárnak elő, másfelől ezek a kortárs népi élet jegyeit mutató kompozíciók alkotórészeivé válnak. Az sem ritka, hogy a jelenetek dekoratív és semmi esetre sem a honfoglalás korát tanúsító eszközök, ruhadarabok felhasználásával készültek. Ez a képi ábrázolás vizuálisan támasztotta alá a néprajzi búvárkodás fontosságát, nevezetesen, hogy ősi nyomok rejlenek a jelentéktelen, mindaddig komolyan nem vett népéleti tényekben, melyek ugyanakkor esztétikailag is figyelemre méltóak. A kép és a szöveg a néprajzi eljárásmód egyik sajátosságát, az alaki párhuzamok és az általánosabb jellegű analógiák érvényesítését dolgozza ki. A képek az esztétizálás eszközével felfedeznek, tanúsítanak, bemutatnak, népszerűsítenek, de egyben tudományos bizonyítékul is szolgálnak. Az őstörténet, a magyarság eredete szempontjából az ilyen érvelés azonban a *hamis szemléletességnek* nevezett illusztrálási módhoz (Vayer 1938) vezetett, mert a képek kortárs jelenségekkel, kortárs ízlés szerint akartak évszázadokkal korábbi, tárgyszerűen pontosan nem ismert jelenségeket szemléltetni.

Vajon milyen szélesebb körű hatása volt Herman Ottó munkáinak és az általa ösztönzött képeknek? Bizonyára sokféle. Így kétségtelen, hogy a nép hagyományos foglalkozásának és életvitelének néhány karakteres vonása az ezredéves kiállításon a nagy nemzeti panoráma részévé válhatott. Az ismertetés, a figyelem fölkeltése, a tudományos eredmények közrebocsátása nem utolsósorban a szerző tekintélye jóvoltából sikerrel járt, jóllehet az is természetes, hogy hatásának megvoltak a korlátai. Ennek ékes tanúsága a Parlament galériájában, az egykori főrendiházi társalgóban is látható. A millenniumi ünnepségeket követően elhelyezett, Mayer Ede (1857–1908) tervei alapján készült három Zsolnay-féle 120 cm magas pirogránit ősfoglalkozási alak – szigonyos női halász, juhász és csikós – megformálása (Buza–Gadányi 2003: 56–61) arra figyelmeztet, hogy a tudományos hitelesség és a történeti reprezentáció a múltról alkotott képzetek más-más logikáját követi. Másként fogalmazva: egymást nem helyettesíthetik.

SZALAY IMRE ÉS A NEMZETI MÚZEUM NÉPRAJZI OSZTÁLYA

A magyar néprajz és a Néprajzi Múzeum történetében kevéssé ismert Szalay Imre (1846–1917) szerepe. Ez annál föltűnőbb, mert jól tudjuk, hogy 1894 és 1915 között a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójaként (1. kép), 1899-től haláláig a Magyar Néprajzi Társaság elnökeként közvetlen – mondhatjuk „hivatalos" – kapcsolatban állt a magyar néprajz művelőivel, így legfontosabb két központi intézményével, a néprajzi gyűjteménnyel és a szakma képviselőit, szimpatizánsait tömörítő társasággal. Az alábbiakban a pillanatnyilag rendelkezésre álló adatok alapján megpróbálom összegezni, milyen szerepet játszott Szalay Imre a Néprajzi Múzeum fejlődésében s a magyarországi néprajzi kutatások előmozdításában.[1]

1. kép
Szalay Imre a Nemzeti Múzeumban

Szalay Imre életrajzát a *Magyar múzeumi arcképcsarnok* megfelelő címszava vázolja föl. Ez adataiban nem teljes, így nem említi például, hogy jó két évtizeden át a Néprajzi Társaság elnöke volt.[2] Apja, Szalay Ágoston jogász, történész, az MTA tagja volt. Értékes műgyűjteménnyel bírt, amelyről fia a *Századok* 1877-es évfolyamában részletes ismertetőt írt (Szalay 1877). Nagybátyja Szalay László, a neves történész és politikus volt. Ő maga jogot végzett, majd a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba került 1869-ben. Amikor a Művészeti és Em-

[1] A továbbiakban publikált adatokra és a Néprajzi Múzeum irattári forrásaira támaszkodom. Minthogy a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóságának iratai elpusztultak, kevéssé valószínű, hogy további forrásokat lehet találni Szalay hivatali működésével kapcsolatban. Vö. Fejős 2017: 42–46.

[2] Bándi–Horváth 2002. Lásd még: Jelentés 1926: 5–6; *Magyar Életrajzi Lexikon* II. köt. 695; Kósa 1989: 34.

berbaráti Osztály vezetője lett, hozzá tartozott a múzeumok irányítása is. A Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteménye iránt tanúsított jóindulata korán megmutatkozott. „Szalay – írta utóbb Semayer Vilibáld – a műrégészet és művelődéstörténet emlékeinek megbecsülése iránti érzéket atyjától, Szalay Ágostontól örökölte. Hivatalos működésének egyik első ténye volt, hogy a Múzeum néprajzi gyűjteményeinek fenntartására és bővítésére évi segélyt biztosított, melyet Xántus a hazai néprajz tárgyi anyagának gyarapítására igyekezett fölhasználni" (Semayer 1898: 453). Ez 1887-ben történt, amikor az osztálytanácsos javaslatára a miniszter évi 500 forint dotációt biztosított a magyar gyűjtemény fejlesztésére (Jankó 1902a: 340).

Közvetett adatok azt sejtetik, hogy a néprajzi gyűjtemény fellendítésében és gyűjtési koncepciója kialakításában az 1889-től miniszteri tanácsos Szalay Imre jóval nagyobb szerepet játszott, mint azt eddig gondoltuk. A Néprajzi Múzeum története kapcsán megszilárdult az a vélemény, hogy az intézmény hármas feladatkörét – a magyar, a nyelvileg és kulturálisan rokon népek, valamint az Európán kívüli népek anyagának gyűjtési alapelveit – Jankó János fektette le. Érdemes idézni, mit írt minderről Jankó. A Néprajzi Osztály „fönnállásának 22 éve alatt annyit fejlődött, hogy az osztály új vezetője immár kiforrott kész programmot kapott". E program alapján kellett Jankónak „a társadalom különböző mozgalmait a néprajz érdekében a múzeum javára" kihasználni. „Ez minden ízében magyar és kizárólag nemzeti hivatásra törekvő programm […], melyet Szalay Imre min. tanácsosnak, a múzeumi ügyek akkori referensének javaslatára a vallás- és közoktatásügyi miniszter írt elő" (Jankó 1902a: 341). Jankót 1894. január 26-án nevezték ki az osztály élére, s az idézett sorok szerint, a Szalay által lefektetett alapon fogalmazta meg tennivalóit, s ezzel a Néprajzi Múzeum részletes, évtizedeken át érvényes programját. A Néprajzi Múzeum koncepciója, legalábbis gyökerében, tehát Szalay Imrétől származik, noha a múzeum irattára nem őriz semmi olyan feljegyzést, ami ennek részleteire utalna. Sajnos a hivatkozott miniszteri utasítás sincs meg.[3] Azt is fel lehet hozni ellenvetésül, hogy Jankó János idézett mondatai a Nemzeti Múzeum épp Szalay által szerkesztett 100 éves jubileumi kötetében jelentek meg, s elképzelhető, hogy a szerző az igazgató és a Néprajzi Társaság elnöke iránti tisztelet jegyében eltúlozta annak tényleges szerepét. Ez nem kizárt, de hasonló értelmű megjegyzéseket másutt is találhatunk. (Az is igaz, nem biztos, hogy ezek mentesek az elfogódottságtól.)

[3] Jankó János a múzeum hármas irányban kitűzött programját több ízben papírra vetette, illetve közzétette. Első megfogalmazása a vallás- és közoktatásügyi miniszternek írt előterjesztésben olvasható: NMI 61/1896; ezt kisebb kihagyásokkal közölte Szemkeő 1997: 75–82. Vö. Jankó 1902a: 342.

Amikor Szalay Imre érdemei elismeréseként 1912-ben bárói címet kapott, a társaság alelnöke, Sebestyén Gyula az őt köszöntő ünnepségen úgy fogalmazott, hogy „a néprajz ügye köszönhet viszonylag legtöbbet" neki Magyarországon. Fő érdeme a múzeumi néprajzi gyűjtemény fejlesztése volt, amiről ezt mondta: „A magyar Nemzeti Múzeum palotájának egyik folyosójáról eltávolított néprajzi raktár Méltóságod személyes irányításával bontakozott ki a mai gazdag, az évszázados többi múzeumi osztály mellé méltán sorakozó, még ma is nagy arányban fejlesztett és még óriási feladatok előtt álló néprajzi osztállyá" (Ethnographia 1912: 315). Szalay Imre válaszában azt fejtette ki, hogy amikor nem szakmabeliként az elnökséget elvállalta, főként a társaság zilált anyagi helyzetét akarta rendbe tenni. Két irányelv vezérelte: a társasági elődök megbecsülése és a néprajzi gyűjtésnek tulajdonított fontosság. „Ez sarkallt arra – fogalmazott –, hogy M. Nemzeti Múzeumnak kezdetleges gyűjteményét ezen intézethez méltó osztálylyá fejlesztve, nemzeti multunk népi emlékeinek felgyűjtését, megőrzését és hozzáférhetővé tételét a mai mindent nivellálni akaró korban az egész vonalon szorgalmazzam" (Ethnographia 1912: 316).

Szalay halálakor Sebestyén Gyula ismételten s az alkalom szülte elfogódottsággal, tisztelettel méltatta a néprajzi gyűjteményt messzemenően segítő múzeumi tevékenységét. Ebben ismét arra hivatkozott, hogy tőle származik az osztály későbbi tevékenységét megszabó koncepció kialakítása. Érdemes a szöveget hosszabban idézni:

> *„Midőn Szalay báró a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója lett, a néprajzi osztály éppen kialakulófélben volt. A millenniumi kiállítás néprajzi részének előmunkálatai folyamán bontakozott ki az a hatalmas múzeumi keret, a mely számára elsősorban a már-már veszendő hazai anyagot kellett megmenteni. Mivel az ural-altáji rokonnépekre, a hazai nemzetiségek rokonsági körére s a primitív népek nélkülözhetetlen ethnographikumára is kiterjedő fejlesztési tervezetet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, mint referens, Szalay báró dolgozta ki, mint új múzeumi igazgató akként rendelkezett be, hogy személyes beavatkozásával a Magyar Nemzeti Múzeum e fiatal osztályát a százesztendős régi és gazdag múzeumi osztályok méltó társává fogja fejleszteni. Ezért nyugodott meg abban, hogy Xántus János után ezen osztály élére a korán elhunyt Jankó Jánosunk személyében egy egészen fiatal, de tettvágyó s valóban nagyra hivatott munkatárs kerüljön. A beavatottak szemében rendkívül merésznek tetsző vállalkozásához még egy másik jelentékeny biztosítékot talált Szalay báró. Azon a szerény gyalogösvényen bukkant rá, a mely a Magyar Néprajzi Társaság kötelékeibe vezérelte őt.*
>
> *A Magyar Néprajzi Társaság 1889-ben keletkezett s már megalakulásakor programmjába foglalta az akkor még jelentéktelen néprajzi gyűjteménynek nemzetünkhöz méltó múzeummá való fejlesztését. Gondoskodott továbbá az új múzeum-*

mal való tudományos kapcsolatról is, midőn kieszközölte, hogy tudományos folyóirata egyben az új múzeumi osztály hivatalos közlönye legyen.

Szalay báró ezt a tudományos erőforrást fölismerte, dr. gróf Kuun Géza elnöksége idején készséggel vállalta a terhes ügyvivő-alelnökség teendőit. […] miközben a Magyar Nemzeti Múzeum fölöttébb szerény viszonyok közül kibontakozó néprajzi osztálya Közép-Európa egyik legértékesebb néprajzi múzeumává lett, a Magyar Néprajzi Társaságnak utóbb már külön megjelenő múzeumi Értesítővel kibővített folyóirata is az egyetemes néprajzi irodalom legnagyobb terjedelmű ilyenemű tudományos kiadványainak egyikévé fejlődött."[4]

Sebestyén Gyula a búcsúztatójában azt is kiemelte, hogy az igazgató támogatta a folklórgyűjtést, és a Folklore Fellows vidéki gyűléseire is eljárt, „a néplélektani kutatások ezen örökbecsű kútfői – mint mondta – az ő múzeumába, az Országos Széchenyi-Könyvtárba kerültek. Ezért járult hozzá készséggel azon tervünkhöz, hogy a finn és dán nemzeti könyvtárak külön néphagyománytárai mintájára mi is egy külön folklore-osztályt, vagy néplélektani osztályt teremtsünk."

Szalay Imre már nyugalomba vonult, amikor a miniszter 1916 júniusában elrendelte az új osztály megszervezését. Erről a Néprajzi Társaság főtitkára, Bán Aladár évi jelentésében így írt: „a mi Nemzeti Múzeumunk két új osztálylyal bővült és pedig a magyar néptudomány szolgálatára és fejlesztésére. Jankovich Béla v. b. t. t. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr egy önálló *népművészeti osztály* felállítását határozta el s szervezésével és igazgatásával dr. Czakó Elemér választmányi tagunkat bízta meg. Nem kisebb fontosságú az új *folklore-osztály*, melynek szervezésével dr. Sebestyén Gyula alelnökünk bizatott meg" (Bán 1917: 152). Az időszak azonban nem volt kedvező új szakgyűjtemények, tudományos műhelyek kialakítására, s a jelzett két osztály csak átmenetileg működött. A folklór osztály alapjául a Folklore Fellows magyar tagozata gyűjteménye szolgált, melyet Sebestyén Gyula gondozott, aki egyben a Széchényi Könyvtár kézirattárának osztályigazgatója is volt. Az ő távoztával, 1919-ben az anyag elkerült a könyvtárból (Kósa 1989: 45; Somkuti 2002: 107–108). Kezdetben a minisztérium önálló gyűjteményként kívánta működtetni, majd 1921 januárjában Bátky Zsigmond, a néprajzi osztály miniszteri biztosa vette át azt a gyűjtemény részére (Jelentés 1926: 44). A népművészeti osztály működéséről érdemi információnk nincs, egyelőre az sem világos, hogy ez

[4] Sebestyén 1917. Hasonlóan elismerő szavakkal Sebestyén egy rövid nekrológot is közreadott (S. 1917). A *Néprajzi Értesítő* – „tárgyi néprajznak szentelt, költséges melléklet" – indulásához lásd Balassa 1997; a szerző azonban nem tér ki a folyóirat-alapításban Szalay szerepére.

milyen kapcsolatban állt, vagy állt volna a Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya már meglévő gyűjteményeivel. Az *Ethnographia* a miniszteri döntés hírét kétkedő reménnyel kommentálta. Mivel a Nemzeti Múzeum néprajzi tára már eddig is „rendkívüli eredményeket ért el, valóban nagy várakozással nézzük a magyar néprajzi törekvések óriási kereteit tetemesen bővítő újabb vállalkozás sikerei elé" (Ethnographia 1916). A gyűjtemény megszervezésével megbízott Czakó Elemér pár hónappal megbízását követően, 1917. február 28-án a minisztérium múzeumi osztályához került (Jelentés 1926: 13–14), ily módon a népművészeti osztály felállításának gondolata gyorsan elenyészett.

Az idézett méltatások jól mutatják, hogy Szalay Imre messzemenően pártolta a néprajzi kutatásokat, a múzeumi gyűjtemény fejlődését, ösztönözte vidéki múzeumok néprajzi gyűjteményeinek kialakítását. Múzeumigazgatóként jelentékeny tudományszervezői tevékenységet folytatott, így az 1896-os millenniumi kiállítás „történelmi főcsoportja igazgatója" volt (vö. Szalay szerk. 1902–1903), és az 1900. évi párizsi világkiállításon is ő vezette a történelmi csoport munkálatait. A világkiállításon személyes közbenjárásával sikerült tengerentúli néprajzi tárgyakat vásárolni, illetve megszerezni a néprajzi osztály számára, amit a sajtónak és a nagyközönségnek önállóan is bemutattak (Kormos 1901).[5] Igazgatása alatt került a néprajzi osztály a Csillag utcai bérházból az Iparcsarnok épületébe, 1906-ban. Távlati elképzeléseiben a végleges elhelyezésre törekedett. Erről tanúskodik az a beszámolója, amit a Nemzeti Múzeum 1906. évi munkáját ismertető hivatalos kiadványban tett közzé a múzeum elhelyezési gondjairól és a tervezett megoldásról. Írása önálló kiadványként is megjelent (Szalay 1907a; 1907b).

Szalay Imre ebben az átfogó tervezetben kitért a főépületből – a Nemzeti Múzeum palotájából – helyszűke miatt már részben külön elhelyezett természettudományi és a teljesen külön lévő néprajzi osztályok helyzetére. Utalt arra, hogy a helyszűke miatt 1888-ban már felvetődött: a nemzetközi osztályokat kell az épületből kitelepíteni, s a Nemzeti Múzeum palotája így csak a magyar művelődéstörténeti anyagot foglalná magába. Ez részben megvalósult a Szépművészeti Múzeum létrejöttével, valamint a néprajzi tár és a növénytár kitelepítésével (Szalay 1907a: IX–X). Szalay a természettudományi és a néprajzi osztályok jövőjét önálló, megfelelő épületbe kerülő múzeumként vázolta

[5] A beszerzésről így írt az őt kísérő tisztviselő, Semayer Vilibáld: „Szalay igazgató úr azonban az összeköttetésnek szerzése és nem restelljük kimondani, a múzeum számára való koldulás terén valódi virtuozitást fejtett ki és így – ezt különben hasonló jóban eljáró másik 12 múzeumi igazgatótól tanultuk el – vagy 10 napi kemény munka után 27 ládányi, aránylag kevés (250), de jó darabból álló 4 kerekded gyűjtemény indult Budapest felé" (Semayer 1900: 26–27.)

föl. Az egy évvel korábban a városligeti Iparcsarnokban elhelyezett néprajzi osztály számára a további anyag rendszeres gyűjtését határozta meg, mégpedig az elkövetkezendő tíz év folyamán, amit többször is hangoztatott. A cél: „egy olyan magyar néprajzi gyűjtemény állíttassék egybe, mely eredetünk, faji rokonságunk és népünk mai állapotának tiszta képét adja, a tudománynak pedig olyan anyagot szolgáltasson, a mely sehol másutt nem található nem lesz. A néprajz tudományára ugyanis csekély jelentőségű, valjon Európában a primitiv nemzetek néprajzát feltüntető gyűjtemények száma egygyel szaporodott-e, mely gyűjtemény még azonfelül, tekintve azt, hogy tengerentúli gyarmatokkal nem birunk, sohasem fog a gyarmatosító külföld ilyennemű nagy gyűjteményeivel versenyezhetni." Ha az osztály tízéves munkával felgyűjti „hazánk néprajzi emlékeit" [mi és akikkel érintkezünk, valaha kapcsolatban voltunk, s akikkel nyelvileg és néprajzilag rokonságban vagyunk], a gyűjtemény egyedülálló intézmény lesz, „amelynek tanulmányozására a szaktudósok kénytelene lesznek és fognak is Budapestre jönni" (Szalay 1907a: XI–XII). Ekkor a néprajzi anyag végleges elhelyezést fog kapni, melyet a stockholmi Skanzen mintájára a főváros valamelyik közkertjében is meg lehetne valósítani, s ily módon a „központi épületet környező területen teljesen berendezett jellegzetes parasztházak lennének felállíthatók" (Szalay 1907a: XII). Ez a program az önállósult és nemzeti hivatású néprajzi múzeum eszméjét fejezi ki, amelyben valamivel kisebb hangsúlyt kap a néprajz egyetemes irányultsága. A koncepcióból látszik, hogy a Jankó János kialakította, s ekkor már Semayer Vilibáld vezette osztály gyakorlata áll mögötte, de mintha nála a nemzeti jelleg erőteljesebb lenne, mint például a szinte ugyanekkor megjelent Bátky Zsigmond írta *Útmutató* lapjain (Bátky 1906). A Stockholmban 1897-ben látott Északi Múzeum mintája *bizonyos mértékig* átszűrődnek Szalay elképzelésén. Így a néprajzi múzeumot a nemzeti kultúra tárházaként képzelte el, noha társadalmi értelemben szűkebben, mint ahogy az Stockholmban megvalósult.

A fentiekből fontos kiemelni, hogy Szalay milyen vonzó mintaként idézi az Északi Múzeum és a Skanzen példáját. Ismeretes, hogy a millenniumi kiállítás után a néprajzi osztályhoz került nagy mennyiségű anyagot, továbbá a szintén tetemes nemzetközi gyarapodást 1898-ban rendezték el oly módon, hogy az érdeklődők, a szakemberek rendszeresen látogathatták (vö. Ethnographia 1898b; Vikár 1898; Jankó 2002). Ebben Wlassics Gyula kultuszminiszter döntő szerepet játszott, aki 1897 nyarán váratlanul személyesen felkereste a gyűjteményt, és elrendelte az anyag „felállítását", azaz hozzáférhetővé tételét. Pár hét múlva Szalay Imre látogatott el az osztályhoz. Az ő látogatásának háttere kulcsfontosságú, ezért szó szerint idézni kell az erre vonatkozó ez idáig egyetlen ismert szöveghelyet: „Szalay Imre igazgató úr ő méltósága – ki külföldi utazásából e látogatás után pár napra érkezett haza s aki a stokholmi

«Nordiska Museum»-ban a mi osztályunknak hasonmását ismerte fel – tüstént elrendelte a gyűjteménynek haladéktalan felállítását. Ezzel az intézkedéssel lett abba a mederbe terelve az Osztály munkássága, a melyben jelenleg is folyik" (Ethnographia 1898a: 172). Az igazgató végig „személyesen ügyelt a munkálatok menetére" (Vikár 1898: 264). Nem túlzás tehát azt állítani: stockholmi tapasztalatai hozzájárultak ahhoz, hogy a néprajzi anyag jelentőségét a múzeum s a minisztérium vezetése a korábbiakhoz képest jobban értékelte. Az sem kizárt, hogy Szalay tanulmányútjáról visszatérve friss szempontokkal szolgált a miniszternek a néprajzi gyűjtemény tudományos és közművelődési értékeit illetően. Ekkor a néprajz hazai művelői közül még senki nem járt Stockholmban. Talán az sem véletlen, hogy 1899-ben a néprajzi osztályigazgató, Semayer Vilibáld a múzeumi igazgatóság anyagi támogatásával németországi és skandináviai tanulmányútja során felkereste az Északi Múzeumot, s beszámolt az ott látottakról, így a skanzeni bemutatóról is (Semayer 1900: 185–185).

A Néprajzi Osztály anyagi forrásait a minisztérium 1909-ben jelentősen bővítette, amiről a Néprajzi Társaság közgyűlésén az elnök, Szalay Imre is megemlékezett. Sietett hangsúlyozni, hogy nem csupán a Malonyay-féle kötetek élveznek állami támogatást: „Az a hatalmas mozgalom pedig, a mely a magas kormány bőkezű gondoskodása folytán a MNM néprajzi osztálya keretében hazai néprajzi emlékeink felgyűjtésére a jelen évtől kezdve megindult, teljes garancziát ad arra nézve, hogy hazánk néprajzát, minthogy a Nemzeti Múzeum gazdag gyűjteményében mutatkozó hiányokat mostani tágas elhelyezésben csak most vagyunk képesek kellően megismerni, immár képesek leszünk szakszerűen kiegészíteni s szorgalmas gyűjtőkezeknek sikerülni fog azt a maga teljességében összehozni" (Ethnographia 1909: 178). A főtitkár, Sebestyén Gyula jelentése szintén bőven ecseteli a fejleményeket: „Az idei állami költségvetésnek egy 25.000 koronás tétele már néprajzi gyűjtésekre lesz fordítható. A több évre terjedő ilyen arányú anyagi támogatással a M. Nemzeti Múzeum legfiatalabb osztályának sorsa meg van pecsételve. Minden tájékozott fő tudja, hogy az imént elhangzott elnöki megnyitó beszédben jelzett kereteken belül egy olyan nagy arányú nemzeti gyűjtemény fog kialakulni, a melynek hivatását és világraszóló jelentőségét a nemzetközi néprajz és muzeológiai terén éppen az a körülmény előlegezi ma és váltja be a közel jövőben, hogy magyar." Hála a társaság elnökének – tette hozzá –, aki „a magyar néprajz bárkáját ezekre a ma még beláthatatlan nagy vizekre is kivezérelte" (Ethnographia 1909: 180–181).

Szalay Imre nem írt kimondottan néprajzi munkákat, bár édesapja műgyűjteményét ismertetve vagy az 1885-ös országos kiállításról írva érintett néprajzilag forrásértékű adatokat (Szalay 1877: 593–597; 1885–1886; 1886). Találhatunk ilyeneket a három hónapos ceyloni útjáról közzétett útirajzában is, bár ezzel

kimondottan az volt a célja, hogy olvasmányos útleírást adjon a művelt magyar olvasó kezébe (Szalay 1897). Irodalmi munkássága azonban jórészt muzeológiai kérdésekre vonatkozott. Múzeumigazgatóként és a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjeként elsősorban a múzeumok helyzetével, fejlődésével foglalkozott. Publikációi közül kiemelkedik a korszak múzeumügyének egyik legfontosabb kiadványa, a múzeumok és könyvtárak építésére, berendezésére útmutatóként közzétett nagyszabású, gazdagon illusztrált kézikönyv, amit a Múzeumok és Könyvtárak Főfelügyelősége adott ki 1909-ben (Szalay 1909; előszava külön: 1907). Ebben nemzetközi tapasztalatait is kamatoztatva a közgyűjtemények elhelyezésének, berendezésének legkorszerűbb elveit és gyakorlati ismereteit foglalta össze.

A Magyar Néprajzi Társaság történetét feldolgozó Kósa László úgy véli, hogy a társaság első világháború előtti időszakát „Sebestyén-korszaknak" nevezhetnénk. „Feltesszük – írta –, hogy a néprajz szakkérdéseiben járatlan főnöke mindvégig vele tárgyalta meg a Társaság ügyeit" (Kósa 1989: 35). Ez minden valószínűség szerint így történhetett, a Sebestyén Gyulától fentebb is idézett tiszteletteljes hang talán nem utolsósorban saját befolyását is leplezte, az adatokból mégis arra következtethetünk, hogy Szalay Imre maga is sokat tett a néprajz kibontakozásáért, s önálló elképzelései is voltak. Hivatalából adódóan főként a néprajzi gyűjtemény alakulására volt hatással, ami jól mutatja azt a tényt, hogy a néprajz intézményesülésének folyamata szélesebb mederben ment végbe, mint amit a szorosabban vett szakírók munkássága jelez.

TELJESSÉGIGÉNY, AVAGY FELÜLETESSÉG? SEMAYER VILIBÁLD SZOLNOK-DOBOKAI KÉRDŐÍVE

A magyar néprajz adatnyerési és adatfeldolgozási eljárásait nagyon kevés módszertani reflexió kíséri. A kutatási segédletek, gyűjtési útmutatók gyakorlati célokat szolgálnak, és ezek természetükből adódóan nem érintik alkalmazásuk elméleti problémáit. Teljességgel feldolgozatlan a magyar néprajzi kérdőíves kutatás története is. A kérdőívek használatát adottságnak vesszük, általában anélkül, hogy az általuk felhalmozott anyagot módszertani kritikával kezelnénk. Nagyon keveset tudunk a kérdőívek elterjedéséről, különböző típusairól. Mai ismereteink szerint az első magyarországi néprajzi jellegű kérdőívet Edvi Illés Pál evangélikus lelkésznek köszönhetjük, aki 1835-ben a *Magyar Hazai Vándor* c. lapban tette közzé kérdőívét. A továbbiak sorát, típusait, alapelveit azonban a homály fedi, noha azóta százat bizonyára jóval meghaladja a magyar néprajzi kérdőívek száma. A Magyar Néprajzi Lexikonban is hiába keressük a „kérdőív" címszót. Mindmáig aktuális Barabás Jenő évtizedekkel ezelőtti megállapítása, miszerint érdemes lenne a kérdőívekkel részletesen foglalkozni, „mert – mint írta – általában nagyon jól tükröződik bennük koruk néprajzi szemlélete" (Barabás 1961: 131). Ő maga ilyen vizsgálatra nem vállalkozott, bár a kartográfiai módszer és a nemzetközileg is elterjedt kérdőívtípusok kapcsolatával foglalkozott könyvében (uo. 126–140). A magyar néprajzban azóta sem született olyan módszertani elemzés, mely a különböző kérdőíveket, a belőlük kirajzolódó szemléletet vizsgálná, kitekintve mindarra a közvetett hatásra, ami a kérdőívekben foglalt ismeretanyagból származóan a népi kultúráról kialakult tudásunkat is meghatározza. Az adatok felhalmozásának módszereit kritikailag rendszeresen még nem tekintette át és nem értékelte a magyar néprajz.

Szilágyi Miklós azon kevesek közé tartozik, akik a módszertani igényességet nemcsak tanulmányaikban, egy-egy téma feldolgozása során érvényesítik, hanem ennek alapján a vizsgálati eljárások és a feldolgozás módjának összefüggését fontos elméleti kérdésnek tekintik. Így például a néprajzi gyűjtőmódszerek közül a visszaemlékezésekről, a fényképek és a helyi sajtó felhasználási lehetőségeiről tett közzé tanulságos módszertani segédletet (Szilágyi 1986).[1]

[1] A füzetben szereplő cikkek 1968–1985 között íródtak.

Bár ez a cikkösszeállítás gyakorlati céllal, elsősorban amatőr kutatókhoz szól, közvetve-közvetlenül a néprajzi gyakorlat kritikus önszemléletét is kifejezi. Ilyen igényűek a múzeumi tárgygyűjteséket kritikus szemmel elemző dolgozatai is (Szilágyi 1984a; 1984b; 1990; 1993). A kérdőíves módszerről ugyan önállóan nem fejtette ki saját tapasztalatait összegző véleményét, de egyik írásában utalt ennek problémájára is. Györffy István muzeológiai tevékenységét elemezve hivatkozik egy viszonylag korai, a század elején – 1909-ben – közzétett kérdőívre és az erre alapozott nagyszabású kutatási tervre, amely Györffy tevékenységét is befolyásolta. Nemcsak közzétette a segédletet (Kérdőív 1909), hanem a publikálatlan kutatási tervet is ismertette (Szilágyi 1984b: 581). Megjegyzései épp ezért válnak figyelemre méltóvá, miközben lényegében újra „felfedezett" egy régi kérdőívet. Célom az alábbiakban az, hogy egyrészt a Szilágyi Miklós általa idézett Semayer-féle 1909-es útmutató tudománytörténeti helyét jobban megvilágítsam – mégpedig egy másik, feltehetőleg ugyancsak Semayer Vilibáld által összeállított kérdőív elemző bemutatásával –, másrészt képet adjak a néprajzi kutatás egy korabeli dilemmájáról, mely burkoltan megfogalmazódik e kérdőívekben is.

A Szilágyi Miklós által idézett kérdőív – mint említettem – 1909-ben a szerző nevének feltüntetése nélkül jelent meg, mégpedig a *Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője* hasábjain. Ismereteink szerint ez a magyar néprajz központi orgánumaiban publikált legkorábbi néprajzi kérdőív. Azt egyelőre nem tudjuk, hogy ezt megelőzően az említett Edvi Illés Pál-féle felhívást mikor, milyen más kutatási segédletek követték, olyanok, amelyek esetleg helyi folyóiratokban, hírlapokban, vagy önálló formában jelenhettek meg. Ez utóbbi eset egyáltalán nem kizárt. Fennmaradt pl. a Borovszky-féle Torontál megyei monográfia néprajzi részéhez kiadott, községenként kitöltött kérdőív,[2] s ugyancsak erre példa az általam itt tárgyalt kérdőív is.

A Néprajzi Múzeum irataiból tudjuk, hogy a Néprajzi Osztály, s különösen akkori vezetője, Semayer Vilibáld (1. kép) az 1909-es kérdőív közzétételével olyan kutatási programot szeretett volna megvalósítani, melynek során nem kevesebb mint 800–1000 falut szándékoztak évente felmérni – a kérdőív adta egységes alapelvek és azonos témakörök alapján. Előbb-utóbb az ország összes, addig nem ismert települését felkeresték volna, és a kérdőíves adatgyűjtést követően választották volna ki a múzeum számára megszerzendő tárgyakat. A segédlet alapján bizonyára több faluban folytak adatgyűjtések, így Szilágyi Miklós szerint a kérdőív „hatása [...] felfedezhető" Győrffy 1910-es Hont megyei és 1911-es Fekete-Körös völgyi kutatóútjainak eredményeiben is.[3] Az

[2] EA 5682. Összesen 137 község kitöltött adatlapja maradt fenn a 210-ből. A kétoldalas kérdőív 44 kérdést tartalmaz.

[3] Szilágyi 1984b: 581; NMI 97/1909.

1. kép
Ülnek balról jobbra: Bátky Zsigmond, Semayer Vilibáld, Beluleszkó Sándor, 1905

ambíciózus tervből azonban épp az nem teljesült – az adott körülmények miatt nem teljesülhetett –, hogy az egész országra átfogóan érvényesítsék. Túlméretezett, sőt megalapozatlan koncepció – mondhatnánk. A kor kutatói szemlélete alapján azonban nem teljesen légből kapott ez az extenzív, minél több helyen történő gyors adatnyerési eljárásmód. Tudjuk, hogy monográfiáit Jankó is meglehetősen nagy területet bejárva írta meg. A Kalotaszegen eltöltött 3 hónap alatt pl. 34 településen fordult meg, több helyen több alkalommal is (Jankó 1993a. 2).[4] A gyors, bőséges adatfelvétel a kor objektív adottságaiból és a szubjektív kutatói szemléletéből adódott.

Semayer ugyanakkor nem kizárólag az ilyen általános, korában adottnak vett felfogásmód miatt dédelgetett egy országos kiterjedésű gyűjtőmunkát. Minden bizonnyal arra a kb. egy évtizeddel korábban végzett kutatásának a viszonylagos sikerére is alapozott, amelyet Szolnok-Doboka megyében folytatott. A sikert a *teljesült adatfelvételre* érthette, s nem arra a *teljesítetlen szándékára*, hogy az adatokból megírja a megye néprajzi monográfiáját. Az eddig megismert források alapján azt nem lehet tudni, hogy Semayer vajon tényleg miként is vélekedett a szolnok-dobokai munka eredményéről, ám azt kétség-

[4] Jankó monográfiája mellett 12 cikket írt Kalotaszegről, és több mint 800 tárgyat szerzett meg a Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteménye számára. Vö.. Hála 1993: 310., 312.

telenül állíthatta – ezt megerősítő feljegyzést ugyan nem ismerek –, hogy valóban több száz faluban sikerült egy néprajzi kérdőívet kitöltetnie. Lássuk mindenekelőtt e vállalkozás hátterét, majd Semayer szolnok-dobokai kutatásának körülményeit, végül ezt követően a kérdőívet!

Ismeretes, hogy a millenniumi készülődés, illetve ünnepségek jegyében terjedelmes országismertető irodalom született. Ennek sorába illeszkedik az 1900 és 1905 között hét kötetben megjelent monumentális adattár, a „megye közönsége" által kiadott *Szolnok-Doboka vármegye monográphiája* (Kádár–Réthy–Tagányi 1900–1905). A 3854 lapos mű helyi adatait elsősorban Kádár József (1850–1939) dési polgári iskolai igazgató gyűjtötte össze.[5] A tervek szerint a vármegye természeti értékeit, helytörténeti adatait, műemlékeit, iskoláit, intézményeit, művészettörténeti nevezetességeit ismertető mű „az utolsó kötetben a vármegye ethnográfiáj[át is adta volna] Semayer Vilibáldtól" (Kádár–Réthy–Tagányi 1900–1905. 1. köt., VIII). Ez a befejező kötet azonban soha nem jelent meg, és tudomásunk szerint el sem készült, bár Semayer kiterjedt helyszíni kutatást folytatott, illetve kezdeményezett. (Annak ellenére, hogy a hétkötetes megyei monográfiának nincs önálló néprajzi kötete, a mű így is tartalmaz néprajzi adatokat, Kádár József alapos helyi adatgyűjtése jóvoltából.)

A megye néprajzának megírása érdekében egy 134 kérdést tartalmazó kérdőív készült. A „Kérdő-ívek. Kérdő-ív Szolnok-Doboka megyének ethnologiai fölvételére" című kutatási segédlet Désen jelent meg a Demeter és Kiss nyomdánál 1899-ben, a válaszoknak hagyott helyek biztosításával, 24 oldalon. A nyomtatványon nem szerepel a szerző neve, de a megyei monográfia bevezetője s más közvetett adatok alapján joggal feltételezhető, hogy az Semayer Vilibáld volt. Egyed Ákos egy régebbi tanulmányában azt írta, hogy Erdélyben a kérdőíves módszert elsőként Braun Róbert alkalmazta (Egyed 1970: 227.). Braun *A falu lélektana* címmel 1913-ban tette közzé az Arad megyei Csicsér szociológiai-szociográfiai képét a *Huszadik Század* hasábjain, melynek alapja egy 97 pontos kérdőív volt. Az ő kérdőívének „célja – mint írta – nem etnográfiai kuriózumok gyűjtése és nem a múlt maradványait akarja egybeállítani, hanem a jelent kutatja" (Braun 1973: 280).[6] Kétségtelen, hogy más jellegű Semayer kérdőíve, ám – mint alább látni fogjuk – ő is a jelenre érvényes állapotok után tudakozódik. Ugyanakkor Braun Róbert kérdőívét mai szemmel nyugodtan tart-

[5] Beke 1980. 19–23. Kádár József Herrmann Antal 1892-es dési látogatása és a Magyarországi Néprajzi Társaságot népszerűsítő előadása után a néprajz egyik helyi pártolója lett. L. *Szolnok-Doboka,* 1892. 2. sz. január 10. p. 1–2.

[6] Braun kérdőívét William I. Thomas amerikai szociológus felkérésére állította össze, aki „az európai parasztság pszichológiájára akart anyagot gyűjteni szociológiai összehasonlítások céljából" (277); így Braun Róbert csicséri vizsgálatát (valamint egy másik, nem publikáltat a Szeged külterületéhez tartozó Felsőtanyáról) az ő ösztönzésére végezte.

hatjuk társadalomnéprajzi jellegűnek, tehát kérdőívek alapján folyó, az emberek meg-, ill. kikérdezésére alapozott falukutatás történetében a Braun- és a Semayer-féle kérdőív nem is áll túlzottan távol egymástól. Semayer mindenesetre „megelőzte" Braun Róbertet a kérdőíves falukutatás terén, nemcsak időben, hanem az adatfelvétel területi léptékében is.

A kérdőívet Szolnok-Doboka minden községében kitöltötték. Hogy kik voltak azok, akik az adatokat felvették, és hogyan szervezték meg a munkát, sajnos források hiányában pontosan nem tudjuk. Abból kiindulva azonban, hogy a kérdőívek egy részét a kitöltő aláírta, dátumozta, megállapítható, hogy Semayer a községi bírókkal, jegyzőkkel, az elöljáróságok tagjaival, esetleg tanítókkal, lelkészekkel dolgoztatott. Ezt egyértelműen megerősíti az a tény, hogy az ilyen aláírt kérdőívek többségét a község hivatalos pecsétjével is megerősítettek. A kérdőíveken esetenként szereplő dátumok alapján arra lehet következtetni, hogy a kérdőíveket 1899 augusztusában töltötték ki.[7]

Azt egyértelműen tudjuk, hogy Semayer 1899 nyarán nem járt a megyében. Augusztus elsejétől 6 hetes nyári szabadságát Németországban és Skandináviában töltötte, az ottani múzeumok tanulmányozásával. Negyedévente írt munkajelentéseiben sem említett szolnok-dobokai utazást. Egyébként feltűnő, hogy jelentéseiben egyáltalán nem hivatkozott sem 1898-ban, sem 1899-ben a megye néprajzi monográfiája elkészítésének feladatára.[8] Fennmaradt viszont Szolnok-Doboka vármegye főispánjának Désen 1900. július 8-án kelt következő igazoló levele: „Dr Semayer Villibáld úr, a budapesti néprajzi múzeum segédőre meg van bízva, hogy a kiadás alatt lévő vármegyei monographiában megjelenendő szakmunkája megírásához a törvényhatóság területén néprajzi tanulmányokat tegyen. Felkérem ennélfogva a hatóságokat, a birtokos, lelkész és tanító urakat, hogy Dr Semayer Villibáld urat a most megkezdett tanulmányutja sikerének biztosítása tekintetéből támogatni s a szükséges adatok beszerzésénél kellő segédkezéssel lenni sziveskedjenek."[9] Más források is megerősítik, hogy Semayer azév „[j]úlius havában Szolnok-Doboka vármegye ethnographiai monographiájának előkészítése czéljából beutazta a nevezett vármegye valamennyi járását".[10] Az ezt követő két évben etnográfiai és fizikai antropológiai kutatásokat folytatott a megyében. A „vármegyei lakosság nép-

[7] EA 2381/I–VII. Terjedelme a leltározó összesítése szerint 7566 oldal, 1054 rajz, 224 térkép.

[8] Jelentés, 1900. 182–187.; Semayer munkajelentései: NMI 1898–1899. Életrajzírója sem említi szolnok-dobokai kutatását, lásd Schram 1956.

[9] EA 1586. Eredeti, kézzel írt.

[10] Jelentés, 1901. 86.; Uaz NMI 37/1901. A vármegyei hivatalos közlöny nem tesz említést utazásáról, igaz, a megyei monográfiáról és első két kötetének megjelenéséről is csak szűkszavú hírek tudósítanak. Lásd *Szolnok-Doboka*, 1898. 36. sz. szeptember 4.; 1900. 14. sz. április 8.; 15. sz. április 15.

tanának előkészítése" keretében 1901 augusztusában Magyardécsen és környékén, 1902. április havában Szamosújváron és vidékén tanulmányozta a turkajárást.[11] A jelek szerint munkája ezután abba maradt. Minden bizonnyal a Jankó János hirtelen halála miatt rá maradt hivatali feladatok vonták el idejét a feladattól. Megállapítható tehát, hogy Semayer a kérdőívvel nem csupán a megye minden településére kiterjedően kívánt információkhoz jutni, hanem ezzel szinte saját helyszíni kutatásait is előkészítette. Megjegyzem, az sem kizárt, bár nem valószínű, hogy a dátum nélküli kitöltött kérdőívek valamely hányada 1900-ban, Semayer első látogatása nyomán készült el.

A helyszínen Semayer 1902 áprilisában néprajzi tárgyakat is gyűjtött (Jelentés, 1903: 96). A Néprajzi Múzeumban ma is meglévő szolnok-dobokai tárgyainak korabeli jegyzéke 625 darabot sorol fel. Ezenfelül Semayer 200 fényképfelvételt is hozott magával. 42 falut látogatott meg, a tárgyak beszerzésére 400 koronát fordíthatott. Nagyobb számban vásárolt tárgyakat a Lápos-völgyében, valamint a Sajó menti Somkeréken. Mint beszámoló jelentésében írta, a tárgygyűjtéshez az isnstrukciókat Jankó Jánostól kapta, aki „azt az utasítást adta, hogy [...] lehetőleg tisztán népies munkaeszközöket s bútornemüeket vásároljunk, ruházati tárgyakat most mellőzzük s a népi textil-ipar köréből csak olyan darabokat szerezzünk be, amelyeknek bárminemű tekintetből kiválóbb múzeumi értéket tulajdonítunk, s megszerzésüket szükségesnek tartom (sic!), valamint, hogy utazásom alatt a népies építkezés különféle formáiról s tájviseletekről fényképfelvételeket eszközöljek".[12] A Budapestre hozott anyag mellett Semayer közreműködött egy helyi múzeumi gyűjtemény megalapozásában: „A néprajzi múzeumot Id. báró Bornemissza Károly volt elnökünk vezetése alatt Dr. Seemayer Vilibald budapesti múzeum őr és ismert etnografus személyesen állította össze a vármegye területén végzett szorgos kutatásai alapján."[13]

Az adatok tehát azt bizonyítják, hogy Semayer komolyan foglalkozott a megye néprajzi kérdéseivel. 1903. november 18-án a Magyar Néprajzi Társaság felolvasóülésén *Szolnok-Doboka vármegye néprajza* címmel még előadást is tartott.[14] Tény azonban, hogy a megyei monográfia bejelentett nyolcadik köte-

[11] Semayer 1902a 97.; Jelentés, 1902. 74.; 1903. 96. – 1902 áprilisában „anthropológiailag fölvette a csáki-gorbói oláhságot". Uaz NMI 32/1903.

[12] NMI 29/1903. A Semayer által gyűjtött tárgyak törzskönyvi száma 578.

[13] Vidéki 1902. 88.; Szolnok-Doboka 1902. (Titkári jelentés az 1901/1902 egyesületi évről.) A néprajzi anyag „ideiglenes elhelyezést nyert a vármegye dísztermének egyik karzati részén" – írta a titkári jelentés. Aprócska gyűjtemény lehetett, ezért is hiányzik Szilágyi Miklós 1990-as áttekintéséből.

[14] Jelentés, 1904. 92.; Jegyzőkönyvi kivonat, 1904. 95. *Pesti Napló,* 1903. 317. sz. november 19. Előadásának szövegét nem őrzi sem a Magyar Néprajzi Társaság irattára, sem az EA. Kutatásaiból született közleménye: Semayer 1902a.

te, a néprajzi nem jelent meg, s a Semayer-féle kérdőíves adatfelvétel elfelejtődött. Pedig az anyag szinte teljes egészében fennmaradt, a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára 304 település kitöltött kérdőívét őrzi, s csupán a megye négy helységének – minden bizonnyal szintén fölvett – kérdőíve hiányzik. Az anyagot K. Kovács Péter leltározta be 1951. június–július folyamán. A járásonként csoportosított kérdőíveket tartalmazó dossziékra a „Gyűjtő" rovatba ő is Semayer nevét írta (EA 2381/I–VII.).

A szolnok-dobokai néprajzi kérdőív és adatfelvétel jellegét egy a válaszokkal visszajuttatott példa illusztrálja, amely mellékletként a fejezet végén betűhív közlésben olvasható.[15] *Sajószentandrás* (ma Şieu-Sfintu, Berszterce-Naszód megye) az egykori bethleni járáshoz tartozó falu a Sajó mentén található, néprajzilag alig ismert magyar szórványok egyik vegyes lakosságú települése.[16] Lakóinak száma 1900-ben 573 fő volt, 192 magyar, 379 román, 2 német. Mindez a kérdőívből nem derül ki, mert a lakosság pontos létszámára és nemzetiségi összetételére nem kérdeztek rá.

A kérdőívet – mint látható – magyar nyelven töltötték ki, s még a népköltészeti adatok között sem idéznek román szövegeket, mint több más román, ill. vegyes lakosságú falu esetében. A példa viszont annyiban feltétlenül tipikus, hogy az egyes kérdésekre adott válaszok nem azonos mélységűek. Viszonylag sok a felületes válasz – ez az egész megye adatfelvételét jellemzi –, mint az egyes szokásoknál, ahol csak megemlítik pl. a Miklós vagy Szent János napjának megülését, de ennek mikéntjét nem részletezik. Sőt, a válaszok helyenként a szándékos elhallgatás érzetét keltik (pl. 71, 115–116), vagy a kitöltőknek a helyi viszonyokat illető tájékozatlanságáét (pl. 123, 127, 130). Ezek az idézett példában főleg a „babonás" szokásoknál érződnek, de más falvakban más kérdéseknél is feltűnőek.

A kérdőív kérdései alapvetően az adatfelvétel idejét jellemző állapot megismerésére irányulnak. Mindössze egy kérdés utal a múltra, az 1848 előtti korszak adóit és szolgálmányait kiderítendő (15). A táncdalok iránt tudakoló 33. kérdésben szerepel a „legrégibb" kitétel, ám ez nem a régmúltra utal, hanem értékszempontot fejez ki. Az 52. kérdés a rovásfák használatára vonatkozik, s ebben szerepel az a fordulat, hogy „lehet-e még kapni" ilyeneket, vagyis nem régi gyakorlatról van-e ez esetben szó. Az etnográfiai állapot rögzítése tehát

[15] EA 2381/I. 32. sz. A kérdésekre adott válaszokat kurzív jelzi.

[16] Itt Semayer 1902-es tárgygyűjtésekor nem járt, de a közeli Somkerékről bőséggel gyarapította a múzeumot. A Sajó menti magyar falvak közül jószerivel csak az eredetileg szász alapítású, a pataktól odébb fekvő Zselykről jelent meg némi irodalom: Hunyadi András 1956 (Décse nem a Sajó, hanem a Szamos mentén van); Wass 1994. Vö. Kállay 1944; Beke 1980.

nem a visszatekintést, a múltra jellemző jegyek megörökítését, hanem a vizsgálattal egy időben érvényes viszonyok leírását jelenti.

Témakörök	A kérdés sorszáma*	Összesen
Általános ismertető	1–3, 6	4
Település	4–5, 9–10, 17	5
Lakosság	7–8, 16	3
Építkezés	11–12, 58, 64–65, 70	6
Gazdaság/gazdálkodás	13–15, 18–19, 23–25, (62)	8
Viselet	20–21, 66–67, 69, (91)	6
Állattartás	(18–19), 22, (46–48, 50), 60	8
Táplálkozás	26–29, (46–48, 50), 59	9
Játék, szórakozás	30–32, 34	4
Népzene, népköltészet	33, 37, (95–108), 127–132	22
Hímzés, szövés	35–36, 38, 68	4
Néphit/„babonák”	(35), (38), 49, (51), (69), 71, (73), 78, 92–93, (111–117), 119–120, 122, (126)	21
Földművelés	39–45, (49), 51, 56–57	11
Mértékek, jelek	52–55	4
Bútorzat	61	1
Szülés/gyereknevelés	(71), 72, (73), 74–76, (78), 79, 82	9
Társadalmi intézmények, szokások	77, 83–84	3
Gyógyászat	80–81, 123–125, (126)	6
Átmeneti rítusok	85–91	6
Népi vallásosság	94	1
Kalendáris szokások	95–113	19
Eredetmagyarázat	118	1
Természetismeret	63, (114), 121	3

* Ha egy kérdés más kategóriába is besorolandó, sorszáma zárójelben szerepel.

A kérdések csoportokba sorolása csak hozzávetőleges, s az egyes témakörök – pl. a népköltészet – részletesebb tagolása, alcsoportokra bontása is elképzelhető lenne. Ennek ellenére jól látható, hogy a kérdések a kultúra aránylag tág körét fogják át. A későbbi gyakorlatban bevett módon megkülönböztetett tárgyi, szellemi és társadalmi néprajzi témakörök egyaránt szerepelnek. A Néprajzi Osztály idézett 1909-es kérdőíve tartalmilag hasonlóképpen, de bővebben jelöli ki a néprajzi kutatás témaköreit. Itt tájékoztató jelleggel a lehetséges problémákat sorolják föl, nem is szó szerint vehető kérdőívet készítettek. Szerkezetileg a szolnok-dobokai kérdőívhez képest Semayer 1909-es útmutatója más rendet követ. Ebben a következő – esetenként elég pontatlan megnevezésű – hat tematikus egységben rendezte el a megvizsgálandónak tekintett jelenségeket: I. település, II. embertan, III. népélet – ezen belül elkülönítve – az ősfoglalkozások, IV. építkezés, V. ruházat.[17] A harmadik egység a kalendáris szokásokat, az életforduló rítusait és különböző társadalomnéprajzi problémákat öleli föl. Az „ősfoglalkozások" alatt a gazdasági élet területeit, a paraszti munkákat, mesterségeket érti. Ehhez képest a szolnok-dobokai kérdőívben az építkezés kérdéseit a település után szerepelteti és a ruházaté jobban kötődnek a társadalmi problémákhoz. Ez mindenképpen szerencsésebb megoldás, mint az 1909-es kérdőívé. A kettő között az is érdemi különbség, hogy a szolnok-dobokai kutatási segédlet nem egyszerűen tematikai vázlatot jelent, mint ez a későbbi, hanem a terepen használható módon konkrét válaszokat igényel, még akkor is, ha egyes témáknál ez is inkább csak körülíró jellegű. E problémára alább még visszatérek.

A vizsgált kérdőívben egyes kérdések kapcsán a kultúra társadalmi különbségek szerinti tagolásának igénye is megfigyelhető, mint pl. az öltözeteknél, ahol külön rákérdeznek a gyerekek, a jegyesek, a fiatal házasok, az öregek és az elhunytak „ruhadarabjaira" (66. kérdés). Ez a törekvés ugyanakkor nem következetes. Így a lakóházat gazdasági helyzet szerint kell jellemezni (11), ám ugyanezt a bútorzat (61) esetében nem kérik. A vagyoni különbségeket a kérdőív a műveltség egészére nem érvényesíti. Érinti viszont a foglalkozásbeli és korosztályok szerinti eltérések több problémáját, hiszen külön kérdések vonatkoznak a pásztorokra (18, 20, 124), a halászokra (19, 21), a cselédekre (23–25), valamint – a viselet említett esete mellett – a gyerekekre, fiatalokra és felnőttekre (pl. a játékok, szórakozás kapcsán: 30–32).

A kérdőívet összeállító a társadalmi tagoltság nemzetiségi-etnikai elemét viszont teljességgel figyelmen kívül hagyja. Ezt firtató kérdést a kérdőív nem tartalmaz, s nincsenek külön kérdések sem a magyarokra, illetve a románok-

[17] Kérdőív 1909. Megjegyzendő, hogy az „ősfoglalkozások" kategóriának nem adtak sorszámot, így a publikáció csak öt egységet jelöl, jóllehet hatról van szó.

ra. Források híján nem tudjuk, hogy vajon a kérdőívek szétosztásánál kaptak-e a kitöltők megfelelő utasítást az esetleges etnikai különbségek feltüntetésére. Az tény, mint említettem, hogy a román és a vegyes nemzetiségű falvakban a kérdőívre adott válaszok bőséggel tartalmaznak román terminológiai kifejezéseket és főként román nyelvű folklóradatokat. A sajószentandrási kérdőívet kitöltő községi bíró és jegyző a szokásoknál utalnak a magyar–román eltérésekre (103–105, 112), melyek a vallási különbségekből erednek, viszont pl. a gyerekkiolvasóknál (128), az utolsó kérdésnél, a népdaloknál (132) csak magyar nyelvű szövegeket tüntetnek föl. A tárgyi etnográfiai adatoknál, a társadalmi intézményeknél pedig egyáltalán nem térnek ki az esetleges etnikai különbségekre. A kitöltésnél tehát megjelenik ugyan a magyar–román kulturális különbségek néhány esete és eleme, ám a kérdőív ebből a szempontból eredendően hiányos, nem teszi lehetővé, hogy az ilyen eltéréseket a kitöltők világosan és rendszeresen megkülönböztessék. A sajószentandrási adatfelvétel példája azt mutatja, hogy az szinte maradéktalanul a falu magyar lakosságára korlátozódik. Más a helyzet az etnikailag többé-kevésbé egynemű magyar vagy román falvak esetében, hiszen ott a kérdőívre adott válaszok a település egész népességére érvényesek – legalábbis elvileg. Ennek nyomán a kérdőív összeállítója joggal gondolhatta, hogy segédletével a megye *egészét* tekintve megkülönböztethetőek a magyar, román, szász kulturális jellegzetességek. Nem a kérdőív önmagában derít erre fényt, hanem a segítségével településenként összegyűjtött anyag egymás mellé helyezése, összevetése, vagyis az anyag egésze.

A kérdőív egyik további jellemző jegye, hogy a kérdések a munkák egy részénél – pl. kenderkikészítés (35), szövés (38), vetés, aratás, cséplés (49), varrás-ruházkodás (69) stb. – azok kultikus elemeire is kiterjednek. Azt az észrevehető törekvést azonban, hogy a munka és a kultusz egységét ki lehessen mutatni, a válaszok csekély eredménnyel valósították meg. A legfelületesebb válaszokat épp az ilyen típusú kérdésekre adták, amiből leginkább arra lehet következtetni, hogy a kérdőívet kitöltő hatósági tisztviselők óvakodtak attól, hogy népüket netán „babonás" fényben tüntessék föl.

A kérdésekben benne rejlik hallgatólagosan az extenzív adatfelvétel iránti igény, vagyis az, hogy a kérdésekkel megnevezett témakörökre bőséggel nyerjenek adatokat. A válaszokból viszont inkább az látható, hogy aki kitöltötte a kérdőívet, minél gyorsabb és egyszerűbb megoldásra törekedett. Ez nem véletlen, hiszen az adatfelvételt nem szakemberek, hanem a községi tisztviselők végezték, akik számára az egyes kérdések megválaszolása nem egy-egy etnográfiai probléma megvilágítását, hanem adminisztratív feladatot jelentett. Még akkor is, ha a településeken élve, rendelkeztek bizonyos – épp a kérdőí-

vekre adott válaszokból látható módon korántsem teljes körű és kellően mély – helyismerettel.

A megfelelő válaszadást nehezítette a kérdőív egyik tartalmi-szerkezeti problémája. Mai szemmel nézve feltűnő, hogy a kérdőívben mennyire keveredik két kérdéstípus: a nagyon konkrét, egyes részproblémákat – mint pl. a cselédek évi bérét, a vajformákat – firtató tételek és a nagy, átfogó, szinte csak önálló kérdőívben feldolgozható témákat tudakoló kérdések. Nem vitás, hogy a madárijesztőre (56), a községi bába személyére (72) és pl. a dűlőnevekre (10) vagy a lakodalmi (86) és a karácsonyi szokásokra (97) vonatkozó kérdések nem azonos súlyúak. Míg az előző kettőnél elfogadható a feltüntetett tömör, pár szavas információ, addig az utóbbiaknál komolyabb feldolgozásra s így körültekintőbb, hosszabb válaszra lenne szükség, ha egyáltalán elfogadjuk, hogy lehetséges akár a lakodalomról, akár a karácsonyi szokásokról egyetlen kérdés alapján érdemi anyagot közölni. Itt arról a már az 1909-es kérdőívvel való összevetés során említett problémáról van szó, hogy egyes kérdések inkább csak témamegnevezést jelentenek, mint valamely probléma anyagának megfelelő összegyűjtésére alkalmas segédletet.

Felmerül a kérdés, hogy mi lehet a szolnok-dobokai kérdőív forrása, előképe. Milyen inspirációk és előzetes minták alapján állította össze Semayer a kérdőívet? Megfelelő támpontok hiányában a kérdésre csak feltételes módon lehet válaszolni, részben közvetett adatok, részben a kérdőív szövege alapján. Feltételezhetjük, hogy Semayer előtt Jankó János táji monográfiái és módszertani törekvései álltak példaként. Mestere kalotaszegi és tordai-torockói monográfiáit követendő példának tartotta. Ezeket, de különösen az elsőt Jankó halálakor írt nekrológjában így méltatta: „mind máig a rendszeres anyaggyűjtő munkák mintaképei, melyeknél jobbakat, körültekintőbbeket a külföldi nagy népek szakirodalma sem képes fölmutatni" (Semayer 1902a: 114). Hogy mely külföldi példákra gondolhatott, honnét ismert, s milyen mélységben ismert területi néprajzi monográfiákat, nem tudjuk. Az alkalom kiváltotta tisztelet és az érthető megrendültség hangja miatt viszont nem vonható kétségbe, hogy Semayer minden bizonnyal Jankó nyomán, ill. talán az ő tanácsai alapján igyekezett Szolnok-Doboka néprajzát megírni. Néprajzi tárgyakat is – mint láttuk – az ő útbaigazítása szerint gyűjtött a vármegye településein. Azt is tudhatta, hogy Jankó saját kalotaszegi kutatását összehasonlító céllal nagyszabású programként ki akarta terjeszteni a magyarországi és erdélyi magyarság egészére. Ennek keretében az olyan szórványok is szóba kerültek volna, mint a Szamos mentének, valamint a Szamos és a Maros közötti területnek a települései,[18] melyek a történeti Szolnok-Doboka vármegyéhez tartoztak. Jankó tisztában

[18] Jankó 1993b. Jankó a III. részben tömören kifejti programját, 276–285.

volt azzal, hogy elképzelései megvalósításához évtizedek szükségesek. Ily módon meglehet, hogy a szolnok-dobokai munka elvégzéséhez ő ajánlotta a vele egyidős, ám szakmai tekintetben „ifjabb" pályatársát, Semayert. Ezt erősíti meg kettejük munkájának hasonlósága. Ha ugyanis összevetjük Jankó kalotaszegi monográfiáját és a szolnok-dobokai kérdőívet, jól látható, hogy a kettő tartalmi szempontból szinte azonos. Semayer kérdőívével a néprajzi vizsgálat főbb témaköreinek megjelölésében Jankó nyomdokain jár. Az persze más kérdés, hogy Semayer vajon a milyen színvonalon írta volna meg saját monográfiáját.

A munka befejezetlensége miatt Semayer kérdőívét és szolnok-dobokai monografikus kutatását nem tartja számon a magyar néprajz tudománytörténete. Igaz, volt, aki azért korábban is tudott az anyagról, mint például Szabó T. Attila, aki Györffy engedélyével bele is tekintett az anyagba (Szabó T. 1934: 178). De érdemben ő sem használta, mert lesújtó véleménye volt róla. „A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára őrzi is annak emlékét – írta –, hogy a felkért kutató hozzákezdett a munkához úgy, hogy hihetőleg hivatalos segédlettel kérdőívet bocsátott ki a megye néprajzi anyagának összegyűjtése érdekében. Amennyire a válaszokkal visszajuttatott kérdőívekből megállapítható, alighanem az így kapott silány anyag s még a kor fejletlen kívánalmaihoz mérve is egy ember erejét felülhaladó munka nagysága hökkentette vissza Semayert e feladat elvégzésétől." Szabó T. Attila kissé rejtélyesen fogalmazott – miszerint a múzeum „őrzi emlékét" az anyagnak –, jóllehet idézett szavaiból is egyértelmű, hogy ő látta a visszaérkezett kérdőíveket (Szabó T. szerk. 1944: 290).[19] Tartalmi szempontból a véleménye egyértelmű, hiszen ő Szolnok-Doboka bonyolult magyar, román és szász kulturális keveredésének és kölcsönhatásának megállapítását és elemzését, valamint az eredetkérdések megoldását várta volna a megye néprajzi monográfiájától. Ezt egy kutató el nem végezhette, különösen nem a századforduló adottságai mellett, s még negyven évvel később a megye Szabó T. Attila által szerkesztett újabb, a magyarságra korlátozódó monográfiájában sem tudták megoldani.

Semayer mindehhez képest – véleményem szerint – a mai követelmények szerint szerényebb és más irányú célokat tűzött maga elé. Korának idézett szemlélete alapján a vizsgálandó terület *egészét* akarta átfogni. Így *sok* adathoz kívánt jutni, meg akarta ismerni minden egyes település fő jellemvonásait, ám nem mélyfúrásra törekedett. Nem az elmélyedés vezérelte, hanem az a törekvés, hogy a feldolgozandó megye minden településéről adatokkal bírjon. A kor

[19] Egy személyes beszélgetés keretében (Kolozsvár, 1983. január 1.) Szabó T. Attila kérdésemre megerősítette, hogy a kérdőívek kitöltött anyagába beletekintett, de azt szegényesnek tartotta.

laikus kutatóival szemben ily módon akarta elkerülni azt, hogy mindössze néhány falu adatai alapján általánosítson. Az egyes, szórványos vagy ötletszerűen rögzített adatokkal szemben a rendszeres adatfelvételt, a vizsgált terület összes településének tömeges adatmennyiségét állította szembe.

A kutatáshoz összeállított kérdőív ezt a törekvést közvetve, de meglehetősen jól kifejezi. Két szempontból is: egyrészt a vizsgálódás tematikájának a kijelölésével, ami az adott esetben a kultúra viszonylag tág körét, a múlt század végén rögzítésre érdemesnek tartott területeinek egészét felölelte. Ezen belül nem kuriózumokat, a régmúlt kultúrtörténetileg „érdekes" maradványait kívánta regisztrálni, hanem a „népélet" adott pillanatban jellemző és tipikus megnyilvánulásait szándékozott viszonylag rendszeres módon rögzíteni. Másrészt kérdőív abból a szempontból is az általánosan jellemző állapot megismerését kívánta lehetővé tenni, hogy a vármegye minden településére kiterjesztett vizsgálattal az egyes jelenségek elterjedését igyekezett rögzíteni – legalábbis elvileg. Erre akkor kerülhetett volna sor, ha a szerző a teljes anyagot földolgozza. Talán nem túlzás tehát azt állítani, hogy Semayer előtt – többek között épp Jankó János nyomán – a teljesség iránti igény állott, mind az adatfelvétel területi kiterjedése, mind tematikai tagolása szempontjából. Ugyanakkor a kérdőív elemzéséből az is világosan kiderült: nem sikerült feloldani azt az ellentmondást, hogy a vizsgálandó problémák minél nagyobb számát és a problémák megismerésének kellő mélységét a kutatásnak egyaránt figyelembe kellene vennie. Így a kérdőív is ingadozik a kutatandó, a feldolgozás során feltétlenül megnevezendő témakörök egyszerű kijelölése, valamint az egy-egy konkrétabb problémát taglaló tényleges kérdések megfogalmazása között. Ebből származik, hogy a mai olvasó a kérdőívet s annak nyomán a kutatást extenzívnek, ugyanakkor felületesnek érzi, amit a beküldött válaszok helyenként alacsony színvonala is súlyosbít. A korszak néprajzi vizsgálatának ezt az ellentmondását az egész és rész viszonyaként is felfoghatjuk. Mivel az egész és a rész meghatározása mindig a kutatás adott állapotától, jellemző irányultságától függ, a későbbiekben a kettő viszonya a magyar (s a nemzetközi) néprajzban némileg másként jelenik meg. A tudomány fejlődésével főleg a részletek kimunkálása jutott előbbre. Ezt a kutatás résztémák szerinti specializálódása, az újabb módszerek – így például a kartográfiai, a funkcionalista, a történeti – kialakulása s szakszerűbbé válása tette lehetővé, ám ezzel el is veszett valami. A teljesség igényének beteljesítését, a népi kultúra – adott korra jellemző – egészének átfogó képét ugyanis már csak a nagy szintézisektől lehetett/lehet remélni.

EA2 581

Kérdő-ívek.

Kérdő-ív Szolnok-Doboka megyének ethnologiai fölvételére.

1. Melyek azok a művek vagy czikkek, melyek a községről megjelentek?

Egyházi évkönyvek, sajtó alá rendezések, melyekben a községről való mi nem jelent meg.

2. Hogy fekszik a község, fönn a hegységben, domb oldalán, völgyben vagy nagyobb lapályon?

A község felsőrésze domb oldalon igen kellemes, a szép kilátást nyujt a Sajó menti elterülő szép térségre, melyek a „Szamos-völgyi vasut" kanyarodásától. Magasabb helyeiről több község is kitünően belátható a gyönyörű panoráma nyujt a szemlélőnek.

3. Vannak-e a községben történeti emlékek (őskori leletek, középkori emlékek, mint pl. templomok, kastélyok, szobrok, sírkövek, régi írások stb. és ha a községből elvitték volna, hol vannak ma?)

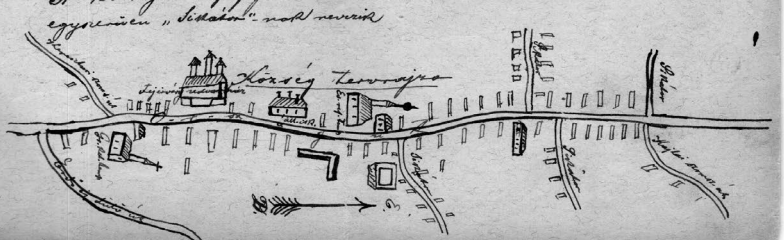
A község északi részében, a dombos oldalon, egyben, a szántóföld alkalmával több, agyag darabok más régiségek voltak fel. Ezek is állítják, miszerint Szt. András régebben nagy a mostani határon ez alsó dombon is kis részben a „Nádaspalatka" hídjától Kápolnáig egy akkori helyen hol a régiségek felszínre kerültek. Ezek egy régi templomra, mely utóbbi valami kastélyhoz tartozott. Ennek Kálvária is volt arra vallott, hogy valahol Radoti. kis templom volt a valamelyik szomszédos hegyoldalban. A község szomszédsága is erősítette. E templomot 1898-ban Szűcs Sajósziveri Sajószentandrás Község tiszteletére emelték. Régi ima a helyére, saját költségén, a millenium emlékére, egy új díszes templomot emeltettek. Régi ima kai az 1860-ban kimondott nagy tűzvész alkalmával, a mikor csaknem az egész Község leégett, — el- pusztultak. A templom közelében áll fenn egy emlék melynek érdekes felirata ez: Első ütött vagyon [illegible]

4. A falu házai szét vannak-e szórva, avagy utczákba sorakoznak?

A falu házai az állami út mellett sorban vannak két oldalt építve, mintegy hossza 7.5-kilométer. A Keggyesi és a Sajófelivel ~~Sajó~~ rövid viszonyban.

5. Kéretik a falu tervrajza. Milyen nevet viselnek a falu utczái és terei?

A községen végig futó államutat „főutcza"-nak a többit egyszerűen „Sidalatt"-nak nevezik.

2. kép
Sajószentandrás kitöltött kérdőíve, 1. oldal

Melléklet

Sajó Szent András község
Betleni járás.

Kérdő-ívek.
Kérdő-ív Szolnok-Doboka megyének ethnológiai fölvételére.

1. Melyek azok a művek vagy czikkek, melyek a községről megjelentek?
Egyházi évkönyvek, /:ev. ref.:/ azok, amelyekben a községről valami megjelent.

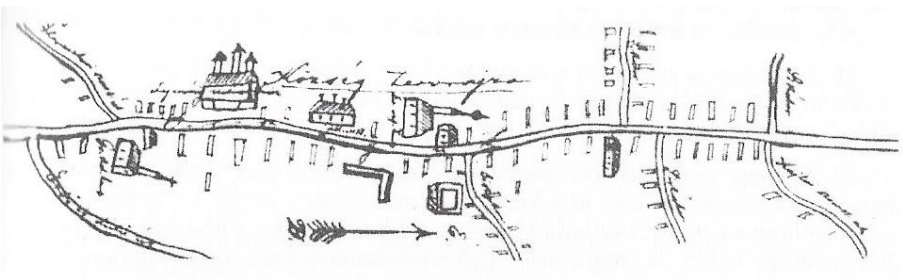
2. Hogy fekszik a község, fönn a hegységben, domb alján, völgyben vagy nagyobb lapályon?
A község fekvése domb oldalon igen kellemes, s szép kilátást nyújt a Sajó mentén elterülő szép térségre, melyet a „Szamos völgyi vasút" hasit keresztül. Magasabb helyéről több község és határa belátszik és gyönyörü panorámát nyújt a szemlélőnek.

3. Vannak-e a községben történeti emlékek (őskori leletek, középkori emlékek, mint pl. templomok, kastélyok, szobrok, sírkövek, régi írások stb. és ha a községből elvitték volna, hol vannak ma?)
A község északi /:Somkerek felé az országút mellett:/ fekvő határ részén, a dombos oldalon, régebben, a szántások alkalmával tört edény darabok s más régiségek vetődtek fel. Azt is állítják Szt. András régebben nem a mostani hanem az alsó dombos és téres részeken a „Nádas patak" hidja körül feküdt, ép azon helyen hol a régiségek felszínre kerültek. Volt egy régi temploma, mely inkább valami bástyához hasonlított. Ennek külső és belső stilje arra vallott, hogy valaha katolikus templom volt s valamelyik szentnek búcsujáró helye, honnan a község „Szent" neve is eredtetett. E templomot 1898-ban Székes Fejérvári Fejérváry Károly birtokos lerontotta s helyére, saját költségén, a millenium emlékére, egy új diszes templomot emeltetett. Régi iratai az 1860-ban támadt nagy tűzvész alkalmával, a mikor csaknem az egész község leégett, – elpusztultak. A templom közelében áll fenn egy sírkő melynek érdekes felirata ez: E kő előtt vagyon egy boltozott kripta, Szép Arbai Ágnest ez oda belopta Ágnes kisleányát ki emlőit szopta, száz nap mulva halál Ezt oda lopta Somlyai Mártonnak volt a felesége, volt mindenek elött kellemetessége, volt…, volt ennek Helena szépsége. Élt 30 esztendőt s elmult embersége. Nata 1759. – Donata 1789. Hetven esztendőt élt Somlyai Márton is, jokat és rosszakat elnyert ezt az is, jókeresztyén gazda volt ő alkalmas is, uj templomot csinált Dengelegen is. Hogy itt Kripta legyen, mostaniak tudják, jövendőiknek örökségül adják.[20]

[20] A református templom melletti sírbolt szövegét később a megyei monográfia is közölte (Kádár–Réthy–Tagányi 1903: 43):

4. A falu házai szét vannak-e szórva, avagy utczákba sorakoznak?
A falu házai az állami út mellett sorban vannak két oldalt épitve, melynek hossza 1,5 kilométer. A hegynek és a Sajó felé vezet 5 rövid sikátor.

5. Kéretik a falu tervrajza. Milyen nevet viselnek a falu utczái és terei?
A községen végig futó állami utat „Főutczá"-nak a többi egyszerüen „Sikátor"nak nevezik.

6. Hogyan hivják a falut magyar, román és német, esetleg más nyelven és hogyan magyarázzák ezeket a neveket?
A falu magyar neve: Sajó Szent András, románul Sfuntu, német vagy más neves nincsen. A falu elnevezéséről magyarázat nincs.

7. Hogyan hivják a falu összes embereit, szóval miféle családnevek vannak és melyek a használatos keresztnevek? Milyen vallásúak és anyanyelvűek? Melyek a felnőtt emberek csúf- illetve gúnynevei?
A legtöbb családi név: Fejérvári, Fehérdi, Orbán, Bárdy, Polgári, Bali, Erdész, Csókán, Brengya, Dani, Kajcsár, Boér, Krecsun, Horinkár, Csorba, Szabó, Rácz, Albert. Leginkább használt keresztnevek: János, Mihály, Sándor, István, Etel, Szilárd, Tivadar, László, Gergely, Károly, Miklós, Gábor és György.
Vallásra nézve 2/3-ad részben Görög katolikus 1/3 rész evangélikus református, és egy pár Izraelita és Romai Katholikus.
Gunynevek Radeczki, lepedes, gyirfás, miskla
Más gunynevek a községben nincsenek.

„E kő előtt vagyon egy boltozott kripta / Szép Orboi Ágnest az oda bekapta /
Ágnes kis leányát ki emlőit szopta / Száz nap mulva halál azt is oda lopta /
Somlyai Mártonnak volt a felesége / Volt mindenek előtt kellemetessége /
Volt virtus, volt ennek Heléna szépsége,/ Élt 30 esztendőt s elmúlt ékessége /
Náta 1759 denata 1789. / 70 esztendőt élt Somlyai Márton is /
Jókat és rosszakat, elegyeseket is / Jó keresztén s gazda volt ő alkalmas is /
Uj templomot tsinált N.-Dengelegen is / Hogy itt kripta legyen mostaniak tudják /
Jövendőieknek ők is elébb adják."

8. Milyen szinű az emberek haja és szeme? s illetőeleg melyik szin van túlsúlyban s milyen arányban?
Az emberek haja többnyire gesztenye barna, szemük szürke, a szőke és kék szemű, a fekete haju és szemű ember kevés, tulnyomo szín a gesutenye barna.

9. Kéretik a falu határának a tervrajza.
A falu határának terv rajza szakközeg hiánya miatt nem volt megadható a térképek. a kir. Törvényszéknél megtalálhatok.

10. A határ összes dülő nevei és hogyan magyarázzák?
Dűlők nevei: I. Helység. II Akasztó fa, ahol régente akasztás is történt III Kenderföldek, ahová többnyire kendert vetnek, IV Teren lévő hosszok, mocsár rész lapályon fekszik a földek mind hosszú nyílokra voltak osztva V Borsa pad fekszik. VI Irotvány, erdőshely hol sok irtás történt nincsen elnevezve VII Oldal, az egész dűlő oldalas helyen van.

11. Egy szegény ember házának, egy közepes módú és egy gazdag paraszt házának leírása, esetleg kis rajza. Hogyan épülnek ezek a házak s miből? Segítenek-e a szomszédok?
A szegény ember háza egyszobás és pitvarbol áll szalmával fedve sövényből fonva.
A közepes modu gazdáé borona vagy sövényház drányicza fedéllel, egy szoba pitvar és kamrából áll.
A jobb modu ember háza boronafából épült 2 szoba pitvar és kamrából áll Drinyicza fedéllel fedve.
Kő épület csakis a néhai Fejérváry Károly udvarháza és az állami elemi iskola van építve.
A kis gazdák az építésben egymást segélyezik.

12. A ház összes részeinek elnevezései.
Lako szoba bejáró pitvar, kamara a hol a gazdasági szerszámokat és gabonát élelmiszereket tárolják.

13. Egy-egy parasztnak mekkora az átlagos földbirtoka? Mennyi állatja van egy-egy embernek? A kinek birtoka nincsen, miből él?
A jobb modu paraszt gazdának van 12-20 hold birtoka a nagyobb sorsunak 10 holdtól le egy holdig sőt még □ölleket tevő részlettel is birnak, a jobb moduaknak 10-12 drb. a szegényebbeknek 4-5 s egy drb. a marhájuk száma, kinek birtoka nincs részibe miveli a földet a birtokostóül vagy csupán napszámból él, vannak zsellérek is.

14. Mennyi az átlagos adó, megmaradtak-e még egyéb szolgáltatmányok?
A földadót tekintve 10 krtol 5, 6, 10, 15, 20 frtig terjed adójok, egyéb szolgálmányok nincsenek. Az egy néhány zsellér a jelenben is 15, 30 napot szolgál a birtokos urnak.

15. Régebben (1848 előtt) kinek adózott a falu lakossága és melyek voltak akkori szolgáltatmányai?
1848 előtt az emberek részint egy Grof Kemény, fekete és egy Lészai nevűcsaládnak szolgáltak, részint tenyeres részint fuvar napszámokkal, hetenként két három napot mint a szerződések megkívánta. – Szolgált még a Fejérváry és Fejerdi családnak is.

16. Vannak-e a falu lakosságában a szokás által szentesitett rendfokozatok (kasztok)?
A falu lakosságában szokás által szentesített rangfokozatok nincsenek.

17. Ha tanyarendszer divik, melyek a tanyák nevei és hogyan magyarázza azokat a nép?
a községben tanya rendszer nem dívik, a község határa tagosítva lévén mindenki a maga földjét használja.

18. Vannak-e a faluban községi pásztorok? Mit őriznek?
Egyedül a tehén csorda pásztor van ki a teheneket őrzi és a határ védők kik a határon ügyelnek fel.

19. Vannak-e a faluban halászok? Milyen halakra halásznak?
Egy pár halász van, kik harcsa, márna és más a Sajó folyóban lévő halakra halásznak.

20. A pásztorok ruhájának és felszerelésének részei?
Poszto kalap, mejrevalo, czondra dolmány, tüsző, harisnya, ing, gatya, bocskor vagy csizma

21. A halászok ruhájának és felszerelésének nevei?
mint a 20 tétel alatt

22. Szokták-e az állatokat (lovakat, szarvasmarhákat, kecskéket, juhokat, disznókat, ludakat, réczéket stb.) megjelölni és milyen jegyekkel?
Az állatokat a község megjegyezni nem szokta, kecskék nincsenek, a juhokat a fül behasitása vagy kijukasztása által jegyzik meg.

23. Hány ember tart cselédet s milyeneket (szolgáló, béres, kocsis, sajtos, pásztor stb.)?
A községben csak is 4 vagy 5 ember tart cselédet, inkább szolgállót és bérest egypár ember és az uraság, kocsis az uraságnál van, sajtos nincsen

24. Mi egy jóravaló, felnőtt cseléd évi bére?
Férfi cseléd rendes évi fizetése 40, 48 frt között változik és ellátás a nő cselédé 30, 40 frtig terjed ellátással.

25. Mikortól meddig szegődik a cseléd és milyen külső szokások kiséretében?
Évente Január 1 től más év január 1 ig

26. Mikor esznek a gazda cselédjei? Mit esznek reggelire, esetleg délre és vacsorára télen és nyáron?
Naponta rendesen háromszor, reggelire tejes turos vagy szilva ízes pulsizkát. Ebédre fuszulyka, krumpli, káposzta vagy egyéb főzeléket, estvére szintén ilyeneket, nagyritkán husos ételeket is készítenek

27. Mit isznak?
Legtöbbnyire pálinkát, kevesen sőrt és bort is.

28. Melyek a főtt ételek nevei és hogyan készülnek?
Puliszka, paszuly, krumpli káposzta, csirke vagy majorság kerül néha marhahus is, mind ezen ételek a lehető legegyszerübben készíttetnek

29. Melyek a sütött ételek nevei és hogyan készülnek?
Placsinta, lepény mejeket néha lapos kövön, többnyire pedig pléh tepsin sűtik, ritkán majorság pecsenye is előfordul, egyszerűen lábosban sütve

30. melyek a gyermekek játékai, mikor játszszák és milyen játékszerreé?
Játszodják a „künn a farkas, benn a bárány" lapdázás és kifuto – a telet kivéve az év minden szakában

31. Melyek a suhanczok és csitri lányok játékai, játszszák-e és mikor?
Czicze futás, lapdázás és táncz, a két elöbbit nyáron, a tánczot pedig az év mindenk szakában tartják

32. Melyek a felnőttek mulatságai, hol, mikor és micsoda zene van tánczdalok kisérete mellett tánczolnak?
Nagyobb részt táncz, lapdázás, néha csoportokba gyűlve kártyáznak, rendes játékuk a filko. A tánczuk czigány zene mellett tartatik

33. Melyek a legszebb, legrégibb vagy legritkább tánczdalok?
Tegnap csütörtökönn esve, láttam rózsám a ligetben, Láttam vissza tekinteni, el sem tudom felejteni. Ha el tudnám felejteni, talán boldog tudnék lenni, Oh istenem felejtsd el, hiszen ugysem vehetem el.

34. Játszanak-e a felnőttek még más játékokat is?
a 32 tetel alattinál egyebet nem.

35. Hogyan készül a vászon? A len és kender termelésénél és kikészitésénél divó babonák? a kikészitás módjai, e körül előforduló egyes kifejezések?
A vászon egyszerű szövő széken /:osztovátán:/ készül, len és kender termesztésnél kikészitésnél babonák nincsenek. A készítés módja, vízbe ásztatás, kimosás megszárítás, öszve törés, tilolás, gerebelés, hehelés és megfonás, ezeknél semmi különös kifejezéseket mondásokat nem használnak.

36. A guzsaly vagy rokka egyes részeinek elnevezései?
A guzsaj részei, a talp és a guzsaj szára.

37. Fonó dalok?
Különös fono dal nincsen, népi dalokat szoktak énekelni.

38. A szövőszék. Részeinek elnevezései. Babonák a szövésnél?
Egyszerű fakészülék osztováta néven, részei a két talp két kar, borda haj, borda vetélő, csürlő és nád czövek, melyekre a fordulat feltekerik.

39. Hányféle eke van vagy volt, Hogy hhivták egyes részeit?
Három féle, fa eke, mej jelenben nem használtatik, vas eke és válto eke, részei a gerendely, eke fő, eke szarv, hosszu és lapos vas, ködök vas és taliga

40. Hányféle borona van. Részeinek elnevezése?
Van fa és vas borona, a fa boronának fogai is fából vannak, a vas borona csakis vasfogalkkal van ellátva innen nyerte a vasborona a nevét is

41. Hányféle szekér van. Részeinek elnevezése?
Lo és ökör szekeér, részei rud, első és hátsó tengely, tornal, fergettyű rudszárny, lajtorja és felhércz.

42. A ló- vagy ökörszerszám és részeinek elnevezése?
Hám és járom, a hám többrendbeli bőrből van varva és istrángból áll, a járom al és fel járom bélfa és járom polna

43. A kasza és részeinel elnevezése?
Maga a kasza, a kaszafőn két karika mej a nyéllel össze fogja, a nyél rajta két manko.

44. A sarló és részeinek elnevezése?
Maga a sarlo és fa nyele

45. A csép és részeinek elnevezése?
A csép áll a nyélből és a hadarobol ezen két darabot egy bőrből készült nyak sziju köti öszve.

46. A vajkészités szerszámai és részeinek elnevezése?
Vajkészítő nincsen, a vajat csak is fazékban fa kanállal verve készítik

47. A sajtészités szerszámai és részeinek elnevezése?
Galata, melybe a tejet fejik vejke mejbe a kikészített sajtot helyezik hogy annak formát adjanak, készítés módja közönséges egyszerű

rajzok
Mind ezek közönségesek
melyek naponta láthatók,
miért is rajzok nem mellékel-
tetnek

48. A sajtfajták nevei?
Itten csak is közönséges sajtot készittetnek

49. Babonák vetésnél, rossz időjárásnál, aratásnál, cséplésnél, vaj és sajt készitésnél.
Vetésnél, aratásnál rosz időjárásnál, aratásnál, cséplésnél, vaj és sajt készítésnél babonák nincsenek, mikor nagy szél fu az a közmondás hogy valaki felakasztotta magát.

50. Vaj- és sajtminták rajzai.
Vaj és sajt minták nincsenek, sajt mintája a vejke, mely kerek ilyen *forma.*

51. A szénagyüjtés módjai, a hozzá füződő babonák?
A széna gyűjtés egyszerű fa vagy vasvilla és fagereblyével történik az uraság használ lovaktol vont vasgereblyét is

52. Rovásos fákkal mit jelölnek és lehet-e még kapni?
Jelenben rovásos fák nincsenek, régebben használtak ilyet melyen több rendbeli községi tartozások és egyéb szolgálmányok tejesítése jeleztetett

53. Micsoda jelek vannak rajtuk és mit jelentenek?
Egyenes dőlt és kereszt rovások ami I V X et jeleznek

54. Milyen volt a régi rőf, öl, láb, mérő, font, mérleg stb.
A régi rőf két és félláb hosszu volt vagyis 36 col. az öl 6 láb 7 czol a láb 12 czol, a mérő font egy egyenes vizszintesen állo fa vagy vasból van közepén emelkedéssel mejnél fogva felfüggeszthető. Két végire spárgával két tányér erősítve.

55. Hogyan mérik a tojást, lisztet stb:
A tojást nem mérik darabonként adják a lisztet részint fonttal részint literrel mérik

56. Madárijesztőkül mit használnak? Rajzok.
Madár ijesztőül czérnára füzött majorság tollat, rudra akasztott rongyot ruha darabot és szalmából öszve állított embert ábrázolo csuhét használnak

57. A kézi kukoricza-, zab- és sómalom leirása?
Egy kis kő rezsnyicza, melyen néha kukoriczát is darálnak, többnyire sot örölnek, részei alsó és felső kőlap, falábokra helyezve, ködök vasbol öszve köteve melyen a felső kő forog.

58. A konyhai tűzhely (téli és nyári tűzhely és a kemencze) leirása.
A konyhai tűzhely benn a házba, annak egy szegletébe épitve, mej a szobának csaknem egy negyed részét foglalja el, a fűtő, a melegítő és sütőkemencze egybe épitve, a házban magosra emelve, a tüzelés szabad ezt használják télen és nyáron is.

59. Hányféle eszköz van a konyhában és hogyan hivják ezeket?
Konyha asztal, szék és egyes főző edények, fazék, lábos takaró fedők.

60. Van-e még közös legelő vagy föld osztása?
A község határa tagositva lévén közös legelőnek csak is 30 hold terület lett az úrbéresek részére felhagyva

61. melyek a szoba butorai és hogyan hivják egyes részeiket?
Ágy, asztal, székek, ládák, hosszu padok, a falra felakasztott hosszu fogasok edények tartására.

62. Mely eszközök vannak még az udvaron, a magtárban, a padláson, a pinczében?
Az udvaron szerszám fák, a magtárban gabonatartó hombárok, szuszék, a pincében káposztás hordó és vetemény tartó ládák

63. Hogyan raknak tüzet? Hogyan őrzik a tüzet? Milyen az aczél , a kova és mit használnak taplónak?
Első ízben egy kis szalmát helyeznek a tűzhelyre reá vékonyabb és rája vastagabb fa hasábokat tesznek és gyufával meg gyujtják, a tüzet nem őrzik. Az aczél közönséges czigány által készittetik, a kova négy szögletű kis kemény kődarab, rendesen a bükkfa taplót használják. –

64. Melyek a ház melléképületei? Istálló, pajta, disznóól, kutyaól, kút és hogyan hivják az egyes részeket?
Mellék épületek, Istálló, csür, diszno ol, széna tartó és kut csak is ezen néven neveztetnek.

65. Hányféle malom (vízi, szél, fürész stb.) van? részeik?
Malom a községben nincs.

66. A gyermek ruhadarabjai hétköznap, ünnepnap és elnevezései?
Ing vagy ing és lábravaló /:gatya:/ egyszerű kender vászonbol készítve

a jegyesek ruhadarabjai hétköznap, ünnepnap és elnevezései?
Szép fekete gyolcsing nőknél also szoknya /:pendely:/ vászonbol, fersing karton és szövetböl, csizma, szép fehér ing lábravalo kendervászonbol, dolmány és harisnya, czundra posztobol.

a fiatal házasok ruhadarabjai hétköznap, ünnepnap és elnevezései?
Vászony ing, lábra valo, czondra poszto harisnya és dolmány fehér szinben csizma vagy bocskor és kalap vagy kucsma

a halottak ruhadarabjai, elnevezései?
Férfiaknál fehér ing és lábra valo, nőknél fehér ing és pendely és fersing a létező legszebb darabokbol.

67. Himzést micsoda ruhadarabokon alkalmaznak?
Férfi és női ingeken. –

68. Hányféle himzés van és hogy hivják az egyes részeket, illetőleg alakokat?
Közönséges hímzések mit e községben használnak külön elnevezéssel nem birnak

69. Hol készülnek ezek a ruhák? Milyen ruhababonák vannak?
Ezen ruhák a községben készülnek, ruha babonák nincsenek

70. Ékszert, gyűrűt, függőt stb. viselnek-e?
Igen különösen a nők, gyűrűs, függő és nyakukon az ugynevezhett zgórdán, mejen gyöngyök, pénzek és kagylok vannak felfűzve.

71. Terhességi babonák és szokások.
Terhességi babonák szokások nincsenek

72. Ki a bába?
Székely Kriszta, képesített nem okleveles bába

73. Születési szokások és babonák?
Nincsenek

74. Hol és hogyan szülnek? ágyban-e vagy széken?
Rendesen ágyban, néha még munka közben is ha a szülés hirtelen következik be.

75. A gyerekágyas hogy él?
Rendesen két hétig de sokszor kevesebb ideig ágyban fekszik, étellel és ital-lal a jó szomszédok és rokonok látják el e két hét alatt

76. Az apa mit csinál a szülés után? (Conoade)
magát közömbösen viseli.

77. Hány koma van?
Egy koma van /:nanasi:/ kereszt apa néven

78. Szoptatási babonák?
Nincsenek

79. Mikor és hogyan szoktatják el a gyereket?
Rendesen egy év leteltével, néha még hosszabb idő mulva elválasztják.

80. Hogyan gyógyitják az asszonyi bajokat?
Kenés és egyéb közönséges szerekkel.

81. Sok-e a rossz betegség? hányféle, hogyan hivják és mivel gyógyitják?
Rossz betegség nincsen, ritka esetben a bujakor

82. Ki neveli a gyerekeket?
Rendesen a szülők

83. Hogyan ismerkednek a fiatalok?
munka és táncz közben, és fonokban

84. Hogyan és mikor érintkeznek nemileg?
Munka közben, fonokban, ünnep napokon és tánczban.

85. Van-e eljegyzés? Milyen szokások között negy végbe?
Eljegyzés van. Először mennek hol is ajándékokat kicserélik azu-tán lakomára gyűlnek egybe

86. Lakodalmas szokások és mondókák?
Különös lakodalmas szokás nincsen, mondóka van, például: Menyasszonynak gyöngy a nyakán, nem lesz többet koszsoruslány. Piros alma gőmbőlyű, menyasszonyunk gyönyörü. Sárga répa piros retek, vőlegényünk derék gyerek. stb.

87. Az utolsó perczekben divó szokások?
Imádkozás a ravatalnál, a haldoklonak kezebe égő gyertyát tesznek, hogy lásson a menybe menni.
–

88. Ki mossa a halottat?
Férfiakat öreg rendű emberek a nőket öreg asszonyok.

89. Mikor és hová temetik?
Elhalálozások után 2-3 nappal, a rendes községi temetőbe ritkán a kertekbe

90. Milyen a koporsó, az alja, a szemfedő, mit adnak a sírba?
Egyszerű fenyőfa festetlen, az alja hosszú, gyalu forgács benne, szemfedél van rendesen kereskedésből veszik, kiczakkozott fehér gyolcs a sírba ruha darabot vagy valami emléket tesznek

91. meddig tart a gyász. Halotti tor, gyászruha, emlékünnepek és szokások?
A gyász egy év. Halotti tor van, gyász ruha nincsen, emléket tartanak 3 nap mulva s amidőn is imát mondanak a halottért más szokás nincsen

92. Hazajárnak-e a lelkek?
Nem járnak haza.

93. Mi az a vámpir?
Ezen állatot e községben nem ismerik

94. Melyik a község és ház védőszentje?
Községnek és háznak védő szentje nincsen

95. Szent Miklósnapi énekek és szokások?
Miklós napját megünneplik de énekek és szokások nincsenek

96. Luczanapi énekek?
Nincsenek

97. Karácsonyi szokások és énekek?
A Karácsony napját megelőző este a gyermekek és szegény emberek kántálni járnak a rendes magyar vagy román karácsonyi énekekkel nagy karácsonynak 3 napját meg tartják, a templomot szorgalmasan látogatják, táncz mulatságot tartanak egyéb szokás nincsen

98. Szt. Istvánnapi szokások és énekek?
Nincsenek

99. Szt. Jánosnapi szokások és énekek?
Szent János napját megünneplik, nem dolgoznak, szokások és énekek nincsenek

100. Aprószentek napján szokások és énekek?
Apró szentek napi szokások és énekek nincsenek

101. Sylvester napján szokások és énekek?
Szilveszter napján a jobb gazdák esmerősök egybe gyűlnek pálinkázás és kártyázással töltik el az esztendőt s így virradnak fel az uj esztendőre.

102.újév napján szokások és énekek?
Uj év napjának reggelén, a veres hagyma 12 rétegibe sót tesznek estve megnézik, hogy melyik rétegbe vizesedett meg a so, a 12 réteget 12 honapnak számiztják, a mely retegbe vizes a so, azt vizes honapnak, a melyikbe pedig százaz a só, száraz honapnak tartják.

103. Vizkeresztnapi énekek és szokások?
A reformátusoknál énekek és szokások nincsenek, a románoknál a pap házról házra jár, a házakat meg szenteli annak lakóit megáldja, nem énekelnek.

104. Gyertyaszentelő boldogasszony napi énekek és szokások?
Ezen a napot meg ünneplik de csak a románok.

105. Farsangi és húshagyó keddi énekek és szokások?
Farsangi és hus hagyó keddi énekek nincsenek, a románok ezen a napon jol élnek mivel kezdődik a hosszu bőjt idő

106. Hamvazó szerdai énekek és szokások?
Nincsenek

107. Szt. Józsefnapi (márcz. 19.) énekek és szokások?
Nincsenek

108. Húsvét heti szokások és énekek:
Húsvét heti szokások és különös énekek nincsenek. Az ünnepet három napon is meg tartják, piros tojásokat festenek. –

109. Piros vagy himes tojások? Rajzok. elnevezések. Készitési módok?
Piros és hímes tojások vannak, melyre némelyek viasszal több rendbéli czifraságot rajzolnak, a hol aztán a tojás szép fehéren marad, elszinezve nincsen, a festéket /:berzen:/ vízbe megfőzik midőn a víz buzog, tojást bele teszik, kevés ideig főni hadják és kész a piros tojás.

110. Április 1-én, babonák és szokások?
Ez időben babonák és szokások nincsenek

111. Pünkösd napi babonák és szokások?
Pünkösd napi szokások és babonák nincsenek

112. Május 1-én szokások és babonák?
Május 1én a románok hosszu poznára szalma vagy széna csomokat kötnek és az udvar kapujára feltüzik ezt nevezik Ármingyennek

113. Medárdnapi szokások és babonák?
Ha medárd napján az eső esik azt tartják hogy 40 napig fog esni.

114. Jégesőkor szokások és babonák?
Két fejszét az udvaron keresztbe vágják a földbe, lapátot is szerszámot ki hányják hogy a jég elmenjen és harangoznak

115. Hazajáró lelkeket hogy lehet kibékiteni?
A hazajáró lelkeket nem ismerik

116. Hol járnak a kisértetek, szellemek, lidérczek, villik stb.?
Sem kisértet, sem szellemek lidérczek vagy villik járásáról itten mitsem tudnak

117. Mit csináljunk a boszorkányok sokféle megrontása ellen?
Eről nincs tudomás

118. Honnan jönnek a zsidók és czigányok és mit mondtak róluk az öregek?
A zsidok és czigányok jöttéről mitsem tudnak, az öregektől e tárgyban semmi monda sem maradt fenn

119. Melyek a szerencsés napok és órák és melyek a szerencsétlenek?
Ilyenek a községben megjelölve nincsenek

120. Mikor szokták a harangokat megkongatni, mi ellen és miért?
Mikor nehéz fellegek járnak, a jég fellegek eloszlatása miatt

121. Időjósló szabályok?
Mint a 102 tétel alatt meg jelölve van

122. Gazdaségi szabályok?
Különös gazdasági szabályok nincsenek

123. Ráolvasások emberi és állati bajok ellen, betegségenként részletezve?
Rá olvasások emberi és állati bajok ellen nincsenek vagy ha vannak is nyomára jönni nem lehet

124. Hogyan gyógyit a pásztor?
A pásztor, ha az őrizetére bizott állaton sebet észlel, terpentinnel vagy kerék sárral keni be, más gyógyítási modot nem ismer.

125. Melyek a legfontosabb házi szerek? Hogyan kell azokat szedni, hogyan és mi ellen alkalmazni?
Bodta virág, hársfa virág, fodormenta, székfű és zsálya, hűlés és gyomor fájás ellen használják, szedik mikor leg szebb virágzásban van

126. Mondások kelések, kiütések és más bajok ellen.
Nincsenek

127. Gyermekénekek.
Nincsenek

128. Gyerekjátékoknál használt kiolvasó mondások.
Künn a bárány, benn a farkas, vagy tüzet viszek nem látjátok, ég a házam nem oltják el, stb.

129. Gyerekek gúnyos mondása és ijesztések.
Nincsenek

130. A házi és házkörüli állatokról szóló mondások.
Nincsenek

131. Köszöntések, találós kérdések, közmondások.
Különös köszöntések, találós kérdések, közmondások, nincsenek, a köszöntések egyszerűek mint magát a köznép kifejezni képes

132. Népdalok

Jázmin bokor

Jázmin bokor kihajlott az utczára;
Barna kislány viselj gondor reája
Barna kislány arra kérlek tégedet
Viseld gondját az én árva szívemnek.

Szőke kislány

Szőke kislány az én babám
Itt lakik a Sajó partján
Sajó parti füzes mellett
Hejde sokat ölelhetlek

Kapum előtt ne áldogálj
Ablakomnál ne óllingálj
Mert én szegény legény vagyok
Nem is hozzád való vagyok.

Éneklik továbbá, Maros széki piros rózsát
Ritka búza ritka árpa ritka rozs.
Bánatosan zeng a madár
Uszik a hold világ az éj tengerében
Kis ablakom bevan nőve virággal, a juhász dalát
is több népi daluk van a falu lakossága által szerzett dalok nincsenek

Kelt Sajo Szent Andráson, 1899 Augusztus 12.

Boér Sándor
k. bíró
Bárdy Zsigmond
j[egy]ző

TÁRGYKÖZPONTÚ TEREPMUNKA – BÁTKY ZSIGMOND KALOTASZEGEN

Bátky Zsigmondot a szakma úgy tartja számon, mint aki széles körben – a művelődéstörténetben, etnológiában, régészetben, nyelvészetben – jól tájékozott, nagy olvasottságú és a múzeumi anyagot kiválóan ismerő kutató volt, nem pedig „terepmunkás" (Gunda 1978: 18; vö. Balogh 1974; Kisbán 1974). Újabban jól lehet látni azonban ennek a képnek a viszonylagosságát is. Ma már tudható, hogy azon kevés alkalommal, amikor mégis terepre ment, jó szemű, alapos és érzékeny kutatónak bizonyult, pótolhatatlan tárgyakat gyűjtött, megfigyelései forrásértékűek, bár ezekből csak keveset tett közzé. A szobatudósról rögzült képet azok az elemzések árnyalták, amelyekből valamennyire megismerhetővé vált Bátky Zsigmond egy-egy helyszíni kutatása. Így Filep Antal a monográfiakészítés szándékával folytatott kisalföldi munkájáról szólt; szigetközi, csallóközi, komáromi gyűjtéseire hivatkozott, amelyek anyagát kiaknázatlanul hagyta (Filep 1974: 118–119). Szilágyi Miklós a Bátky életrajzában, munkásságában addig számon nem tartott 1903-as sárközi látogatását mutatta be és elemezte fontos adatokat nyújtó közleményében. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a Néprajzi Múzeum fotógyűjteményében őrzött Bátky-felvételek „»hátterében« terepmunkát gyaníthatunk" (Szilágyi 1984a: 285), tehát érdemes ezek után nyomoznunk. (Első összefoglaló tanulmányát, a *Magyarország néprajzá*t [Bátky 1990] részben saját felvételeivel illusztrálja.) Lukács László a Kelet-Dunántúlról írt értekezéseit méltatta, ám ez esetben helyszíni kutatásról nem tudott számot adni, Bátky helyismerete származásából, családi kapcsolataiból fakadt (Lukács 1990). Ennek köszönhetően ugyanakkor szülőföldjéről több tárggyal gyarapította a Néprajzi Múzeumot. Mindezek fényében meglepő, hogy Bátky Zsigmond első és egyben legjelentősebb terepen végzett munkáját, a kalotaszegit eddig behatóan nem vizsgálták, bár természetesen tud róla a tudománytörténet (lásd például Gunda 1978: 18) és valamennyire a „múzeumi emlékezet". Még a Néprajzi Múzeum 1997–98-as kalotaszegi kiállítása rendezői, illetve az ahhoz kapcsolódó konferencia előadói sem méltatták önállóan Bátky Zsigmond kalotaszegi tevékenységét, jóllehet az előkészítéskor áttekintették e tájról írt cikkeit, feljegyzéseit és a kiállításhoz több általa gyűjtött tárgyat, általa készített fényképet használtak föl. A méltatás eddig elmaradt, pedig

a századfordulón Kalotaszeg tárgyi világának aligha volt alaposabb értő etnográfusa, mint Bátky Zsigmond.

Az alábbiakban a rendelkezésre álló szűkös források áttekintésével megkísérlem Bátky Zsigmond 1899-ben és 1900-ban Kalotaszegen végzett munkáját ismertetni és elemezni. A kutatóút részleteinek, a gyűjtőmunka eredményeinek bemutatásán túl elsősorban azt igyekszem rekonstruálni, hogy Bátky miben látta – kimondva, kimondatlanul – a néprajzi kutatás értelmét, jelentőségét, s mit tartott vizsgálatra érdemesnek, más szóval: mit tekintett néprajzi tárgynak. Igyekszem kimutatni – noha a teljességet mellőzve –, hogyan itatta át a kalotaszegi gyűjtőmunka hozadéka Bátky korai munkáit, elsősorban az *Útmutató*t. Arra is kitérek, hogyan illeszkedik a munkája Kalotaszeg felfedezésének, megalkotásának (Fejős 1998: 5–7) folyamatába. Már most előre kell bocsátani, hogy minderre csak hozzávetőleges választ lehet adni, mert forrásaink roppant szűkszavúak. A kalotaszegi utat nem örökítette meg – a sárközihez hasonlóan – a helyi sajtó.[1] Az intelligenciával való esetleges találkozásból nem születtek részletes beszámolók, hírlapi tárcák, s ez esetben nincs olyan bőséges dokumentáció sem, mint amilyen Jankó János Kalotaszegen töltött idejéről fennmaradt (vö. Hála 1993). Ezúttal a muzeológiai források – törzskönyvi, leltárkönyvi bejegyzések, leltárcédulák – mellett elsősorban Bátky Zsigmond két hivatalos úti jelentéséből tájékozódhatunk; az első, az 1899-es útról írt beszámoló kéziratban maradt,[2] a terepmunka szempontjából részletezőbb, mint a második, az 1900-asé, mely inkább tömör összegzés a kutatóút néhány főbb eredményéről. Ez utóbbi meg is jelent a Magyar Nemzeti Múzeum 1900. évi állapotáról közreadott jelentésben (Bátky 1901a).[3] A két úti beszámoló elkerülte azok figyelmét, akik eddig a szerző életművével foglalkoztak, így adataik új információkat nyújtanak Bátky más kalotaszegi tárgyú írásai szempontjából is (Bátky 1900; 1904; 1905; 1907; 1924). Helyszíni munkájáról to-

[1] Az *Erdély*, az *Erdély Népei*,valamint a *Bánffyhunyad és Vidéke* 1899–1900-es számai nem őriznek egyetlen híradást sem kalotaszegi kutatásáról. Az utóbbi hetilap röviden tájékoztatott viszont Vikár Béla kalotaszegi látogatásáról, aki fonográffelvételeket készített Bánffyhunyadon, Kalotaszentkirályon és Magyarvalkón, majd Csík megyébe utazott tovább. Lásd *Bánffyhunyad és Vidéke* 1900. 11. sz. március 15. p. 2. Vö. Vikár 1900; Gyarmathy 1900: 3–5.

[2] Jelentése Bátky Zsigmond m. n. múzeumi néprajzi tári segédnek f. évi június 14-étől augusztus hó 3-áig Kalotaszegen végzett néprajzi kutatásairól. Kézzel írt fogalmazvány, 7 oldal. NMI 105/1899.

[3] Az eredeti: Jelentése Dr. Bátky Zsigmond m. n. muzeumi néprajzi tári assistensnek f. évi július hó 14-étől szeptember hó 8-áig a Kalotaszegen végzett néprajzi kutatásairól. Kézzel írt fogalmazvány, 10 oldal. NMI 91/1900. Az utazás időpontja csak ebből tudható, mert a dátumokat a publikált szöveg nem közli.

vábbi kiegészítésül szolgál a Néprajzi Osztály 1899-es és 1900-as összegző jelentése, valamint néhány más irattári feljegyzés, irodalmi utalás.

A kutatás háttere, előkészületei

Bátky Zsigmond nem saját elhatározásából ment Kalotaszegre, hanem munkahelyének kettős megbízatása miatt. Bátkyt a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Szalay Imre 1899-ben bízta meg Kalotaszeg felkeresésével Jankó Jánosnak, a Néprajzi Osztály akkori vezetőjének az előterjesztése alapján. Feladata az volt, hogy helyszíni kutatásokkal a múzeum kalotaszegi néprajzi gyűjteményét előkészítse egy leíró katalógusban való kiadásra, s az anyag hiányosságait pótolja. Munkájának ezt a kettős irányát – melyet Jankó határozott meg – Bátky a következőkben foglalta össze 1899. szeptember 16-án kelt, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójához felterjesztett jelentésében: „[Feladatom volt] először [hogy] a gyűjteményünkben meglévő anyagot (a fényképekkel együtt 453 db, s ebből 257 a kiállításbeli házból) hiteles determináló adatokkal (lelőhely és készítés helye, a tárgynak és részeinek eredet megnevezése, használás módja, díszítéseinek helyszíni értelmezése, földrajzi elterjedése stb.) ellássam, másodszor e gyűjteményt tökéletesítsem s óvatosan kiválasztott darabokkal, vásárlás útján kiegészítsem. Az előbbi czélra, a budgetben néprajzi kutatások czímen beállított 250 frt, az utóbbira az osztály vásárlásokra szánt dotatiójából 100 frt állott rendelkezésemre.”[4]

Mielőtt e kettős kiküldetés eredményeit számba vennénk, érdemes kitérni arra, hogy milyen körülmények között teljesítette Bátky Zsigmond a rárótt feladatot. A Néprajzi Osztály a megelőző évben lezárta az anyag elhelyezése, felhasználhatósága szempontjából mostoha viszonyokat jelentő kezdeti korszakát: 1898-ban megnyílt a gyűjteményt bemutató kiállítás, amely a kor szokásához híven a tárgyak zömét megtekinthetővé tette. A korábbiakhoz képest sokkal kedvezőbb körülmények között, a Csillag utcai bérházban közreadott anyag az addig begyűlt tárgyak első átfogó értékelését, és egyben első szakszerű elrendezését nyújtotta (Vikár 1898; Szemkeő 1997a; 1997b; Jankó 2000a). Ezt követően, az osztály 1899. évi munkajelentése szerint „a tisztikar főmunkásságát a leltárak összeállítása képezte” (Jelentés 1900: 73), ami nem csupán a felszaporodott anyag beleltározását jelentette, hanem távlatilag egy-egy fontosabb gyűjteményi csoport katalógusban történő feldolgozását is. Jankó János

[4] NMI 105/1899. Erre az évre vonatkozóan a továbbiakban minden, más módon nem jelzett idézet ebből a jelentésből származik, s azt külön már nem tüntetem fel. A millenniumi falu Kolozs megyei házában kiállított tárgyak lajstromát lásd NMI sz. n./1896.

két beosztott munkatársát – többen nem is voltak akkor az osztálynál – két nagy jelentőségű anyagcsoport ilyen közzétételére állította rá. Miután 1899 második negyedében az osztályigazgató összeállításában megjelent „az osztály első catalogue raisonnéja, a mely Biró Lajos német-új-guineai (berlinhafeni) gyűjteményét" ismertette (lásd Jankó 1899), Jankó János Semayer Vilibáld segédőr feladatául tűzte ki a Biró-féle gyűjtés további részeinek feltárását. Semayer 1899-ben lefényképezte Birónak az Astrolabe-öböl vidékéről hazaküldött anyagát, s a fényképekkel Biró Lajos feljegyzéseivel nyári szabadságán Berlinbe utazott. Ott a Museum für Völkerkunde megfelelő osztályán az anyagot földolgozta, a katalógust kiadásra előkészítette, ami rövidesen meg is jelent (Semayer 1901a). Hasonló jellegű megbízatást kapott tehát az 1896 óta a Néprajzi Osztálynál alkalmazásban álló huszonöt éves Bátky Zsigmond asszisztens is, aki ugyanekkor, 1899-ben nyári szabadságát Kalotaszegen töltötte, hogy a mondott módon „a hazai gyűjtemények egyik – ez időszerint legnagyobb – csoportjának, a kalotaszeginek helyszíni revisióját és kiegészítését" elvégezze. Miként az osztály éves beszámolójában áll, erre az „állami költségvetés" adott módot (Jelentés 1900: 73–74).

Bátky Zsigmond Semayerhez hasonlóan lefényképezte a meglévő anyagot, de még ennél is alaposabban látott munkához: „Mindenekelőtt e gyűjteményt, melynek egy része felállítva, más része elraktározva volt, kiválogattam, róla pontos jegyzéket vettem fel s minden egyes darabot, vagy lerajzoltam, vagy lefotografáltam. A hímzéseknek jó részét pedig ládákba csomagoltam s magammal vittem." Június 14-én indult útnak s 51 nap után – munkáját csak részben elvégezve –, augusztus 3-án tért vissza. Jankóval abban állapodtak meg, hogy Kalotaszeg déli részét kutatja át, s csak ha az időből és pénzből telik, akkor keresi fel az északi falvakat. Erre nem került sor, mert – mint jelentésében írta – „ez az 51 nap nem volt elegendő arra, hogy az egész területet pontosan s minden kívánalommal megfelelően áttanulmányozhassam". Összesen 12 magyar és 3 román települést keresett fel, alaposan – mint alább szó lesz róla – Bánffyhunyadon, Kalotaszentkirályon és Magyarvalkón folytatott kutatásokat, a többi helyiségbe tájékozódás céljával látogatott el.[5] A következő évben július 14-től szeptember 8-ig tartózkodott Kalotaszegen. Állandó szállása Magyarvalkón volt, ahonnét bejárta egész kutatási területét. Ekkor a ka-

[5] Ezek: Magyarókereke, Damos, Jákótelke, Sárvásár, Magyargyerőmonostor, Magyargyerővásárhely, Mákó, Kiskapus, Nagykapus, illetve a román falvak: Nagykalota, Kelecel, Malomszeg. NMI 105/1899. Jelentésében nem említi Zentelkét és Körösfőt, ahol szintén megfordult, mert onnét származó tárgyak, fényképek – Körösfő esetében csak fényképek – találhatók a múzeumi anyagban. A kalotaszegi kendermunkát tárgyaló közleménye kifejezetten Zentelkén gyűjtött anyagot tartalmaz: Bátky 1905.

lotaszegi medencében és annak peremvidékein elszórtan fekvő román falvakat látogatta meg, szám szerint 16-ot,[6] miután – ahogy írta – a vidék magyar falvait első útján már részletesen feldolgozta. (A gyűjtött tárgyak, a beleltározott fényképek azonban tanúsítják, hogy ismét megfordult a magyar falvakban is.) Figyelme tehát kiterjedt a magyar–román etnikai kölcsönhatások kiderítésére. Ezenkívül fölkereste a Jankó által Alszegnek nevezett medencét, más szóval az Almás mentén fekvő magyar falvakat,[7] továbbá a Nádas völgyének tizenegy,[8] valamint a Kapos–Szamos mentének öt magyar községét[9] is (Bátky 1901a: 239–241). Összességében megismerte tehát Kalotaszeg egészét, a magyarok mellett a románok lakta településeket is.

Az 1899-es terepmunka

Bátky Zsigmond 1899-es útjának első állomása Bánffyhunyad volt. Itt elsősorban a hímzőmunkákat és a fazekastermékeket tanulmányozta. Figyelme az írásos hímzések, a sinyórvarrás felé fordult, ami a kalotaszegi varrottasokról forgalomban lévő addigi ismeretekhez képest döntő hangsúlyeltolódást jelentett. Egy fennmaradt levele szerint Jankó János Gyarmathy Zsigánét kérte fel, hogy könyvéhez írja meg a „varrotasokra vonatkozó rész"-t (Sebestyén 1998: 49), ami azonban nem az igényelt formában készült el. Jankó a kötetbe illesztett, Gyarmathyné által írottak (Jankó 1992: 101–103) előtt egyszerűen kivonatolta az 1888-ban megjelent *Kalotaszegi varrottas-album* (Pentsy–Szentgyörgyi 1888) szövegét (Jankó 1992: 97–100; az 1891-es kolozsvári kiadást használta). Az albumból (s ezáltal Jankó monográfiájából) nyerhető kép hiányosságát, valamint saját kutatásának eredményét Bátky a következőképpen fogalmazta meg úti jelentésében: „[Az albumban] 150 mustra foglaltatik, azoknak pontos megnevezésével. Ebben az albumban azonban a történeti beccsel bíró hímzésmintákon kívül főleg a »szálán varrásos« (keresztöltéses) hímzőtechnika köréből való minták vannak felvéve, míg ellenben alig van 2-3 u. n. »írásos forma«, az az olyan, melynek mustrája előbb koromlével, lúdtollal vagy orsóval »íródik« a vászonra, s azután varródik ki »sinyór« vagy »sújta« öltéssel. Ez

[6] Malomszeg, Marótlaka, Székelyó, Nagykalota, Bökeny, Bocs, Incsel, Mereggyó, Kalotaújfalu, Oláhgyerőmonostor, Bedecs, Erdőfalva, Deritte, Oláhbikal, Pányik, Oláhnádas.

[7] Magyarbikal, Ketesd, Nagyalmás, Bábony, Zsobok, Farnos, Nyárszó, Sztána, Kispetri, Nagypetri.

[8] Jegenye, Egeres, Inaktelke, Darócz, Bogártelke, Mákó (itt 1899-ben már tájékozódott), Türe, Vista, Méra, Bács, Szucság.

[9] Magyargyerővásárhely, Kiskapus, Nagykapus – e háromban az első alkalommal is járt, Szászlóna, Tordaszentlászló.

a technika régente nagyobb hímzéseken, asztalterítőkön, lepedőkön stb. is alkalmaztatott, ma azonban már csak kisebb darabokra, főleg párnacsúpokra s női vállfűhímzésekre használatos s kihalófélben van. Sikerült olyan öregasszonyra akadnom, a ki ezen »írások« rajzolását kiválóan értette, s készített is számomra 80 ilyen »írást« s nemcsak az egész mustrának a nevét (pl. tulipános, folyórózsás, hintókerekes, selyemkeszkenős stb.) adta meg, hanem a minta egyes elemeinek megnevezését is (pl. marojánna levél, horgas, karika, körte, reczés lapiczka, pohár, cserelevél stb.) úgyhogy ezen collectióval az ősi népies hímzési ornamentikának s mesterszótárának gazdag tárházát sikerült megszereznem."[10]

Az úti jelentéshez csatolt nyugták – alább közölt – kimutatása és Malonyay közlése alapján az íróasszony nevét azonosítani tudjuk: Czucza Istvánné Szőcs. A „hetven fele" járó, beteges „nénike" fényképe s közel száz mustrája megtalálható *A kalotaszegi magyar nép művészete* című kötetben (Malonyay 1907: 42–42; 352–361-es ábrák). Nagy kár, hogy a terminológián kívül Bátky nem hagyott hátra több információt az íróasszony személyéről, tudásáról és ő például le sem fényképezte alkotás közben.[11] Az értékes, addig gyűjteménybe még nem került írásos hímzés-előrajzokról először az *Útmutató*ban ír, közli egynek képét, ahol bemutat egy írásos párnavéget, utalva a helyszínen látottakra.[12] A mintarajzokból később tizenegyet adott közre a kalotaszegi írásos varrottasokat bemutató kiadványban, ahol tömören ismét összefoglalta az írás utáni varrás és a sinyöröltés tudnivalóit (Bátky 1924). A sajátos hurkolással készülő sinyór-

[10] A technikáról hasonló értelemben ír az *Útmutató*ban, ahol egy mintarajzot be is mutatott (Bátky 1992: 239; 90. tábla, 1. ábra). Az írásos mintarajzok leltári száma: 29059–29135, 29164–29166. A 29091-es leltári számú „koszorus" rajzot 1930-ban a Finn Nemzeti Múzeummal elcserélték. Lásd a fejezet végén a 17. képet. A Bátky-gyűjtötte írásos párnavégek leltári száma: 29049–29054, 31385–31391. Az utóbbiak 1900-as útjának eredményei.

[11] Túlzás, elfogódottság tehát Bátkyt az egyéniségkutatás „úttörőjének" tekinteni (lásd Gunda 1990: 285), hiszen ha valóban fontosnak, tudományos szempontból megvilágító jelentőségűnek tartotta volna az egyéniség, az egyéni alkotókészség s alkotófolyamat tanulmányozását, akkor keresve sem találhatott volna alkalmasabb példát ennek megvalósítására, mint a jelentésében megnevezett öreg íróasszonyt. Kétségtelen ugyanakkor, hogy számára a néprajzi adatok, melyekből az általánosítás, a tipizálás levezethető, egyediségükben, konkrétságukban is megragadható – sőt a valamikori általános jellegzetességek olykor már csak egyének kezén őrződtek meg –, ezért tudta, mint később szó lesz róla, Tamás Kata öltözetében megláttatni a falusi ízlés, a divat változásának általánosabb tendenciáját.

[12] Bátky 1992: 90. tábla, 1–2. ábra; „Ezekkel a párnahajakkal – írja egy lábjegyzetben – Kalotaszeg nagy fényűzést fejtett s részben fejt ki. A tiszta vagy parádés ágyon rendesen 9 db ékeskedik, a mi az ünnepnapokon kiteregetett rúdravalókkal együtt valóban kábító látvány az etnográfusnak" (Uo. 261). A 4. ábrán keresztszemes párnavéget, az 5.-en rúdravaló kendőt közöl. Az általa gyűjtött írásos párnavégek ltsz.: 29049–29054; 1990-as gyűjtés: 31385–31386, 31388, 31391. Rúdravalók ltsz.: 31393–31395

varrást itt „eredeti magyar techniká"-nak mondja, de hogy honnét került a „kalotaszegi jobbágylányokhoz", azt nem tudni. Utóbb a Nemzeti Múzeum néprajzi anyagának 1929-es kiállítási kalauzában ezt az öltésmódot „mai ismereteink szerint keleti eredetű"-nek vallja (Bátky 1929: 18; vö. Fél 1976, különösen 53), közelebbi indoklás nélkül, ami persze adódik a kiadvány jellegéből is.[13] Ehelyütt, s ez alapvetően jellemzi értékszempontjait, egyetlen mondatban utal csupán az újabbnak tekinthető szálánvarrásos és vagdalásos technikára, miután az írásosakról bővebben szólt.

„Bánffy-Hunyad még egy néprajzi objectum tekintetében elsőrangú forrás a Kalotaszegen – olvashatjuk beszámolójában – s ez az u. n. túri v. győri sárga és kék mázas keramika." A Nyitra megyéből Erdélybe került habánoktól eredő kancsók és tálak elsőrangú szerepét, ritkaságát érzékletesen írja le: ezek „mintegy családi vagyont képeznek, s mint az itteni parasztházak bútorberendezését speciálisan jellemző tárgyak a férjhezmenő lányoknak hozományként adatnak a jobbmódú parasztcsaládoknál s manapság csak drága pénzen vagy egyáltalán nem megszerezhetők. Felkerestem azon házakat, melyekben ilyen győri edények vannak s a typusokat kiválogatva 91 kancsó és 40 táltypust fotografáltam le". Ezzel kimondott célja azt volt, hogy a múzeumi kancsó és tálgyűjtemény rendszerezését előkészítse, „azonfelül keramikai dístítő művészetünkhöz jelentékeny anyagot" biztosítson. A tárgyakat padra, asztalra állítva 4–8 darabos sorozatokban fényképezte le (kancsók: F 1738–1752, tálak: F 1753–1761; 7. kép). Mivel a képeken 110-nél több kancsó látható, a díszesebbeket valószínűleg több nézetből is megörökítette. Figyelmet érdemel két későbbi fényképe Magyarvalkóról, mely Gábor István „Kancsós Pista" házának belsejét mutatja, a falon, bútorokon kancsókkal, tányérokkal (F 1763–1764).

Kiegészítésként foglalkozott a helybeli fazekassággal is, amit „Kalotaszeg ezen egyetlen fazekasiparűző helyén végeztem el, mely különösen az itt minden faluban egyforma typúsú zöld mázas kályhák előállítása s azok terminológiája szempontjából volt eredményes".

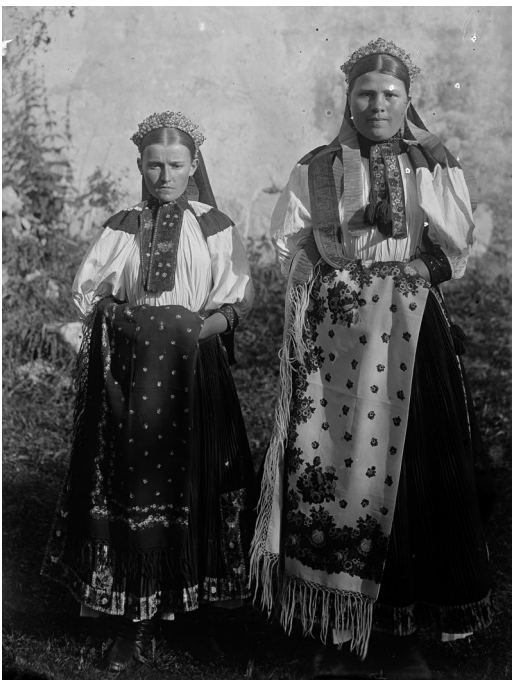
Bánffyhunyadon Bátky kitért még a népviseletre, a „telekberendezés"-re és a házépítkezésre is. Mindezekről fényképeket, rajzokat készített. A Néprajzi Múzeum fotótárában lévő képek szerint a viseletbe öltözött alakokat házak, kapuk előtt egyesével, olykor csoportosan fényképezte le. (Természetesen ugyanez jellemző a másutt készített képekre, valamint az 1900-as úton készültekre is.) Hasonlóan járt el Jankó János is. Tagadhatatlanul beállított, a kamerával szemben mereven álló alakokat mutató felvételek ezek, de a dokumen-

[13] Meglepő, hogy Viski Károly *A magyarság néprajzá*ban a kalotaszegi írást említve Malonyayra hivatkozik, bár az általa közölt minták szemmel láthatóan ugyanazon kéztől származnak (Viski 1934: 328; Malonyay 1907: 224–228).

tálást szolgálják, és nem idillikus falusi hangulatot sugalmaznak (1–4. kép). Forrásértékük vitathatatlan (vö. Faragó–Nagy–Vámszer 1977). Esetenként látszik – például téli (F 1677, 1685 [3. kép], F 1691), ünnepi (F 1681) ruhadarabok bemutatásakor –, hogy a „szereplők" a fényképezés kedvéért öltözködtek be. „Mindenütt – írja továbbá – különös figyelmet fordítottam a népies elnevezések lehető pontos összegyűjtésére s azok értelmezésére, ami teljes mértékben sikerült is." Ezt a terminológiai pontosságot a későbbi építkezés-telekelrendezés tárgyú cikkéből láthatjuk, mely Bátky kiváló rajzkészségét is jól mutatja; a közleményt hat fénykép és 43 rajz illusztrálja (Bátky 1907). A cikk címéhez illesztett lábjegyzetben nyilvánvaló tollhiba maradt: „1898-ban tett gyűjtőutam jegyzeteiből" – írta. Természetesen 1899-ről van szó, de a leírás kiterjed olyan falvakra is, ahol Bátky nem ekkor, hanem 1900-ban járt; ezt tanúsítja a közölt fényképek és a múzeumban lévő beleltározott képek összevetése is.

A következő kutatópont Kalotaszentkirály volt. Itt az építkezést, a telekhasználatot és a mezőgazdasági eszközöket tanulmányozta. Nyugtázta, hogy itt az építkezés már primitívebb; szalmával fedett házakat, csűröket, ólakat, kapukat találni. „A *typikus régi* épületekről s azok berendezéséről" alaprajzokat vett fel, fényképeket (7. kép) készített (kiemelés tőlem – F. Z.). Felkereste a temetőt, a környező falvakban is, ahol „a változatosan faragott fejfákat" lerajzolta. (Ha ezek a rajzok s más vázlatai bekerültek a múzeum gyűjteményébe, a későbbi rajzgyűjteménybe, szignálás híján egyelőre azonosíthatatlanok.) A közeli Damoson a régmúlt emlékeit őrző tárgyakat tudott megszerezni; többek közt egy „már kihalóban lévő u. n. hosszúmeerevaló"-t (ltsz.: 28956), két díszesen keményfából faragott évszámos gyertyatartót (ltsz.: 29005, 29006; 1900-ból egy újabb példány: 31431), vagy Zentelkén egy 1781-es, az Umling család jelével ellátott tulipános ládát (ltsz.: 29136; lásd Bátky 1992: 48. tábla, 8. ábra). Az említett mellrevalónak régiessége miatt – a reáhímzett évszám szerint 1850-ből való – nagy jelentőséget tulajdonított. „[Ö]sszes bőrczifráit egy idevaló szűccsel elkészíttettem s neveit pontosan feljegyeztem" – írta. Még arra is kitért, hogy életkor szerint kinek milyen minta jár (vö. Kresz 1979: 13, 41).[14] A mellrevaló képét az *Útmutató*ban közreadta, a kézikönyv egyik legrészletesebb, legalaposabb, a készítést és a divat változását magában foglaló tárgyleírása kíséretében, amelyhez a mellékelte a rátétek ábráját is (Bátky 1992: 239; 79. tábla).

[14] A rátétek színe fehér, vörös és fekete. Ltsz.: 29137–29163. Ellentmondás van a mellrevaló és e bőrmustrák származási helye tekintetében a leltárkönyvben, a leírókartonon. Míg az előbbit damosinak, az utóbbiakat kalotaszentkirályinak tüntették föl, s a kérdésben Bátky úti jelentése sem igazít el. Az alábbiakban a gyűjtött anyag földrajzi megoszlásának összesítésekor a leltárkönyvi bejegyzést követtem.

1. kép
Pártás lányok elölről. Magyarvalkó, 1899

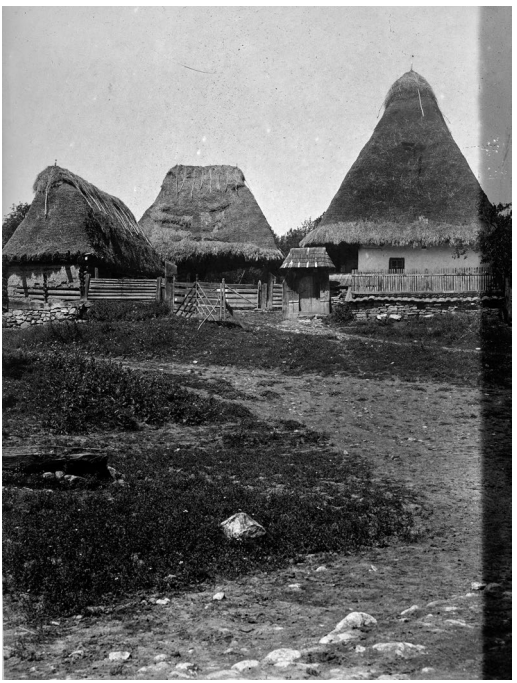
2. kép
Pártás lányok hátulról. Magyarvalkó, 1899

3. kép
Lány pártával, daróccal. Zentelke, 1899

4. kép
Úri lány pártával. Magyarvalkó, 1899

5. kép
Paraszttelek, szalmatetős ház, csűr, szín.
Nyárszó, 1899

6. kép
Zsindelyes új formájú csűr, előtte bivalyszekér. Kalotaszentkirály, 1899

7. kép
Győri kancsók. Bánffyhunyad, 1899

8. kép
Tálas, győri kancsókkal; Gyarmathy Zsigáné lakása. Bánffyhunyad, 1899

Magyarvalkó a következő állomás, „mely minden tekintetben a legháládatosabb anyagot szolgáltatta, mely mind építkezésben mind népies szerszámaiban, ruházkodásában és szokásaiban a *legősibb, legeredetibb* jellegeket őrizte meg. Ezt a kedvező alkalmat tőlem telhetőleg ki is használtam" (kiemelés tőlem – F. Z.). Bátky két napon keresztül a temetőt járta, és rajzolta a dúsan faragott „fűtül való fákat". A református templomban a kihímezett sírhányó lapátokat válogatta ki. Kettőt sikerült megszereznie a múzeumnak, valamint három fejfát (ltsz.: 28994, 28995; 28991–28993), „sőt ezenfelül ugyancsak a temetőből egy u. n. »háromágú fát«, melyet a fejfákba szoktak dugni" (ltsz.: 29046; nyoma veszett). Egy évvel később öt fejfához (ltsz.: 31408–31412) és három újabb díszes, évszámos lapáthoz[15] (ltsz.: 31434–31436) jutott. Amikor 1904-ben a fejfák rajzaiból, adataiból kisebb közleményt tett közzé – az *Útmutató*ban erre a tárgycsoportra nem tért ki –, szóvá tette, hogy a régi példányok pusztulóban vannak, a faragás mindinkább lemarad róluk; „egyszerűbbek lesznek, romlott ízléssel rikító színekkel festik be őket, vagy a czifra rongyokkal teleaggatott »háromágú fát« (alkalmasint oláh hatás) tűzik a tetejükbe. Nemsokára eljön az idő, amikor majd a mindinkább nagyobb tért hódító fejkövek és városi sírfák kiszorítják falusi temetőink e szerény, de poetikus ékességeit" (Bátky 1904a: 107). Általánosítva: a múlt és a jövő ilyen ellentéte az, ami az etnográfus munkáját indokolja, vagyis az ipar, a városi élet hatása, mely a múlt pusztuló emlékeinek megmentésére sarkall. Magyarvalkó alkalmas hely volt arra, hogy Bátky az ilyen gyűjtési elveket eredményesen beteljesítse, ami igazolhatta is a felfogás megkérdőjelezhetetlen, kizárólagos voltát.

„Itt kutattam fel – olvasható – hosszú utánjárással az utolsó darabot a juhböndőből készült s régen mikor még az üveget nem ismerték, általánosan használatban volt lámpásokból" (Ltsz.: 29028; közlése: Bátky 1992: 53. tábla, 4. ábra). A ritkaságból – böndőlámpás, lantorna – talált még egyet Magyargyerőmonostoron (ltsz.: 29029), s Magyarókerekén ajándékként hozzájutott egynek a vázához (ltsz.: 29035).

„Találtam azonfelül régi forradalom korabeli ruhadarabokat, (ing [ltsz.: 28965; lásd Bátky 1992: 84. tábla, 1. ábra], meerevaló [ltsz.: 28959]) melyek ma már igen ritka esetben kaphatók. Ugyancsak itt nyertem felvilágosítást öreg emberektől a régi ruhaviseletre vonatkozólag. A parasztfaragást és a szövés-fonás mesterségét hasonlóképen itt tanulmányoztam, s a szövő eszközök közül több szépen faragott példány birtokába jutottam." Ez utóbbiak: gombolyítók,

[15] A 31435-ös leltári számút lásd Bátky 1992: 2 tábla, az egyszerű ásók, lapátok között, 12. ábra. „A magyarvalkói (Kolozs m.) ev. ref. konfirmált ifjak készítenek magoknak ilyen hímzett lapátokat s temetések alkalmával sírhányásra használják. A templom hátuljában a kórus feljáró alatt tartják őket. Régebben Magyarvalkón ugyanilyen lapátokat használtak ganéjhányásra." Uo. 37.

az egyik 1800-as évszámmal (ltsz.: 29027; 29032), orsófogó (ltsz.: 29033, lásd Bátky 1992: 69. tábla, 9. ábra). A kendermunkánál említhető, hogy a teljesség kedvéért Zentelkén a különféle kenderfonalakból is begyűjtött egy-egy mintapéldányt, az elnevezésekkel együtt (ltsz.: 28980–28987; időközben elkallódtak). A témának szentelt, később közreadott írásában a munkament ismertetése mellett a szövés-fonás mesterségének tárgykészletéből a „szépen faragott példány"-ok két típusát emeli ki: egész sor díszesen faragott fonószék, mosósulyok rajzát közli, és részletesen leírja ezek ornamentikáját (Bátky 1905; a tárgyak körösfőiek és magyarvalkóiak, a kendertermelés és feldolgozás adatai Zentelkéről valók). Egy fonószéket Kalotaszentkirályon a múzeumnak is megszerez (ltsz.: 29031; jelenleg nem azonosítható).

Az úti jelentésben Bátky még egy archaikus tárgy felderítését említi: „A régi parasztkályhák nyomozása a havasra is felvezetett s sikerült is egy ősi eredetű fűzvesszőből font példányt találnom, melyről rajzot és pontos leírást készítettem." Figyelme ugyanakkor kiterjedt még olyasmikre is, mint például fából készült zár (ltsz.: 29011; lásd Bátky 1992. 54. tábla, 6. ábra), cigánylakat (ltsz.: 29013–29014; „ma már csak elmaradottabb helyen találni" Bátky 1992: 171., 54. tábla, 2. ábra), teknővakaró (ltsz.: 29018–29019), lyukas rátó, azaz tésztaszűrő (ltsz.: 29002; Bátky 1992. 63. tábla, 5. ábra), abroncshúzó (ltsz.: 29284; Bátky 1992. 90. tábla, 20. ábra; ugyanitt további kézi szerszámok), tűzcsiholó acél (ltsz.: 29042), vesszőből font kas, kosár (ltsz.: 28988–28989; Bátky 1992. 12. tábla, 6. ábra), búzakacor (ltsz.: 29039), mely használatáról később szemléletesen emlékezik meg[16] stb.

Magyarvalkón ismét tanulmányozta a népviseletet, valamint a már másutt is fontosnak tartott építkezést, telekelrendezést. A „romlatlan" több mint 100 éves épületek vizsgálatát részben koruk miatt részesítette figyelemben, mondván, hogy ez a „szalmafedelű faházaknál nagy idő", másrészt azért, mert Magyarvalkón az addig bejárt falvakhoz képest lényegesen eltérő kettős házbeosztást (szoba, kamra) talált. „Egyetlen egy ház sincs a faluban, melynek konyhája volna. Ennek a háztypusnak további nyomozása Kalotaszeg többi falvaiban felettébb kívánatos."

Feltűnő, hogy Magyarvalkó és környéke kapcsán nem említi a hímzéseket. Ennek, mint írta, elsőrangú forrása Bánffyhunyad, ami azt is jelentheti, hogy ekkor a hímzőmunka elsősorban a polgárosultabb központban a legélénkebb, miközben az egész vidék jelképévé kezd alakulni. Már Herman Ottó úgy fogalmazott, hogy a varrottas „manapság a Kalotaszeg fogalmának lényeges tartozéka" (Herman 1892b: 132), ám arról csak Bátky munkájából kapunk köz-

[16] „Hegyén sarló módra görbült kés a búza közül a tövisnek, burjánnak kimetélésére. Fárasztó, rendesen fiatal lányoknak juttatott munka, a kiknek lehajolva és nem leguggolva illik naphosszat dolgozniuk vele. Mennyivel könnyebb a nyeles aczatolóval való gyomirtás? Zentelke" (Bátky 1992: 41.; 4. tábla, 5. ábra).

vetve képet, hogy Kalotaszeg és a hímzések kapcsolatának vannak falvankénti belső különbségei, aránytalanságai is.

Bátky jelentése szerint 1899-es útján 197 tárgyat gyűjtött, készített 101 db fényképfelvételt és ajándékképen hazahozott 12 tárgyat. Saját gyűjtése a 331-es törzskönyvi számot kapta. A vásárlási nyugták összesítéséből, valamint az ajándékozók jegyzékéből néhány adatközlőjét, segítőjét név szerint ismerjük. (Az írásos mintarajzok kivételével azt egyelőre nem lehetett megállapítani, hogy kitől mit vásárolt.)[17]

Vásárlások

Név	Hely	Összeg (Ft)
Király András	Bánffyhunyad	1.17
Kovács János	– „ –	6.00
Czucza Istvánné	– „ –	21.00
Póka Ferencné	Damos	11.80
Okos János	Kalotaszentkirály	4.40
Okos Rigó Györgyné	– „ –	4.40
Lovász András	– „ –	4.50
Péter Anna	– „ –	14.65
Vince Vincze	Magyarvalkó	16.18
Péter János	– „ –	15.90

Ajándékozások

Név	Foglalkozás	Hely	Ajándékozott tárgy
Czucza János	igazgató-tanító	Kalotaszentkirály	1 csipkés mellreváló; 2 (ing)váll
Barabás Árpád	református lelkész	Magyarókereke	1 félvéka; 1 lekvárkeverőfa; 1 bödölő; 1 böndőlámpás váza
Tamás Péter György	gazda	Magyarókereke	1 acél
Miháltz Ákos	református lelkész	Magyarvalkó	1 úrasztali kancsó; 1 madzagkötő; 1 gyertyatartó

[17] A vásárlási nyugták összesítése csatolt melléklet Bátky 105/1899. számú jelentéséhez. Az ajándékozók névsorához lásd Jelentés 1900: 75. Itt csak összesen 11 db tárgy szerepel; az eltérés okát nem sikerült kideríteni.

Jankó János meg volt elégedve beosztottja munkájával. Amikor Bátky beszámolóját felterjesztette a Nemzeti Múzeum igazgatójának, hangsúlyozta munkatársa ügyszeretetét, buzgalmát, kitartását, szerencséjét és azt, hogy a rendelkezésre álló összeget kitűnően használta fel. Jankó ennek megfelelően maga is szükségesnek tartotta, és melegen támogatta a kutatás folytatását.[18] De még az újabb kiszállás előtt a kutatóút eredményeként a kalotaszegi múzeumi anyagot át is rendezték. A hideg elmúltával az április 18-án újra megnyílt kiállításban – télen a helyiségek fűthetetlenek lévén – a Néprajzi Osztály „három ujdonsággal lepte meg látogatóit", melyek egyike a friss kalotaszegi anyag volt (Biró Lajos és Zichy Jenő egy-egy új kollekciója mellett): „A tél folyamán ugyanis fölállíttatott Bátky Zsigmond kitünő gyűjtése a Kalotaszegről az írásos hímzési rajzok páratlan gyűjteményével" (Néprajzi Értesítő 1900; kiemelés az eredetiben). Az eredetileg „fölállított" anyagban a Jankó János által írt, töredékben fennmaradt kiállítási vezető szerint „ennek a népszigetnek" a viseletét mutatták be, „négy alakon a bánffy-hunyadi divat szerint": egy fiatal legényt, egy idősebb férfit, egy leányt ünnepi ruhában és egy menyecskét (Jankó 2000a). A jelek szerint a Bátky által beszerzett anyag a Csillag utcai múzeumi termekben kiegészítésként szerepelt, de az írásos párnavégek, a mintarajzok érdemben bővítették a Kalotaszegről felgyűlt s hozzáférhető tárgyi ismereteket.

Bátky Zsigmond nézeteit jól mutatja az a kommentár, amit még az újabb kalotaszegi út előtt Tamás Kata, a Vikár Béla által felfedezett „kalotaszegi nótafa" fővárosi szerepléséhez fűzött (Bátky 1900; vö. Gyarmathy 1900; Vikár 1939). Itt a viselet változásához, az újabb, városi hatású népies divat terjedéséhez nyújt adatokat, miközben egyértelműen elmarasztalja a „primadonna" öltözékét, s ezen keresztül a bánffyhunyadi „módizás"-t. Nehezményezi a hagyományosabb formák visszaszorulását, s ostorozza az új divat terjedését, mint például a piros csizma, a sárga muszuly eltűnését, vagy másfelől a lakkcsizma, az üveggyöngyök terjedését: „a cseh üveggyöngyök a női mellrevalókon is erősen meghonosodtak, a mely, mellesleg legyen mondva, egyike a legízléstelenebb ruhadaraboknak. Szinte érthetetlen, hogy az egyébként finom érzékű hunyadi fehérnép hogyan tudja szeretni ezt a zagyvalékos ornamentumokkal agyontömött, lehetetlenségig tarka-barka pruszlikot. Az állásáról nem is szólok. Ezt is bemutatta Tamás Kata a színpadon. Mennyivel szebb a vidéken még feltalálható ú. n. »hosszú mellreváló«" (Bátky 1900: 27). Ebből is látható, hogy a kortárs jelenségek, az újabb divat, még ha a falusiak körében nagy keletje is van (sőt éppen ezért?) az etnográfus rosszallását, elutasítását váltja ki. Ezt nem kívánja tárgyakban dokumentálni, hanem keresi a rég elmúltat, az olyan „egykori néprajzi kincs"-et, mint az említett damosi, 1850-ből való hosszú mellrevalót (ltsz.: 28956).

[18] Jankó János kísérőlevele. NMI 105/1899.

A munka újabb szakasza

A helyszíni vizsgálódásokat, mint már tudjuk, 1900. július 14-től folytatta. Beszámolójában a második út részleteiről még az előzőéhez képest is kevesebbet árult el. A felkeresett falvak listáján kívül a szűkszavú úti jelentés éppen csak jelzi a vizsgálódás témaköreit, amelyek nem változtak a korábbiakhoz képest, inkább néhány kérdésre összpontosultak: elsősorban a telekelrendezés, a házak, melléképületek építésmódja, a lakóházak beosztása, valamint azok berendezése foglalkoztatta (Bátky 1901a: 241–243). Ezek a témák már első útját is meghatározták, mert biztosíthatták a múzeumi anyag azonosításához „a megkívánható oekologikus-földrajzi keretet", amit módszertani szempontból alapvetőnek tartott (Bátky 1992: 12). Továbbá, bizonyára ezekben látta – a viseleten és hímzőkultúrán kívül – a kalotaszegi műveltség jellegzetességeit, s ezekről tervezett alaposabb leírást közzétenni. Ennek előzetes vázlata a publikált úti jelentés (Bátky 1901a), mely alapja az építkezésről, telekelrendezésről írt jóval későbbi cikkének (Bátky 1907) is. Akkori felfogását, kalotaszegi ismereteinek szintjét jellemzi, hogy jelentésében ekkor a megismert jelenségek fő vonásainak általánosítására, típusalkotásra törekedett. Így megállapította, hogy a telekelrendezésben kétféle típus különböztethető meg. „Mindkettőt az jellemzi, hogy a lakóház és a gazdasági épületek soha sincsenek egy fedél alatt, hanem mindig külön épületet alkotnak." Az egyikben a csűr keresztben áll az udvaron, a másikban annak hossztengelyében található. A legrégibb lakóházak mindig két elemből állnak, a háromosztatú házforma újabb fejlemény. Mindkettő általános Kalotaszegen, tehát az 1899-es véleményét, miszerint a kétosztatú ház csak Magyarvalkót jellemzi, az újabb megfigyelések nyomán módosította. Előszeretettel keresi fel a legrégebben épült házakat (9–10. kép). A legöregebbre Ketesden akadt, mely a „bemondások" szerint 240 évvel azelőtt, azaz 1660 körül épült (Bátky 1907: 54, 61–62; vö. F 3504). Szól a boronafalat, szalmafedelet felváltó újabb építkezésről, a kőépületek, a zsindelytető, a cifra homlokzat terjedéséről, miközben a házak még kéménytelenek maradnak (lásd például F 3474: Magyarbikal; F 3472: Nádasdaróc; 11. kép). Az „új módi" hatására az egykori „gombosleveles kapukat" kiszorítják „a kétfelé nyíló, száldeszkás, léczes, falmagasságú kapuk" (F 3515; Nagykapus). Fényképen rögzíti, hogy a hagyományos szalmatetős csűrök mellett megjelennek az „új módi" szerintiek, azaz a zsindelytetősek (F 3521; Inaktelke). Megállapítása szerint a lakóház berendezése mindenütt egyforma, legfontosabb szerepe az asztalnak és a kemencének van, minden más bútor elhelyezése ehhez igazodik. A falra aggatott tálas- és kancsósort ugyancsak jellemzőnek tartja, ami kissé meglepő, mert itt nem érzékelteti a vagyoni különbségek tényét, mint tette korábban.

9. kép
Szalmatetős paraszthá z. Magyarbikal, 1900

10. kép
Paraszttelek, szalmás ház, sertésól. Magyarvalkó, 1900

A második terepmunka egyik kimondott célja a magyar–román összehasonlításra alkalmas megfigyelések kiteljesítése volt. Utaltam már rá, hogy Bátky közel húsz román faluban is tájékozódott. Ennek eredményét azonban nem ismerjük, illetve csak a későbbi publikációkból következtethetünk ilyen irányú megfigyeléseire. A román falvakban minden jel szerint csak írásbeli feljegyzéseket készített. Tárgyakat egyáltalán nem vásárolt. Fényképei között mindössze négy oláhgyerőmonostori házfelvételt (13. kép) találni, illetve két képet egy magyarvalkói román lányról.[19] Módszertan és szemlélet olvasható ki e tényből. Cél a kalotaszegi magyar műveltség leírása, dokumentálása, amihez járult a román kulturális hatások megismerése, valamint a magyarnak a román kultúrában érzékelhető befolyásáé. Bátky sajnos adósunk maradt e problémák megvilágításával, pedig nyilvánvalóan készült erre: „Az eredményekről – írta jelentésében – alkalom adtán szólani fogok" (Bátky 1901a: 240). Muzeológiai kézikönyvében néhány utalás – „oláh munka" stb. – ilyen irányba mutat, de ezek nem tekinthetőek az ígéret beváltásának. Ettől függetlenül az általa vallott szemlélet alapján elvileg kimutatható, hogy a vizsgált területen kulturális értelemben a kölcsönhatások milyen gazdag szövedéke alakult ki, továbbá elkerülhető a műveltségi jegyek etnikai látószögű értelmezése, mint ezt a Malonyay-féle kötet által fémjelzett művészi megközelítés, illetve társadalmi mozgalom tette. Erre alább még visszatérek, ezúttal viszont azt kell világosan látni, hogy a Bátky Zsigmond által követett összehasonlító néprajzi szemléletnek is megvannak a határai. Nem kétséges, Bátky helyes úton járt az összehasonlítás igényének vállalásával, ami a kor adott viszonyai, jellemző felfogásmódjai mellett *a* valódi s az *egyetlen* tényleges néprajzi álláspontot jelentette. Más kérdés (s nagy kár), hogy végső soron ő is csak ígérte ennek beteljesítését. Ám többről, másról is szót kell itt ejteni. Az egyetlen táj, két etnikum s ezek azonos súlyú megismerése, illetve a kultúra azonos reprezentációja még számára sem jelentett járható utat. Nem Bátky Zsigmond munkájának egyéni fogyatékosságát kell ebben látni, hanem a szakmai gondolkodás- és megközelítésmód alakulásának adott korra jellemző fázisát és meghatározó jegyeinek behatároltságát. Érthető, hogy Bátky Zsigmondot Kalotaszeg magyar jellegzetességei foglalkoztatták, de mégiscsak meglepő, hogy a több mint 100 napos terepmunka során egyetlen tárgyat sem gyűjtött a felkeresett román falvakban, noha mint tudjuk, a kultúra egyetemességét vallotta, más szavakkal azt, hogy a kultúra „nincs népekhez kötve" (Bátky 1992: 5).

[19] Oláhgyerőmonostor F 3470, 3481, 3483, 3550 – ezt közölte: Bátky 1990: 190; Magyarvalkó, román lány: F 3581, 3602.

11. kép
Zsindelyes új formájú paraszthá̋z, deszkakerítéssel, előtte két asszony. Nádasdaróc, 1900

13. kép
Oláh ház. Oláhgyerőmonostor, 1900

12. kép
Falusi utca iskolás gyerekekkel. Tordaszentlászló, 1900

Ezúttal Bátky Zsigmond jelentése szerint összesen 71 tárgyat szerzett meg a Néprajzi Osztálynak, és 156 fényképet készített (1901a: 244).[20] A tárgyak közül a korabeli összesített kimutatás szerint (mely eggyel többet jelez) 23 ruházati cikk (hímzések, hímzési mustrák), 44 különféle gazdasági és lakberendezési eszköz és öt fejfa volt (Jankó 1900c: 159). A korábbiakhoz képest a középső kategóriába eső tárgyak számának bővülése jelent újdonságot, a gyűjtőmunka újabb területekre – így a konyhaeszközökre – való kiterjesztését. Szórólapát (ltsz.: 31437–31438; az utóbbi „havasi oláh munka": Bátky 1992.: 35., 2. tábla, 9. ábra), váltóeke (ltsz.: 30150; Bátky 1992. 1. tábla, 4. ábra), régi sarló (ltsz.: 31418), palacsintasütő (ltsz.: 31421), kanáltartó (ltsz.: 31425), mécses (ltsz.: 31427; Bátky 1992. 53. tábla, 8. ábra), kanáltartó (ltsz.: 31425), vas háromláb (ltsz.: 31429), kéreg sótartó (ltsz.: 31432), egércsapda (ltsz.: 31433; Bátky 1992. 13. tábla, 3. ábra) jelzik többek között az egyszerűbb eszközök sorát. Bátky ugyanakkor bővítette az esztétikailag értékelhető tárgyak számát, s a kört újabbakkal egészítette ki: orsókarikák (ltsz.: 31443–31445; lásd Bátky 1992. 67. tábla, 3. és 5. ábra), fazekastermékek (ltsz.: 31446–31455), aratókoszorú (ltsz.: 31413), faragott ablakrácsok (ltsz.: 29047, 31415–31416); ez utóbbiakból kettőt szerkesztői kiegészítésként hamarosan közzétett Horger Antal cikkéhez kapcsolódóan, így is szorgalmazva a figyelem kiterjesztését erre a tárgyféleségre (Horger 1902: 140–141),

[20] A jelentés kéziratos szövegében több mint 200 képről ír, de az anyag törzskönyvi bejegyzése szerint a pontos szám 156 (és 71 tárgy). Lásd a 394-es törzskönyvi számot.

ám kivitelükről, technikájáról – „tarkán festett ablakrácsok, késsel metszve" – csak jóval később *A magyarság néprajzá*ban ejt szót (Bátky 1934: 163 – a 488. kép aláírása).

Második útján Bátky Zsigmond befejezte a múzeumi anyag meghatározását. „[E]zzel teljesen elkészültem – írta –, úgy hogy jelenleg osztályunknak egész kalotaszegi gyűjteménye (csaknem 700 darab tárgy s mintegy negyedfélszáz fénykép) el van látva a megkívánható muzeális adatokkal s teljesen elő van készítve a leíró katalógus czéljára" (Bátky 1901a: 244).

Mindeddig nem szóltam arról, pedig joggal merül fel a kérdés: vajon hogyan is folyt a tárgyak azonosítása? A múzeumi anyag „determinálásához" előkészített jegyzékek, rajzok és fényképfelvételek mai tudásunk szerint sajnos nem maradtak fenn, miként ez idő szerint nem ismeretesek Bátky Zsigmond egyes tárgymeghatározásai, egyéb terepfeljegyzései sem. Az anyag meghatározásának technikáját ezért nem ismerjük. Bátky bizonyára éppúgy támaszkodott a közvetlen kikérdezésre, egy-egy tárgy adatközlői azonosítására, mint a szélesebb körű megfigyelésekre, melyek alapján következtethetett a tárgyak nevére, használatára, elterjedésére és így tovább. Az biztos, mint láttuk, olykor utal erre, hogy mindenütt felkereste azokat – gyakran félreeső helyeken –, akik egy-egy még ősi eszközt őriztek, vagy ismerték ilyenek használatát, esetleg előállítását. A tárgyakkal kapcsolatos pótlólagosan begyűjtött információk mennyiségéről és minőségéről a mai leírókartonok alapján azonban alig tudunk valamit. (Azért sem, mert a kalotaszegi tárgyállomány kartonozottsága még ma sem teljes; a Bátky által gyűjtött, valamint az ő munkája előtt bekerült kalotaszegi tárgyaknak jó egyharmadáról még mindig nincs leírókarton, egy részük pedig időközben megsemmisült. Tudnivaló, hogy a mai leírókartonok adatai többnyire tartalmazzák az egykori leltárcédulák információit – ha ilyenek voltak, illetve fennmaradtak –, ám csak kivételesen lehet filológiailag megkülönböztetni az adatok forrását.) Jelentéseiben a tárgyak azonosítás munkájáról nem szól, csak jelzi, hogy elvégezte a rábízott feladatot. Ezért is meglepő, hogy a tárgyak földrajzi meghatározásának eredményét nem őrzi a korabeli, általa (is) vezetett leltárkönyv. Meglehet, őt is utolérte a muzeológia rákfenéje, a szóbeliségben őrzött tudás illékonysága és Janus-arca.

A munka összesített eredménye: tárgyak, fényképek

A két kutatóúton Bátky Zsigmond jelentései szerint összesen 269 – a leltárkönyvi bejegyzések szerint 272 – tárgyat gyűjtött, amit a korábban említett ajándékok is szaporítanak. Az újonnan gyűjtött anyag földrajzi megoszlása a következő:

Település	1899	1900	Összesen
Bánffyhunyad	89	–	89
Kalotaszentkirály	31	–	31
Magyarvalkó	37	52	89
Zentelke	31	–	31
Damos	11	5	16
Sárvásár	–	11	11
Magyarókereke	1	–	1
Tordaszentlászló	–	1	1
Magyargyerőmonostor	1	–	1
Jákótelke	–	1	1
Szászlóna	–	1	1
Összesen	201	71	272

A kimutatás reális értékelésekor figyelembe kell venni, hogy az írásos mintarajzokat és a szűcsmustrákat egyenként leltározták be, emiatt szerepel Bánffyhunyad és Kalotaszentkirály mellett magas darabszám. Egyértelmű, hogy a legtöbb tárgyat és a legváltozatosabb anyagot fő állomáshelyén, Magyarvalkón gyűjtötte, ahonnét 89 tétel került a múzeumba, de fajtájában változatos a Zentelkéről hozott kollekció is. Látható, hogy az *Útmutató*ban a gyűjtés módszertanáról írottaknak itt vannak az alapjai: „Az első jól kiválasztott s részletesen átkutatott faluból így rendesen tekintélyes gyűjteményt állíthatunk össze s egy rakás tárgyat töviről-hegyire megismerhetünk." A további helyeken „már természetesen válogatunk a tárgyak közül, meglévőket nem veszünk" (Bátky 1992: 12). A kézikönyv gyakorlati tanácsait, alapelveit tehát a kalotaszegi gyűjtőmunka alapozta meg.

Az anyag tematikai megoszlását alapvetően az befolyásolja, hogy az a meglévő gyűjtemény *kiegészítéseként* állt össze. A részletek ismertetéséből is kiderült, hogy Bátky a Néprajzi Tár gazdag korábbi állományát három fő irányban teljesítette ki: (1) pusztulóban lévő régi, (2) díszesen megmunkált, reprezentatív tárgyakat szerzett meg, de emellett (3) határozottan törekedett a munkaeszközök, szerszámok, egyszerű használati tárgyak begyűjtésére is. Tehát: a gyűjtemény tematikai féloldalasságát iparkodott megszüntetni, miközben a történeti fejlődés korai szakaszára – kimondva-kimondatlanul a jobbágyfelszabadítás előtti időre – jellemző, a kutatás idején már pusztulóban lévő példányok számát is nagy buzgalommal szaporította.

14. kép
Arató lányok sarlóval. Körösfő, 1900

15. kép
Ebédelő aratók. Magyarvalkó, 1900

16. kép
Táncoló aratók. Magyarvalkó, 1900

Bátky egyáltalán nem volt vak a szeme előtt végbemenő változásokkal, a kortárs jelenségekkel szemben, többé-kevésbé rögzítette is azokat, ám a változásokat romlásnak, negatív folyamatoknak tartva az azokat megelőző állapotra jellemző jegyeket tekintette igazán tanulmányozásra méltónak; különösképpen a tárgyi emlékanyag gyűjtésében. Egyetérthetünk azzal, hogy a századelőn gyakorlati szempontok (Kisbán 1974: 116) követelték meg, illetve tették lehetővé az anyag-, s főképpen a tárgygyűjtésben az eltűnőben lévő kor megörökítését. A formálódó néprajzi kutatás meghatározó irányultsága ez, a néprajzi gondolkodás sarokköve. Herman Ottó, Jankó János vetette meg alapjait annak, hogy mi minősül néprajzi tárgynak, mi az, amit a parasztság életéből kiemelve múzeumban kell megőrizni. Bátky Zsigmond a tárgykiválasztásban követte mestere fölfogását, aki „csak a civilizációtól még nem érintett állapotot akarta dokumentálni" (Szilágyi 1993: 23). De ő érzékenyebb a változásokra, a társadalmi különbségekre, még ha csak szűkszavúan tudósít is róluk (főként később az *Útmutató*ban). Ténykedése ugyanakkor kialakítja, kiteljesíti azt a szemléletet, mely szerint a nép tárgyi javainak van *egy olyan hányada* – a véglegesen tovatűnt régmúltban bizonyára az egész olyan volt, mint –, ami, saját szavait alkalmazva, az „emberiség művelődését" tudja „illusztrálni a maga természetes fejlődésében" (Bátky 1992: 5). Ez az általános kultúrhistóriai háttér Bátkynál etnológiai összefüggésekkel egyetemben nyeri el értelmét. A néprajzi tárgyak az adott, objektíve hozzáférhető anyagi javakból való kiválogatás eredményeként teremtődnek meg, fajtáinak, típusainak növelését művelődés-

történeti tanulságaik indokolják és nem az a törekvés, hogy bármely adott társadalmi környezet tárgypopulációjának teljességét kell számba venni. A teljesség mintája nem az itt és most rögzíthető tárgyi világ, hanem a művelődéstörténeti-etnológiai megfontolások miatt minősített tárgyfajták körének bővítése, az egészből való kiválogatása.

Bátky Zsigmond Kalotaszegen készített fényképei igazolják azt az általa megfogalmazott, a Néprajzi Osztály akkori fényképanyagának egészét jellemző állítását, hogy a képek nagyjából háromfélék: antropológiai típusok, épület- és ruházati felvételek (Bátky 1902: 356). Pontosabban, felvételei a kimondottan antropológiai fényképek híján alapvetően a két utóbbi kategóriába esnek. A korszak normáját, a néprajz jellemző fényképezési gyakorlatát fejezik ki. „Ott, a hol a tárgyak gyűjtése megszűnik – írta –, kezdődik a rajzolás, a fényképezés" (Bátky 1902: 356; vö. Bátky 1992: 12–13). Falukép, lakóházak, tüzelőberendezések, melléképületek, kerítések, kapuk, valamint ruhadarabok, öltözetek, kerámiatárgyak szerepelnek képein. Ezt részben a korszak technikai adottságai határozták meg: a viszonylag még mindig nehéz, állványos fényképezőgép, a hosszú expozíciós idő. A viseletfelvételek a meg nem szerezhető darabokat és a tipikus öltözködési mód elterjedését egyaránt dokumentálják. Az ilyen felvételeken kívül négy olyan munkaeszközt fényképezett le, melyet nem tudott megvásárolni (valószínűleg a méretük miatt): bivalyszekér (F 1717; 6. kép), faeke és talyiga (F 1720), sóőrlő (F 1732; rajzát lásd Bátky 1992: 59. tábla, 12. ábra), esztováta (F 1733; lásd Bátky 1905: 278). Ebből a szempontból roppant következetes: egyetlen olyan felvétele sincs, amely a múzeumba vitt tárgyat eredeti állapotában, használatában idézné. Legfeljebb viseletképei mutatnak épp olyat, mint amit megszerzett (bár itt nehéz az azonosítás, elképzelhető, hogy egynémely lefényképezett ruhadarab utóbb múzeumi tárgy lett; mindenesetre nem ez a jellemző). A tárgyak tehát formájukban, kivitelükben, művelődéstörténeti hátterükért érdekesek, nem pedig használatuk miatt (amiről szórványosan, de akkor érzékletesen, írásbeli jegyzetei tudósítanak; lásd 314. jegyzet). Így nem meglepő, hogy munkát, munkafolyamatot vagy szokásokat, ünnepi eseményeket, melyek javarészt szintén meghaladják az etnográfus tárgygyűjtő lehetőségeit – tehát ott is kezdődhetne a „rajzolás, fényképezés" –, csak elvétve örökített meg. Ilyen irányú törekvés nem jellemezte, valóban csak kivételes, hogy lefényképezett hímző lányokat Körösfőn (F 3460; lásd *Magyar Iparművészet* 1903. 269), temetésről jövő három gyászruhás asszonyt Kalotaszentkirályon (F 3518), utcán tanítónőjükkel álldogáló iskolás gyerekeket Tordaszentlászlón (F 3534; 12. kép), arató lányokat sarlóval Körösfőn (F 3566–3567; 14. kép) és vasárnapi táncoló fiatalságot Magyarvalkón (F 3569). Ez utóbbi két kép is beállított felvétel, nem dolgozó, illetve táncoló alakokat mutat, hanem a fényképezőgép előtt felsorakozott „szereplőket"; az előzőek kapcsán pedig

igazából a háttér érdekelte: a fedeles kapu, az utcakép lakóházakkal. Egyedülálló viszont az a hét képből álló sorozat, melyen a magyarvalkói sarlós aratást örökítette meg 1900-ban (F 3573–3579). Az aratókat munka közben, ebédeléskor (15. kép) és a munka végeztével tánc közben is lefényképezte. A sorozat első képének meghatározásából kiderül, hogy „papnakaratás"-ról van szó (F 3573; a kontaktmásolat kartonja). Az egyik táncoló aratók-képről (16. kép) később tusrajzot készített Helbing Ferenc Déri Frigyes tervezett képes kiadványa számára (Varga 1976: 12. kép), s fennmaradt ennek, valamint párjának a színezett nagyított változata is (Néprajzi Múzeum Rajzgyűjtemény R 6592–6593), ami jelzi, hogy Bátky maga is kedvelte, témájában ritkának tartotta ezeket a felvételeket.

Jankó János valóságos elragadtatással terjesztette fel munkatársa úti jelentését a Nemzeti Múzeum igazgatójához. Az anyag meghatározása és az új gyarapodás miatt a kalotaszegi anyag „oly teljes – írta –, hogy helyszíni gyűjtésre nincs szükség s a jövőben teljesen megelégedhetünk a véletlen alkalmi gyarapítással".[21] Ez a megjegyzés többféleképpen is értékelhető. Először is, Jankó a teljességet nyilvánvalóan más területek gyűjteményével szemben értette, melyek sokkal szegényesebbek, és többnyire pontatlan adatokkal bírnak. Itt ezért szükség van a helyszíni munkára. Ugyanakkor a kalotaszegi anyagot oly módon is teljesnek tartotta, hogy a gyűjtemény viszonylag hiánytalanul kiterjed a gyűjtés korát jellemző állapotot *megelőző* műveltségre, a vidék néprajza „fölvétetett", dokumentáltatott, tehát nincs több tennivaló. Az átalakulás, netán az „új módi" terjedése nem ró a múzeumi gyűjtésre további feladatot.

A sikeres munka eredményeként már végre lehet arra gondolni, folytatja Jankó, hogy a néprajzi gyűjtemény első magyar csoportjáról leíró katalógus jelenjen meg. „Ez a munka rendkívül fontos, mert a külföld kezén a magyar tárgyi néprajzról egyetlen szakszerű leírás sincs, s így ez az első oly munka leend, amely a külföldet a magyarság egy csoportjának néprajzával alaposan és tisztességesen meg fogja ismertetni." A katalógus megírására „én Dr Bátky urat úgy a helyszíni kutatásokból merített ismeretei, valamint szakszerűen iskolázott előképzettsége folytán alkalmasnak tartom" – írta, s kérte a munkához a szükséges költségek előirányzatát.

[21] Jankó János 1900. november 26-i kísérőlevele. NMI 91/1900. Itt jegyzem meg, hogy a kalotaszegi anyag darabszámát illetően szinte minden dokumentum más adatot tartalmaz. Jankó e levelében bevezetésként azt írta, hogy Kalotaszeg „875 igen pontatlanul meghatározott tárggyal volt képviselve osztályunkban". Bátky gyűjtésének köszönhetően ez a szám felment 1437-re; mindkét adat a tárgyakra és fényképekre együttesen vonatkozik. Az osztály gyűjteményéről 1900-ban közreadott áttekintésben viszont 526 tárgyat és 164 fényképet tüntet föl (Jankó 1900a: 46–48). Látható, hogy mindezektől eltérnek a Bátky jelentéseiben szereplő számadatok.

A szándék nem valósult meg, a Nemzeti Múzeum akkori legteljesebb és leggazdagabb magyar néprajzi gyűjteményének katalógusa nem készült el. Pedig ehhez szinte minden – legalább is minden szakmai – adottság megvolt: bőséges tárgyi anyag, részletes helyszíni adatolás, rajzok, fényképek tömege egyfelől, a korszak egyik legképzettebb, alapos helyismerettel rendelkező szakembere másfelől. Mindez komoly tudományos eredményekkel kecsegtetett, a munka mégsem született meg. Az egyre gazdagodó múzeumi gyűjtemény és más muzeológiai, múzeumszervezési terhek – például a Jankó Jánostól hátramaradt feladat, a múzeumi kézikönyv megírása, majd a múzeum költözése/költöztetése – nem hagytak Bátky Zsigmondnak elegendő időt a kalotaszegi katalógus elkészítésére. Ő is úgy járt, mint Semayer Vilibáld, aki nagyszabású szolnok-dobokai kutatását nem tudta befejezni, földolgozni.

Bátky Zsigmond szerepe Kalotaszeg fogalmának alakulásában

Hogyan illeszthető Bátky Zsigmond tevékenysége Kalotaszeg megismerésének és legendáriuma kialakulásának, terebélyesedésének folyamatába? Kétségtelen, nem járatlan úton haladt, hiszen Jankó János, Semayer Vilibáld után ő csak a harmadik a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályáról, aki felkereste Kalotaszeget.[22] Kalotaszeg ekkor már jóval túl van a felfedezés első hullámán, de még nem szállták meg az új formanyelvet kereső alkotóművészek. Hírnevének köszönhető a tekintélyes mennyiségű múzeumi anyag, de az ismeretek még hézagosak, egyoldalúak. Bátky szerepe ennek feloldásában, kiküszöbölésében állt, miközben új hangsúlyok szerint interpretálta az átkutatott vidék kultúráját, és új jelenségeket, addig nem látott összefüggéseket vitt be a néprajzi, népművészeti érdeklődés közegébe.

Feltűnő, hogy Bátky Zsigmond sehol nem említi Gyarmathy Zsigánét. Pontosabban egyetlen helyen, egy fényképfelvételhez írt megjegyzésén kívül nem hivatkozik rá. Az F 1762-es leltári számú, Bánffyhunyadon készült képet[23] Bátky

[22] Semayer ugyan 1897-ben végez antropológiai vizsgálatokat Bánffyhunyadon, de erről csak 1901. február 20-án a Magyar Néprajzi Társaságban tartott előadásban számolt be – nyilván nem utolsósorban Bátky útjainak hatására (*Jelentés* 1902: 74), s csak ezután jelentette meg tanulmányát (Semayer 1901b). Feltételezem, Semayert Jankó bízta meg antropológiai mérések készítésével, mégpedig Herman Ottónak a tárgyra vonatkozó éles kritikája miatt (lásd Herman 1892b: 133–135).

[23] Bátky 11 × 15 cm-es üveglemezre dolgozott, amelynek kontaktmásolatát az akkori múzeumi gyakorlat szerint kb. a mai A/4-es méretű kartonlapra ragasztották, majd erre került a meghatározás. A későbbi rendben meghonosított leíró kartonokra, utalókra a pozitív

így határozta meg (8. kép): „Ház belseje, a fogasokon kancsókkal és tányérokkal". Utólag ceruzával hozzáfűzte: „Gyarmathy Zsigáné gyűjteménye", s kissé lejjebb az aláírás, „Bátky". A kalotaszegi látogatások szinte kötelező mozzanatát, Kalotaszeg nagyasszonyának felkeresését tehát valamelyest Bátky is teljesítette. Előtte a Jankó nyomdokaiban járó Semayer Vilibáld – mint írta – ugyancsak eleget tett ennek, amikor 1897-ben antropológiai vizsgálatokat végzett Bánffyhunyadon (Semayer 1901b: 33). Bátky Zsigmond sehol nem említi kutatóútjának olyan körülményeit, mint hogy hol szállt meg, kikkel találkozott, kik segítették munkáját. Mint láttuk, második alkalommal állomáshelye a már jól ismert Magyarvalkón volt, de nem tudjuk, hogy vajon a református parókián, a tanítónál vagy valamelyik gazdánál lakott-e. Miháltz Ákos református lelkésszel szorosabb kapcsolatba kerülhetett, amit a Néprajzi Tárnak ajándékozott tárgyak bizonyítanak. Csakis Bátky hívhatta fel a figyelmét arra a madzagkötőre, „igénytelen kis szerszámra", amit a lelkész felajánlott a múzeumnak – az is meglehet, hogy az ő kérésére kutatott föl –, s amelyet Bátky szinte azonnal közre is adott a múzeum másik magyar és további két szlovák kézről bekerült példányával, felvázolva a tárgyféleség kultúrtörténeti hátterét (Bátky 1901b. idézet: 147; a tárgy: 154–155). A lelkész utóbb még egyszer gyarapította a múzeumot. 1901-ben a damosi református templomkórusból való 12 festett faragványt (ltsz.: 32795) küldött Budapestre, valamint egy Bátky által reménytelenül keresett (lásd Bátky 1992: 170) – a régi világ hírmondójaként számára oly fontos – marhabendőből készült „böndő-ablakot" (ltsz.: 32586; *Jelentés* 1902: 72). Ennek ellenére nem tudjuk, hogy komolyabb ismeretség szövődött-e köztük. Talán nem túlzás az úti jelentések, cikkek visszafogottságából arra következtetni, hogy Bátky a kutatómunkájának élt, a falvakat járta, különösebben nem kereste a kapcsolatot a helyi intelligenciával.

Visszatérve Gyarmathyéhoz: ha együttműködött volna vele, ennek nyoma lenne beszámolóiban.[24] Noha Jankótól bizonyára megfelelő ajánlólevelet kap(-hat)ott, érdemben mégsem élt vele, s ebben nagyon hasonlít magatartása ahhoz, ami később Malonyayék kalotaszegi munkáját jellemezte, akik nem az ő szemszögéből, az ő kapcsolatain keresztül akarták a tájat, a falvak művészetét megismerni (vö. Jurecskó 1989a: 246). Ezt akkor is érvényesnek (s alapvetőnek) tartom, ha az említett fényképfelvétel mégiscsak azt bizonyítja, hogy Bátky Zsig-

---

kép kisfilmes reprodukcióját ragasztották, és átmásolták az írásos adatokat, de ez olykor apróbb pontatlanságokkal járt.

[24] A Gyarmathy Zsigáné hagyatékának ismeretében író Sebestyén Kálmán sem említi Bátky Zsigmondot a Gyarmathynét felkereső etnográfusok között, ami megerősíti feltételezésemet, hogy nem álltak érdemi kapcsolatban (Sebestyén 1998: 49).

mond megfordult Gyarmathy Zsigáné lakásában. Rövid, kötelező udvariassági látogatásnál azonban ez aligha volt több.

A Kalotaszeg-kép társadalmi konstrukciója szempontból a legizgalmasabb Bátky Zsigmondnak a Malonyay-féle vállalkozással való kapcsolata; konkrétan, személyes síkon s közvetett módon egyaránt. Röviddel Bátky kalotaszegi kutatása után – ha Munkácsy Mihály korábbi látogatásától most eltekintünk (Hála 1993: 318–319) – a tájat felfedezik a hazai és külföldi (vö. Gál 1967) művészek, majd elkészül Malonyay Dezső és munkatársai kalotaszegi munkája, a magyar nép művészetét a századelő szecessziós művészi látószöge jegyében feltárni kívánó sorozat bevezető kötete (Malonyay 1907; vö. Kresz 1968: 19–22; Hofer 1988; Jurecskó 1989a; 1992). Az ismert történetnek van egy eddig nem érzékelt, meglepő részlete, ami a művészi mozgalom és a néprajz közötti kapcsolatot érinti, s ebben különösképpen Bátky Zsigmond kutatásának szerepét. Apró mozzanatról van szó, nem is akarom túlértékelni, ám ez valamennyire más színben láttatja a tudott tényeket.

A *Magyar Iparművészet* 1903. novemberi számát Kalotaszegnek szentelték. Itt fogalmazódnak meg azok a gondolatok, melyek a Malonyay-vállalkozáshoz vezettek (Jurecskó 1992). Ha figyelmesen forgatjuk ezt a kiadványt és az abban olvasottakat, az ott látottakat összevetjük az 1903-ban Kalotaszegről *tudható, hozzáférhető* információkkal, akkor olyan rejtett kapcsolatokat fedezhetünk fel, amelyeket mások eddig nem észleltek. Két momentumra hívom fel a figyelmet. Először is arra, hogy a folyóirat illusztrációs anyagában a Néprajzi Múzeum fényképfelvételei és tárgyai is szerepelnek, mégpedig zömében Bátky Zsigmond friss kutatóútjainak terméséből. Az ő felvétele a *Kalotaszegi utcaajtó* címmel jelzett fénykép, az ajtóban ülő három hímzővel (F 3460; *Magyar Iparművészet* 1903: 269. oldal), a nyolc győri kancsó sorozatának képe (F 1747; uott 279. oldal), valamint egy gyermekfejfát mutató további múzeumi fotó, mégpedig az említett „háromágú fával" (uott 284. oldal). Az illusztrációként szereplő múzeumi tárgyak a következők – zárójelben az azonosított leltári számokkal, egyéb adatokkal: *ablakrács* (ltsz.: 31415; vö. Horger 1902. 140), *faragott díszítés* (ltsz.: 32795; a damosi templomkórus faragványa), *függő gyertyatartó* (ltsz.: 29006?), *motolla* (ltsz.: 29027), *kifestett bölcső* (talpas bölcső; új ltsz.: 65.5.11; Magyarvalkó, 1895; Bátky 1992. 52. tábla, 13. ábra), *két szálán varrott párnahaj, három tollal írt varrottas minta* (ltsz.: 29064, 29133, 29086), *három újabb szálán varrott hímzés* – a középső kékkel hímzett rúdravaló kendő (ltsz.: 31393; Sárvásár; Bátky 1992. 90. tábla, 5. ábra) –, *kályhacsempe*. Mindezt néhány kivétellel (bölcső, varrottasok) Bátky Zsigmond gyűjtötte, illetve szerezte meg a múzeum részére. Az írásos mintarajzoknak ez az *első közlése*, így a múzeumi kiállításon kívül, ahol 1900 tavaszától láthatóak, itt kerültek szélesebb nyilvánosság elé. Nem kizárt, hogy a múzeumtól származó képanyagot Bátky válogatta a *Magyar*

Iparművészet számára, vagy legalább is az ő tanácsai alapján választották ki a tárgyakat, fotókat. Említhető, hogy Bátky az *Útmutató* jegyzeteiben olykor hivatkozik is a folyóirat szóban forgó számának illusztrációira (így egy talpas deszkaasztal Kriesch Aladár által készült rajzára [272. oldal], megjegyezve, hogy az ilyen asztalok „saját tapasztalataim szerint Kalotaszegen, itt-ott még találhatók". Bátky 1992: 160; további helyek 168, 170).

Az is lehetséges, s ez a kapcsolat másik eleme, hogy Bátky Zsigmond személyesen beszélt Kriesch Aladárral (esetleg társaival). Az a mód és azok a hangsúlyok, ahogy a festő cikkében bemutatja, csoportosítja a kalotaszegi varrottasokat, az akkor hozzáférhető ismeretekből egyáltalán nem következett. Láttuk, Jankónál a felhasznált forrás miatt az írásos hímzés nem kapott kellő hangsúlyt. Nála a sorrend a következő: invarrások, írásosak, fehéresek. Szövegét figyelmesen olvasva érzékelhetjük, hogy Kriesch Aladár Bátky szemléletében szól a hímzésekről és a varrotasok három típusát az ő szellemében határozza meg: írás után varrottak, szálán varrottak és vagdalásosak. Sőt, egy jegyzetben „Jankó, Bátky s mások feljegyzései után" bőséggel idéz motívumelnevezéseket, tehát kifejezetten hivatkozik rá (Kriesch 1903: 255). Bátkytól pedig csak szóban hallhatott 1903 nyarán-őszén az írásos hímzésekről, az íróasszonyokról, mert ekkor ő még a hivatali levelezésen kívül nem írt a kérdésről. Eredményeit, az új hangsúlyokat viszont látni lehetett az osztály szemléltető kiállításán. Az íróasszonyokról, motívumokról vallomásában K. Lippich Elek is megemlékezett. Az alkotás egyéni és közösségi jellegének egységét fejtegetve az ő szövegében is egyértelmű, hogy az írásos hímzéseket tekinti a kalotaszegi varrottasok „régi" rétegének (K. Lippich 1903: 249), amit aligha fogalmazhatott volna meg ilyen egyértelműen kizárólag pár napos kalotaszegi kalandozásai nyomán.

Van még egy szál, egy kapcsolat a múzeum és a művészek között: Undi Springholtz Mariska kétéves múzeumi foglalkoztatása. Őt, a „szabadkai állami tanítóképző intézet rajztanárját és előnyösen ismert tervező művészt" 1903-ban a kultuszminiszter a Néprajzi Osztályhoz rendelte, ahol a „fontos és gyakori rajzolási munkák legnagyobb részét" végezte (Jelentés 1904: 91–92).[25] A nyarat Kalotaszegen töltötte, húgával ott van, amikor Kriesch Aladár, valamint – egészen rövid időre – K. Lippich Elek felkeresik a vidéket és a már ott tartózkodó Edvi Illés Aladárt (lásd K. Lippich levelezését, közli Jurecskó 1989a: 261–262). Mákón, Magyarvalkón, Magyargyerőmonostoron és Inaktelkén járt.

[25] Az osztályigazgató által kiállított hivatalos bizonyítvány szerint Undi (Springholtz) Mariska az 1902. szeptember 1-től 1903. június 30-ig terjedő iskolai év alatt dolgozott a Néprajzi Osztálynál, ahol az „előfordult összes rajzolási munkákat nagy tudással, végtelen szeretettel és a legszebb reményekre jogosító igyekezettel végezte". NMI 83/1903.

Útja alapján cikket, rajzokat közöl a *Magyar Iparművészet*ben, ahol a múzeum anyagára is hivatkozik s néhányat az ábrák között be is mutat (Undi 1904; rajzai bekerülnek Malonyay kötetébe). Megbízatását egy évvel meghosszabbították a múzeumnál (Jelentés 1905: 92), ami tartósabb személyes kapcsolatot és a múzeumi anyag ismeretét jelentette, nemcsak számára, hanem valamilyen mértékben a többiek felé is. Az is elképzelhető, hogy ő közvetített a múzeum és a *Magyar Iparművészet* kalotaszegi számát előkészítő művészek között, vagy Bátky instrukciói alapján ő választotta ki a közlésre kiszemelt anyagot.

Az eddig is tudott dolog volt, hogy Malonyay és munkatársai ismerték Jankó János könyvét, erre ő maga hivatkozik is (Malonyay 1907: 33, 67–83), de azt „minden művészi érzék nélkül készült" műnek tartotta (Malonyay 1904. aug. 2-i levele K. Lippichhez, közli Jurecskó 1989a: 268). Indulásuknál azonban más információkat is kaptak: minden jel szerint Bátky pontosabb, helyszíni tapasztalatait is valamennyire megismerhették, legalábbis néhányan. Malonyay Dezső egy levele közvetve arra utal, hogy feltehetően látta (vagy társai látták) a budapesti múzeumi anyagot. K. Lippich Eleknek 1904. augusztus 22-én részletesen beszámolt az addig végzett munkáról, a gyűjtött anyagról, mely között sok olyan van, írja, „aminek semmi nyoma se *Pesten*, se Kolozsvárt *a múzeumban*" (közli Jurecskó 1989a: 268; kiemelés tőlem – F. Z.). Ez is arra utal, hogy indulás előtt némelyikük felkereste a Nemzeti Múzeum néprajzi tárának kiállítását, beszélt munkatársaival.

Talán gyengíti a felsorakoztatott érveket az a tény, hogy a Néprajzi Múzeum irattárában egyelőre nem sikerült semmilyen utalást találni arról, vajon Bátky vagy az osztály más munkatársa találkozott-e Edvi Illéssel, Kriesch Aladárral, Malonyayval vagy másokkal. Itt nincs nyom a *Magyar Iparművészet* kalotaszegi számának előkészítéséről, a múzeum által biztosított illusztrációkról sem, viszont egy a Malonyay hagyatékban fennmaradt levél utal erre. Igaz, nem éppen az egyetértésre. Edvi Illés Aladár 1903. október 3-án K. Lippich Eleknek írt levelében, melyben a kalotaszegi számhoz adott rajzairól ír, hivatkozik arra, hogy Semayer Vilibáld figyelmeztette Györgyi Kálmánt, a lap szerkesztőjét a kalotaszegi anyag helyes értékelésére. „Halottad mit mondott Semayer Györgyinek? – írta. – Hogy nagy baj lesz még abból, ha mi ezekről a kalotaszegi dolgokról írunk s tévtanokat hirdetünk, ha azt mondjuk, hogy azok ott eredeti magyar dolgok?" (Közli Jurecskó 1989a: 263–264.) Fontos adat ez a múzeumi anyag felhasználásáról, különösképpen a néprajzkutatók és a művészek eltérő felfogásáról (Jurecskó 1989a: 248), de nem perdöntő abból a szempontból, hogy a kezdeti időben mennyi és milyen kapcsolat volt közöttük. A levél nem hivatkozik Bátkyra, hanem csak a Jankó Jánost követő új osztály-

igazgatóra, ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy őt nem ismerték, a múzeumi kiállítást pedig nem látták.[26]

Mindent összevéve – a források filológiai elemzése és a tények logikai összefüggése alapján – megállapítható, hogy a Néprajzi Múzeum gyűjteménye, némi személyes kapcsolattal együtt jobban közrejátszott a Malonyay Dezső nevével fémjelzett munka előkészítésében, mint ahogy azt eddig képzeltük. A kapcsolat másik oldala, másik kérdése viszont az, hogy a művészek sikere és a kétségtelenül gazdag anyagot feltáró, állami segédlettel kiadott reprezentatív kötet valószínűleg kissé féltékennyé tette a múzeum munkatársait. A kötet szemléletével, az összehasonlítás hiányával nem tudtak egyetérteni, amit az *Ethnographiá*ban közzétett kritika is kifejezett (Szabó 1907; vö. Fejős 1998: 9).[27] Meglehet, Kalotaszeg művészi kézre kerülése is visszavetette Bátky Zsigmondot a tervezett leíró katalógus befejezésétől. Hiába ismerte ő a legjobban a vidéket, mások – néprajzi szempontból laikusok – hamarabb látványos sikert arattak, arathattak. Hallgatása nem segített azon, hogy a néprajz és a művészi mozgalom útjai ekkor már határozottan elkerülték egymást.

Zárszó

Befejezésképpen a magyar néprajz fejlődésének, önképének egy sajátos anomáliájára térek ki, mely ez utóbbi gondolatokkal is kapcsolatban áll, s mert ezzel megmagyarázható a forgalomban lévő „Kalotaszeg történetek" (Fejős 1998) bizonyos egyoldalúsága. Leegyszerűsítő az a szemlélet, amely egy munka, egy terepkutatás eredményét csak a megjelent publikációkkal, azok mennyiségével méri. Jankó János mint Kalotaszeg monográfusa egyértelmű helyet vívott ki a magyar néprajz történetében, s ez a vitathatatlan tudományos érdem mellett az ilyen szakmai közfelfogásnak is betudható. Bátran, elfogultság nélkül mondhatjuk, hogy a magyar néprajzi kutatás történetében Bátky Zsigmond kalotaszegi munkássága van olyan jelentőségű és minőségű, mint Jankó Jánosé. Nem utólagos, mesterséges vetélkedést kívánok kettőjük között szítani, vagy bálványt dönteni az egyik oldalon, s mitizálni a másikon. Mi sem áll

[26] A Néprajzi Osztály publikált éves jelentései, melyek felsorolják az osztályt és a kiállítást felkereső „külföldi szakférfiakat" és a hazai látogatócsoportokat, egyszer sem tesznek említést a szóban forgó szereplők feltételezett látogatásáról (vö. Jelentés 1901–1905).

[27] Az *Ethnographia* kritikusának személye rejtélyes. Szabó K. János nevét nem őrzi más publikáció, a Magyar Néprajzi Társaság tagnyilvántartásában sem szerepel. Bírálata ugyanakkor a kérdésben való tájékozottságot, múzeumi anyagismeretet mutat, s a szerző a néprajz tudományát művelők nevében beszél. Nem tartom kizártnak, hogy álnévről van szó, mely netán valakit a néprajzi osztályról takar...

tőlem távolabb, mint hogy a „nagy ember" nimbuszát építgetve idealizáljam Bátky Zsigmondot, fiatalkori kutatását. A reális tudománytörténeti visszatekintés, az adott kor tudományos-eszmei állapotainak rekonstrukciója vezérel, s annak érzékeltetése, hogy nem lehet csak publikációban mérni a tudomány egésze történetének alakulását.

A múzeumi munka sajátosságai miatt Bátky Zsigmond egykori kalotaszegi kutatásának mindmáig kisebb a látszata és a visszhangja, mint Jankó János ma már szinte szakrális tisztelettel övezett önálló kötetének, melyen pedig érződik, hogy némileg futtában készült, s egyik fejezete, valamint több részlete nem is tőle származik. (Zárójelben jegyzem meg, hogy Herman Ottónak a könyvről írt kritikáját ma igazságtalannak szokás tartani [vö. Hála 1993: 322–323], noha szerzője joggal tette szóvá például a kötet felületességeit, tévedéseit és inkorrekt irodalmi átvételeit [Herman 1892b].) Egyetlen példa a két kutatási mód különbségére: amikor Jankó János 27 faluban közel 3600 család adatait összegezte, ennek a kötetében egy forrásértékű részfejezet lett az eredménye (Jankó 1993a: 104–132). Ezzel szemben a több száz kalotaszegi tárgy adatainak pontosítása nem szült ilyen „látványos", bárki által könnyen hasznosítható eredményeket, pedig ennek értéke nyilvánvaló. Bátky kalotaszegi kutatásának hozadéka búvópatakként azonban ott van a korabeli néprajzi tudás terebélyesedő áramában. A gyűjtőút – tárgycentrikus terepmunka – aprólékos elemzése mutatja, hogy a Bátky által feltárt kalotaszegi ismeretek (különféle tárgyak, fényképfelvételek és tereptapasztalatok) beépültek a korszak néprajzi tudásába, különösképpen az *Útmutató* nagy hatású kanonikus szövegébe. A kézikönyv forrásai között a kalotaszegi anyag elsőrendű, a rendszerezésben az újonnan gyűjtött és a „hitelesített" tárgyak meghatározó jelentőségűek. Bátky előszeretettel idézi az általa a használatból jól ismert, nagy fontosságúnak tartott saját gyűjtésű tárgyakat, aminek egész sor példáját láthattuk, még a teljesség igénye nélkül is. A gyűjtőmunkából, tehát a falusi nép mindennapjaiból származó tapasztalatok átemelése épp a kalotaszegi tárgyak bemutatásában érhető legjobban tetten. Az *Útmutató* figyelmes tanulmányozása meggyőz arról, hogy az nemcsak rendszerbe foglalta a múzeumi tárgyi forrásanyagot (Gunda 1978: 127–138; Kisbán 1974: 116–117), megalkotta a néprajz egyik legfontosabb, tárgyakból leszűrhető tudásbázisát (Fejős 2000b: 79–80) és a muzeológia egységes szemléletű programját (Szilágyi 1993: 22), hanem felöleli a szerző terepkutatásának – s itt főként a kalotaszeginek – a néprajzi tudást bővítő, hitelesítő tapasztalatait is, ami épp a kiadvány látásmódot közvetítő szerepe miatt alapvető. Más szavakkal: a kézikönyv Bátky múzeumi tárgyismeretének és terepmunkájának *együttes* szintézise. Számon kell tartanunk, hogy Bátky Zsigmond több időt töltött Kalotaszegen, négyszer annyi

fényképfelvételt készített, mint elődje (260 db, szemben az 55-el[28]), s bőséggel gyűjtött módszeresen megválogatott, a népi kultúra addig kialakult képéből még hiányzó tárgyakat. Indokolt-e még mindig a tereptől, az élettől idegenkedő szobatudósnak, a steril tárgytörténet emberének tartanunk?

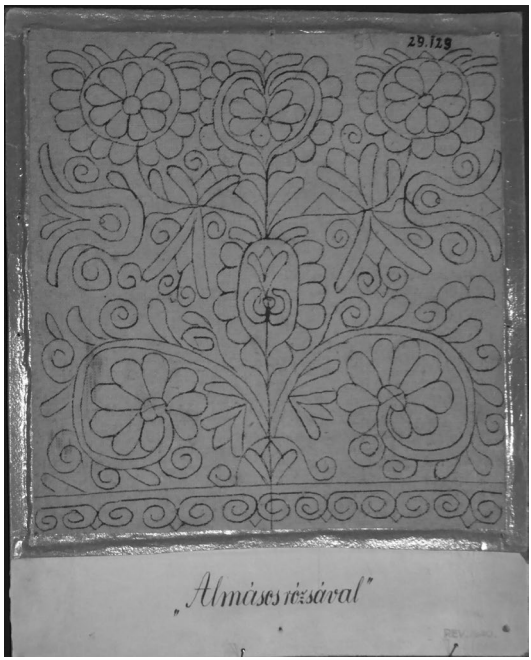
Ha Bátky Zsigmond mesteréhez hasonlóan kutatásait követően hamarjában közreadta volna feljegyzéseit és vizsgálódásának eredményeit, nem várja meg az összegzésre alkalmas jobb időket, ma bizonyára az ő nevét is egy Kalotaszeg-monográfiával, avagy a leíró katalógussal társíthatnánk, s jobban tudatosult volna, hogy kiváló *gyűjtő* is volt. Ez sajnos nem történt meg, jegyzetei sem maradtak fenn teljességében, ám az elvégzett munka, az általa Kalotaszegen feltárt és a múzeumi forrásanyagba, különféle publikációkba beépült néprajzi tudás és információ miatt Bátky kalotaszegi terepmunkája legalább annyira értékes, épp annyira megkerülhetetlen, mint Jankó Jánosé. A Kalotaszeg néprajzát leíró, rekonstruáló elbeszéléseinkből nem hiányozhat – mint eddig – Bátky Zsigmond tevékenysége. Megérdemelné, hogy a publikált művek iránti igényeknek is eleget téve önálló kötetben összefoglaljuk a kalotaszegi út és kutatás hozadékát.

*

Kiegészítés

A kézirat publikálása után került elő egy dokumentum, amely egy fontos részletben pontosítja Bárky Zsigmond kalotaszegi útjának körülményeit. Jankó János a magyar és ázsiai hímzések ornamentikájának kérdéséről Békéscsabán 1901. október 26-án tartott előadásában utal arra, hogy az első alkalommal együtt utaztak Bátkyval Kalotaszegre. Őt közvetlenül az vezérelte, hogy az írásos hímzés „teljesen pusztulóban" lévő mintáit összegyűjtesse. „Leutaztam – írta – a Néprajzi Múzeum assistensével, Bátky Zsigmond dr. úrral s nagy keresés után csakugyan találtunk egy öreg asszonyt, aki még ezeket a mintákat írni tudta. Bátky úr aztán megkörnyékezte a nanót s a nanó, aki sem írni, sem olvasni nem tud, lassankint 89 mintát irt le vászonra koromlével, szabad kézzel, pusztán emlékezetből. S ez a gyűjtemény ma egyik dísze a Néprajzi

[28] Jankó János felvételei, 1894-ből: F 78–87, 98, 839, 841, 651–862, 864–869, 880; 1900-ból: F 1787–1789, 1846–1847, 1849–1858, 1863, 1911–1913; hagyatékából 1903-ban bekerült képek: F 5351, 5354, 5358, 5373, 5378. Jankó képeinek egy része antropológiai felvétel. Bátky Zsigmond képei 1899-ből: F 1664–1764; 1900-ból: F 3449–3602. Fényképeik között néhány duplum is található, melyek külön számon szerepelnek.

17. kép
Czucza Istvánné Szőcs koromlével rajzolt mintája.
Bánffyhunyad, Bátky Zsigmond gyűjtése, 1899

Múzeumnak!" (Jankó 1900c, 1901b, vö. 17. kép) Ezek szerint az 1899-es kutatás kezdetén – feltehetőleg pár napig – együtt voltak Bánffyhunyadon. Valószínű, hogy Bátky Zsigmond ily módon valóban találkozott Jankó régi ismerősével, munkatársával, Gyarmathynével, s ekkor készítette lakásában néprajzi tárgyairól az általa meghatározott fényképet.

MÚZEUMI ÉRTÉKEK ÉS ÁRNYAK – JANKÓ JÁNOS A TEREPEN

Jankó Jánost 1894 januárjában nevezték ki a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályához, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a beteg Xántus János helyett őrá hárult a néprajzi gyűjteménnyel kapcsolatos minden feladat. Tevékenységét kezdettől nagy nemzetközi mozgékonyság jellemezte.

Már az adott év tavaszán Berlinbe utazott, hogy a néprajzi múzeumban átvegye az állami pénzen megvásárolt Fenichel Sámuel-féle új-guineai gyűjteményt. Mivel utóbb felmerült, hogy a hagyaték egy része illetéktelen kezekbe került, vagy más múzeumoknak értékesítették, decemberben valóságos nyomozati munkát bíztak rá. Ennek részeként átvizsgálta a bécsi Udvari Természetrajzi Múzeum és a prágai Nemzeti Múzeum etnográfiai gyűjteményét esetleges Fenichel gyűjtötte tárgyak után, majd pár napra ismét Berlinbe ment, ahol a múzeum alapítójával és nagy tekintélyű vezetőjével, Adolf Bastiánnal találkozott. Megtudta tőle, hogy az adott időszakban a múzeum nem vásárolt egyetlen új-guineai tárgyat sem.[1] Küldetésének az adott igazi értelmet, hogy közvetve részese lehetett annak a nemzetközi versengésnek, amely igencsak meghatározta az etnográfiai tárgyak értékével kapcsolatos kérdéseket. A nemzetközi beágyazottságot jól mutatja Jankó egy megjegyzése: „Több mint 6000 frton vettük meg a Fenichel gyűjteményt, melyet *Bastian, Virchow, Bartels, Ehrenreich és Heger Európában páratlannak jeleztek, s melynek leírását várja tőlünk a külföld*."[2] Még első berlini látogatásakor tanulmányozta a múzeum nyilvántartási rendszerét is. Hazatértét követően kezdte el az alapjaiban máig érvényes „uj nagy gyűjtemény-katalógust, a czédula-szakjegyzékkel […] melyben mintául a berlini K. Museum für Völkerkunde leltára szolgált" (Jankó 1894: 372).

A következő év nyarán megtekintette a prágai „cseh-szláv néprajzi kiállítást" (1. kép), amelyről részletes ismertetőt tett közzé a *Vasárnapi Ujság*ban (Jankó 1895b). Egy évvel később az első hosszabb útja Oroszországba vezetett. Múzeumi szempontból Pápai Károly nyomában járt, az ottani múzeumok magyar

[1] Jankó 1894: 371; a decemberi nyomozás részleteit lásd Jankó 1894. december 27-i, a miniszternek írt jelentésében (NMI 35/1894., fogalmazvány).

[2] NMI 61/1986.; *kiemelés – F. Z.* A gyűjteményhez vö. Vargyas 2000: 555, 556, de itt nincs szó Jankó szerepéről.

1. kép
Cseh-szláv néprajzi kiállítás. Prága, 1896

vonatkozásban értékelhető anyagát kívánta tanulmányozni. Vállalkozásáról utóbb így írt *A magyar halászat eredete* című nagy munkája bevezetésében:

„1896-ban arra kértem a M. N. Múzeum igazgatóságát, hogy rendes szabadságidőmet ez alkalommal Oroszországban tölthessem s megtekinthessem a nizsnij-novgorodi kiállításnak, továbbá a moszkvai, pétervári és helsingforsi múzeumoknak néprajzi anyagát. Kérelmem megindoklásában a többek között kifejtettem azt is, hogy a nyugati múzeumokban, melyeket elég jól ismerek, melyeket csaknem évenkint felkeresek, meg lehet ugyan tanulni az ethnographia rendszerét és módszerét, meg lehet ismerni a világ legkülönbözőbb népeinek ethnographiai tárgyait, de a mi magyar ethnographiánknak sem elejét, sem folytatását sem semmiféle vonatkozását meg nem találjuk, s ha egyáltalán van valamelyes analógia összegyűjtve, úgy ezt csakis az orosz gyűjteményekben kereshetjük" (Jankó 1900e: 6).

Útja eredményeként megállapította – s ezt tette a halászati munka alaptézisévé –, hogy „az orosz gyűjteményekben a magyar ethnographia számtalan analógiáját" lehet megtalálni (Jankó 1900e: 7).[3] Ez a megjegyzés azt is jelzi, hogy Jankó számára a múzeum a benne fölhalmozott anyaggal volt azonos. Tudományos forráshely, ez az értéke. Közelebbről: Jankó előnyben részesítette a magyar néptörténetre vonatkozó vagy azzal összefüggésbe hozható összehasonlító múzeumi tárgyállományt a múzeum etnográfiai „rendszerével és módszerével" szemben. A múzeumok kapcsán később is legtöbbet az anyag

[3] Útjáról hivatalos jelentést írt (NMI 24/1897.), de ez jelenleg nem található.

megismeréséről értekezett, muzeológiai megjegyzéseit inkább csak mellékesen vetette papírra. Útban Finnországból hazafelé Berlinben ismét találkozott Adolf Bastiannal, akit már 1894 óta ismert. Itt a múzeumi anyaggal s az etnográfiai gyűjtéssel kapcsolatban különleges élményben volt része, aminek jelentőségét – mint alább látni fogjuk – saját terepkutatása eljárásainak fényében érthetjük meg.

Az oroszországi munkát tovább folytatva, a harmadik Zichy-expedícióra (vö. Kissné Rusvai 2013) készülve 1897-ben és 1898-ban Jankó szinte megismételte a korábban Pápai Károly által bejárt múzeumi utat (Fejős 2017: 30–32) – visszafelé haladva. Elődjénél sokkal részletesebb, alaposabb anyaggyűjtést folytatott. Kifelé menet Berlint ismét útba ejtette, ahol a kor mérvadó szakembereivel megvitatta kutatási programját. Találkozott Bastian helyettesével, Félix von Luschannal, valamint az épp ott időző bécsi múzeumi tisztviselővel, Franz Hegerrel. Tisztelgő látogatást tett Rudolf Virchownál, akitől 1896-os magyarországi látogatásakor sok bátorítást kapott a néprajzi gyűjtemény fejlesztését illetően (Jankó 1993c: 11–15). Ekkor Jankó három hónapot töltött Finnországban. Elsősorban a Finn Néprajzi Múzeum anyagát tanulmányozta, amelyet tipológiailag feldolgozott. A tárgyak formai jegyek szerinti fejlődési sorokba rendezése jelentette számára a múzeumi tárgyak elemzésének módszerét (Jankó 1993c: 74–146), amit utóbb Marót Károly a természettudományok hatására kialakított, leíró „botanikai módszernek" nevezett (Marót 1939: 358). Emellett nagy figyelmet fordított a Finn Néprajzi Múzeum és a vidéki gyűjtemények kialakulására, szerepére. Az így egybegyűlt anyag kapcsán becsülte nagyra azok nemzeti hivatását (Jankó 1900d; 1993c: 47–53). Megtekintette még a Halászati Múzeum történeti-néprajzi részét, továbbá a művészeti múzeum, az Ateneum Antell-gyűjteményének „kicsiny afrikai elő és hátsó indiai és perzsa ethnographiai csoportját" és az ezzel együtt kiállított Gustav Nordenskjöld-féle anyagot, a Mesa Verda feltárásából származó leleteket.[4] Finnország után tizenhárom oroszországi város múzeumát vizsgálta át, vagy legalábbis igyekezett azt felderíteni, hogy hová kell majd munkatársait az anyag részletes szám-

[4] Jankó 1993c: 26. Nils Gustaf Nordenskiöld (1868–1895) finnországi svéd természettudós elsőként kutatta a pueblók 1888-ban megtalált ősi települését a coloradói Mesa Verdében. A helybeliek tiltakozása ellenére leletek, tárgyak tömegét szedte össze és küldte haza, amelyek alapján 1893-ban angol könyvet jelentetett meg a pueblo kerámiáról és eszközökről (internetcím: http://en.wikipedia.org/wiki/Gustaf_Nordenski%C3%B6ld). A kötetet Jankó is látta, mint írta, „e könyv ott van a gyűjtemény mellett, s bárki megnézheti s az egyes dolgoknak utána olvashat" (Jankó 1993c: 26). A Nordenskiöld-gyűjtemény ma a Finn Nemzeti Múzeumhoz tartozó Kultúrák Múzeumában található (Kotilainen, toim. 2006: 32–41), miként az Ateneum nagy adományozójától, az orvos Herman Frithiof Antelltől (1847–1893) származó etnológiai anyag is (Parpola 2003: 226).

bavételére kiküldeni. Az útja során a miniszternek küldött jelentéseiben, leveleiben, naplóföljegyzéseiben múzeumi tapasztalataira is kitért (vö. Jankó 2000b).

Professzorának, Lóczy Lajosnak Szentpétervárról írt 1897. november 9–12-i levelében Jankó összefoglalta finnországi és pétervári első napjainak munkáját. Célja az volt, hogy a „magyarság eredetét tárgyi néprajzi alapon" megvilágítsa, s ehhez a rokon népektől származó összehasonlító anyagot maga szedje össze. Ez korbeli adottság volt, a Zichy-expedíció régésze, Pósta Béla ugyanekkor szintén hasonló munkát végzett. Tucatnyi múzeumot, magángyűjteményt vizsgált át magyar vonatkozású párhuzamok felderítése céljával (vö. Pósta 1898a; 1898b).[5] Jankó a múzeumi anyag számbavétele mellett azt is elhatározta, hogy mindenütt alaposan tanulmányozza a muzeális viszonyokat, „hogy annak idején az e téren szerzett adataimat is értékesíthessem a hazai nemzeti muzeumunk korhadt szervezete érdekében" (Hála–Kodolányi, közread. 2001: 14). Múzeumi megfigyeléseivel tehát a Nemzeti Múzeum szervezeti átalakításához, szemléleti korszerűsítéséhez akart hozzájárulni. Beszámolt arról, hogy a Finn Néprajzi Múzeum mintegy 13 ezer finn tárggyal bír, melyeket egész Finnország területéről rendszeresen gyűjtöttek a „stockholmi Nordisk Museet megalapítójának a híres Hazeliusnak nyomán". Itt nem járt, az Északi Múzeumot másodkézből ismerte, részletesebb képet többek között éppen Pápai Károlytól kaphatott róla. A finn múzeum erényeit abban látta, hogy „kimerítő az egyes vidékekre" vonatkozóan, és „gazdag az egyes sorozatokban". Úgy érezte, hogy ha ezt feldolgozza, lehetősége nyílik ennek alapján a finnugor népek csoportjában az „összehasonlító typologia" – mint végső cél – elkészítésére (Hála–Kodolányi, közread. 2001: 14). Áttekintve a múzeumi tárgyakat, ahhoz hogy ezek „életadta keretét" is megismerje, felkereste „a legtöbb ősit megőrző" Karéliát. Lóczy Lajosnak is megírta, mint a finn néprajznak szentelt későbbi ismert tanulmányában (Jankó 1900d), hogy a múzeumügy, különösen a néprajzi múzeumok ügye sehol úgy fel nem lendült, mint Finnországban, ahol Helsinkin kívül nyolc néprajzi múzeum létezik. Ezek adatait finnországi naplójában össze is foglalta, részben saját tapasztalatai, részben levélben kért információk alapján (Jankó 1993c: 47–53). A finnektől eltérően Pétervárott azt tapasztalta, hogy a „múzeum új s következőleg hallatlan rendetlenség van benne", pedig az anyaga gyönyörű (2. kép). A kutatást akadályozó legnagyobb probléma, hogy nincsenek leltárai (Hála–Kodolányi, közread. 2001: 17). Utóbb még hozzáfűzte: „A muzeum mint az orosz ethnografia általában főleg costumetanból áll" (Hála–Kodolányi, közread. 2001: 18).

[5] A nyelvész Pápay József is megtekintett etnográfiai gyűjteményeket (Pápay 1905; Kissné Rusvai 2010).

2. kép
Szamojéd csoport. Szentpétervár, az Akadémia Néprajzi Múzeuma

Egy másik múzeumi kollégájának, a régiségtár vezetőjének, Hampel Józsefnek Pétervárról 1897. november 27-én írt leveléből jól látszik, hogy mit tartott a néprajzi-tárgy-gyűjtés értelmének: Helsinkiben „egybe van gyűjtve az *egész* finn tárgyi néprajz még pedig úgy ethnográfiai vidékenkint minden tárgy, mint az egyes tárgyak a különböző vidékekről alakfejlődési sorozatokban". Beszámolt arról, hogy a 13 ezer tárgyból lerajzolt ezerháromszázat. Ezzel megismerte a „finn néprajzot" és a „typologikus sorozatokat", azaz amelyek „megmutatják valamely tárgynak melyik a legfejletlenebb, melyik a legfejlettebb alakja s mily fokokon jutott az első a másodikhoz". Minden típust feldolgozott, s ezt tartotta elvégzendőnek minden népről, hogy „komoly és kritikus felvilágosításokat" kapjunk a magyar néprajzra nézve. A koncepciónak van azonban egy további fontos, bár kisebb hangsúllyal említett eleme: „A finn föld belsejében tett két utazásom pedig a muzeális anyagnak nemcsak alkalmazását hanem a földrajzi és természeti tényezők adta eleven keretét szerezte meg." (Hála–Kodolányi, közread. 2001: 33) Vagyis: a múzeumokban látott tárgyak valós életkörülményeit és használatát figyelte meg. Jankó leveleiből jól kirajzolódik a múzeumi munka, a néprajzitárgy-gyűjtés koncepcionális lényege: területi teljesség, alakfejlődési-tipológiai sorozatok *és* a használat társadalmi körülményei, földrajzi-természeti meghatározottságai. Természettudományos *és* szociológiai dimenzió körvonalazódik, nagy-nagy hangsúllyal az előbbin.

Szentpétervár után Jankó Moszkva, Tbiliszi, Kazán, Perm, Jekatyerinburg, Tobolszk és Tomszk múzeumait tanulmányozta. Legjobb véleménnyel a grúz főváros múzeumáról volt, ahonnét egy sorozat fényképet hozott nem csupán az anyagról, egyes tárgyakról, mint általában másutt, hanem a „felállítás" módjáról is (3. kép).[6] Miután elhatározta, hogy a Zichy-expedíciótól különvál-

[6] Néprajzi Múzeum fényképgyűjtemény, ltsz.: F 9972, F 9973, F 9976–9991. Vö. Fejős 2017: 5–7. kép.

3. kép
Munkaeszközök. Tbiliszi Múzeum

va közvetlenül az osztjákok lakta vidékre utazik, elsősorban az osztják anyagot kereste az orosz múzeumokban. Hat nagy osztják gyűjteményt vizsgált át. Helsinki, Szentpétervár, Moszkva, Perm, Jekatyerinburg és Tobolszk anyagának ismeretében „konstatálhatom – írta naplójában –, hogy Pápai Károly osztják gyűjteménye, melyet muzeumunk őriz, az orosz gyűjtemények felett úgy tárgyainak számára, mint eredetiségére és ősiségére nézve páratlanul magasan áll s a mennyiben a nyugateurópai gyűjteményeket is ismerem, melyek közül a florenzi (Sommier) és stockholmi (Martin) a legkiválóbbak, hozzá tehetem, hogy ma egész Európában nincs oly fontos osztják gyűjtemény, mint a mienk és ez a tény annak tudományos értékesítését kétszeresen erkölcsi kötelességünkké teszi" (Jankó 2000b: 220). A múzeumokban őrzött anyagot tehát sokra becsülte, s ennek alapján a budapesti gyűjteményt más hasonlóknál értékesebbnek tartotta, amelynek gyarapításához minden eszközt, fondorlatot maga is igénybe vett – hasonlóan Európa-szerte működő kortársaihoz. Ennek legbeszédesebb példája az osztjákföldi kutatás végén, Tomszkban megszerzett úgynevezett Kuznecov-gyűjtemény esete. Itt kell visszatérnünk korábbi berlini múzeumi élményére.

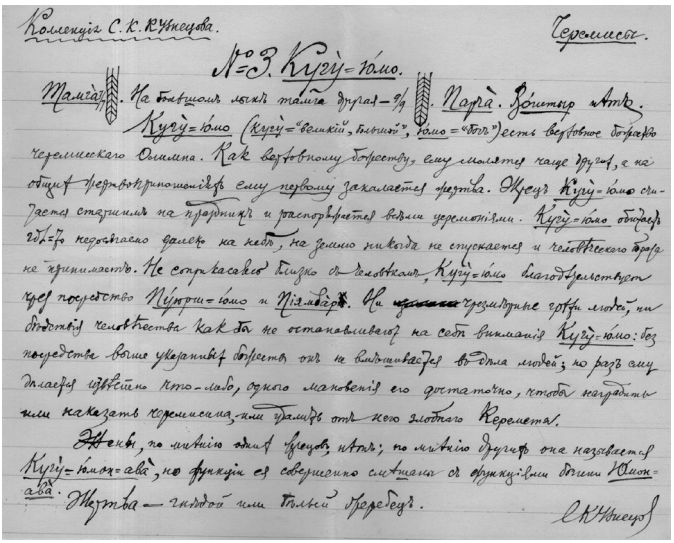
„Mikor 1896-ban a nizsnii kiállításról visszajövet Berlinben voltam – olvasható Jankó 1898-as oroszországi naplójában –, az öreg Bastian, hálából, hogy a norvég számszerij-hoz hozzájuttattam, s mert tudta, hogy Oroszországba készülök, elvezetett ebbe a titkos Abteilungba" (Jankó 2000b: 228, 229). A múzeum legféltettebb kincseit őrző osztályáról van szó, „melyet idegen szem egyáltalán nem láthat meg". Adolf Bastian a múzeumnak ezt a titkos részlegét

mutatta meg Jankónak. Itt olyan tárgyakat tartottak, amelyek kiállításának – miként Bastian fogalmazott – „kellemetlen következményei volnának", mert idegeneknek már a tárgyak puszta megszerzése is elvileg lehetetlen. Jankó többek között cseremisz áldozati tárgyakat, „isteneket", selyemhímzéseket láthatott. Ez a féltett anyag a Kazánban már Pápai Károly által megismert tanár, Kuznecov saját gyűjteményének egy részéből állt. Jankó ennek párját szerezte meg 1898-as osztjákföldi kutatóútja végén a Néprajzi Múzeumnak. Naplójában részletesen beszámol arról, hogy a Berlinben látott cseremisz anyag miként kerülhetett külföldre, és hogy ő hogyan csalta ki Tomszkban e tárgyakat gyűjtőjüktől, a Kazani Egyetem volt tanárától, Kuznecovtól.[7] Ezúttal a múzeumi gyűjtés természete s körülményei, az etnográfiai anyag ebből következő sajátos jellege érdemel figyelmet, ami mai szemmel kétségtelenül súlyos etikai kérdéseket vet fel. A gyarapításban a kutatók, múzeumok közötti olyan cserebere, mint Bastian és Jankó „alkuja", nem volt ritkaság. Kényesebb kérdés, hogy a tudomány elvont eszméje vagy a nemzeti hivatás szolgálata jegyében a fontosnak, értékesnek minősülő – például rituális – tárgyak megszerzése nem volt mentes az „eladók", az „ajándékozók" kiszolgáltatottságának kihasználásától sem. Jankó feljegyzései is világosan mutatják, hogy a terepen a gyűjtés, a gyarapítás legfőbb eszköze eleve a kényszer volt. „Megmondtam, hogy kell – írja például egy helyütt –, s ide adták" (Jankó 2000b: 193). Nem más ez, mint a 19. századi orientalista gyűjtés rasszista hierarchiát feltételező és egyben létrehozó diskurzusának iskolapéldája (vö. Brusius 2017: 389).

Osztjákföldi útjáról már idehaza, a Földrajzi Társaságban tartott előadásában csaknem kérkedett trükkjeivel. Ezekből az ülés beszámolója is adott ízelítőt: „Az ethnographiai gyűjtést és anthropologiai méréseket Jankó itt is [a Jugán-folyó völgyében] koponya-gyűjtéssel egészítette ki. Az éjjel végzett titkos sírbontás életveszélylyel járt. Midőn a merényletről a kétségbeesett osztjákok útján egy pap értesült, az anthropologiai gyűjtés összes eddigi eredményeit az engedélyt adó cári ukáz dacára is le akarta foglaltatni. Mielőtt azonban a tomszki főpapnak szóló jelentés expediáltatott volna, kutatónk a papot leitatta s az induló obi gőzhajón még idejében elutazott az osztjákok földjéről."[8] Jankó naplója megerősíti e dicsekvő sorokat, erőszakosságát a sírok „felbontásakor" – vagyis: kirablásakor. Kitér a „bolond pap" fellépésére – ahogy nevezte az akadékoskodót –, de leitatása nem szerepel a szövegben (Jankó 2000b: 212–217).

[7] Jankó 2000b: 229–234. Kuznecov Jankónak írt jegyzéke s cikkei alapján az anyag feldolgozását lásd Kerezsi 2006; a cikk az itt tárgyalt összefüggéseket s ennek morális kérdéseit nem érinti.

[8] Jankó János előadása az osztjákokról. *Ethnographia,* 1899. 10. évf. 2. sz. 168. p.

4. kép
Kuznecov feljegyzése a Jankó Jánosnak átadott gyűjteményről. Tomszk, 1898

Ahogy Jankó rábeszélte a tomszki egyetemen dolgozó Kuznecovot gyűjteménye eladására, az sem tekinthető a gyűjtő saját elhatározásból fakadó önzetlen döntésnek (4. kép). Miközben Jankó azzal akarta Kuznecovot meggyőzni, hogy „Oroszországban tisztességes néprajzi múzeum nincs, az emberek az ilyesmivel kereskednek" (Jankó 2000b: 231), maga is ezt használta ki. Hiába érvelt azzal, hogy az anyag nála majd elnyeri tudományos megbecsülését, maga is üzletelt. Akaratát erőfölénye jóvoltából érvényesítette. S ebben a tulajdonos hiúságára, féltékenységére apellált.

Nem menti Jankó eljárását, hogy már a gyűjtő is visszaélt saját helyzetével, amikor megszerezte a szóban forgó tárgyakat. „Kuznyecov, a ki maga is cseremisz – írta az *Ethnographia* a Zichy-expedíció anyagát bemutató kiállításról –, 1889-ben részt vett egy ilyen [tavaszi pogány] ünnepen s amikor megtudta, hogy melyik fákra aggatják fel a 17 istennek szóló 17 [áldozati kéreg] korongot, a budapesti kiállítás 14 szent tárgyát módjában volt eltüntetni." Magyarán: eltulajdonítani.[9] „Mikor a titkos merénylet kiderült – fejeződik be a beszámoló –, szörnyű volt a megbotránkozás. Némelyek azt hiszik, hogy a kazáni gyűjtő áttelepedése Tomszkba ezzel a veszedelmes kalanddal szintén összefügg." Ezek az információk egészen biztosan Jankó Jánostól származtak, s így jelenhettek meg a beszámolóban. Sajátos, a korra jellemző ellentmondás, hogy Kuz-

[9] A Zichy-expedíció kiállítása a M. Nemzeti Múzeumban. *Ethnographia,* 1899. 10. évf. 2. sz. 166–168. p., idézet: 167–168. p.

necov eredeti lakhelyén, Kazanban a progresszív egyetemi körökhöz tartozott (Geraci 2001: 177–180). Már csak származása révén is jól ismerte a helybelieket, szimpatizált velük. Egy állítólagos cseremisz emberáldozat miatt indított perben szakértőként a védelmet segítette (Geraci 2001: 213–218). Mindez nem akadályozta meg abban, hogy áldozati tárgyakat tulajdonítson el – különben is „pogányok" voltak.

Jankó János bizonyára hitt abban, hogy saját gyűjtői hőstette – az alkalmazott cselvetés – a magas tudományt szolgálja, s nem egyszerűen „rászedi" partnerét. Ha a mintának tekintett berlini múzeumban is értesülhetett „titkos" szerzeményekről, saját furfangos és *erőszakos* módszerét célravezetőnek tartotta.

Az etnográfiai tárgyak múzeumi kiválasztása és gyűjtése a 19. század végén még nagyrészt gyűjtők, kereskedők közreműködésével zajlott. Az ő beszerzéseiket a kereskedelmi alku hatotta át, tág keretét pedig a kolonializmus rendszere alapozta meg. A múzeumokban műtárgyakká váló „bennszülött tárgyak" nemzetközi piacán a titkos eladások, a nagyobb anyagi haszon reményében való külföldre juttatás a gyűjtemények fejlesztésének nem lényegtelen forrását jelentették. Mindezt a kortársak a múzeumnak kimondva-kimondatlan tulajdonított, a piacnál magasabb erkölcsi státusz alapján vélték elfogadhatónak, illetve megfogalmazott érveik ebbéli meggyőződésükről vallanak. Jankó nem tett mást, mint amit az etnográfiai múzeumok gyarapításának uralkodó normája diktált: értékesnek tartott tárgyakat *szerzett*. Másként fogalmazva: nem szalasztotta el igazi ritkaságok megszerzésének lehetőségét, mert *nem szalaszthatta el*. A *megmentés* jelszava önfelmentő módon elfedi a valóságos tettet. A tudomány, az intézményi presztízs növelése érdekében folytatott s az egyéni hiúságot is legyezgető gyarapítás teljességgel a birtoklással, a türelmetlen szerzési vággyal volt átitatva. Ezen múlt a múzeum léte, az etnográfiai gyűjtemény értéke. Ezt lehetett látni a sikeres, rohamosan növekvő külföldi múzeumokban – pontosabban: azok homlokzata mögött.

Közvetve az egyes múzeumok gyűjteményeinek folyamatos összevetése is erről vall (vö. Fejős 2017: 44, 58). Jankó például nem csak az osztják anyag mérlegét vonta meg ilyen módon. Egy, a dajak pajzsornamentikát tizennyolc európai múzeum gyűjteménye alapján feldolgozó osztrák monográfiáról írta, hogy a „borneói tárgyakra nézve múzeumunk nemcsak európai hírű, hanem egész Európában a leideni múzeum mögött a második helyet foglalja el" (Jankó 1892: 368). Ismét a rangsor, ami szinte velejárója az etnográfiai tárgyakról, gyűjteményekről írott egykori szövegeknek. Jankó elégedetten nyugtázta, hogy a könyv szerzője feldolgozta a Xántus gyűjtötte dajak pajzsokat. Ezek különlegességét maga Xántus ritkaság voltukban látta. Egész pontosan: értéküket a civilizációs befolyástól mentes területre való behatolás elsőségéből és az ezzel

járó kétségtelen fizikai teljesítményből vezette le. Így írt erről: „Borneóban 6 hónapig voltam, s ottan szereztem be azon minden európai ethnographus által igen nagybecsünek elismert gyűjteményt, mely jelenleg is az ethnographiai osztály legértékesebb gyűjteménye, s valószinűleg az fog maradni, mert több mint 2000 angol mérföldet bejártam, hetekig ladikban is háltam sokszor, s felmentem a ladikon addig, a míg a folyók járhatók voltak." (Xántus 1892: 299) A megszerzés módja a múzeumi tárgyat eredendő ritkaságértékkel ruházza föl, ami az etnográfiai értéknek is meghatározó aspektusát képezi.

A Néprajzi Osztály munkáját újjászervező és jelentősen kiterjesztő Jankó a szakmai professzionalizáció más terén is nagy nemzetközi aktivitást mutatott. Konferenciákra is eljárt Párizstól Moszkváig, s közvetlenül korai halála előtt ott volt Berlinben a Rudolf Virchowot köszöntő nagyszabású ünnepségen. Ő is köszönthette az egész napos rendezvény végén – éjfél után fél egykor – a nyolcvanéves ünnepeltet, akit korábban az „ethnographia egyik fejedelmének" nevezett,[10] s aki mint írta: „épen a M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának újjászületésénél — magyarán mondva — a keresztkoma szerepét vitte" (Jankó 1902b: 18). S ma száz és száz múzeum mondhatja el ugyanezt magáról – folytatja Jankó –, amivel nemcsak Virchow nagyságát s páratlan hatását akarta kifejezni, hanem egyben arra is utalt, hogy az etnográfia nemzetközivé vált, szakszerű, egyetemes tudományszakká fejlődött. Művelését pedig az országhatároktól független – mai szóval: transznacionális – szakmai kapcsolatok rendszere biztosítja hatékony és eredményes módon. Figyelemmel egymásra és a kölcsönösség jegyében.

De gondolt-e Jankó Berlinben arra, hogy mit szólt volna a „keresztapa" a Kuznecov-gyűjtemény megszerzésének „bravúrját" hallva? Megdicsérte volna? Megengedőnek bizonyult volna, tekintettel a tudomány érdekére? E kérdések mai aktualitását aligha kell hangsúlyozni. Ezek megválaszolása nélkül a Virchow, Bastian s mások által egyengetett 19. század végi, 20. század eleji etnográfiai, antropológiai gyűjtések mai mérlegét aligha lehet megvonni.

[10] Jankó János feljegyzése NMI 10/1897. 4. p.

RÖVIDÍTÉSEK

EA	Etnológiai Archívum Kéziratgyűjtemény, Néprajzi Múzeum
EAD	Etnológiai Archívum Dokumentációs Gyűjtemény, Néprajzi Múzeum
ltsz.	Leltári szám
NMI	Néprajzi Múzeum Irattára
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár

IRODALOM

Á– M–

1880 Az országos régészeti és embertani társulat ülése. *Ellenőr* 12: 469.

Anonim

1819 Muséum ethnographique de Goettingen. *Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire* III. 449–452.

1839a Tudományos hiradás. *Századunk* 2. év, november 4. (88. sz.) 598–599. hb.

1839b Wissenschaftliche Nachricht. *Pannonia* 3. No. 91. November 12.

1839c Ungarn. *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* No. 92. November 17.

1840 Még valami az 'indiai pantheon' megszerzéséről. *Századunk* 3. év, június 22. (50. sz.) 393–395. hb.

Appel, Michaela

2007 Transatlantischen Sammlungen. Ethnographische Merkwürdigkeiten aus der Südsee. In *Exotische Welten: aus den völkerkundlichen Sammlungen der Wittelsbacher 1806–1848*. Hrsg.: Müller, Claudius – Stein, Wolfgang. München: Verlag J. H. Röll, 289–311,.

Arcanum

2004 *DVD Könyvtár VI. Lexikonok, adattárak*. Budapest: Arcanum.

Archeologiai Értesítő

1883 A magyar műemlékek országos bizottsága 1883-iki martzius 3-án tartott rendes ülésének jegyzőkönyve. *Archeologiai Értesítő* 3(1): I–III.

Balassa Iván

1971 Herman Ottó Túrkeviben. In *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára*. Szerk.: Dankó Imre. Túrkeve: Alföldi Nyomda, 179–193.

1974 Herman Ottó és Kada Elek vitája a Kecskemét környéki pásztorkodásról. *Cumania* 2: 75–94.

1997 A Néprajzi Értesítő megindítása (1900). *Néprajzi Értesítő* 79: 85–90.

Balázs Márton
1902 A háromszékvármegyei húsvéti írott tojásokról és népszokásokról. *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője* 3: 52–77.
1942 *Adatok Háromszék vármegye néprajzához*. Sepsiszentgyörgy: Jókai ny.

Balogh István
1974 Bátky Zsigmond és a néprajztudomány. *Ethnographia* 85(1): 124–133.

Barabás Jenő
1963 *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest: Akadémiai.

Barcsay István
1987 Farkas Sándor, a Csongrád megyei régészet úttörője. *Csongrád megyei Honismereti Híradó*, 25–31.

Bastian, Adolf
1881 *Die Vorgeschichte der Ethnologie. Deutschland's Denkfreuden gewidmet für eine Museumkunde*. Berlin: Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung.

Bán Aladár
1917 Dr. Bán Aladár főtitkár évi jelentése. *Ethnographia* 28(1–3): 149–153.

Bándi Gáborné – Horváth Hilda
2002 Szalay Imre. In: *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Budapest: Tarsoly Kiadó, 825–826.

Bárkány Ildikó
2002 A néprajzi gyűjtemény. In: *A hagyomány szolgálatában. Történeti ismertető Szeged és Csongrád megye múzeumairól*. Szerk.: Lengyel András. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 144–150.

Bátky Zsigmond
1900 Tamás Kata, a bánffyhunyadi „nótafa". (Adatok a népies divat változásához). *Néprajzi Értesítő* 1(2): 26–28.
1901a Dr. Bátky Zsigmond, assistens jelentése a Kalotaszegen végzett néprajzi kutatásairól. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1900. évi állapotáról*. Budapest: Stephaneum ny., 238–244.
1901b Szalagszövő táblácskák. *Néprajzi Értesítő* 2(9): 147–158.
1902 A magyarországi gyűjtemény. In: *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene*. Budapest: Hornyánszky, 349–356.

1903 Farkas Sándor nagy-alföldi magyar néprajzi gyűjteménye. *Néprajzi Értesítő* 4(3): 33–45.
1904a Adatok a kópjafákhoz. *Néprajzi Értesítő* 5(3–4): 107–110.
1904b Deutsche Bauernkunst, von O. Schwindrazheim (ismertetés). *Néprajzi Értesítő* 5(5): 160–164.
1905 A kenderrel való munka Kalotaszegen. *Néprajzi Értesítő* 6(4): 264–278.
1906 *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Budapest: Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége.
1907 Néhány adat Bánffyhunyadnak és környékének népies építkezéséhez. *Néprajzi Értesítő* 8(1–2): 50–70.
1911 M. Haberlandt, Oesterreichische Volkskunst. (ismertetés). *Népművelés* 6(14): 253–254.
1924 *Kalotaszegi varrottasok I*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
1926 Szarvasagancs-lőportarttóink ornamentikájához. *Néprajzi Értesítő* 18(1): 1–11.
1929 *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményeiben*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
1934 Építkezés. In: *A magyarság néprajza I*. Budapest: Egyetemi Nyomda, 124–245.
1990 *Magyarország néprajza*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. (Eredetileg In: *A Föld és népei. V. kötet: Magyarország*. Budapest, 1905. 173–237.)
1992 Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. 1906. Reprint. Sajtó alá rendezte: Selmeczi Kovács Attila. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Beck Pista
1898 A magyar zsinórdíszítésről. *Szegedi Napló* 291: 2–4.

Beke György
1980 *Búvópatakok. Barangolások Beszterce-Naszód megyében*. Bukarest: Kriterion.

Bellák Gábor
1986 A historizmus és a szecesszió népművészetfelfogása. In *Lélek és formák*. (Kiállításkatalógus). Összeáll.: Éri Gyöngyi – O. Jobbágyi Zsuzsa. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 21–26.

B[eluleszko Sándor]
1905 Csipke- és hímzéskiállítás a Nemzeti Múzeumban. *Néprajzi Értesítő* 6(1): 164–167.

Berman, Judith C.
1999 Bad Hair Days in the Paleolithic: Modern (Re)Constructions of the Cave Man. *American Anthropologist* 101(2): 288–304.

Bincsik Mónika
2005 A Fejérváry-Pulszky-gyűjtemény keleti tárgyai. In *Antiquitas Hungarica. Tanulmányok a Fejérváry-Pulszky-gyűjtemény történetéről*. Szerk: Szentesi Edit – Szilágyi János György. Budapest: Collegium Budapest Institute for Advanced Studies, 251–272.

Borovszky Samu
1904 *Pozsony vármegye*. Budapest: Országos Monográfia Társaság.

Bouquet, Mary
1995 Exhibiting knowledge. The trees of Dubois, Haeckel, Jesse and Rivers at the Pithecanthropus centennial exhibition. In *Shifting Contexts. Transformations in anthropological knowledge*. Ed.: M. Strathern. London – New York: Routledge, 31–55.

Braun Róbert
1973 A falu lélektana. In: *A szociológia első magyar műhelye II. köt*. Budapest: Gondolat, 277–351.

T. Bruder Katalin, szerk.
2004 *Wartha Vince emlékkiállítás*. Iparművészeti Múzeum 2005. július 15. – szeptember 30. Budapest: Wartha Vince Kerámiaművészeti Alapítvány.

Bruijn, J. T. P. de
2012 Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von. *Encyclopaedia Iranica* 11(6): 644–646. Online http://www.iranicaonline.org/articles/hammer-purgstall (korrigálva 2012. december 30.)

Brusius, Mikjam
2017 Hitting two birds with one stone: An afterword on archeology and the history of science. *History of Science* 55(3): 383–391.

Brusius, Mikjam – Singh, Kavita, eds.
2018 *Museum Storage and Meaning. Tales from the Crypt*. London – New York: Routledge.

Bucher, Gudrun
2007 Ethnographic Objects – Russian America. In: *Culture and Art from the 1700s. The Asch Collection. Göttingen – Sibirien und Russisch Amerika / Sibirien und Russisch-*

Amerika: Kultur und Kunst des 18. Jahrhunderts. Die Sammlung von Asch – Gottingen. Hg.: Hauser-Schaublin, Brigitta – Kruger, Gundolf. Munchen: Prestel, 243–252.

Búvár
1935 A Herman Ottó emlékkiállítás. *Búvár* 1(6): 370; (7): 485.

Buza Péter – Gadányi György
2003 *A mesterség dicsérete*. Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht.

Buzinkay Péter
1996 *A magyar műgyűjtés története a 19. század második felében*. Iparművészet. Szakdolgozat, történelem szak. Budapest: ELTE BTK.

Catalogue
1900 *Catalogue de l'exposition historique installée dans le Pavillon de la Hongrie*. Paris: Librairie centrale des Beaux-Arts.

Cennerné Wilhelmb Gizella
1978 Théodore Valério Magyarországon. *Folia Historica* 6: 53–79.

Chaigneau, Marcel
1982 Christophe-Augustin Lamare-Picquot, pharmacien, naturaliste, explorateur. *Revue d'Histoire de la Pharmacie* 29(252): 5–26.

Chapman, William Ryan
1983 Arranging Ethnology: A. H. L. F. Pitt Rivers and the Typological Tradition. In: *Objects and Others. Essays on Museum and Material Culture*. Ed.: George W. Stocking, Jr. Madison: University of Wisconsin Press, 15–48.

Clifford, James
1997 *Routes. Travel and Translation in the Last Twentieth Century*. Cambridge–London: Harvard University Press.
2005 Rearticulating Anthropology. In: *Unwrapping the Sacred Bundle: Reflections on the Disciplining of Anthropology*. Eds: D. A. Segal – S. J. Yanagisako. Durham: Duke University Press, 24–48.

Cranz Dávid
1810 *Grönländ históriája, melyben ez a' tartomány lakosival együtt leíródik és a' természeti-históriára sok jegyzések tétetnek*. Fordította és egynehány világosító jegyzésekkel bővítette Dobosy Mihály. Buda: Landerer Anna.

Culin, Stewart
1906 Hjalmer Stolpe. *American Anthropologist* 8(1): 150–156.

Czobor Béla
1886 *Kalauz Ipolyi Arnold váradi püspök úr ő excellentiája régi és újabb műhímzés-gyűjteményének kiállításához* (1886. október 23.). Nagyvárad: Hügel Ottó.

Czuczor Gergely – Fogarasi János
é. n. *A Magyar Nyelv Szótára*. Budapest: Arcanum Kézikönyvtár. Online.

Csató Pál
1833 Celebes. Rienzi utazásaiból. *Tudománytár* 2. köt. 31–53.
1839 Indiai pantheon. *Századunk* 2. év, január 24. (7. sz.) 49–53. hb

Csányi Károly, szerk.
1907 *A budapesti amateur gyűjtemények kiállításának lajstroma*. Budapest: Országos Magyar Iparművészeti Múzeum.

Csatkai Endre
1958 *A soproni műgyűjtés története*. Budapest: Múzeumok Központi Propaganda Irodája.

Cséfalvay Pál
1989 Ipolyi Arnold, a műgyűjtő. In *Ipolyi Arnold emlékkönyv*. Szerk.: Cséfalvay Pál – Ugrin Emese. Budapest: Szent István Társulat, 93–115.

Cséfalvay Pál – Ugrin Emese, szerk.
1989 *Ipolyi Arnold emlékkönyv*. Budapest: Szent István Társulat.

Csehély Adolf
1889 Régi magyar hímzések a zólyomi régiségtárlaton. *Művészi Ipar* 4(4): 145–147.

K. Csilléry Klára
1980 A Szabadtéri Néprajzi Múzeum kialakulásának előtörténete. *Ház és Ember* 1: 9–33.

Csiszér Dóra
2002 *Alkalmi tárgygyarapítás a Néprajzi Múzeumban: műkereskedelmi kapcsolatok 1950 előtt a Magyar Osztály gyűjteményeiben*. Szakdolgozat. Budapest: ELTE néprajz szak.

Dékáni Árpád
1897–1898 Magyar paraszt csattok. *Magyar iparművészet* 1(6–7): 290–292.

Déléage, Pierre
2015 The origin of art according to Karl von den Steinen. *Journal of Art Historiography* 12: June.

Deneke, Bernward
1971 Die Darstellung von Wohnäumen in kulturgeschichtiglichen Museen. In: *Wohnen – Realität und museale Präsentation*. Hg.: von Spies, Gerd. Braunschweig: Städtisches Museum, 78–97.
1980 Hogyan fedezték fel a népművészetet az iparművészet számára. *Folcloristica* 3–4: 5–59.

D. Gy.
1898 Szmik Antal mű-gyűjteménye. *Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve* (14): 119–123.

Dias, Nélia
1997 Images et savoir anthropologique au XIXe siècle. *Gradhiva* 22: 87–97.
1991 *Le Musée d'ethnographie du Trocadéro (1878–1901). Anthropologie et muséologie en France*. Paris: Editions du CNRS.
2016 *Lamare-Picquot and the fate of his collection: Networks, commercial transactions. Conference abstract, „All the Beauty of the World. The Western Market for non-European Artefacts (18th-20th century)"*. International Symposium, Bauakademie, Berlin, 13. 10. – 15. 10. 2016.
2018 Christophe-Augustin Lamare-Picquot and the fate of his collection: networks, commercial transactions and museums. In: *Acquiring Cultures: Histories of World art on Western Markets.* Ed. by Savoy, Bénédicte – Guichard, Charlotte – Howald, Christine. London: DeGruyter, 191–207.

Diner József
1891 A magyar parasztmajolika. *Művészi Ipar* 6(2): 37–50.

Divald Kornél
1909a Zólyommegyei kutatások. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 3(2–3): 80–87.
1909b A besztercebányai múzeum. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 3(4): 210–223.
1909c *A Besztercebányai Múzeum kalauza*. Budapest: Múzeumok és Könyvtárak Főfelügyelősége.

1913 A Besztercebányai Múzeum gyarapodása. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 7(4): 228–235.
1925 *Felvidéki séták*. Budapest: Szent István Társulat.

Dobrossy István – Vajda László
2002 Szendrei János. In *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Szerk. : Bodó Sándor – Viga Gyula. Budapest: Pulszky Társaság – Tarsoly, 841–843.

Domonkos Ottó
1989 Győr-Sopron megye néprajzi gyűjteményei. In *Néprajz a magyar múzeumokban*. Szerk.: Selmeczi Kovács Attila – Szabó László. Budapest–Szolnok: Néprajzi Múzeum – Szolnok Megyei Múzeumi Igazgatóság, 49–62.
1992 A Soproni Múzeum első száz évének története. In *A 125 éves Soproni Múzeum*. Szerk.: Domonkos Ottó – Környei Attila. Sopron: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 3–32.

Erdélyi János
1960 *Erdélyi János levelezése.* I. kötet. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Egyed Ákos
1970 Az erdélyi „faluirodalom" fejlődése a XIX. század második felében és a XX. század elején. *Aluta* 2(1): 217–233.

Entz Géza
1999 [1941] *A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig.* (Reprint.) Miskolc: Miskolci Egyetem Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszék.

Erdődy Gábor
1984 *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ethnographia
1890 A magyarországi Néprajzi Társaság Szervezete. Tagok névsora. *Ethnographia* 1(1): 59–68
1891 A nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi Miniszter úr leiratai. *Ethnographia* 2(1): 26–27.
1898a Újabb munkálatok a M. Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályában. *Ethnographia* 9(2): 171–173.
1898b A Néprajzi Múzeum megnyitása. *Ethnographia* 9(4): 253–259.

1909 A Magyar Néprajzi Társaságnak 1909. márczius hó 17-ikén tartott rendes évi közgyűlése. *Ethnographia* 20(3): 177–188.
1912 Báró Szalay Imre elnök ünneplése. *Ethnographia* 23(5): 315–317.
1916 Népművészeti osztály a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Ethnographia* 27(4–5): 252.
1934 Huszka József. *Ethnographia* 45(1–2): 86–87.

Éber László
1900 Karl Woerman, Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker (ismertetés). *Ethnographia* 11(9): 428–429

Évkönyv
1889 *Az Országos Régészeti és Embertani Társulat évkönyve 1886–1888*. Szendrei János, szerk. Budapest: Orsz. Rég. és Embertani Társulat.

Faragó József – Nagy Jenő – Vámszer Géza
1977 *Kalotaszegi magyar népviselet*. Bukarest: Kriterion.

Fejér György
1838 M. Hammer Purgstall József' értesítése eránt a' Magyarok' ősi lakhelyéről 's költözködésiről, észrevételek. *Tudományos Gyűjtemény* 22(10): 3–17.

Fejős Zoltán
1991 Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In *Népi kultúra és nemzettudat*. Szerk.: Hofer Tamás. Budapest: Magyarságkutató Intézet, 143–158.
1998 Kalotaszeg történetei. *Néprajzi Értesítő* 80: 5–11.
2000a Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezésére. In *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Főszerk.: Fejős Zoltán. Budapest: Néprajzi Múzeum, 9–49.
2000b A néprajzi gyűjtemények tudományos perspektívái. *Tabula* 3(1): 77–88.
2002a Az ősfoglalkozások képei. Herman Ottó és a magyar őstörténet ábrázolása. *Ház és Ember* 15: 185–204. (Tanulmányok Füzes Endre 70. születésnapja alkalmából.)
2002b Nécsey István. In *Magyar múzeumi arcképcsarnok*. Főszerk.: Bodó Sándor – Viga Gyula. Budapest: Pulszky Társaság – Tarsoly, 648.
2003a *Tárgyfordítások. Néprajzi múzeumi tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó,
2003b Az etnográfiai jelen mint időszemléleti probléma. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk.: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc. Budapest: Hermész Kör – Osiris, 65–74.
2003c *Ősfoglalkozási képek.* 2003. május 23 – 2003. szeptember 14. Budapest: Néprajzi Múzeum. [Kamarakiállítások, 11.]

2017 A magyar néprajz múzeumi professzionalizációja. Híradások, beszámolók külföldi néprajzi múzeumokról és gyűjteményekről 1918 előtt. *Néprajzi Értesítő* 99: 13–79.
2018 Mailand Oszkár a párizsi népismertető múzeumokról. Példa a transznacionális múzeumtörténetre. *Erdélyi Múzeum* 80(2): 14–35.

Fejős Zoltán, szerk.
2006 *Huszka József, a rajzoló gyűjtő*. Katalógus. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Fejős Zoltán, főszerk.
2000 *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Fejős Zoltán – Lackner Mónika – Wilhelm Gábor, szerk.
2001 *Időképek / Images of Time*. Katalógus/Catalogue. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Fél Edit
1955 *Magyar népviseletek története. Vezető a Néprajzi Múzeum kiállításában*. Budapest
1976 *Magyar népi vászonhímzések*. Budapest: Corvina.

Filep Antal
1974 Bátky Zsigmond, a kutató. *Ethnographia* 85(1): 118–124.
1988 Farkas Sándor, a néprajzkutatás úttörője. *Szentesi Élet* 1: 3.

Fischbach, Friedrich
1901 *Die Wichtigsten Webe-Ornamente Bis Zum 19 Jahrhundert 1-3*. Wiesbaden: Selbs.

FL
1888 A gróf Lázár-féle majolikák. *Fővárosi Lapok* 25(256): 1878. (szeptember 16.)

Foucault, Michel
2001 *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantisz.

Fügedi Márta
1997 *Mítosz és valóság: a matyó népművészet*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.
2001 *Reprezentáns népcsoportok a 19-20. század fordulójának népművészet-képében*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

Gál István
1967 Crane Walter kalotaszegi rajzai. *Ethnographia* 78(4): 577–584.

Gelléri Mór
1892 *Ötven év a magyar ipar történetéből 1842–1892*. Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt.

Gerelyes Ibolya – Kovács Orsolya
1999 *Egy ismeretlen orientalista. Zsolnay Miklós keleti kerámiagyűjteménye*. Pécs–Budapest: Múzeum Galéria – Magyar Nemzeti Múzeum.

Gervers-Molnár Veronika
1983 *Ipolyi Arnold hímzésgyűjteménye az esztergomi Keresztény Múzeumban*. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutató Csoport.

Gráfik Imre
1997 A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdetei. *Néprajzi Értesítő* 79: 19–45.

Granasztói Péter – Lackner Mónika
2010 Urak cifraszűrben – néhány példa a cifraszűr 19. századi úri divatjára. *Néprajzi Értesítő* 92: 45–70.

Grosse, Ernst
1894 *Die Anfänge der Kunst*. Freiburg–Leipzig: J. C. B. Mohr.
1900 A művészettudomány feladata. *Huszadik Század* 1(2): 319–329.

Gulyás Pál
1941 *Magyar írók élete és munkái. 3. köt*. Budapest: Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete.

Gunda Béla
1978 *Bátky Zsigmond*. A múlt magyar tudósai. Budapest: Akadémiai.
1992 Bátky Zsigmond. *Ethnographia* 103(3–4): 281–286.

Gurka Dezső (szerk.)
2010 *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

Gyarmathy Zsigáné
1896 *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából*. Budapest: Franklin-Társulat.
1900 Kalotaszegi leányok. *Erdély Népei* 3(1): 2–5.

Györffy István
1930 Huszka József: A magyar turáni ornamentika. *Néprajzi Értesítő* 22(1): 57–58.
1938 *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest: Államtudományi Intézet.

György Aladár
1886 *Magyarország köz- és magánkönyvtárai*. Budapest: Magyar Kir. Statisztikai Hivatal.
1894 Xantus János. *Földrajzi Közlemények* 22(9): 377–381.

Hammer-Purgstall József báró [Josep von Hammer-Purgstall]
1838 A' magyarok' eredeti lakföldéről. *A' Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 1834–1836* 3. 2. 130–144.
1844 Hammer-Purgstall József lt'. tudósítása a' pécsi főtemplomban található keleti felirásokról. *Magyar Academiai Értesítő* 4(3): 55–59.
1940 *Erinnerungen aus meinem Leben, 1774–1852*. Bearbeitet von Reinhart Bachofen von Echt. Wien–Leipzig: Hölder-Pichler-Tempsky.

Hamy, Ernest-Théodore
1890 *Les origines du Musée d'Ethnographie. Histoire et documents*. Paris: Ernest Leroux.
1892 Collection Lamare-Picquot au Musée royal ethnographique de Munich. *L'anthropologie* 3(2): 256.

Handler, Richard, ed.
2000 *Excluded Ancestors, Inventible Traditions. Essays Toward a More Inclusive History of Anthropology*. Madison: The University of Wisconsin Press.

Hauser-Schaublin, Brigitta – Kruger, Gundolf
2006 Cook-Forster Collection: Pacific Cultural Heritage. In *Cook's Pacific Encounters. The Cook-Forster Collection of the Georg-August University of Göttingen*. Canberra: National Museum of Australia Press. Online kiadás: http://www.nma.gov.au/online_features/cook_forster/background/the_collection.

Hála József
1993 Jankó János kalotaszegi kutatásai. In Jankó 1993a: 299–328.
2004 Semsey Andor, a magyar néprajztudomány mecénása. *Magyar Tudomány* 170(1): 29–37.

Hála József – Kodolányi János, ifj. (közread.)
2001 *Úton a szibériai atyafiakhoz. Jankó János oroszországi levelei*. Budapest: L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézet. [Documentatio Ethnographica, 16.]

Heiszler Vilmos – Szakács Margit – Vörös Károly
1989 *Photo Habsburg*. Budapest: Corvina.

Henszlmann Imre
2016 *Henszlmann Imre levelezése és iratai. I. 1826–1860. augusztus*. Közreadja Szentesi Edit. Budapest: Balassi Kiadó.

Herman Ottó
1877 Az iparmúzeum. *Vasárnapi Ujság* 24(44): 698–699.
1885a *Ősi nyomok a magyar népies halászatban*. 34 rajzzal. Budapest: Franklin-Társulat.
1885b Néprajzi museum. *Egyetértés* 19. november 19. 318. sz. 1–2.
1885c Még egyszer „Néprajzi Museum". *Egyetértés* 19. december 3. 332. sz. 1.
1887a *A magyar halászat könyve I–II. 300 ábrával, 12 műlappal és 9 kőnyomatú táblával*. Budapest: Természettudományi Társulat.
1887b Magyar bokály, magyar tál. *Vasárnapi Ujság* 34(19): 311–315.
1892a Magyar pásztoremberek remeklése. *Ethnographia* 3(7–10): 310–321.
1892b Kalotaszeg magyar népe. *Budapesti Szemle* 70(184): 131–148.
1895 Bugacz pásztoréletéből. *Vasárnapi Újság* 42(42): 688–691.
1896a Ősfoglalkozások. Vadászat, pásztorélet és halászat. Az 1896-iki ezredéves kiállítás történelmi főcsoport hivatalos katalógusa, III. füzet. 1–4., 21–47., 59–120. Budapest: Kosmos Műintézet.
1896b Die ethnographischen Elemente der Millenniumsaustellung Ungrans mit besondere Berücksichtigung der Urbeschäftigungen. *Mitteilungen des Anthropologische Gesellschaft in Wien* 26: 3–13.
1898a Ősfoglalkozások. 1. Halászat. 2. Pásztorélet. In *Magyarország közigazgatási és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye V. köt. Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Történelmi kiállítás. Néprajz*. Szerk.: Matlekovics Sándor. Budapest: Pesti Könyvnyomda Rt., 653–763.
1898b *Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet. 57 táblával. Különlenyomat*. Budapest: Pesti Könyvnyomda.
1899 A magyar ősfoglalkozások köréből. 61 rajzzal és 2 színes műlappal. *Természettudományi Közlöny* 31: 225–271. (Különlenyomatban is.)
1900a Az ősfoglalkozások. In *Vezető az 1900. évi Párisi Nemzetközi Kiállításra szánt némely magyar történelmi, ősfoglalkozási és iparművészeti tárgyak megtekintéséhez*. Budapest: Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum, 8–10.
1900b Az ősfoglalkozásokról. *Vasárnapi Újság* 47(9): 129–131, 134, 136.
1902 *A magyar nép arcza és jelleme. 11 táblával és 45 szövegrajzzal*. Budapest: Természettudományi Társulat Könyvkiadó Vállalat.
1902–1903 Ősfoglalkozások. In *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon, II. rész*. Szerk.: Szalay Imre. Budapest–Bécs: Gerlach Márton és Társa, 435–450., 84–88. tábla, 514–526. ábra.

1908 *Az ősfoglalkozások magyarázó lajstroma M. Kir. Mezőgazdasági Múzeum. IV. terem*. Budapest: Hornyánszky.
1909 *A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok. 3 műmelléklet, 8 tábla, 43 szövegábra*. Budapest: Hornyánszky.
1983 *A pokol cséplője*. Válogatta, sajtó alá rendezte, az utószót írta Erdődy Gábor. Budapest: Magvető.

Herman Ottóné
1887 Az erdélyrészi népipar kérdéséhez. *Vasárnapi Ujság* 34(22): 365–366.

Herrmann Antal
1890a Hazai néprajzi muzeum alapításáról. *Ethnographia* 1(1): 19–24.
1890b A hazai ethnographiai muzeum. *Ethnographia* 1(2): 55–56.
1890c Molnár Viktor: Húsvéti tojások. Budapest, 1890. *Ethnographia* 1(9–10): 466–467.

Hofer Tamás
1988 A népi kultúra jelentésváltozásai a századfordulón. *Valóság* 31(12): 42–48.

Holló Szilvia, szerk.
2002 *Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése*. Budapest: Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület.

Horger Antal
1902 Csiki székely ablakrácsozatok. *Néprajzi Értesítő* 3(8): 137–141.

Hunfalvy Pál
1858 Ethnographie der Oesterreicherischen Monarchie von Kari Freihern v. Czoernig. *Budapesti Szemle* 3(7–8): 228–239.

Hunyadi András
1956 *Erővel is, ésszel is. Zselyki és décsei népmesék*. Bukarest: Ifjúsági Könyv Kiadó.

Huszka József
1883 *Magyar díszítési motívumok a Székelyföldön. A Nagym. Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi Magy. Kir. Ministerium által megbízott Huszka József rajztanár 1883. évi jelentése*. Sepsiszentgyörgy: Jókai Nyomda Rt. (megjelent ugyanez: Huszka 1891)
1885 *Magyar diszitő styl*. Budapest: Deutsch.
1888 Magyar népies és renaissance dísztményeink. *Művészi Ipar* 3(1): 1–19.
1890 *Teremtsünk igazán magyar műipart*. Sepsi-szentgyörgy: Jókai nyomda.

1891 Magyar díszitési motivumok a Székelyföldön. *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője* II. Szerk.: Nagy Géza. Sepsiszentgyörgy: Jókai nyomda, 39–74.
1894 Népies ornamentikánk forrásai. *Ethnographia* 5(3): 155–160.
1898a *Magyar ornamentika*. Budapest: Pátria.
1898b Tárgyi ethnográfiánk őstörténeti vonatkozásai. *Ethnographia* 9(1): 41–62; (2): 97–108.
1996 *A magyar turáni ornamentika története*. Budapest: Csaba.
2005 *A székely ház*. [Hasonmás kiadás]. Pomáz: Kráter.

Ipolyi Arnold
1981 A magyar iparélet történeti fejlődése [1877]. In Rómer Flóris – Ipolyi Arnold – Fraknói Vilmos: *Egyház, műveltség, történetírás*. Vál., sajtó alá rend.: Rottler Ferenc. Budapest: Gondolat, 120–147.

Istvánffy Gyula
1896 A borsodi matyó nép élete. *Ethnographia* 7(1): 65–83.

Jankó János
1892 A. R. Hein, Die bildende Künste bei den Dayaks auf Borneo (ismertetés). *Ethnographia* 3(7–10): 367–371.
1894 Jelentések a M. N. Muzeum Néprajzi Osztályának állapotáról. *Ethnographia* 5(5): 371–372.
1895a Régi hazai lőportartók szarvasagancsból. *Archeologiai Közlemények* 18: 81–117.
1895 A cseh-szláv néprajzi kiállítás Prágában. *Vasárnapi Ujság*, 42(47): 775–777.
1896 Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. In *Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. V. kötet. Történelmi kiállítás. Néprajzi falu*. Szerk.: Matlekovits Sándor. Budapest, 815–937.
1899 *Biró Lajos német-új-guineai (berlinhafeni) néprajzi gyűjteseinek leíró jegyzéke*. Összeállította, bevezette: Jankó János. Budapest: Hornyánszky.
1900a A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Gyűjteményei 1870-től 1899-ig. *Néprajzi Értesítő* 1(3): 33–48.
1900b *Magyar és ázsiai hímzésekről*. Előadás, Békéscsaba: kézirat, Néprajzi Múzeum EA 2714.
1900c A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának gyarapodása 1900. harmadik (Júl.–szept.) negyedében. *Néprajzi Értesítő* 1(10): 159–160.
1900d A néprajz Finnországban. *Néprajzi Értesítő* 1(1): 1–13.
1900e *A magyar halászat eredete I–II*. Budapest: Hornyánszky.
1901a A magyarok eredetéről II. *Uránia* 2(9): 229–235.
1901b Magyar és ázsiai hímzésekről. In *A Békéscsabai Muzeum-Egyesület Évkönyve (1899–1901)*. Szerk.: Maros György. Békéscsaba: Corvina Könyvnyomda, 142–154.

1902a A Néprajzi Osztály története. In *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene*. Szerk.: Szalay Imre. Budapest: Hornyánszky, 337–348.
1902b A Virchow-ünnepély Berlinben. *Néprajzi Értesítő* 3(2): 17–29. [= *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1901. évi állapotáról*. Budapest: Athenaeum, 1902, 153–166.]
1993a *Kalotaszeg magyar népe. Néprajzi tanulmány.* 1892. Reprint. Sajtó alá rendezte: Hála József. Budapest: Néprajzi Múzeum.
1993b A kalotaszegi és erdélyi magyarságról. In Jankó 1993a: 251–285.
1993c *Finnországi jegyzetek*. Szerk. és közzét.: ifj. Kodolányi János. Budapest: Néprajzi Múzeum. (Series Historica Ethnographiae, 7.)
2000a *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához. 1898*. Szerk.: Szemkeő Endre – Gráfik Imre. Budapest: Néprajzi Múzeum.
2000b *Utazás Osztjákföldre 1898*. Bevezetővel ellátta és a szöveget gondozta: ifj. Kodolányi János. Szerk. Szemkeő Endre. Budapest: Néprajzi Múzeum. (Series Historica Ethnographiae, 11.)
2001 *Úton a szibériai atyafiakhoz. Jankó János oroszországi levelei*. Közreadja: Hála József és ifj. Kodolányi János. Budapest: L'Harmattan.

Jászi Oszkár
1901 Kunstwissenschaftliche Studien. Von Ernst Grosse. Tübingen. Verlag von J. C. B. Mohr. 1900. *Budapesti Szemle* 105(289): 147–153.

Jávor Kata
2000 *Életmód és életmód-stratégia a pécsi Zsolnay család történetében.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Jegyzőkönyv
1885 Jegyzőkönyv az 1885. évi nov. 1-i Országos háziipari értekezletről. *Magyar Ipar* 6(22): 313–316.

Jegyzőkönyvi kivonat
1904 Jegyzőkönyvi kivonat a Magyar Néprajzi Társaság 1903. november 18-i választmányi és felolvasó üléséről. *Ethnographia* 15(1–2): 95–96.

Jelentés
1880 Jelentés az Orsz. Rég. és Embertani Társulat szeptember 29-én tartott üléséről. *Archaeologiai Értesítő* 14(8–10): XXXVII–XLVII.
1900 A néprajzi osztály. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Muzeum 1899. évi állapotáról*. 73–77. Budapest: Athenaeum.
1901 A néprajziak tára. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Muzeum 1900. évi állapotáról*. 80–87. Budapest: Stephaneum.

1902 Néprajziak tára. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Muzeum 1901. évi állapotáról*. 69–75. Budapest: Athenaeum.
1903 Néprajzi tár. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Muzeum 1902. évi állapotáról*. 91–97 Budapest: Athenaeum.
1904 Néprajzi tár. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Muzeum 1903. évi állapotáról*. 82–94. Budapest: Athenaeum.
1905 Néprajzi tár. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Muzeum 1904. évi állapotáról*. 86–95. Budapest: Athenaeum.
1913 *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1912. évi állapotáról*. Budapest: Stephaneum.
1926 *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1913–1923. évi állapotáról és működéséről*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Jelentése
1840 *Jelentése Pest, Pilis és Solt t. e. megyék' 1839/40 évi országgyűlési követeiknek*. Dubraviczky Simon, Szentkirályi Móricz. Pest: Trattner–Károlyi.

Juhász Antal
1989 A Csongrád megyei múzeumok néprajzi gyűjteményei és tudományos munkája. In *Néprajz a magyar múzeumokban*. Szerk.: Selmeczi Kovács Attila – Szabó László. Budapest–Szolnok: Néprajzi Múzeum – Szolnok Megyei Múzeumi Igazgatóság, 293–306.

Jurecskó László
1989a A Malonyay vállalkozás kalotaszegi kötetének létrejötte. *Ethnographia* 100(1–4): 243–277.
1989b Jankó János munkássága és nézetei a magyaros stílus létrehozására irányuló törekvések tükrében. In *Sub minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*. Szerk.: ELTE Művészettörténeti Tanszék munkatársai. Budapest: ELTE – ELTE Művészettörténeti Tanszék, 150–158.
1992 Koronghy Lippich Elek a népművészet felhasználásáról. In *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Szerk.: Mohay Tamás. Debrecen: Ethnica, 285–295.

Kada Elek
1895 A bugaczi igazságok. *Vasárnapi Újság* 42(42): 706; 42(52): 866–867.

Kádár József – Réthy László – Tagányi Károly
1900–1905 *Szolnok-Doboka vármegye monográphiája*. Deés: Demeter és Kiss.

Kállay Ernő
1944 Magyar–román vegyesházasságok négy erdélyi községben. *Hitel* 9(3): 149–162.

Katona Imre
1989 Az Ipolyi-gyűjtemény habán kerámiái. In *Ipolyi Arnold emlékkönyv*. Szerk.: Cséfalvay Pál – Ugrin Emese. Budapest: Szent István Társulat, 197–206.

Kempelen Béla
é. n. *Magyar nemes családok*. Budapest: Arcanum Kézikönyvtár. Online.

Kerezsi Ágnes
2006 A Kuznecov-gyűjtemény. A Néprajzi Múzeum legrégebbi mari tárgyai. *Néprajzi Értesítő* 88: 99–119.

Kérdőív
1909 Kérdőív Magyarország ember- és néptani kutatásához. *Néprajzi Értesítő* 10(3–4): 249–252.

Kirshenblatt-Gimblett, Barbara
1991 *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: University of California Press.

Kisbán Eszter
1974 A problémalátás Bátky Zsigmond munkásságában. *Ethnographia* 85(1): 112–118.

Kissné Rusvai Julianna
2010 *Pápay József kéziratos debreceni hagyatéka*. Nyíregyháza: Élmény '94 Bt. (Tudásbázis és pedagógusképzés.)
2013 Zichy Jenő, a tudományos kutatások támogatója. In *A „Zichy-expedíció"*. Szerk.: Bányai Balázs – Kovács Eleonóra. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum, 167–185. (Szent István Király Múzeum közleményei A sorozat, 48.)

Kohler, Robert E. – Vetter, Jeremy
2016 The Field. In *A Companion to the History of Science*. Ed.: Lightman, Bernard. Malden–Oxford: Wiley Blackwell, 282–295.

Kormos Tivadar
1901 Múzeumi érdekességek. A Nemzeti Muzeum Párisban vásárolt néprajzi tárgyai. *Fővárosi Lapok*, február 10. (6. szám) p. 86.

Kotilainen, Eija-Maija (toim.)
2006 *Kaukaa haettua: Kulttuurien museon kokoelmia*. Helsinki: Museovirasto.

Kovács Endre
1975 Hammer-Purgstall. In *Világirodalmi lexikon*, 4. kötet. Budapest: Akadémiai, 189.

Kovács Gyula
1896 A néprajzi kiállítás. *Ethnographia* 7(4): 253–272.

Kovács Orsolya
1995 Orientalizálás Zsolnay Júlia és Teréz tervezőmunkájában. *Néprajzi Értesítő* 77: 183–189.

Kósa László
1989 *A Magyar Néprajzi Társaság százéves története 1889–1989*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

Köstlin, Konrad
1994 A néprajzi látásmód. Népi kultúra a századfordulókon. *Ethnographia* 105(2): 407–417.

Kresz Mária
1956 *Magyar parasztviselet (1820–1867)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
1966 A Wartha Vince-féle kerámiagyűjtemény. Építőanyag 3: 117–119.
1968 A népművészet felfedezése. *Ethnographia* 79(1): 1–36.
1977 A Néprajzi Múzeum Kerámiagyűjteménye (A kutatás és gyűjtés története 1872–1972). *Néprajzi Értesítő* 49: 17–42., 75–89.
1979 *Népi szűcsmunka*. Budapest: Corvina.

Kresz Mária – Szabolcsi Hedvig, szerk.
1973 A *népművészet felfedezése. Tanulmányok a népművészetről és az iparművészetről 1875–1899*. Budapest–Szolnok. [Documentatio Ethnographica, 4.]

Kriesch Aladár
1903 Mit jelent hát a kalotaszegi művészet?. *Magyar Iparművészet* 6(6): 250–256.

Kriss-Rettenbeck, Lenz
1980 Mi a népművészet? *Folcloristica* 4–5: 91–120.

Sz. Kristóf Ildikó
2016 „Terepmunka" a terepmunka kora előtt: Dobosy Mihály, a grönlandi inuitok és az etnológia (antropológia) születése a 19. század eleji Magyarországon. *Etno-lore* XXXIII. 223–245.

Kuklick, Henrika
2008 Introduction. In *A New History of Anthropology*. Ed.: Henrika Kuklick. Malden–Oxford: Blackwell Publishing, 1–16.

Kuklick, Henrika, ed.
2008 *A New History of Anthropology*. Malden–Oxford: Blackwell Publishing.

Sz. Kürti Katalin
1984 Tóth András (1858–1929) élete és művészete. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982*: 535–556.
1985 A Hortobágy a képzőművészetben. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1983–84*: 245–274.

Lackner Mónika
2004 Az első magyar néprajzi gyűjtemény: a magyar népi kultúra prezentációja az 1873-as bécsi világkiállításon. In *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920)*. Szerk.: F. Dózsa Katalin. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 101–107.

Lambrecht Kálmán
1920 *Herman Ottó az utolsó magyar polihisztor élete és kora*. Budapest: Biró Miklós kiadása.
1933 *Herman Ottó élete*. Budapest: Magyar Könyvbarátok.

Lay, Felix
1871 *Südslawische Ornemente*. Herausgegeben von Felix Lay, gezeichnet von Friedrich Fischbach. Hanau: Fr. Fischbach.

Leeb, Susanne
2015 Primitivism and humanist teleology in art history around 1900. *Journal of Art Historiography* 12: June.

Lengyel András, szerk.
2002 *A hagyomány szolgálatában. Történeti ismertető Szeged és Csongrád megye múzeumairól*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.

Leszih Andor
1956 Szendrey János emlékezete. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 4: 1–3.

K. Lippich Elek
1903 Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg. *Magyar Iparművészet* 6(6): 245–250.

Lommel, Andreas
1960 Die Südsee-Sammlung Lamare Picquot im Staatlichen Museum für Völkerkunde in München. *Ethnologica* 2: 105–131.

Lőrinczy Gábor
1989 A csongrádi múzeumi törekvések első korszaka. Farkas Sándor régészeti tevékenysége és a városi múzeum. In *Mozaikok Csongrád város történetéből 1988*. Csongrád: Csongrádi Városi Tanács V. B., 7–21.

Lubrun, Isidore
1849 Sur une nouvelle substance alimentaire appelée Picquotiane. *Psoralea esculenta*. *Annuaire des cinq départements de la Normandie* 15: 488–501.

Lukács László
1992 Bátky Zsigmond a Kelet-Dunántúlon. *Ethnographia* 103(3–4): 286–291.

Lutkehaus, Nancy
2009 The Curious Case of Non-Western Objects – From "Artificial Curiosities" to Objects of Identity. A Discussion about Brigitta Hauser-Schäublin, Captain James Cook, and Museums. In: *Form, Macht, Differenz Motive und Felder ethnologischen Forschens*. Hg.: Hermann, Elfriede – Klenke, Karin – Dickhardt, Michael. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 87–98.

Lyka Károly
1934 In Memoriam Huszka József. *Magyar Művészet* 10(4) :123.
1982 *Közönség és művészet a századvégen*. Budapest: Corvina.

Magyar Iparművészet
1898a Szironyos munkáknak nevezik. *Magyar Iparművészet* 1(6): 313–314.
1898b Magyar paraszt csattok. *Magyar Iparművészet* 1(6): 364–366.

Magyar Minerva
1915 *Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak czímkönyve*. Budapest: Athenaeum.

Mailand Oszkár
1886 A román nép hímzései. Tekintettel Téglás István Hunyadmegye néphímzés albumára. *Magyar Polgár* 20(7): 1.

Malonyay Dezső
1907 *A magyar nép művészete. 1. A kalotaszegi magyar nép művészete*. Budapest: Franklin Társulat.
1909 *A magyar nép művészete. 2. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete*. Budapest: Franklin Társulat.

Marchand, Susanne
2000 The Quarrel of the Ancients and Moderns in the German Museums. In *Museums and Memory*. Ed.: Susan A. Crane. Stanford: Stanford University Press, 179–199.

Máriaffi Dávid
1901 Gróf Lázár Jenő. 1845–1900. *Vasárnapi Ujság* 48(2): 25.

Marosi Ernő
1988 Rómer Flóris művészettörténete. *Műemlékvédelem* 32(4): 214–222.
2000 A magyar történelem képei. A történetiség szemlélete a művészetekben. In *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17. – szeptember 24*. Szerk.: Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria – Pannon GSM, 11–33. [A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai 2000/3]

Marót Károly
1939 Felsõbátkai Bátky Zsigmond dr. 1874–1939. *Néprajzi Értesítő* 31(2–4): 355–363.

Sz. Máthé Márta
1975 Rómer Flóris bihari munkássága. (A bihari utinapló.) *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974*: 283–346.

Menyhárt Gyula
1973 Riegl, Alois, Volkskunst, Hausfleiß. Berlin 1894. (ismertetés). In: *A népművészet felfedezése. Tanulmányok a népművészetről és iparművészetről 1875–1899*. Szerk.: Szabolcsi Hedvig. Budapest–Szolnok: M. T. A. Néprajzi Kutató Csoport – Damjanich János Múzeum.

Mihalik József
1912 A sümegi Darnay Múzeum. *Múzeumok és Könyvtárak Értesítője* 6: 124–151.

Mikó Imre
1976 Egy Jókai-regényhős 1848-ban. In uő: *Akik előttem jártak*. Bukarest: Kriterion, 293–335.

Mintalapok
1895– *Mintalapok iparosok és ipariskolák számára. Faipar, Agyagipar, Szövő- és textilipar.* Szerk.: Szterényi József. Budapest: Gerlach és Schenk.

MKÉ
1909 A Besztercebányai Városi Múzeum megnyitása. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 3(4): 227–233.

Molnár Viktor
1890 *Húsvéti tojások*. Budapest: Lampel.
1901 A húsvéti tojások. Képekkel. *Uránia* 2(4): 100–102.

Móra Ferenc
1964 *Szegedi tulipános láda*. Budapest: Magvető.

Nagy Iván
1868 *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pótlék kötet. Pest: Ráth Mór.

Nagy Vera
2004 Egy kalotaszegi fotóalbum történetei – muzeológiai felvetésben. *Néprajzi Értesítő* 86: 69–83.

NBG
1859 Lamare-Picquot. In *Nouvelle biographie générale*. Sous la dir. de M. le Dr Hoeffer. Tome 29. La Liborlière – Lavoisien. hb. Paris: Firmin Didot Frères, 65–67.

Neck, Rudolf
1964 Ausztria és az oszmánok az osztrák történettudományban. *Századok* 98(5–6): 1243–1252.

Nemes András
2002 Soproni Múzeum. In *Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése*. Szerk.: Holló Szilvia. Budapest: Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület, 170–173.

Néprajzi Értesítő
1900 A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályából. *Néprajzi Értesítő* 1(5): 78.
1970 „Parasztok és pásztorok". *Néprajzi Értesítő* 52: 5–15.

Nikitsch, Herbert – Tschofen, Bernhard, Hg.
1997 *Volkskunst. Referate der Österreichisches Volkskundetagung 1995 in Wien*. Wien: Verein für Volkskunde.

Nyáry Albert
1904 Rozsnyói gombkötők. *Néprajzi Értesítő* 5(6): 185–201.

Nyáry Pál
1936 *Dr. báró Nyáry Albert élete és munkássága*. Budapest: Országos Központi Községi Nyomda Rt.

Nyhart, Lynn K.
2016 Historiography of the History of Science. In *A Companion to the History of Science*. Ed. by Lightman, Bernard. Malden–Oxford: Wiley Blackwell, 7–22.

Olosz Katalin
2003 *Egy kiállítás emlékképei*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. [Kriza könyvek, 16.]

Orosz Endre
1915 Téglás István emlékezete. *Erdély* 24(7–12): 34–49.

Orosz [József]
1840 Magyar hirlapok' szemléje. *Hirnök* 4. év, június 18. (49. sz.)

Paládi-Kovács Attila
1989 Néprajzi törekvések a reformkori Magyarországon. *Ethnographia* 100(1–4): 109–120.

Palotay Gertrúd
1948 *A magyar népművészet kutatása. Különlenyomat a Magyar népkutatás kézikönyvéből*. Budapest: Néptudományi Intézet.

Pápay József
1905 Nyelvészeti tanulmányutam az éjszaki osztjákok földjén. *Akadémiai Értesítő* 16(10): 455–472.

Parpola, Marjatta
2003 The Early Collections from South and South-East Asia in the National Museum of Finland. *Studia Orientalia*, 97: 221–231.

Pekár Károly
1910 *A Magyar Nemzeti Szépről. A magyar géniusz esztétikája*. Budapest: Modern Tudomány.

Penny, H. Glenn
2002 *Objects of Culture: Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Pentsy József – Szentgyörgyi Lajos (szerk.)
1888 *Kalotaszegi varrottas-album*. (Régi magyar hímzés-minták gyűjteménye). I. f. Budapest.

Petendi Géza
1868 Az új népismei múzeum. (Müncheni tárca.) *Fővárosi Lapok* 9. évf. április 1. (76. sz.) 303–304., április 2. (77. sz.) 306–307.

Petrik Lajos
1889a Adatok a magyar agyagipar történetéhez. *Művészi Ipar* (3): 95–106, 4(1): 1–16.
1889b Az erdélyi kék sgraffitos edények. *Magyar Iparművészet* 4(2): 56–60.

Cs. Plank Ibolya – Csengel Péter
1996 Orvosok és Természetvizsgálók Társasága. In *A magyar műemlékvédelem korszakai*. Szerk.: Bardoly István – Haris Andrea. Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 21–45. [Művészettörténet – Műemlékvédelem, IX.]

Poór János
1985 August Ludwig Schlözer és magyarországi levelezői. *Filológiai Közlöny* 31(1–4): 133–143.

P[orzsolt] K[álmán]
1885 Magyar néprajzi gyűjtemény. *Budapesti Hírlap*, V. 1885. 256. sz., szeptember 18. Melléklet 1.

Pósta Béla
1898a Archaeologiai tanulmányok oroszországi gyüjteményekben. *Archaeologiai Értesítő* 18(1): 69–74.

1898b Oroszországi tanulmányairól. *Archaeologiai Értesítő* 18(3): 334–345.

Pulszky Ferenc
1884 *Életem és korom*. I–II. kötet. Második kiadás. Budapest: Franklin-Társulat.

Pulszky Károly
1878 *A magyar háziipar díszítményei. (Ornamente der Hausindustrie Ungarns.)* A szöveget írta a vallás és közoktatásügyi magyar királyi miniszter meghagyásából dr. Pulszky Károly. A chromolithográfiai táblákat készítette Fischbach Frigyes. Budapest: Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomda [Acta Nova Musei Nationalis Hungaric Tomus, 2.]
1879 Iparművészeti jegyzetek. *Archeologiai Értesítő* 13(7): 259–274.

Rapports spéciaux
1833 *Rapports spéciaux faits à l'académie des inscriptions et belles-lettres, à l'académie des sciences et autres corps savans de la capitale sur les collections zoologiques et d'antiquités indiennes de M. Lamare Picquot. Suivi de plusieurs documens relatifs à cette collection*. Paris: Tuau. <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ223142305>

Ratzel, Friedrich
1885 *Völkerkunde. Erster Band: Die Naturvölker Afrikas*. Leipzig: Verlag des Bibliographischen Instituts.
1896 *The History of Mankind*. Translated from the second German edition by A. J. Butler, with introduction by E. R. Taylor. London – New York: Macmillan and Co.

Ress Imre
1985 Ausztriai levéltári források Kőrösi Csoma Sándorról. *Levéltári Közlemények* 56(2): 227–249.

Réthy László
1885 *Magyar styl*. Budapest: Akadémiai könyvkereskedés (Knoll Károly és Ta).

Révész Emese
2015 *Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*. Budapest: Argumentuk Kiadó – OSZK.

Richtsfeld, Bruno J.
2007 Onorato Martucci (1774–1846) und sein „chinesische museum". In: *Exotische Welten: aus den völkerkundlichen Sammlungen der Wittelsbacher 1806–1848*. Hrsg.: Müller, Claudius – Stein, Wolfgang. München: Verlag J. H. Röll, 157–260.

Riegel, Alois
1998 Népművészet, háziszorgalom és háziipar. In Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest: Balassi Kiadó.

Rookmaker, Kees
2018 The hornless rhinoceros (*Rhinoceros sondaicus inermis* Lesson, 1836) discovered by Lamare-Picquot in the Sundarbans of Bangladesh in 1828, with notes on the history of his Asian collections. *Mammalia* 84(1): 79–89. Doi:10.1515/mammalia-2018-0200

Rómer Flóris
1877 Levél a M[agyar] Tör[ténelmi] Társ[ulat] választmányához a czéhszabályok gyűjtése érdekében. *Századok* 11: 281–282.
1884 Kirándulás a bihari Sárrétre és a magyar ízlés a református ecclésiáknál. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* szept. 14.

Rózsa Gyula
2002 Koszta József Múzeum. In *Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése*. Szerk.: Holló Szilvia. Budapest: Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület, 190–193.

Ruth, Manfred
2007 Ein Leben mit Katastrophen. Der Naturwissenschaftler, Reisende, Sammler und Philantrop Christophe-Augustin Lamarepicquot. In: *Exotische Welten: aus den völkerkundlichen Sammlungen der Wittelsbacher 1806–1848*. Hrsg.: Müller, Claudius – Stein, Wolfgang. München: Verlag J. H. Röll, 95–104.

Sáfrány Zsuzsa
1997 Modellek és műalkotások. Az alföldi pásztor alakjának megfogalmazásához. *Ethnographia* 108(1–2): 265–280.

Sándor István
1951 Első néprajzi kiállításunk és Xántus János. *Ethnographia* 62(1–2): 185–204.
1953 Néprajzi múzeológiánk kezdetei. *Ethnographia* 64(1–4): 312–344.
1954 Cs. Sebestyén Károly ünnepén. *Néprajzi Értesítő* 36: 275–277.
1970 *Xántus János*. Budapest: Magvető.

Sárkány Mihály
1981 „A 'matyó' jelző védjegy lett". (Felirat a Néprajzi Múzeum „A népművészet születése" kiállításában. *Múzeumi Közlemények* 1: 51–54.

Schedel Ferencz
1841 Gyászbeszéd Csató Pál felett. *Magyar Academiai Értesítő* 1(3): 29–32.

Schikedanz, A. – Pulszky Károly, szerk.
1877 *Kalauz az Iparművészeti Museum gyűjteményeihez*. Budapest: Franklin.

Schram Ferenc
1956 Seemayer Willibald (1868–1928). *Soproni Szemle* 10(3): 284–286.

Sebestyén Gyula
1917 Dr. Sebestyén Gyula alelnök gyászbeszéde báró Szalay Imre elnök ravatalánál. *Ethnographia* 28(4–6): 313–314.

Sebestyén Kálmán
1998 Gyarmathy Zsigáné Hóry Etelka élete és munkássága. *Néprajzi Értesítő* 80: 43–52.

Selmeczi Kovács Attila
2009 *Elfeledett magyar mesterségek és népélet*. Budapest: Cser Kiadó.

Selmeczi Kovács Attila – Szabó László, szerk.
1989 *Néprajz a magyar múzeumokban*. Budapest–Szolnok: Néprajzi Múzeum – Szolnok Megyei Múzeumi Igazgatóság.

Semayer Vilibáld
1898 A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya. *Vasárnapi Ujság* 45(26): 453–454.
1900 Dr. Semayer Vilibald segédőr jelentése, Németországban és Skandináviában tett tanulmányútjáról. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1899. évi állapotáról*. Budapest: Athenaeum, 182–187.
1901 A M. N. Múzeum néprajzi osztályának szerzeményei az 1900. évi párizsi világkiállításon. *Néprajzi Értesítő* 2(2): 25–29.
1901a *Biró Lajos német-új-guineai (Astrolabe-öböl) néprajzi gyűjteseinek leíró jegyzéke*. Összeállította, bevezette Semayer Vilibald. Budapest: Hornyánszky.
1901b Bánffy-Hunyad (Kolozs m.) magyar lakosságának somatologiai vázlata. *Néprajzi Értesítő* 2(3): 33–50., 2(5): 67–78., 2(6): 101–114.
1902a Turkajárás Szolnok-Dobokában. *Néprajzi Értesítő* 3(6): 97–107.
1902b Jankó János. *Néprajzi Értesítő* 3(7): 113–115.
1902c Az Erdélyi Kárpát Egyesület kolozsvári Táj- és Néprajzi Múzeuma. *Néprajzi Értesítő* 3(8): 141–146.

1903 [Σ aláírással] †Ényi Dömötör László 1850–1903. *Néprajzi Értesítő* 4(7): 232.
1905a Az ember faji sajátosságai. In *Az ember testi és lelki élete, egyéni és faji sajátságai*. A Műveltség Könyvtára II. kötet. Szerk.: Alexander Bernát – Lenhossék Mihály. Budapest: Athenaeum, 311–462.
1905b Gróh István: Magyar stílusú rajzminták. (Könyvismertetés.) *Néprajzi Értesítő* 6(2): 150–161.
1910 A történeti stílusok behatása a népi művészetre. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról*. Budapest: Athenaeum, 273–275.

S. Gy.
1917 Báró Szalay Imre (1846–1917). *Budapesti Szemle* 171(489): 464–466.

Siegfried, C.
1886 Müller, Marcus Joseph. In *Allgemeine Deutsche Biographie* 22. 651–652. Online: https://www.deutsche-biographie.de/pnd11805399X.html#adbcontent

Sikorszka Zsolnay Julia, összegyűjt.
1898 *Régi magyar hímzések*. Budapest: Eggenberger-féle könyvkereskedés.

Sinkó Katalin
1989 Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben. *Ethnographia* 100(1–4): 121–154.
2002a Ékítményes rajz és festés. Ornamentika-elméletek 1900 körül. In *A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig*. Szerk.: Blaskóné Majkó Katalin – Szőke Annamária. Budapest: Képzőművészeti Főiskola, 197–221.
2002b Tudománytörténeti megjegyzések a nemzeti „forma-nyelv" kérdéséhez 1873–1906. In *A nemzet antropológiája. (Hofer Tamás köszöntése.)* Szerk.: A Gergely András. Budapest: Új Mandátum, 287–303.
é. n. *Törekvések a magyar nemzeti „forma-nyelv" megkonstruálására a 19. század fordulóján*. (Kézirat.)

Solymossy Sándor
1904 Ethnographia és aesthetika. *Ethnographia* 15(10): 449–461.

Spitzer Mór
1889 Néhány adat Felső-Magyarország régi agyagiparának történetéhez. *Művészi Ipar* 4(3): 107–110.
1892 Néhány adat Fölső-Magyarország régi agyagiparáról. *Művészi Ipar* 7(3): 97–100.

Stein, Wolfgang
2007 „Götzenbilder" und „indianische Gerätschaften. Kunst und Kuriositäten aus Indien, Birma und Ceylon. In: *Exotische Welten: aus den völkerkundlichen Sammlungen der Wittelsbacher 1806–1848*. Hrsg.: Müller, Claudius – Stein, Wolfgang. München: Verlag J. H. Röll, 117–156.

Steinen Károly
[1904] *Közép-Brazília természeti népei között*. Átdolgozta Bátky Zsigmond. Budapest.

Steinman, Axel – Bussel, Gerard van
2017 Moving Stories. In: *Weltmuseum Wien*. Ed.: Schickgruber, Christian. Wien: Weltmuseum Wien, 364–372.

Stoklund, Bjarne
1999 How the Peasant House Became a National Symbol. A Chapter in the History of Museums and Nation-Building. *Ethnologia Europaea* 29(1): 5–18.

Stocking, George W.
1968 *Race, Culture, and Evolution: Essays in the Historiography of Anthropology*. New York: Free Press.

Stolpe, Hjalmar
1892 Entwicklungserscheinungen in der Ornamentik der Naturvölker. Eine ethnographische Untersuchung. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 22: 19–62.

Szabadfalvi József
1995 Látófa, állófa, ösztörü, címerfa és társai. Kísérlet egy tárgy történeti-néprajzi megközelítésére. *Ethnographia* 106(1): 65–84.
1996 *Herman Ottó a parlamenti képviselő 1879–1897*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

Szabó K. János
1907 Malonyay Dezső: A magyar nép művészete. *Ethnographia* 18(6): 361–366.

Szabó T. Attila
1934 A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. *Magyar Nyelv* 30: 160–180.

Szabó T. Attila szerk.
1944 *Szolnok-Doboka magyarsága*. Dés–Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

Sz. I.
1889 Felső-ausztriai hagymás tálak az Iparművészeti Múzeumban. *Művészi Ipar* 4(4): 142–143.

Szalay Imre
1877 Szalay Ágoston régiség-gyűjteményének ismertetése. *Századok* 11(7): 586–598.
1885–1886 Jelentés az 1885. Országos Tárlatról. *Művészi Ipar* 156–160.
1886 Die Kunstgewerbe auf der ungarischen Landes-Ausstellung 1885. *Ungarische Revue* 6(5–6): 353–369, 6(7): 497–509.
1897 *A rubinok hazájából (Ceylon)*. Budapest: Athenaeum.
1898 Elnöki megnyitó. A Magyar Néprajzi Társaság 1898. április 20-án tartott évi rendes közgyűlése. *Ethnographia* 9(3): 236–238.
1907 Múzeumainkról. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 1(1): 3–13.
1907a A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményének méltó elhelyezése. In: *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1906. évi állapotáról*. III–XXIII. Budapest: Athenaeum.
1907b *A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményének méltó elhelyezése*. Budapest: Athenaeum.

Szalay Imre, szerk.
1902 *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene alapításának századik évfordulója alkalmából*. Budapest: Hornyánszky.
1902–1903 *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi országos kiállításon*. II. 896–1896. Budapest–Bécs: Gerlach Márton és Társa.

Szádeczky Lajos
1890 A székely varrottasok. *Vasárnapi Ujság* 37(46): 749–750. (7 kép).

Szemkeő Endre
1997a Törekvések az önálló Néprajzi Múzeum megteremtésére. *Néprajzi Értesítő* 79: 57–83.
1997b Néprajzi Múzeum a Csillag utcában (1893–1906). *Magyar Múzeumok* 3(3): 21–24.

Szendrei János
1885 Nemzeti ipar. Magyar stil. *Magyar Ipar* 6(15): 202–205.
1887 Néhai Ipolyi Arnold gyűjteménye. *Archeologiai Értesítő* új folyam 7(4): 342–346.
1889a A habánok története Magyarországon és a habán majolika. *Művészi Ipar* 4(5): 161–176.
1889b Az Országos Régészeti és Embertani Társulat működése az 1887. évben. In: *Az Országos Régészeti és Embertani Társulat évkönyve 1886–1888*. Szerk.: Szendrei János. Budapest: Orsz. Rég. és Embertani Társulat, 42–47.

1889c Az Országos Régészeti és Embertani Társulat működése az 1888. évben. In: *Az Országos Régészeti és Embertani Társulat évkönyve 1886–1888*. Szerk.: Szendrei János. Budapest: Orsz. Rég. és Embertani Társulat, 47–51.
1891 Magyar díszítmények. *Művészi Ipar* 6(2): 73–96. (Új kiadása: In: *A népművészet felfedezése. Tanulmányok a népművészetről és az iparművészetről 1875–1899*. Szerk.: Kresz Mária – Szabolcsi Gertrúd. Budapest – Szolnok: MTA Néprajzi Kutató Csoport 1973, 133–149. [Documentatio Ethnographica, 4.]
1892 A keleti és a nyugati művészet hatása a magyar díszítményekre. *Művészi Ipar* 7(1): 13–34.

Szentesi Edit
1997 Josef Daniel Böhm Parthenon-fríze. In: *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére*. Szerk.: Marosi Ernő – Laczkó Ibolya – Szabó Júlia – Tóthné Mészáros Lívia. Budapest: MTA Művészeti Gyűjtemény, 56–69.
2005 Josef Daniel Böhm és a *Liber Antiquitas*. In: *Antiquitas Hungarica. Tanulmányok a Fejérváry-Pulszky-gyűjtemény történetéről*. Szerk.: Szentesi Edit – Szilágyi János György. Budapest: Collegium Budapest Institute for Advanced Studies, 59–65.
2000 Rajzok báró Mednyánszky Alajos hagyatékából. In: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17.–szeptember 24*. Szerk.: Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria – Pannon GSM, VIII–14, 500–504. [A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2000/3.]

Szentimrei Judit
2002 Szőttesek, varrottasok, hímzések. In Kós Károly et. al: *Torockói népművészet*. Kolozsvár: Kriterion, 85–226.

Szikinczey B.
1876 A m. történelmi társulat ezévi gömörmegyei kirándulása. *Archeologiai Értesítő* 10(9): 288–292.

Szilágyi Miklós
1984 *Gyűjtőmódszerek és forráskritika a néprajztudományban*. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék.
1984a Jankó János és Bátky Zsigmond gyűjtőútja Tolna megyében (1900, 1903). *Ethnographia* 95(2): 272–288.
1984b Györffy István tevékenysége a Néprajzi Múzeumban. *Ethnographia* 95(4): 577–593.

1990 Szándékok és eredmények a vidéki múzeumok néprajzi gyűjteményeinek megalapozásában (1920 előtt). *Ethnographia* 101(1): 1–50.
1993 Jankó János, a muzeológus. *Néprajzi Hírek* 22(1–2): 21–25.
2000 Halászatgyűjtemény. In *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Főszerk.: Fejős Zoltán. Budapest: Néprajzi Múzeum, 115–130.

Szinnyey József
é. n. *Magyar írók élete és munkái*. Budapest: Arcanum Kézikönyvtár. Online.

Szmik Antal
1900 Nemzeti motívumok a magyar házi-iparban. *Bácska* (30): lapszám n.
1902a Adatok Püspök-Bogád néprajzához. *Néprajzi Értesítő* 3(9): 179–188.
1902b Halasi csipke, felsőbányai edény. *Budapesti Hírlap* (353): 15–16.
1906 *Adalékok Felsőbánya szabad királyi bányaváros monográfiájához*. Budapest: a szerző.
1907 Csetneki csipke. *Magyar Iparművészet* 10(1): 33–35.
1925 A csipke a magyar népművészetben. *Ethnographia* 36: 53–58 (I–III. tábla).

Szojka Emese
1998 Példák a népi-népies elemek megjelenéséhez és elterjedéséhez az enteriőrökben. *Néprajzi Értesítő* 80: 63–95.

Szolnok-Doboka
1902 *A Szolnok-Doboka Megyei Irodalmi, Történelmi és Ethnographiai Társulat Évkönyve III*. Deés.

Szuhay Péter
2002 Hagyományok és újítások a Néprajzi Múzeum kiállítási törekvéseiben 1980–2000. *Néprajzi Értesítő* 84: 77–96.

Szulovszky János
1999 A tárgyi világ felfedezése. (Ipolyi Arnold tudománytörténeti szerepéről.) *Ethnographia* 110(1): 147–180.

H. Szűcs Margit
1976 Az egykori Kereskedelmi Múzeum és kereskedelemtörténeti gyűjteménye. *A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum évkönyve*, 187–212.

Tasnádi Zsuzsanna
2006 Vidéki rajztanárok a műemlékvédelem és a néprajz korai történetében. In: *Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Kiállítási katalógus*. Szerk.: Fejős Zoltán. Budapest: Néprajzi Múzeum, 76–80.

Téglás Gábor
1906 Hunyadmegyei fafaragás. *Néprajzi Értesítő* 7(2): 126–137.

Tóth János
1927 Emlékbeszéd Szendrei János l. tag ravatalánál. *Akadémiai Értesítő* 38(438): 242–244.

Undi S. Mariska
1904 Kalotaszegi kályhacsempék és utcaajtók. *Magyar Iparművészet* 7(5): 213–225.

Vachott Imre
1840 Levél a' művészet' érdekében. *Athenaeum* 1 félév, május 28. (43. sz.) 678–686. hb.

Varga Gyula
1976 Déri Frigyes grafikai gyűjteménye. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 57: 195–234.

Vargyas Gábor
2000 Óceánia-gyűjtemény. In: *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Főszerk.: Fejős Zoltán. Budapest: Néprajzi Múzeum, 533–591.

Vasárnapi Ujság
1885 A háziipar-csarnok. Hunyadmegyei román szoba. *Vasárnapi Ujság* 32(28): 447.
1886 Székely szoba. *Vasárnapi Ujság* 33(37): 601.
1888 A székely kapuk. *Vasárnapi Ujság* 35(15): 245–246.

G. Vass István
1979 *A békéscsabai múzeum története 1899–1979*. Békéscsaba: kiadó nélkül.

Vayer Lajos
1938 A történeti művek illusztrálása. In: *Emlékkönyv Szentpéteri Imre születése 60. évfordulójának ünnepére*. Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó és Nyomda, 507–524.

Vásáry István
2013 A tudós Vámbéry Ármin. *Magyar Tudomány* 174(8): 909–917.

Verebélyi Kincső
1999 Ipolyi Arnold hímzésgyűjteménye. *Ethnographia* 110(1): 140–146.

Veress Gábor
2014 A pásztorélet ábrázolásai Herman Ottó műveiben. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 53: 383–389.

Vermeulen, Han F.
2015 *Before Boas. The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightment*. Lincoln–London: University of Nebraska Press.

Vidéki
1902 Vidéki néprajzi múzeumok. *Néprajzi Értesítő* 3(5): 81–95.

Vikár Béla
1898 A M. Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára. *Ethnographia* 9(4): 260–281.
1900 Phonographal gyűjtött népköltési adalékok. *Ethnographia* 11(4): 121–130.

Viski Károly
1934 Fafaragás. In Györffy István – Viski Károly: *A magyarság néprajza 2*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 336–356..
1940 A népművészet. In: *A szépművészetek könyve*. Budapest: Pesti Hírlap, 1127–1147.

Vörös Éva
1998 Herman Ottó tevékenysége a Magyar Királyi Mezőgazdasági Múzeumban. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1995–1997: 421–450.

V. S.
1890 Magyar amateurök. *A Hét* 1(27): 7–8.
1896 Magyar gyűjtők. *Vasárnapi Ujság* 43(26): 428–430.

Warner, Marjorie F.
1947 Lamare-Picquot and the Breadroot. *Agricultural History* 21(1): 23–26.

Wartha Vince
1892 *Az agyagipar technológiája*. Budapest: Természettudományi Társulat.

Wass György
1994 *Zselyk. Egy magyar falu Beszterce-Naszód megyében*. Debrecen: Györffy István Néprajzi Egyesület.

Weiner Piroska
1981 *Faragott mézeskalácsformák*. Budapest: Corvina.

Wilfried, Damme van
2012 Ernst Grosse and the Birth of the Anthropology of Aesthetics. *Anthropos* 107(2): 497–509.

Wörner, Martin
1999 *Vergnügung und Belehrung. Volkskultur auf den Weltausstellungen 1851–1900*. Münster – New York: Waxman Verlag.

Xántus János
1885 Herman Ottó úr és a néprajzi muzeum. *Egyetértés* 19. 333. sz. december 4. p. 1.
1888 A M. N. Muzeum ethnográfiai osztályából. *Magyar Salon* VIII. köt. 496–498.
1892 A Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának története, s egy indítvány a jövőjét illetőleg. *Ethnographia* 3(7–10): 298–300.

Z. S., gr.
1898 A felvidék hímző ipara. *Vasárnapi Ujság* 45(14): 221–224.

Zoltai Lajos
1914 Magyar néprajzi gyűjtés 75 év előtt. *Néprajzi Értesítő* 15(3–4): 285–289.

Zsembery Dezső (szerk)
2005 *Koszkol Jenő festőművész, 1868–1935: Dorogi Galéria, 2005*. Dorog: Dorog Város Barátainak Egyesülete. (Dorogi Füzetek, 33.)

Zsolnay
1974 *Zsolnay. A gyár és a család története 1863–1948*. Budapest: Corvina.

1840-ik
1847 *1840-dik évi Országgyülés*. Közli Konkoli Thege Pál. Második kötet. Pest: Emich Gusztáv.

NÉVMUTATÓ

Ádámföldi Bornemissza Jánosné ▪ 127, 128
Andrian-Werburg, Ferdinánd ▪ 30
Antell, Herman Frithiof ▪ 307
Appel, Michaela ▪ 92
Arany János ▪ 227

Bajza József ▪ 83
Balásfalvy Orosz József ▪ 74, 81, 83, 85–89
Balassa Iván ▪ 200
Balázs Márton ▪ 141
Bán Aladár ▪ 234
Barabás Árpád ▪ 283
Barabás Jenő ▪ 239
Barabás Miklós ▪ 210
Bartels, Maximilien ▪ 305
Bartóky Lászlóné ▪ 150
Bartucz Lajos ▪ 52, 55
Bastian, Adolf ▪ 163, 305, 307, 310–311, 314
Bátky Zsigmond ▪ 12, 35, 50, 53, 54, 59, 64, 144, 156, 158, 161–164, 172, 200, 205, 234, 236, 241, 269–304
Batsányi János ▪ 73
Bayer Róbert ▪ 177
Beck István ▪ 147, 151
Behrend, Adolf ▪ 43
Beluleszkó Sándor ▪ 148, 241
Berzeviczy Albert ▪ 148
Bethlen Elek ▪ 73
Biró Lajos ▪ 159, 272, 284
Blumenbach, Johan Friedrich ▪ 78
Bornemissza Károly báró ▪ 244
Borosnyay Oszkár ▪ 130–131
Böhm Sándor (Várnai Sándor) ▪ 113
Böhm, Josef Daniel ▪ 88
Braun Róbert ▪ 242, 243
Brusius, Mikjam ▪ 7
Budenz József ▪ 62
Burnouf, Eugène ▪ 78
Buzinkay Gyula ▪ 128
Bünker János ▪ 150

Clifford, James ▪ 61, 192
Cook, James ▪ 78
Cranz, David ▪ 78
Cuvier, Georges ▪ 76, 79
Czakó Elemér ▪ 55, 234–235
Czirbusz Géza ▪ 29
Czobor Béla ▪ 116–117
Czucza Istvánné ▪ 274, 283, 304
Czucza János ▪ 283

Csáky Albinné, gróf ▪ 148
Csallány Gábor ▪ 145–146
Csaplovics János ▪ 26, 37
Csató Pál ▪ 73–79, 84
Csehély Adolf ▪ 137, 201
Cserey Jánosné ▪ 150
Csikós Sándor, csikós ▪ 226

Darnay Kálmán ▪ 121, 143, 144, 147
Dávidházi Péter ▪ 21–22, 64–65
Dékáni Árpád ▪ 138
Deneke, Bernward ▪ 153

Denon, Dominique-Vivant ▪ 88
Déri Frigyes ▪ 295
Dias, Nélia ▪ 75
Dietrichstein, Moritz von ▪ 75
Divald Kornél ▪ 124, 137, 139, 148
Dobosy Mihály ▪ 77–78
Dömötör László ▪ 146–147, 151
Drusbáczky plébános ▪ 125
Duméril, André Marie Constant ▪ 79

Ebeczky Emil ▪ 119
Éber László ▪ 159
Edelberg Bernward, Rudolf Eitelberger von ▪ 153
Edvi Illés Aladár ▪ 299–300
Edvi Illés Pál ▪ 239–240
Egyed Ákos ▪ 242
Ehrenreich, Paul ▪ 305
Eötvös József 31
Erdélyi János ▪ 83
Erdődy Gábor ▪ 211

Falke, Jacob ▪ 40, 153
Farkas Sándor ▪ 144–147, 152
Fejér György ▪ 73
Fejérváry Gábor ▪ 84, 88
Fejérváry Károly ▪ 253, 255, 256
Fél Edit ▪ 115, 172, 174
Fenichel Sámuel ▪ 305
Ferenc József király ▪ 123
Férussac, André Étienne d'Audebert de ▪ 79
Filep Antal ▪ 145, 269
Foucault, Michel ▪ 157
Frank, Othmar ▪ 89
Friedel, Ernest ▪ 43
Frivaldszky János ▪ 108

Gábor István (Kancsós Pista) ▪ 275
Gelléri Mór ▪ 100–101
Geramb Etelka (Latinovics Sándorné) ▪ 82
Goldsmith, Augustus ▪ 102
Gregus János ▪ 217
Gróh István ▪ 160
Guizot, François ▪ 79
Gulyás Pál ▪ 113
Gunda Béla ▪ 35, 59, 274

Gyarmathy Zsigmondné ▪ 123, 128, 131–132, 136, 140, 151, 273, 280, 296–297, 304
Györffy István ▪ 204–205, 212, 240, 250
III. György angol király ▪ 78
György Aladár ▪ 97
Györgyi Kálmán ▪ 125, 300
Gyulai Pál ▪ 17

Haberlandt, Michael ▪ 53, 164
Hajós Béla ▪ 135–137, 151
Halász István ▪ 222
Hammer-Purgstall, Josef von ▪ 72–73, 84
Hampel József ▪ 107, 122, 123, 139, 142, 200, 205, 309
Hamy, Ernst-Théodore ▪ 72
Hartleben Konrád ▪ 72
Heeren, Ludwig Arnold Hermann ▪ 78
Hegedűs László ▪ 219
Heger, Franz ▪ 305, 307
Heikel, Axel O. ▪ 200
Hein, Alois R. ▪ 159
Hein, Wilhelm ▪ 159
Helbing Ferenc ▪ 295
Heller Bernát ▪ 31
Henszlmann Imre ▪ 81–86, 88–89
Herich Károly ▪ 41, 142

Herman Ottó ▪ 12, 16, 17, 18, 42–47, 52, 56–59, 61–62, 98–99, 102–108, 113, 115, 126, 128, 130–132, 136, 138, 151–152, 161, 166, 168, 195–199, 207–229, 282, 293
Herrmann Antal ▪ 16, 17, 20, 21, 47–48, 64, 242
Hoffmann, Konrad ▪ 91
Hollósy Simon ▪ 214
Horger Antal ▪ 162, 289
Horváth Gyula ▪ 130
Hóry Etelka ▪ 123
Humboldt, Wilhelm von ▪ 90
Hunfalvy János ▪ 18, 19, 196
Hunfalvy Pál ▪ 16–36, 38, 39, 45, 79, 160
Hunyadi Margit, grófnő ▪ 124
Huszka József ▪ 12, 43–45, 48, 50, 52, 54, 61–62, 134–140, 149, 152, 156–158, 160, 181–206

Ipolyi Arnold ▪ 4–19, 73, 111, 115, 117, 151, 195
Istvánffy Gyula ▪ 166
Izabella főhercegasszony ▪ 114, 142, 219

Jancsó Benedek ▪ 24, 37
Jankó János ▪ 12, 39, 42, 46, 48–50, 52, 55–58, 61, 63–64, 97, 124, 147, 150, 156, 158–161, 165–167, 169, 195, 198–203, 232, 233, 236, 241–242, 244, 249–251, 270–273, 275, 284, 293, 295–297, 299–303, 305–314
Jankó János, id. ▪ 213
Jankovich Béla ▪ 55, 234
Jankovich Miklós ▪ 73
Jekelius Jenő ▪ 140
Jerney János ▪ 24
Jókai Mór ▪ 22, 36, 98, 123
Jomard, Edme-François ▪ 71–72, 75
József főherceg ▪ 22, 82, 113, 115
Julianus barát ▪ 15
Jurecskó László ▪ 298–300

Kada Elek ▪ 223–224, 227
Kádár József ▪ 242
Kallina Gézáné ▪ 134
Károlyi Alajosné, gróf ▪ 128
Kasizky ▪ 43
Katona Lajos ▪ 17, 26
Kecskeméti Tibor ▪ 107
Kemény Béla ▪ 136
Kemény, gróf ▪ 246
Khanna, Balraj ▪ 7
Király András ▪ 283
Kirshenblatt-Gimblett, Barbara ▪ 170
Kisfaludy Károly ▪ 143
Klösz György ▪ 40
Komjáthy Béla ▪ 115
Koronghy Lippich Elek ▪ 204, 299–300
Kós Károly ▪ 53–54
Koszkol Jenő ▪ 214–222, 224–228
Kovács Gyula ▪ 167
K. Kovács Péter ▪ 245
Kovács János ▪ 283
Köllő Miklós ▪ 127
Köstlin, Konrad ▪ 208
Kőváry László ▪ 141
Kresz Mária ▪ 136, 154, 188
Kriesch Aladár ▪ 299–300
Sz. Kristóf Ildikó ▪ 77–78
Kubala Anna ▪ 147
Kuun Géza, gróf ▪ 234
Kuznecov, S. K. ▪ 310–314

Lajard, Félix ▪ 76
I. Lajos bajor király ▪ 89–91

Lamare-Picquot, Christophe-Augustin ▪ 67–96
Latinovics Sándor ▪ 82
Lay, Félix ▪ 46
Lázár Jenő ▪ 126–127
Lehoczky Tivadar ▪ 199
Lenhossék Mihály ▪ 56–57
Lészai család ▪ 246
Leszih Andor ▪ 169
Lissauer, Abraham ▪ 43
Lisznyay Kálmán ▪ 115
Lóczy Lajos ▪ 19, 156, 308
Lotz Károly ▪ 217
Lovász András ▪ 283
Lukács László ▪ 269
Luschan, Félix von ▪ 307
Lyka Károly ▪ 124, 185

Magyar Kázmér ▪ 143
Mahrer Géza ▪ 62
Mailand Oszkár ▪ 142
Majláth Béla ▪ 107
Majláth György ▪ 82
Majláth János ▪ 73
Malonyay Dezső ▪ 52–54, 141, 164, 204, 274, 298, 300–301
Marchand, Susanne ▪ 190
Máriaffi Dávid ▪ 127
Marosi Ernő ▪ 54, 111, 192
Marót Károly ▪ 307
Martucci, Onorato ▪ 91
Matskássy Gyula ▪ 222
Mayer Ede ▪ 229
Mednyánszky Alajos ▪ 73
Mednyánszky Dénes ▪ 117
Menyhárt Gyula ▪ 153
Mészöly Géza ▪ 210
Mihalik József ▪ 139
Miháltz Ákos ▪ 283, 297
Mihály vajda ▪ 143
Milfait Ferenc ▪ 115
Mohl, Jules ▪ 78
Molnár Sándor ▪ 141
Molnár Viktor ▪ 139–141
Molnár Viktor, id. ▪ 139
Morelli Gusztáv ▪ 215
Munkácsi Bernát ▪ 17, 19, 23, 29, 30–31, 36, 155
Munkácsy Mihály ▪ 298
Müller, Marcus Joseph ▪ 89–90

Nagy Géza ▪ 201
Nagy Miklós ▪ 130
Nagy Mózes ▪ 135
Nécsey István ▪ 214–217, 224, 226
Niczki István ▪ 133
Nordenskjöld, Gustav ▪ 307

Nyáry Albert ▪ 119
Nyáry Jenő ▪ 119
Nyhart, Lynn ▪ 9–10
Nyilas Miksáné sz. Aumüller Jozefa ▪ 123

Odescalchi Artúr ▪ 125
Odry József ▪ 82
Okos János ▪ 283
Okos Rigó Györgyné ▪ 283
Orbán Balázs ▪ 141

Pálffy Antal ▪ 85, 89
Pálffy Dénesné sz. Bánffy Josefin ▪ 135
Palotay Gertrúd ▪ 115, 188
Pápai Károly ▪ 47, 55, 155, 305, 307–308, 310–311
Pápay József ▪ 308
Pauler Gyula ▪ 97
Paur Iván ▪ 128
Perecz László ▪ 53
Perlaszka Domonkos ▪ 210

Petendi (Bogyai) Géza ▪ 91–92
Péter Anna ▪ 283
Péter János ▪ 283
Petrik Lajos ▪ 128
Póka Ferencné ▪ 283
Pongrácz József ▪ 82–83, 85
Porzsolt Kálmán ▪ 101
Pósta Béla ▪ 124, 308
Prandau-Hillebrand Károly ▪ 74
Prónay Gábor ▪ 210
Pulszky Ferenc ▪ 73–74, 82–84, 88, 93, 122–123
Pulszky Károly ▪ 41, 120–121, 126

Quatremère, Étienne Marc ▪ 76

Radisics Jenő ▪ 147
Radvánszky Béla ▪ 98, 106, 108
Ráth Károly ▪ 100, 102, 105
Ratzel, Friedrich ▪ 207–208
Reguly Antal ▪ 20, 36, 156
Rémusat, Abel ▪ 76
Réthy László ▪ 17, 19, 22–23, 33–35, 156–158
Révay Miklós ▪ 16
Riegel, Alois ▪ 153
Rienzi, Louis Domeny de ▪ 75
Ripley, William Z. ▪ 60
Rómer Flóris ▪ 22, 40, 117–120, 142, 145, 151, 192
Rosner Sámuel ▪ 136
Rubovics Márk ▪ 215
Rudolf trónörökös ▪ 22, 30

Sáfrány Imréné ▪ 135
Saint-Hilaire, Geoffroy ▪ 79
Sándor István ▪ 67, 112–113, 115
Sárváry Jakab ▪ 113
Schwindrazheim, Oskar ▪ 162
Schwindt, Thomas ▪ 200
Sebestyén Gyula ▪ 205, 233–234, 237
Sebestyén Kálmán ▪ 297
Semayer Vilibáld ▪ 12, 52, 55, 57–59, 145, 147, 156, 160, 163, 166, 201, 214, 232, 235–237, 239–267, 272, 296–297, 300
Semper, Gottfried ▪ 140
Semsey Andor ▪ 220
Singh, Kavita ▪ 7
Sinkó Katalin ▪ 157, 193
Slavici, Ioan ▪ 29
Spitzer Mór ▪ 121, 128–129, 151
Stahl ▪ 78
Steinen, Karl von ▪ 163
Stocking, George ▪ 8–9
Stolpe, Hjalmar ▪ 158, 199–200
Stumpf szabó ▪ 147

Szabó József ▪ 107
Szabó K. János ▪ 301
Szabó Sámuel ▪ 118
Szabó T. Attila ▪ 250
Szabolcsi Hedvig ▪ 154, 188
Szádeczky Lajos ▪ 124–125
Szalay Ágoston ▪ 113–114, 151
Szalay Imre ▪ 12, 49, 98, 101–102, 104, 113, 231–238, 271
Szalay László ▪ 231
Széchenyi család ▪ 115, 128
Széchenyi István ▪ 82, 102
Szedlárik Istvánné Dudinszki Anna ▪ 136
Székely Bertalan ▪ 217
Széll Farkas ▪ 132, 151
Szendrei János ▪ 47, 121, 129, 133–134, 151
Szeremlei Samu ▪ 38–39
Szilágyi Miklós ▪ 239–240, 244, 269
Szinnyey József ▪ 113
Sziráki József ▪ 167
Szmik Antal ▪ 148–149, 151
Szokolay Dénes ▪ 73

Tamás Kata ▪ 274, 284
Tamás Péter György ▪ 283
Téglás Gábor ▪ 135, 142, 143, 147, 151
Téglás István ▪ 141–143
Teleki Sándor ▪ 115
Thomas, William I. ▪ 242
Thomka Gyula ▪ 136–139, 152
Thoroczkay Sándor ▪ 123
Toldy Ferenc ▪ 21–22, 74
Tomkáné tisztelendő asszony ▪ 125
Tóth András ▪ 217
Török Aurél ▪ 47, 55–56, 59
Trefort Ágoston ▪ 100, 103, 105, 108, 139

Umling család ▪ 276
Undi Springholtz Mariska ▪ 299

Vachott Imre ▪ 83
Vachott Sándor ▪ 83–85, 87–88, 93–94
Valério, Théodore ▪ 211
Váli László ▪ 211
Vámbéry Ármin ▪ 35–37, 55, 57–58
Várkoly János ▪ 136
Várnai Sándor (Böhm Sándor) ▪ 113, 127, 144
Vastagh Géza ▪ 215
Vaszary János ▪ 217
Vezényi Elemér ▪ 214, 221, 225
Vikár Béla ▪ 17, 166, 270, 284
Vince Vincze ▪ 283
Vipan, David Jennings ▪ 82
Virchow, Rudolf ▪ 305, 307, 314
Viski Károly ▪ 158, 183, 188, 208, 275
Vörösmarty Mihály ▪ 83

Wagner, Moritz ▪ 91–92
Walter Terézia ▪ 73, 84
Wartha Vince ▪ 130, 132, 151
Wessely Alajos ▪ 129
Wlassics Gyula ▪ 236
Woerman, Karl ▪ 159
Wundt, Wilhelm ▪ 26

Xántus János ▪ 16, 19–20, 40, 47, 67, 68, 97–109, 118, 149, 159, 192, 232–233, 305, 313,

Zichy Edmund, gróf ▪ 124
Zichy Jenő, gróf ▪ 46, 62, 123–125, 284
Zoltai Lajos ▪ 113
Zsolnay Júlia ▪ 122
Zsolnay Miklós ▪ 121
Zsolnay Teréz ▪ 121, 123
Zsolnay Vilmos ▪ 132

TÁRGY- ÉS HELYNÉV MUTATÓ

A Balaton melléki lakosság néprajza ▪ 50
A kalotaszegi magyar nép művészete ▪ 52
A magyar halászat eredete ▪ 306
A magyar turáni ornamentika története ▪ 205
A magyarok nagy ősfoglalkozása – előtanulmányok ▪ 221
A magyarság néprajza ▪ 65, 158, 275, 290
A székely ház ▪ 45, 50, 188, 204
Académie des Sciences ▪ 79
Alföld ▪ 144
~ népélete ▪ 18, 38
Állami Darnay Múzeum ▪ 143
Általános Közjótékonysági Egyesület ▪ 148
Anglia ▪ 7
antropológia ▪ 9, 18, 24–25, 39, 51–52, 55–57, 59, 62, 88, 124, 129, 189, 192, 198, 294, 296–297, 303, 314
~ *lásd még* embertan
Arad ▪ 147
Arad megye ▪ 51–52
Archeológiai Értesítő ▪ 142, 145,
Ateneum Múzeum ▪ 307
Athenaeum ▪ 74, 93–94
Ausztria ▪ 29, 30, 53, 164

Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat ▪ 148
Balatoni Múzeum ▪ 209
Bánffyhunyad ▪ 270, 272–276, 280, 282–284, 291, 297, 304
Bánffyhunyad és Vidéke ▪ 270
Bánság ▪ 40
Bayeux ▪ 68–69
Bécs ▪ 40, 69, 71–75, 80, 82, 84–85, 90, 95, 121, 125, 157
~ Alsó-Belvedere palota ▪ 73
~ antropológiai társaság ▪ *216*
~ császári könyvtár ▪ *72*
~ gazdasági és erdészeti kiállítás (1890) ▪ 128
~ háziipari kiállítás ▪ 153
~ Kaiser-Haus ▪ 70, 80, 84
~ Keleti Akadémia ▪ 72
~ Museum für Kunst und Industrie ▪ 153
~ Nemzetközi Antropológiai Kongresszus (1889) ▪ 129
~ természettudományi kabinet ▪ 72
~ Udvari Természetrajzi Múzeum ▪ 159, 305, 307
Bengal ▪ 68, 75
Bereg megye ▪ 122
Berlin ▪ 43, 69, 91, 272, 305, 307, 310–311, 314
~ Néprajzi Múzeum (K. Museum für Völkerkunde) ▪ 305, 307, 310–311, 313
~ Természettudományi Múzeum ▪ 90
beszélő szerszám ▪ 42
Beszterce ▪ 119, 142
Besztercebánya ▪ 136–138
~ múzeum ▪ 138
~ nőipari iskola ▪ 116
Bihar megye ▪ 74
bolgárok ▪ 29, 41, 117, 148
Borsod megye ▪ 41

Borsod-Miskolci Múzeum ▪ 168
Bourbon-sziget ▪ 68
Brassó ▪ 139, 142
~ Kereskedelmi és Iparkamara ▪ 140
Breznóbánya ▪ 119
Bruckenthal Múzeum ▪ 142
Buda (Ofen) ▪ 71
Budapest ▪ 39, 55, 125, 130–131, 133, 136, 159–160, 165, 173–175, 217–219, 221, 235, 243–244, 300, 310, 312
Budapest Történeti Múzeum Fővárosi Képtár ▪ 209
Budapesti Hírlap ▪ 101
Budapesti Közlöny ▪ 41
Bukovina ▪ 29
~ székelyek ▪ 129, 148
burgonya pótlása ▪ *69*
Burma ▪ 75, 87

Celebesz ▪ 75

csángó ▪ 41–42, 105, 139
Csicsér, Arad megye ▪ 242
Csík megye ▪ 41, 199, 270
csipke ▪ 148–149
Csongrád ▪ 145–146
Csongrád-vármegyei néprajzi múzeum (tervezet) ▪ 144
Csongrádvármegyei Történelmi és Régészeti Társulat ▪ 145
csorpák ▪ 216

Dakka ▪ 75
Debrecen ▪ 38–39, 131, 132, 147, 217
Debreceni Református Kollégium ▪ 38, 81, 113
délszláv ▪ 41, 46, 152
Demeter és Kiss nyomda ▪ 242
Déri Múzeum ▪ 209, 217
Deutsche Bauernkusnt ▪ 162
Déva ▪ 141–142

egyetem
~ Budapest ▪ 18, 55, 107
~ Göttingen ▪ 78
~ Graz ▪ 26
~ Kazan ▪ 311, 313
~ München ▪ 89–91
~ Tomszk ▪ 312
egyetemes néprajz ▪ 18, 49, 158–159, 161, 163, 171, 199, 207, 234
~ *lásd még* etnológai
Egyetértés ▪ 102, 106–107
Egyiptom ▪ 72
Ellenőr ▪ 122
embertan (fizikai antropológia) ▪ 18, 25, 55–58, 60, 63, 103, 121, 159–160, 243
Eperjesi Líceum ▪ 82–83
Erdély ▪ 18, 24, 29, 34, 40, 44, 48, 50, 121, 126, 130, 132, 142–143, 182, 200, 249, 275
Erdély ▪ 270
Erdély Népei ▪ 270
Erdélyi Kárpát Egyesület ▪ 47, 150
~ Táj- és Néprajzi Múzeum ▪ 150
Erdélyi Nemzeti Múzeum ▪ 47, 127
Ethnographia ▪ 17, 37, 52, 62, 134, 144, 149, 155, 159, 185, 201, 203, 235, 301, 312
ethnos ▪ 26–27
etnográfia ▪ 20, 23, 25–27, 31–32, 36–40, 50, 54–56, 59–61, 63, 65, 72, 74, 88, 112, 124, 132, 164, 181, 188–189, 196, 199, 314
etnológia ▪ 26–27, 31, 34–37, 39, 52, 58–59, 62, 157, 159–160, 190, 201, 207, 293–294, 307

Felsőbánya ▪ 149
Ferenc József ▪ 123
~ családja ▪ 40

filológia ▪ 19, 290, 301
finn néprajz ▪ 309
Finn Néprajzi Múzeum ▪ 307–308
Finnország ▪ 64, 307–309
finnugor *népek* ▪ 33, 60, 308
finnugor-török „háború" ▪ 19, 35
Finta Múzeum (Túrkeve) ▪ 209
Fogaras ▪ 142
Folklore Fellows magyar tagozata ▪ 234
folklórkutatás ▪ 17, 234
földrajz (geográfia) ▪ 18, 32, 35, 98, 156, 190, 195, 207
Földrajzi Társaság ▪ 16, 18, 311
földrajzkutató (geográfus) ▪ 18–19, 29, 32, 91, 105, 156, 161
Francia Akadémia ▪ 76, 79
Francia Földrajzi Társaság ▪ 72, 76
Francia Statisztikai Társulat ▪ 75
Francia Szépművészetek Társulata ▪ 76
Fülöpszállás ▪ 141

Gangesz ▪ 68, 71, 75
Gömör ▪ 41–42, 138, 200
Göttingen ▪ 77–79
~ etnográfiai múzeum ▪ 78, 80
Gyergyószentmiklós ▪ 134
Győr ▪ 113
~ győri kancsó *lásd* kerámia
gyűjtemény
~ antropológiai ▪ 59
~ Antall ▪ 305
~ Lamare-Picquot-féle ▪ 67–95
~ Nordenskjöld ▪ 30
~ viselet ▪ 310

Hajdúböszörmény ▪ 38
halászati eszközök ▪ 42, 44, 144, 170, 218
~ kiállítása ▪ 210, 213, 226–227
halotti lepedő ▪ 148
Hazánk s a Külföld ▪ 142
háziipar ▪ 40, 100–102, 111, 114, 119, 122, 124, 133, 141, 143, 151, 153, 183, 187, 189, 193, 195, 197
~ kiállítás ▪ 136, 140, 153, 157, 187
~ múzeum ▪ 100
~ művészi ▪ 126
~ nemzeti ▪ 40, 121–122
~ országos kongresszus ▪ 104
~ székely ▪ 118
Helsinki ▪ 306
~ Ateneum Múzeum ▪ *307*
~ Halászati Múzeum ▪ 307
~ Kultúrák Múzeuma ▪ 307
hetésiek ▪ 40
Hétfalu ▪ 139
hímes tojás ▪ 139–141, 265
~ gyűjtemény ▪ 139–141
hímzés ▪ 40–41, 44, 115–117, 120–127, 129, 133, 135–137, 141, 143, 146–148, 151–152, 166, 171, 182, 187, 200, 246, 261, 272–274, 282–284, 289, 298–299, 303
~ arany ▪ 92
~ cseremisz ▪ 200
~ finn ▪ 200
~ írásos előrajzolású ▪ 162, 273–275, 283–284, 291, 298–299, 303–304
~ mordvin ▪ 200
~ selyem ▪ 135, 311
~ szőr ▪ 117
~ szűcshímzés ▪ 50
~ úri ▪ 40, 116, 137
~ teheráni ▪ 134
~ *lásd még* varrottas
Hírnök ▪ 74
hitvilág, finnugor ▪ 309
Hódmezővásárhely ▪ 38
Hosszúfalu ▪ 139
Hunfalvy-ünnepély ▪ 16–23, 42

hunok ▪ 58
~ hun származás ▪ 20, 24, 62, 204
Hunyad megye ▪ 41, 141–142

Illinois ▪ 69
India ▪ 7, 68
~ gyűjtemény ▪ 7
Indiana ▪ 69
Iparmúzeum ▪ 99
Iparművészeti Múzeum ▪ 41, 47, 98–99, 107, 114, 118, 122, 127–128, 137–138, 147–148, 165, 197, 219
ivótülök ▪ 198
Jóreménység fok ▪ 68
Kalevala ▪ 17, 23
Kalkutta ▪ 68, 75
Kalotaszeg ▪ 41, 51–52, 103, 105, 122–123, 131, 143, 161–162, 170, 200, 241, 246, 269–304; Alszeg 273
Kalotaszeg magyar népe ▪ 50, 198
Kalotaszegi varrottas-album ▪ 273
Kalotaszentkirály ▪ 270, 272, 276, 279, 282–283, 291, 294
Kanada ▪ 69
Karikai ▪ 75
kavaró ▪ 217
keleti irodalom ▪ 72
kerámia ▪ 122, 124, 127–132, 136, 139, 151
~ erdélyi ▪ 130
~ habán ▪ 117, 121, 129–130, 132, 134, 151
~ túri (győri) kerámia ▪ 131, 275, 280, 298
kérdőív ▪ 11, 52, 239–267
Keresztény Múzeum ▪ 115
Keszthely ▪ 144, 221
kiállítás ▪ 7, 309
~ *A magyar népviseletek története* ▪ 172
~ Bécs háziipari ▪ 153
~ cseh-szláv (Prága) ▪ 306, 3210
~ *Egzotikus világok* ▪ 92
~ *Huszka József, a rajzoló gyűjtő* ▪ 40, 42, 199
~ *Magyar népművészet* (1963) ▪ 173
~ matyók és Mezőkövesd ▪ 153–177
~ Nemzeti Múzeum helyhiánya ▪ 86, 98
~ *Népművészet születése – Mezőkövesd* ▪ 175
~ Néprajzi Múzeum első (1898) ▪ 59, 169, 236–237
~ *Ősfoglalkozási képek* ▪ 209, 215, 220
~ *Parasztok és pásztorok* ▪ 172, 174
~ Nizsnij ▪ 310
~ *lásd még* országos általános kiállítás; millenniumi kiállítás; világkiállítás
kiállítási bábu ▪ 41
kiállítási paraszthaz ▪ 40, lakói ▪ 41
~ parasztszoba ▪ 41–42
kígyótan (ophiológia) ▪ 69
Kína ▪ 70–71, 91
Kis- és Nagyküküllő megye ▪ 142
Kisfaludy Társaság ▪ 16, 17, 74
Kolozsvár ▪ 67, 150, 250
Kolozsvári Közlöny ▪ 67, 92
Kolozsvári Tudományegyetem Ásvány- és Földtani Intézete ▪ 107
Konstantinápoly ▪ 72
koponya gyűjtemény ▪ 59
~ gyűjtés ▪ 311
Koszorú ▪ 118
Kőhalom ▪ 142
Közép-Afrika ▪ 70–71
Köztelek ▪ 40
Krakován, Nyitra megye ▪ 147
Krassó-Szörény vidéke ▪ 41
Krisnagara ▪ 75

Labrador ▪ 69
látófa ▪ 223, 228
London ▪ 7, 69, 71, 76, 80, 87, 90, 102
Madagaszkár ▪ 68, 70–71
Madártani Intézet ▪ 209
Madras ▪ 75

magángyűjtemény
~ Bánffy Josefin ▪ 135
~ Bartóky Lászlóné ▪ 150
~ Beck István ▪ 147, 151
~ Bornemissza Jánosné ▪ 127
~ Borosnyay Oszkár ▪ 130–131
~ Czobor Béla ▪ 117
~ Cserey Jánosné ▪ 150
~ Darnay Kálmán ▪ 121, 143–144
~ Denon-gyűjtemény ▪ 88
~ Dömötör László ▪ 147, 151
~ Farkas Sándor ▪ 144–146, 152
~ Gyarmathyné ▪ 123, 131–132, 136, 151, 280, 297
~ Hajós Béla ▪ 135–137, 151
~ Herman Ottó ▪ 130–132, 151–152, 209
~ Huszka József ▪ 134–135, 152
~ Ipolyi Arnold ▪ 115–117
~ Kemény Béla ▪ 136
~ Lázár Jenő ▪ 126–127
~ Mednyánszky család ▪ 117
~ Molnár Viktor ▪ 139–141
~ Nyáry Jenő ▪ 119
~ Paur Iván ▪ 128
~ Petrik Lajos ▪ 128
~ Spitzer Mór ▪ 121, 128–129
~ Szalay Ágoston ▪ 113–114
~ Szádeczky Lajos ▪ 125
~ Széll Farkas ▪ 132
~ Szendrei János ▪ 133–134, 151
~ Szmik Antal ▪ 148–149, 151
~ Téglás Gábor ▪ 135
~ Téglás István ▪ 141–143, 151
~ Teleki Sándor ▪ 115
~ Thomka Gyula ▪ 136–139, 152
~ Várkoly János ▪ 136
~ Wartha Vince ▪ 132, 151
~ Zichy Jenő ▪ 124
~ Zsolnay testvérek ▪ 121–123, 132
Magaslak, Bihar megye ▪ 124
Magyar diszitő styl ▪ 44, 140, 181–183, 185, 188
Magyar halászat könyve ▪ 42, 195
Magyar Iparegyesület ▪ 40
Magyar Iparművészet ▪ 138, 294, 298, 300
Magyar művészet ▪ 185
Magyar Nemzeti Galéria ▪ 172, 209
Magyar Nemzeti Múzeum ▪ 67, 94, 98–99, 114, 117, 131, 145–148, 158–159, 163, 197, 199, 231–235, 270–271, 284, 295, 308
~ Folklore-osztály ▪ 234
~ gyűjteményének fejlődése ▪ 235
~ Népművészeti Osztály ▪ 55, 234–235
~ Néprajzi (Ethnographiai) Tára ▪ 12, 47, 97, 101, 103, 108, 118, 122, 124, 136, 144–145, 150, 156, 159, 161, 165, 198, 214, 232, 235, 237, 241, 250, 296, 300–301, 305, 314
~ borneói dajak ▪ 98, 108, 159
~ Fenichel ▪ 305
~ kalotaszegi ▪ 51, 241
~ Pápai osztják ▪ 310
~ tudományos célja ▪ 64
~ Természettudományi Osztály ▪ 235
~ *lásd még* Néprajzi Múzeum
magyar nép történet ▪ 306
magyar néprajz feladata ▪ 25
magyar néprajzi múzeum ▪ 41, 100–101
Magyar ornamentika ▪ 44, 137, 182–183; 188, 201
Magyar Orvosok és Természetvizsgálók ▪ 117, 121
Magyar Természettudományi Múzeum ▪ 220
~ Tudománytörténeti Gyűjtemény ▪ 209
Magyar Történelmi Társulat ▪ 120–121, 126, 187
Magyar Tudományos Akadémia ▪ 16, 19
Magyar Tudós Társaság ▪ 74

magyarok rokonsága ▪ 36–37, 62
Magyarország és Erdély eredeti képekben ▪ 18, 84
Magyarország ethnographiája ▪ 20, 24–31, 35, 39
Magyarország néprajza ▪ 35
Magyarországi / Magyar Néprajzi Társaság ▪ 15–17, 19, 22, 24, 26, 28–29, 31, 33, 37–39, 42, 47, 51, 62, 97, 129, 134, 155–156, 181, 183, 208, 231–234, 237–238, 244, 301
magyar-román kölcsönhatások ▪ *273*
Magyarvalkó ▪ 270, 272, 275, 277–278, 281–283, 286–287, 291–295, 297–299
Malaczka ▪ 129
matyó ▪ 41–42, 46, 165–177
~ divat ▪ 172
~ jelképiség ▪ 176
~ hímzés ▪ 171
~ népművészet ▪ 172–173, 175–176
~ szoba ▪ 169, 171, 175
~ viselet ▪ 166, 169, 171–172
Mauritius ▪ 68
Mexikó ▪ 131
Mezőkövesd ▪ 41–42, 165–177, 200
~ *lásd még* matyó
Michigan ▪ 69
millenniumi (ezredéves) kiállítás ▪ 42, 46–48, 50, 133, 138, 161, 165–168, 170, 198, 202, 210–212, 214, 216, 220, 222–226, 229, 233, 235–236, 271
Minnesota ▪ 69
mintaalbum ▪ 142
Moszkva ▪ 306, 309–310
~ múzeum ▪ 306
múzeumi funkciók ▪ 7
múzeumi gyűjtemény ▪ 142, 154, 241, 244, 296, 301, 313–314
~ Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei ▪ 97–99
múzeumi gyűjtés ▪ 10, 11
múzeumi nyilvántartás ▪ 305
múzeumi raktár ▪ 7
Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége ▪ 138–139, 238
műkereskedelem, néprajzi ▪ 136, 147–148
München ▪ 91
~ Bajor Állami Könyvtár ▪ 70
~ Bajor Állami Levéltár ▪ 70
~ Néprajzi Múzeum ▪ 91–93
Művészi Ipar ▪ 137, 153

Nagyenyedi Kollégium ▪ 141
Nagy-Morvaország ▪ 35
Nagysáró, Bars megye ▪ 124
Nagyszeben ▪ 142
nemzet ▪ 26–27, 33–34, 36
~ politikai ▪ 27, 32, 34
~ multietnikus ▪ 28, 35, 41, 42
Nemzeti (szabadkőműves páholy) ▪ 149
nemzeti
~ háziipar ▪ 40
~ kultúra ▪ 15, 47, 54, 64, 139, 176–177, 181, 184, 190, 236
~ romantika ▪ 38
~ tudomány ▪ 20–22
nemzetiség ▪ 27, 33–34
Nemzetközi Régészeti Kongresszus (1876) ▪ 119, 142
nép ▪ 26–27, 34
~ finn ▪ 53, 63
népipar ▪ 40–41, 45, 48, 111, 116, 119, 139, 153, 189
népirat, népírás ▪ 79
népköltészet ▪ 15, 17, 20, 31, 38, 50, 54, 118, 196, 245–247
~ finn ▪ 23
~ kutatás ▪ 24, 54, 142
~ vogul ▪ 23

népművészet ▪ 11, 16, 45, 52–53, 112, 115, 122, 143, 149, 151, 153–164, 167, 175–176, 186, 188–189, 201, 204, 296
néppszichológia ▪ 36
néprajz tárgya ▪ 15, 20, 26, 31–32, 38, 191
Néprajzi Értesítő ▪ 52, 143, 148–149, 162, 202, 205, 214, 234, 240,
Néprajzi Múzeum ▪ 41, 165, 171
~ *lásd még* ▪ Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára
néprajzi múzeum ▪ 8
~ egyetemes ▪ 176
néptörténet ▪ 24–25, 30, 31, 33, 37
népviselet ▪ 38, 114, 119, 165–167, 172, 187, 195, 275, 282
~ divatozás („módizás") ▪ 284
~ múzeum ▪ 41, 308
Nimród ▪ 221
Nógrád megye ▪ 119, 166, 200
Novara-expedíció ▪ 106
Nyárádszereda ▪ 118
nyelvészet ▪ 19, 25
~ összehasonlító ▪ 19
~ finnugor ▪ 19, 20
Nyitra megye ▪ 147, 275
~ németek ▪ 40
Nyugat-Afrika ▪ 71

Óceániai szigetek ▪ 70–71
ornamentika ▪ 17, 41, 44–46, 54, 120, 130, 134, 139, 141–142, 147, 149, 151–152, 157–161, 163, 183, 185, 187–188, 196, 199–202, 204–205, 303
országos általános kiállítás (1885) ▪ 41–44, 47, 100–101, 103, 105, 125–126, 133, 136, 140, 142, 152, 158, 167, 175, 195–196, 210, 213, 237
Országos Iparegyesület ▪ 100
Országos Iparegyesület ▪ 40, 69, 100–102
~ háziipari szakosztály ▪ 102, 104–105
Országos Régészeti és Embertani Társulat ▪ 121–122, 127–129, 134
Országos Széchényi Könyvtár ▪ 234
~ Kisnyomtatványtár ▪ 209
~ Kézirattár ▪ 234
Oszmán Birodalom ▪ 72
Osztrák Antropológiai Társaság ▪ 30
Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben ▪ 30, 51
ősfoglalkozás ▪ 48
ősrégészet ▪ 39, 42–43, 106
~ leletek ▪ 137, 212,
őstörténet ▪ 31, 37, 43, 190–191, 207, 209, 211–213, 217, 221, 223, 229
összehasonlító módszer ▪ 18–20, 23, 33, 36, 45, 53, 79, 103–104, 127, 144, 158, 193, 195, 197, 199–203, 211, 249, 287, 306, 308

pákásztanya ▪ 213
Pallas nagylexikona ▪ 126, 155–157
palócok ▪ 40, 166
Panorama ▪ 80
Parajd ▪ 118
paraszti tárgyak jelképisége ▪ 115, 176
parasztművészet ▪ 162, 164
Párizs ▪ 68, 71–72, 76–79, 87–88, 95, 172, 215
~ Ázsia Társaság ▪ 76
~ Nemzeti Könyvtár ▪ 71
~ Sorbonne ▪ 69
~ Természettudományi Múzeum ▪ 69
~ Trocadéro Etnográfiai Múzeum ▪ 72, 75
pásztorélet ▪ 210–211, 214–215, 219–220, 223, 226
~ tárgyai ▪ 138, 146, 164–165, 217
pásztorfaragás ▪ 134, 147, 160–163, 211, 217, 222
Peabody Múzeum ▪ 80
Pest ▪ 71–72

Pesti Hírlap ▪ 90, 166
Petrozsény, Hunyad megye ▪ 142
Pondichéry ▪ 75
Poroszország ▪ 43, 84, 90
pozitivizmus ▪ 20, 39, 53
Pozsony ▪ 67–68, 74, 84–89, 91, 95
Prága ▪ 310
~ Nemzeti Múzeum ▪ 305–306
~ *lásd még* kiállítás
Pressburger Zeitung ▪ 80
pszichológia ▪ 201
Pusztafalu ▪ 125
Püspökbogárd, Baranya megye ▪ 148

régészet ▪ 31, 51, 98, 111–112, 117–119, 124, 142, 145, 159, 224, 190–191, 201, 207
~ anyag, lelet ▪ 45, 103
~ gyűjtemény ▪ 119, 128–129, 141
~ *lásd még* ősrégészet
Régi magyar hímzések ▪ 122
régiségtan ▪ 10, 112, 116, 119, 124, 128, 142, 151–152, 190, 192–193
~ nemzeti ▪ 20, 183, 190
román nacionalizmus ▪ 19
Románia ▪ 34, 35
románok ▪ 41
~ etnogenezis ▪ 19, 20, 22–23, 25, 29, 33–34, 37

Saint-Malo ▪ 68
Sajószentandrás ▪ 245, 252–267
Sáros megye ▪ 127, 148
Sárospataki Kollégium ▪ 81
science studies ▪ 8
Segesvár ▪ 142
Sepsiszentgyörgy ▪ 141
~ Székely Nemzeti Múzeum ▪ 150, 197
Serampur ▪ 75
sodrony zománc ▪ 139, 197
Sopron ▪ 113, 128, 150
Soproni Régészeti Társulat ▪ 150
statisztikai néprleírás ▪ 26
Stockholm ▪ 236–237, 310
~ Északi Múzeum (Nordiska) ▪ 236, 308
~ Skanzen ▪ 236
Sümeg környéke ▪ 143

szászok ▪ 41
Századok ▪ 43, 113, 231
Századunk ▪ 73–74, 80, 83, 95
Szeged ▪ 147
székely, székelyek ▪ 20, 24, 37, 40
~ dalok ▪ 40
~ kapu ▪ 182, 204
~ szentek ▪ 40
~ *lásd még* Bukovina
Székelyföld ▪ 118
Szent György-Céh ▪ 139
Szentes ▪ 144–146
Szentpétervár ▪ 77, 307, 309
szerbek ▪ 29
Szerencsi Vármúzeum ▪ 209
Szirák ▪ 41
szociológiai szemlélet ▪ 242, 309
Szolnok-Doboka megye ▪ 241–267
Szolnok-Doboka vármegye monográphiája ▪ 242
Szováta ▪ 118
szőnyeg ▪ 127, 146
Szumátra ▪ 71

Tarcsafalva, Udvarhely megye ▪ 135
tárgyak esztétikája ▪ 40–49; 153–164
tárgyelmélet ▪ 43, 50, 163, 309
tárgyi etnográfia (néprajz) ▪ 18, 39, 42, 50, 208, 234, 248, 295, 308
~ finn ▪ 309
tárgymodell ▪ 40
tárgysorozat ▪ 40
tárgytipológia ▪ 11, 196, 307, 309

terepmunka, terepkutatás ▪ 9, 11, 44, 192, 196, 269–304, 307, 311
természettudomány(os) ▪ 9, 18, 39, 65, 68–69, 119, 142, 309
Természettudományi Társulat ▪ 16, 18, 132, 220
Tiszazug ▪ 145
Torda ▪ 142
Torda, Torockó, Aranyosszék magyar (székely) népe ▪ 50
Torda-Aranyos megye ▪ 142
Tordai Múzeum ▪ 143
Torockó ▪ 41, 63, 122–123, 143, 200, 249
török népek ▪ 36
Törökország ▪ 90
Történelmi és Régészeti Társulat (Besztercebánya) ▪ 137
történelmi hősök ▪ 40
történelmi osztályok ▪ 60
történettudomány ▪ 8–9, 31–32, 64
Trencsén megye ▪ 147
Tudományos Gyűjtemény ▪ 73
Tudománytár ▪ 74, 79
tudománytörténet ▪ 7–12, 15
~ prezentista ▪ 8–9
~ historicista ▪ 9
Túróc megye ▪ 147

Új-Zéland ▪ 71
Ung megye ▪ 127, 220
Ungvár ▪ 127
Uránia ▪ 139, 141
Uránia Tudományos Egyesület ▪ 139
~ Tudományos Színház ▪ 139
Útmutató néprajzi gyűjtemények szervezésére ▪ 51, 163–164, 236, 270, 274, 276, 281, 291, 293, 299, 302

varrottas ▪ 123, 125, 141, 162, 273–274, 282, 298–299
Vasárnapi Ujság ▪ 37–38, 105, 118, 124, 130, 142, 166, 214, 220, 223, 227, 305
Vereinigte Ofner-Pester Zeitung ▪ 80
Victoria és Albert Múzeum ▪ 7
világkiállítás ▪ 42
~ Bécs (1873) ▪ 40, 98, 100, 120, 187
~ Párizs (1867) ▪ 40, 118, 153
~ Párizs (1878) ▪ 132
~ Párizs (1900) ▪ 56, 210, 214, 217–221, 225, 227–228, 235
vogul nép, nyelv, népköltészet ▪ 20, 23, 31
Völkerkunde ▪ 26, 78
Völkerkunde (Ratzel) ▪ 207–208

Wisconsin ▪ 69

Zichy-expedíciók ▪ 46, 62, 124–125, 307–309, 312
Zólyom ▪ 119, 137, 148

KÉPJEGYZÉK, FEJEZETENKÉNT

Nemzeti diskurzus és néprajz

1. kép. Hunfalvy Pál. Borsos József felvétele, 1865. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

Indiai pantheon – etnográfiai múzeum alapítása Magyarországon 1840-ben?

1. kép. Az *Indiai pantheon* eladási jegyzékének címlapja, Bécs, 1838. május 1. Bayerische Staatsbibliothek München, H. g. hum, 132 l, p. 3 (Titel), urn:nbn:de:bvb:12-bsb10435385-2_152654328301.
2. kép. Az *Indiai pantheon* Lamare-Picquot saját készítésű katalógusának első oldala, Pozsony, 1840. augusztus 24. Museum Fünf Kontinente München gyűjteménye. Reprodukció: Ruth 2007. p. 101.

A néprajzi műgyűjtés kezdetei

1. kép. Tárgyak Herman Ottó és Borosnyay Oszkár gyűjteményéből. Reprodukció, *Vasárnapi Ujság*, 1887. 22. sz. 365
2. kép. Szendrei János lakása. Budapest, Attila utca, 1907. Weinwurm Antal felvétele, Herman Ottó Múzeum, 53.250.22.1
3. kép. Székelyföldi cserépedények dr. Hajós Béla gyűjteményéből. Huszka József *A magyar ornamentika* című munkájának illusztrációja, 1898. Néprajzi Múzeum Rajzgyűjtemény R 9966/a
4. kép. Kerámiák Thomka Gyula gyűjteményéből. Besztercebánya, 1893. Huszka József akvarellje, Néprajzi Múzeum Rajzgyűjtemény R 9720
5. kép. Húsvéti tojások Molnár Viktor gyűjteményéből. Kézdivásárhely, 1885 után. Néprajzi Múzeum Rajzgyűjtemény R 6116/14
6. kép. Dömötör László gyűjteménye – kerámiák, hímzések, szőnyegek. Arad, 1900 körül, Néprajzi Múzeum Irattár 4–1905

Matyók és Mezőkövesd – a helyi kultúra múzeumi reprezentációjának néhány kérdése

1. kép. Mezőkövesdi szobabelső. Az Országos kiállítás néprajzi csoportja. Budapest, 1885. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 7107
2. kép. Mezőkövesdi ünnepi viselet. Nép- és iparművészeti kiállítás. Budapest, Műcsarnok, 1953. Falus Károly felvétele, Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 228521

3. kép. Mezőkövesdi szobabelső. Részlet a Magyar népművészet című kiállításból. Budapest, Műcsarnok, 1963. Franciscicy József felvétele, Néprajzi Múzeum Diapozitív-gyűjtemény D 5744
4. kép. Mezőkövesdi előjáróság. Részlet a *Parasztok és pásztorok* című kiállításból. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1968. Franciscicy József felvétele, Néprajzi Múzeum Diapozitív-gyűjtemény D 5638
5. kép. A „mai ház" hímző asszonyokkal. Részlet a *Népművészet születése – Mezőkövesd* című kiállításból. Budapest, Néprajzi Múzeum, 1981. Néprajzi Múzeum, EAD

Huszka József, a rajzoló gyűjtő

1. kép. 1777-ben készült rácsos kapu, előtte Huszka József. Csíkszentsimon, 1888. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 76075

Huszka József és a néprajz, az alakuló néprajzi gyűjtemények

1. kép. Csontkorcsolyák tipológiai táblája. Budapest, 1902 körül, Herbst Samu felvétele. Néprajzi Múzeum EA 4307/34
2. kép. Nagykapu, Páva, Háromszék. Huszka József rajza, Néprajzi Múzeum Rajzgyűjtemény R 10014
3. kép. Kanász ivótülök. Herman Ottó rajza, 1891. Néprajzi Múzeum EA 5069/22
4-5. kép. Huszka József motívumgyűjtése. Néprajzi Múzeum Rajzgyűjtemény R 9797, R 9652

Herman Ottó és az ősfoglalkozások képi illusztrációja

1 kép. Délnyugat-afrikai tárgyak. Színes tábla Friedrich Ratzel *Völkerkunde* című könyvéből, 1885. Forrás: Internet Archive
2. kép. *Pákásztanya, Komádi rét*. Jankó János rajza. Fametszetes illusztráció, Herman Ottó: *A magyar halászat könyve 1887*. IV. tábla. reprodukció
3. kép. Az őshalászati pavilon. Budapest, 1896. Morelli Gusztáv fametszete. Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény F 317720
4. kép. Csorpákok alakokkal. Nécsey István tusrajza. Néprajzi Múzeum Rajzgyűjtemény R 5378
5. kép. *Kásakavarók*. Nécsey István tusrajza. Néprajzi Múzeum Rajzgyűjtemény R 5460
6. kép. *Kontyos kunyhó, Ecseg puszta*. Koszkol Jenő vízfestménye. Néprajzi Múzeum Rajzgyűjtemény R 4901
7. kép. A magyar ősfoglalkozási gyűjtemény, Budapest, Iparművészeti Múzeum, 1900. Weinwurm Antal felvétele. Néprajzi Múzeum EA 5234/17
8. kép. *Félnomádpásztor, Bugac-Monostor.* Koszkol Jenő akvarellje, 1899–1900, Magyar Természettudományi Múzeum
9. kép. *Őrfás tanya Bihar megyében.* Koszkol Jenő akvarellje, 1901, Magyar Természettudományi Múzeum

Szalay Imre és a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya

1. kép. Szalay Imre a Nemzeti Múzeumban. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár

Teljességigény, avagy felületesség? Semayer Vilibáld szolnok-dobokai kérdőíve

1. kép. Ülnek balról jobbra: Bátky Zsigmond, Semayer Vilibáld, Beluleszkó Sándor, 1905. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 78232
2. kép. Sajószentandrás kitöltött kérdőíve, 1. oldal. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum EA 2381

Tárgyközpontú terepmunka – Bátky Zsigmond Kalotaszegen

1. kép. Pártás lányok elölről. Magyarvalkó, 1899. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 1668
2. kép. Pártás lányok hátulról. Magyarvalkó, 1899. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 1669
3. kép. Lány pártával, daróccal. Zentelke, 1899. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 1685
4. kép. Lány pártával. Magyarvalkó, 1899. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 1686; Kartonra ragasztott kontaktmásolat Bátky Zsigmond meghatározásával: úri lány „pártá"-val
5. kép. Parasztteleк, szalmatetős ház, csűr, szín. Nyárszó, 1899. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 3554
6. kép. Zsindelyes új formájú csűr, előtte bivalyszekér. Kalotaszentkirály, 1899. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 1717
7. kép. Győri kancsók. Bánffyhunyad, 1899. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 1752
8. kép. Tálas, győri kancsókkal; Gyarmathy Zsigáné lakása. Bánffyhunyad, 1899. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 1762
9. kép. Szalmatetős paraszтház. Magyarbikal, 1900. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 3500
10. kép. Parasztteleк, szalmás ház, sertésól. Magyarvalkó, 1900. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 3529
11. kép. Zsindelyes új formájú paraszтház, deszkakerítéssel, előtte két asszony. Nádasdaróc, 1900. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 3472
12. kép. Falusi utca iskolás gyerekekkel. Tordaszentlászló, 1900. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 3534
13. kép. Oláh ház. Oláhgyerőmonostor, 1900. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 3550
14. kép. Arató lányok sarlóval. Körösfő, 1900. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 3566

15. kép. Ebédelő aratók. Magyarvalkó, 1900. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 3577
16. kép. Táncoló aratók. Magyarvalkó, 1900. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 3578
17. kép. Czucza Istvánné Szőcs koromlével rajzolt mintája. Bánffyhunyad, Bátky Zsigmond gyűjtése, 1899. Néprajzi Múzeum, Textil- és viseletgyűjtemény, ltsz.: 29129

Múzeumi értékek és árnyak – megjegyzések Jankó János muzeológiájáról

1. kép. Cseh-szláv néprajzi kiállítás. Prága, 1896. Fotograf Adler. Jankó János hagyatéka. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 342265
2. kép. Szamojéd csoport. Szentpétervár, az Akadémia Néprajzi Múzeuma. Jankó János hagyatéka. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 5571
3. kép. Munkaeszközök. Tbiliszi Múzeum. Ismeretlen fényképész felvétele. Jankó János hagyatéka. Néprajzi Múzeum, Fényképgyűjtemény F 9984
4. kép. Kuznecov feljegyzése a Jankó Jánosnak átadott gyűjteményről. Tomszk, 1898. Néprajzi Múzeum Irattár 116/1902/3

A TANULMÁNYOK EREDETI MEGJELENÉSI HELYE

Bevezető: miért a tudománytörténet? – itt jelenik meg először

Indiai pantheon. Elmulasztott lehetőség etnográfiai múzeum alapítására Magyarországon 1840-ben. *Ethnographia*, 129. 2018. 4. – eltérő címmel.

Nemzeti diskurzus és néprajz. In: *XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép.* Magyar Nemzeti Galéria, 2010. november 5. – 2011. április 3. Szerk.: Király Erzsébet – Róka Enikő – Veszprémi Nóra. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2010. 83–111. – a publikált cikknél bővebb változat.

A hazai néprajzi múzeum alapítása és a Herman Ottó–Xántus János vita 1885-ben. In: *Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tanulmányok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Szerk.: Tóth Arnold. Miskolc: Borsod-Abaúj Megyei Múzeumok Igazgatósága – Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, 2012. 22–32.

A néprajzi műgyűjtés kezdetei. In: *Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Katalógus*. Szerk.: Fejős Zoltán. Budapest: Néprajzi Múzeum, 2006. 230–243. – kisebb kiegészítésekkel.

A „népművészet" a 19–20. század fordulóján – kutatás- és fogalomtörténeti jegyzetek. In: *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Szerk.: Őryné Nagy Cecília. Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum, 2006. 117–127. – kisebb irodalmi kiegészítésekkel.

Matyók és Mezőkövesd – a helyi kultúra múzeumi reprezentációjának néhány kérdése. In: Viszóczky Ilona szerk.: *Eredmények és feladatok a matyóság néprajzi kutatásában. A Matyó Múzeum fennállásának 50. évfordulója alkalmából rendezett néprajzi konferencia anyaga*. Miskolc–Mezőkövesd: Herman Ottó Múzeum 2006. 42–51.

Bevezető. In: *Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Katalógus*. Szerk.: Fejős Zoltán. Budapest: Néprajzi Múzeum, 2006. 10–14.
Huszka József és a néprajz, az alakuló néprajzi gyűjtemények. In: *Huszka József, a rajzoló gyűjtő. Katalógus*. Szerk.: Fejős Zoltán. Budapest: Néprajzi Múzeum, 2006. 200–204.

Ősfoglalkozási képek. Budapest: Néprajzi Múzeum, 2003. 5–25. [Kamarakiállítások 11.] – némileg bővítve és a jelen kötethez átdolgozva, más címmel.

Szalay Imre és a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya. In: *Vándorutak – múzeumi örökség. Tanulmánykötet Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit. Budapest: Archeolingua, 2003. 565–570.

Teljességigény, avagy felületesség? Egy elfeledett kérdőíves adatfelvétel tanulságai. In: *Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére*. Szerk.: Bali János – Jávor Kata. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék, 2001. 37–58.

Bátky Zsigmond Kalotaszegen. *Ethnographia* 111. 2000. 1–2. sz. 177–212. – kiegészítéssel, más címmel.

A magyar néprajz múzeumi professzionalizációja. Híradások, beszámolók külföldi néprajzi múzeumokról és gyűjteményekről 1918 előtt. *Néprajzi Értesítő* 99. 2017. 13–79. – részlet, a Jankó-fejezet átdolgozott, a kötethez igazított és bővített változata.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT KÖTETEK

Csíki Tamás: *Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom – az egyéni emlékezetekben*

Biczó Gábor: *A „Mi" és a „Másik" Az idegen megértésének tudománytörténeti vázlata az antropológiában a 19. század második felétől napjainkig*

L'Harmattan France
5-7 rue de École Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 Torino
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

Korrektúra: Luca Anna
Borítófotó: Fatörzs, Vácrátót, 2014. Fejős Zoltán felvétele.
Borító: Kára László
Tördelés: Kovácsné Daróczi Annamária
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft., felelős vezető: Tomcsányi Péter